

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ’NİN
SARF İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ VE
KİFÂYETÜ’L-MÜBTEDÎ İSİMLİ ESERİNİN
TAHKİK VE TAHLİLİ

Aziz ENÇAKAR

2501170012

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Musa ALAK

İstanbul - 2020

ÖZ

BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ’NİN SARF İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ VE *KİFÂYETÜ’L-MÜBTEDÎ* İSİMLİ ESERİNİN TAHKİK VE TAHLİLİ

Aziz ENÇAKAR

Arapça dilbilgisinin iki temel dalı vardır: Tek tek kelimeleri inceleyen “Sarf İlmi” ve cümleleri inceleyen “Nahiv İlmi”. Tezimizde bu iki ilim dalı hakkında önemli eserler telif eden ve böylece Arap Dilinin Arap olmayanlar tarafından daha kolay öğrenilmesini sağlayan Birgivî Mehmed Efendi’nin (ö. 981/1573) sarf ilmine dair yaptığı çalışmaları inceledik. Yaptığımız incelemede, Birgivî’nin bu sahada Arap diline yaptığı katkıları değerlendirmeyi ve bu vesile ile *Kifâyetü’l-mübtedî* isimli sarf ilmine dair eserinin tahkikli neşrini gerçekleştirerek ilgililerin istifadesine sunmayı amaçladık.

Bu amacı gerçekleştirmek için, tezimizi bir giriş, üç bölüm, sonuç ve tahkikli metin kısımlarına ayırdık:

Girişte, tezimizin amacını ve kapsamını anlattık.

Birinci bölümde, Birgivî’nin hayatından ve eserlerinden bahsettik.

İkinci bölümde, *Kifâyetü’l-mübtedî* isimli eserini çeşitli açılardan tahlil edip tahkikte uyguladığımız metodu anlattık.

Üçüncü bölümde, Birgivî’nin sarf ilmine dair yazmış olduğu eserleri çeşitli açılardan tahlil ederek onun bu ilimle alakalı görüşlerini derleyip izah etmeye çalıştık.

Sonuç bölümünde bazı tesbit ve tekliflerimizi maddeler halinde sıraladık.

Tahkikli Metin kısmında ise, *Kifâyetü’l-mübtedî*’nin, tahkik / edisyon-kritik kurallarına uygun sağlam bir metnini oluşturmaya çalıştık. Bu çalışmadan önce yapılan baskılarda belirtilmeyen Birgivî’nin kendi hâşiyelerini (minhüvât kayıtlarını), yazmalarda olduğu gibi “minhu” rumuzuyla dipnotlarda verdik.

Anahtar Kelimeler: Birgivî/Birgili, *Kifâyetü’l-mübtedî*, *el-Emsiletü’l-Fazliyye*, *İm’ânü’l-enzâr*, Kuşadalı Ahmed Efendi.

ABSTRACT

BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ'S VIEWS ON MORPHOLOGY AND THE EDITION AND ANALYSIS OF HIS WORK *KİFAYA AL-MUBTADİ*

Aziz ENÇAKAR

Arabic linguistic sciences have two main divisions: a division that deals with examining every single word, which is known as “Morphology/Sarf” and another division that deals with examining sentences, which is known as “Syntax\Nahiv”. In this thesis, we analyzed many important works relating to these two divisions and we also examined the works that were written by Birgivî Mehmed Efendi (Died 981/1573) in relation to Morphology and the works that were written for the purpose of facilitating Arabic Grammar for non-Arab speakers. We aimed in this thesis to value the works that were written by Birgivî related to morphology and to present this work known as “*Kifâyetü'l-mübtedî*” after analyzing and editing it to the readers who are interested in this field.

In order to achieve this goal, we divided this thesis into an introduction, three main chapters, conclusion and the edited text.

In the introduction, we explained the purpose and content of this thesis.

In the first chapter, we mentioned and discussed the life of the author Birgivî and his written works.

In the second chapter, we analyzed the text known as *Kifâyetü'l-mübtedî* from different perspectives and we referred to the method that we used in our editing.

In the third chapter, we tried to gather, analyze and clarify the written works that were written by Birgivî related to morphology from different morphologic resources.

In the conclusion, we organized the results and our suggestions into articles.

As for the chapter related to the edition of the text, we used the critical edition method resulting in a composed, formed and edited text accordingly. We mentioned in this chapter the comments written by Birgivî, which were not mentioned in previous editions and versions of this text. We used the symbol “minhu” in the footnote, in order to refer to these comments.

Keywords: Birgivî/Birgili, *Kifâyetü'l-mübtedî*, *el-Emsiletü'l-Fazliyye*, *İm'ânü'l-enzâr*, Kuşadlı Ahmed Efendi.

ÖNSÖZ

İnsanların birbiriyle anlaşma aracı olarak dili vâsıta kılan ve renkleriyle dillerinin farklı olmasını varlığının ve birliğin delillerinden biri olduğunu belirten Allahü Teâlâ'ya hamd ü senâlar olsun. Kendisine Allah tarafından Arapça bir Kur'ân vahyedilen Peygamber Efendimize ve onun ehl-i beytine, ashabına ve kıyamete kadar onlara ihsân ile tabi olanlara salât ü selâm olsun.

İslâm dîninin iki ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve hadîs-i şerifleri daha iyi anlamak için Müslümanlar öteden beri Arap dilinin kelimelerini ve yapısını anlamaya çalışmışlar ve özellikle ana dili Arapça olmayan dil âlimleri bu alanda kütüphaneler dolusu kitaplar yazmışlardır. Osmanlı Devleti'nin en görkemli devrinde (XVI. yüzyılda) yaşamış olan Birgivî Mehmed Efendi de bu dilin kaidelerini ana dili Arapça olmayan Türk talebelerine öğretirken, daha önce Osmanlı medreselerinde okutulan sarf ve nahiv kitaplarındaki meseleleri yeni bir tasnifle incelediği birtakım eserler kaleme almıştır.

İşte bu çalışmanın amacı, Birgivî'nin sarf ilmine dair yaptığı çalışmaları inceleyip bir Osmanlı âliminin bu sahada Arap Diline yaptığı katkıları şekil ve muhteva açısından değerlendirmek ve bu vesile ile *Kifâyetü'l-mübtedî* isimli sarf ilmine dair eserinin tahkikli neşrini gerçekleştirerek ilgililerin istifadesine sunmaktır.

Bu amacı gerçekleştirirken öncelikle Birgivî Mehmed Efendi'nin hayatı ve eserleri anlatılmış ve biyografi kaynaklarının yazmalarına da başvurularak yapılan bu çalışmada bir takım yeni bilgilere ulaşılmıştır. Daha sonra Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak da okutulan *Kifâyetü'l-mübtedî*'nin yüz elliye yakın nüshası, yazma eser kütüphanelerinden dijital görselleri talep edilerek tek tek incelenmiş ve müellif nüshasına ulaşamayan bu eserin dört yazma nüshası esas alınarak tahkiki yapılmıştır. Son olarak Birgivî'nin sarf ilmi alanındaki görüşleri, bu alanda yazmış olduğu eserlerin tamamı esas alınarak tespit edilmeye çalışılmış ve bu alanda kendi döneminde Osmanlı medreselerinde devam etmekte olan eğitim metodundan farklı olarak nasıl bir teklifte bulunduğu da değinilmiştir.

Tezin ortaya çıkış sürecinde birçok kişinin emeği ve katkısı olmuştur. Bu vesileyle öncelikle kendisinden Sarf ilminin giriş kitaplarını okuduğum hocam Cevad Karadağ’a, *Kifâye*’nin yazmalarının dijital görsellerini toplarken kendilerinden yardım aldığım Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez, Doç. Dr. Necmettin Kızılkaya, Dr. Öğr. Üyesi Dursun Ali Türkmen ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim.

Kuruluşundan beri beraber ilmî çalışmalarda bulunduğumuz Darulilim İslâmî İlimler Merkezi bünyesindeki arkadaşlarıma ve bu süre zarfında durmadan benden tezimi dinleyen talebelerime; araştırma görevlisi olduğum İstanbul İlahiyat Fakültesi’nin idarecilerine ve hocalarına da kalbi şükranlarımı sunarım.

Tezin yazım aşamasının başından sonuna kadar her çıkmaza girdiğimde kıymetli fikirleriyle önümü açan değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Musa Alak hocama; tezimi okuyup kıymetli değerlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Ahmed Turan Arslan ve Prof. Dr. Ali Bulut hocalarım ile tezimi baştan sona kadar okuyup planı ve üslûbu hakkında değerli tashih ve tenkitlerde bulunan ağabeyim Dr. Orhan Ençakar’a teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, bundan dört yıl önce vefat eden sevgili annemi rahmetle anar, evimizin direği babama ve en küçükleri olmam hasebiyle kahrımı çeken ablalarımın sağlık ve âfiyet diler, üzerimde hakkı bulunan kıymetli hocalarıma, özellikle ilim hayatımda müstesna bir yeri olan Talha Hakan Alp hocam ile beni yazmalarla tanıştıran Mehmet Fatih Kaya hocama ve her zaman yanımda olup bana destek veren eşim ile çocuklarıma sevgi ve şükranlarımı sunarım.

Aziz Ençakar

Sefaköy, Ağustos 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR LİSTESİ.....	xiii
ŞEMALAR LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR	XIV
GİRİŞ TEZİN AMACI VE KAPSAMI	1

BİRİNCİ BÖLÜM BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI.....	7
A. İSMİ, LAKAPLARI VE NİSBELERİ	7
1. İsmi	7
2. Lakapları	7
3. Nisbeleri.....	9
B. AİLESİ.....	10
1. Babası: Pîr Ali Efendi (Zihin Dede)	10
2. Annesi: Meryem Hanım.....	11
3. Dedesi: İskender Efendi	11
4. Dedesinin Babası: Şeyh Lütfullah Efendi (ö. 849/1445-46).....	12
5. Babasının Amcazâdesi: Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 952/1545)	12
6. Nesebi	14
C. DOĞUM TARİHİ VE YERİ	14
1. Doğum Tarihi:.....	14
2. Doğum Yeri:	14
D. TAHSİLİ VE HOCALARI	14
1. Küçük Şemseddin Ahmed Efendi el-Germiyânî (ö. 957/1550-51)	15
2. Ahîzâde Mehmed b. Nurullah Efendi (ö. 989/1581)	16
3. Kazasker Abdurrahman Efendi (ö. 983/1575)	17
4. Şeyhi: Karamânî Abdullah (ö. 972/1564-65).....	19
E. GÖREVLERİ VE TASAVVUFA YÖNELMESİ	20
1. İlk Müderrisliği	20
2. Kassâm-ı Askerîliği	20
3. Tasavvufa Yönelmesi.....	21
4. Birgi'de Dârulhadis Müderrisliği, İrşad ve Telif Faaliyetleri.....	22
F. VEFATI, KABRİ VE VASIYETİ	23
G. ÇOCUKLARI VE TORUNLARI	25
1. Oğlu: Fazlullah Efendi (ö. 1032/1623)	25
2. Torunu: Kazasker İsmetî Mehmed Efendi (ö. 1076/1665)	26
3. Oğlu Olduğu İddia Edilen: Mehmed Halîm.....	27
4. Oğlu Olduğu İddia Edilen: Ruûs Mustafa Efendi (ö. 995/1586)	28
5. Torunu olduğu iddia edilen: Riyâzî Mehmed Efendi (ö. 995/1586).....	29
H. TALEBELERİ	30

1. Abdüllatîf b. Abdüsselam (ö. 987/1579'dan sonra).....	30
2. Akşehirli Hocaîzâde Abdünnasîr er-Ruûsî Efendi (ö. 990/1582'den sonra)	31
3. Ulaşışlı Muslihiddin Efendi (ö. 1000/1591 civarında).....	31
4. Karamânîzâde Mehmed Efendi (ö. 1021/1612).....	32
5. Gâzî Emîr (ö. 1022/1613)	33
6. Cafer (ö. XI. / XVI. Yüzyıl Başları)	33
7. Oğlu: Fazlullah Efendi (ö. 1032/1622)	33
II. ESERLERİ	33
A. KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR ESERLERİ	34
1. ed-Dürrü'l-Yetîm	34
2. Tefsîru'l-Birgîvî / Tefsîru Sûreti'l-Bakara.....	35
B. HADİS İLİMLERİNE DAİR ESERLERİ.....	37
1. Risâle fî Usûli'l-Hadîs	37
2. el-Erba'în	38
3. Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'în.....	39
4. Kitâbü'l-Îmân ve'l-İstihân.....	42
C. İTİKAD VE İBADETLERE DAİR ESERLERİ.....	43
1. Vasiyetnâme / Risâle-i Birgîvî.....	43
2. Mu'addilü's-Salât	45
D. FIKİH İLMİNE DAİR ESERLERİ.....	47
1. Fetvâlar	47
a) Reddû'l-Fâdıl el-Birgîvî li-Fetvâ Ebi's-Su'ûd	48
b) Ücretle Kur'ân Okuma Aleyhinde Türkçe Fetvâ	49
c) Fetâvâ-yı Birgîvî	50
2. Risâle fî'l-Ferâiz	51
3. Şerhu Risâleti'l-Ferâiz	51
4. Ta'likât ale'l-Înâye, Hâşîye ale'l-Înâye fî Şerhi'l-Hidâye	52
5. Muhâkemâtü'l-Birgîvî / Hâşîye (Ta'likât) ale'l-Îzâh ve'l-İslâh	54
6. İnkâzü'l-Hâlikîn.....	56
7. İnkâzü'l-Hâlikîn Tercümesi	58
8. Risâle fî Ademi Cevâzi'l-Ücre ale'l-Kırâe	59
9. İkâzu'n-Nâimîn ve İfhâmü'l-Kâsırîn	60
10. Hâşiyetü İkâzı'n-Nâimîn	62
11. es-Seyfû's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfî'l-Menkûl ve'd-Derâhim / Risâle li-İbtâli Vakfî'n-Nükûd.....	63
12. Zührü'l-Müte'ehhilîn ve'n-Nisâ fî Ta'rîfi'l-Athâr ve'd-Dimâ	65
E. AHLAK VE TASAVVUFA DAİR ESERLERİ	67
1. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye.....	67
2. Cilâü'l-Kulûb	69
3. Zührü'l-Mülûk / Risâle fî Medhi's-Sultânî'l-Âdil ve Zemmi's-Sultânî'z- Zâlim / Nasihatü'l-Mülûk	72
4. Risâle fî Tafdîli'l-Ganiyyi's-Şâkir ale'l-Fakîri's-Sâbir	73
5. el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l-İfrât ve't-Tefrît / Risâle fî İhtimâmi Emri'd-Dîn	74
F. MÜNAZARA İLMİNE DAİR ESERİ	76
Risâle fî Âdâbi'l-Bahsi ve'l-Münâzara, Risâle fî'l-Âdâb, Âdâb-ı Birgîvî	76
G. SARF İLMİNE DAİR ESERLERİ	78
1. İm'ânü'l-Enzâr	78

2. Kifâyetü'l-Mübtedî	80
3. el-Emsiletü'l-Fazliyye.....	81
4. Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye.....	83
5. Hâşiyetü Şerhi'l-Fazliyye	85
H. NAHİV İLMİNE DAİR ESERLERİ.....	85
1. İmtihânü'l-Ezkiyâ	85
2. Ta'likât ale'l-İmtihân	88
3. Ta'likât ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye.....	88
4. el-Avâmilü'l-Cedîd	89
5. İzharu'l-Esrâr	90
I. BİRGİVÎ'YE NİSBET EDİLEN SARF ESERLERİ	94
1. Risâle fi's-Sarf / Sarf-ı Cedîd	94
2. Şerhu Binâi'l-Ef'âl.....	97
3. el-Matlûb Şerhu'l-Maksûd.....	98
III. BİRGİVÎ'NİN HAYATININ KRONOLOJİK TABLOSU	99

İKİNCİ BÖLÜM KİFÂYETÜ'L-MÜBTEDÎ'NİN TAHLİLİ

I. GENEL BİLGİLER.....	103
A. ADI.....	103
B. BİRGİVÎ'YE ÂİDİYETİ	104
C. TELİF TARİHİ.....	104
D. TELİF SEBEBİ.....	104
E. YAZMA NÜSHALARI.....	105
F. MATBU NÜSHALARI.....	124
1. İstanbul: Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriyye, 1256 (1840), s. 2-41.	124
2. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1873), 32 s.....	124
3. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300 (1882), 32 s.....	125
4. İstanbul: y.y., 1303 (1886), 32 s.	125
5. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, 1317 (1899), 32 s. ...	125
6. Y.y., ty., 32 s.....	125
7. Mısır: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Muhammediyye, 1409 (1989), s. 49-251.....	126
8. İstanbul: Medrese Kitabevi Basım Yayın Dağıtım, 1994, 44 s.	126
9. Erzurum: Erzurum Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000, 114 s.	127
10. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2019, 135 s.....	127
II. MUHTEVASI.....	127
A. MUKADDİME (s. 5-12)	127
B. BİRİNCİ BÂB: SAHÎH (s. 15-47).....	129
1. Sarf İlminin Bâbları (s. 15-23).....	129
2. Emsile-i Muhtelif Kalıpları (s. 24-43)	130
3. Bazı Bâblara Özel İ'âl Kaideleri (s. 44-47)	130
C. İKİNCİ BÂB: MEHMÛZ (s. 51-56).....	131
D. ÜÇÜNCÜ BÂB: MUZÂAF (s. 59-66).....	132
E. DÖRDÜNCÜ BÂB: MİSÂL (s. 69-74).....	133
1. Misâl-i Vâvî Fiilinin Vâvındaki İ'lâller	134

2. Misâl-i Yâi Fiilinin Yâsındaki İ'âlâller	134
3. Vâv ile Yâdaki Müsterek İ'âlâller	134
4. Misâl Fiilinde İ'âlâ Yapılmayan Yerler.....	134
F. BEŞİNCİ BÂB: ECVEF (s. 77-89).....	134
1. Ecvef Fiilde İ'âlâ Yapılmayan Sîğalar	134
2. Ecvef Fiilde Yapılan İ'âlâllerin Türleri	135
G. ALTINCI BÂB: NÂKIS (s. 93-104).....	135
1. Nâkıs Fiilde İ'âlâ Yapılmayan Yerler	136
2. Nâkıs Fiilde Yapılan İ'âlâllerin Türleri	136
H. YEDİNCİ BÂB: LEFÎF (s. 107-111).....	137
1. Lefîf-i Mefrûk	137
2. Lefîf-i Makrûn	137
I. HÂTİME: TEKİD NÜNLARININ HÜKÜMLERİ	137
III. METODU.....	138
IV. ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	139
A. ŞERHLER.....	139
1. Kasapzâde İbrahim Efendi (ö. 1029/1620), <i>Şerhu Kasapzâde alâ Kifâyeti 'l-Mübtedi</i>	139
2. İbni Allân (ö. 1057/1647), <i>Husnû 'l-İnâye bi 'l-Kifâye</i>	140
3. Üsküplü Hüseyin b. Ferhad el-Prizrenî (ö. XI. / XVII. yüzyıl), <i>el-İnâye fi Şerhi 'l-Kifâye</i>	141
4. Sökeli Hasan b. Veli (ö. 1068/1658'den sonra), <i>el-Cenne</i>	142
5. Malatyalı Mehmed b. Ebubekir (ö. 1113/1701'den sonra), <i>Şerhu Malatî alâ Kifâyeti 'l-Mübtedi</i>	143
6. Kuşadalı Ahmed Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra), <i>İnâyetü 'l-Mübteğî fi Şerhi Kifâyeti 'l-mübtedi</i>	145
7. Ömer b. Eyyûb (ö. 1119/1707'den sonra), <i>el-Va 'diyye</i>	147
8. Sobucalı Mehmed (ö. 1161/1711), <i>Keşfü 'l-İnâyeti Mesâilü 'l-Kifâye/Keşfü 'l-Kifâye ve Cem'u 'l-İnâye</i>	149
9. Karatepelizâde Hüseyin (ö. 1191/1777), <i>Bahru 'l-Kavâid</i>	151
10. Tavuskârî Mehmed (ö. 1165/1752'den sonra), <i>Bidâ 'atü 'l-Müktefî fi Şerhi Kifâyeti 'l-Mübtedi</i>	153
11. Behisnili/Bihisnili Mehmed b. Bekir (ö. XII. /XVIII. yüzyıl), <i>Şerhu Kifâyeti 'l-Mübtedi</i>	154
12. Ermenekli Süleyman Sırrı (ö. 1350/1931), <i>Kifâyetü 'l-Müntehî alâ Kifâyeti 'l-Mübtedi</i>	155
13. Abdullah Hulusi Güzelyazıcı (ö. 1403/1983), <i>Temrinli Kifâye</i>	158
B. TERCÜMELER.....	159
1. Karapınarlı Molla Mehmed b. Hüseyin b. İbrahim (ö. ?), <i>Mefhûm-i Kifâye</i> ..	159
2. Musa Özzeybek, <i>Kifâye Tercemesi</i>	159
C. TEZ.....	159
Muhammet Hamidullah Yalçın, İmam Birgivî Mehmed b. Pîr Ali (929-981/1523-1573) ve <i>Kifâyetü 'l-Mübtedi</i> Adlı Eseri (İnceleme-Tahkik)	160
V. TAHKİKTE KULLANINAN NÜSHALAR.....	160
A. Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 172, vr. 1b-29a	160
B. Tokat Zile İlçe Halk Ktp., nr. 108, s. 1-36.....	161
C. Melik Abdülaziz Ktp., nr. 1491, vr. 1b-22b	162

D. Trabzon İl Halk Ktp., nr. 250, vr. 16b-39a	163
VI. TAHKİK METODUMUZ.....	164
NÜSHA ÖRNEKLERİ	166
A. Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 172, vr. 1b-2a, 28b-29a (ب)	166
B. Tokat Zile İlçe Halk Ktp., nr. 108, s. 1-2, 35-36 (ج)	167
C. Melik Abdülaziz Ktp, nr. 1491, vr. 1b-2a, 22b (ص)	168
D. Trabzon İl Halk Ktp., nr. 250, vr. 16b-17a, 38b-39a (ط).....	169

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRGİVÎ'NİN ESERLERİ ÜZERİNDEN SARF İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ VE SARF KİTAPLARININ TAHLİLİ

I. BİRGİVÎ'NİN SARF İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	173
A. SARF İLMİNİN TARİFİ, MEVZÛU, GAYESİ VE ÖNEMİ.....	173
1. Sarf İlminin Tarifi	173
2. Sarf İlminin Mevzûu	173
3. Sarf İlminin Gayesi	174
4. Sarf İlminin Önemi (Dinî Hükümü)	174
B. EMSİLE-İ MUHTELİFE KALİPLARI.....	175
1. Çıkarttığı Kalıplar	177
a) Cahd ve Nefiy Kalıpları	177
b) İsm-i Tasgîr ve İsm-i Mensûb	177
c) Mübâlağa-i İsm-i Fâil.....	177
2. Eklediği Kalıplar	178
a) Mübâlağa-i Master Kalıpları	178
b) «فَعَالٍ» Kalıbındaki İsm-i Fiil.....	178
c) Sıfat-ı Müşebbehe	178
3. Birleştirdiği Kalıplar	179
Emr-i Hâzır ve Nehy-i Hâzır.....	179
C. EMSİLE-İ MÜTTEFİKA (MUTTARİDE) ÇEKİMLERİ	179
1. Emsile-i Muhtelif Kalıplarından Çekimi Yapılanlar ve Yapılmayanlar ..	179
2. Çekim Yapılmadan Önce Bilinmesi Gereken Hususlar.....	180
3. Kalıpların Kaç Vecih Üzere Çekileceği ve Hangisiyle Başlanacağı	180
4. Birgivî'nin Çekim Üslûbu.....	181
5. Kalıpların Tercümeleri Hakkında Görüşleri	182
D. SARF İLMİNİN BÂBLARI.....	179
1. Mücerred Bâbların Sayısı ve Sıralanışı.....	184
a) “Sülâsî Mücerred Bâblar”ın Sıralanışı.....	184
b) “Rubâî Mücerred Bâbı”	185
2. Mezîd Bâbların Sayısı ve Sıralanışı.....	185
a) “Sülâsî Mezîd Bâblar”ın Sayısı ve Sıralanışı.....	185
b) “Rubâî Mezîd Bâblar”ın Sayısı ve Sıralanışı	187
II. İHTİLAFLI MESELERİ SUNUMU VE TERCİHLERİ.....	187
A. İŞTİKÂKIN KAYNAĞI.....	187
B. SÜLÂSÎ BÂBLARDA İSM-İ FÂİLİN İŞTİKÂK KAYNAĞI.....	188

C. RUBÂÎ MUZÂ‘AF FİLLERİN MÜCERRED Mİ MEZİD Mİ OLDUĞU...	188
D. HAREKELİ ZAMİR BİTİŞEN ECVEF MÂZÎ FİİLİN İ‘LÂLİ.....	189
E. ECVEF FİİLİN İSM-İ MEF‘ÛLÜNÜN İ‘LÂLİ.....	190
F. MÛLHAK BÂBLARDA ELİFİN EK HARF OLUP OLMAMASI.....	190
G. ESMÂ-İ EF‘ÂLDEN «فَعَال» KALIBININ İSİM Mİ YOKSA FİİL Mİ OLDUĞU	191
III. NAHİV İLLETLERİ VE BİRGİVÎ’NİN SARF KİTAPLARINDA KULLANDIĞI İLLETLER.....	191
A. İLLET KAVRAMI	191
B. İLLETLERİN TAKSİMİ.....	193
C. BİRGİVÎ’NİN SARF KİTAPLARINDA KULLANDIĞI İLLETLER	194
1. İstiskāl İlleti	195
2. Tahfif İlleti	196
3. Fark İlleti.....	196
4. Müşâkele İlleti	197
5. İş‘âr İlleti.....	198
6. İstiğnâ İlleti	198
7. Ta‘vîz İlleti.....	199
8. Mu‘âdele İlleti.....	199
9. Tağlîb İlleti.....	199
10. Kurb ve Mücâveret İlleti.....	200
11. Teşbih İlleti.....	200
12. Asıl İlleti	201
13. Semâ‘ İlleti	201
14. Te’kîd İlleti	202
15. Haml ale’l-ma‘na İlleti	202
16. Nazîr İlleti.....	203
17. Nakîz İlleti	203
IV. BİRGİVÎ’NİN SARF KİTAPLARINDAKİ İSTİŞÂDLAR VE MİSALLER ..	203
A. KUR’ÂN-I KERÎM İLE İSTİŞÂD	204
B. HADİS-İ ŞERİF İLE İSTİŞÂD.....	206
C. ARAP ŞİİRİ İLE İSTİŞÂD.....	206
D. BİRGİVÎ’NİN SARF KİTAPLARINDAKİ MİSALLER	206
SONUÇ.....	209
KAYNAKÇA	211
A. MATBU KAYNAKLAR	211
B. YAZMA KAYNAKLAR.....	225
C. İNTERNET KAYNAKLARI.....	230
EKLER.....	231
Ek 1: Birgivî’nin Şeceresi	231
Ek 2: Kifâye Şerhlerinin Nüshaları	232
Ek 3: Şemalar.....	236
Ek 4: Resimler	244
KİFÂYETÜ’L-MÜBTEDÎ’NİN TAHKİKİLİ METNİ.....	244

TABLÖLAR LİSTESİ

1: Birgivî'nin Hayatının Kronolojik Tablosu.....	99
2: Aksâm-ı Seb'a Tablosu.....	128
3: Aksâm-ı Semâniyete Aşer (Emsile-i Muhtelif) Tablosu.....	129
4: Emsile-i Muhtelif Kalıpları Tablosu.....	176
5: Birgivî'ye Göre Mâzi'nin Çekim Sıralanışı.....	185
6: Birgivî'ye Göre Muzârî'nin Çekim Sıralanışı.....	185
7: Kifâye Şerhlerinin Nüshaları.....	232

ŞEMALAR LİSTESİ

1: Birgivî'nin Şeceresi.....	231
2: <i>İm'ânü'l-Enzâr</i> 'daki Bâblar (38 Bâb).....	236
3: <i>Kifâyetü'l-Mübtedî</i> 'deki Bâblar (41 Bâb).....	237
4: <i>Emsile-i Fazliyye</i> 'deki Bâblar (41 Bâb).....	238
5: Hemzenin Hükümleri.....	239
6: İdğam Çeşitleri.....	240
7: Ecvef Fillerdeki İ'lâller.....	241
8: Nakıs Fillerde İ'lâl Yapılmayan Yerler.....	242
9: Nâkıs Fiildeki İ'lâl Çeşitleri.....	243

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.mlf.	: Aynı Müellif.
a.ktp.	: Aynı Kütüphane.
b.	: ibn, bin.
bk.	: Bakınız.
blm.	: Bölümü.
çev.	: Çeviren.
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
haz.	: Hazırlayan.
Ktp.	: Kütüphanesi.
nr.	: numara.
nşr.	: neşreden.
s.	: sayfa.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
thk.	: Tahkik eden.
tsh.	: Tashih eden.
trc.	: Tercüme eden.
ty.	: tarih yok.
vb.	: ve benzeri.
vd.	: ve devamı.
vr.	: varak.
y.y.	: yayın yeri yok.

GİRİŞ

TEZİN AMACI VE KAPSAMI

Osmanlı Devleti'nin en görkemli devrini içeren XVI. yüzyılda yaşayan ve eserlerinin birçoğunu içinde yaşadığı toplumda gördüğü problemlere çözüm sunma adına kaleme alan Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573), Arap Dilinin iki temel dalı olan “Sarf” ve “Nahiv” ilimleri alanında yedi tane eser yazmıştır. Bu yedi eserden üçü Nahiv, dördü ise Sarf ilmi alanında kaleme aldığı eserlerdir.

Nahiv İlmi alanında yazmış olduğu üç eserden biri olan *İmtihânü'l-ezkiyâ* isimli eserinde Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Lübbü'l-elbâb* isimli eserini şerh etmiştir. Bu şerh incelendiğinde Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak okutulan İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'sinin şerhlerinde geçen birçok tartışmalı meseleleri ele alıp bu meseleler hakkındaki tercihlerini beyan ettiği görülmektedir. Yazıldığı andan itibaren ilim çevrelerinde kabul gören bu eserin birçok nüshası istinsâh edilmiş ve üzerine şerh ve hâşiye çalışmaları yapılmıştır.

Avâmil isimli eserini ise, Osmanlı Medreselerinde nahiv ilmine yeni başlayanlara okutulan Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078?) *el-Avâmilü'l-mie*'sine adeta alternatif olması için kaleme almıştır. Cürcânî'nin Avâmil'inde yer alan 100 âmili yeniden düzenleyip bazı ilâve ve çıkartmalar yaparak, ayrıca ma'mul ve i'râb bahislerini de ekleyerek oluşturduğu *Avâmil*'i, ilim çevrelerinde büyük bir kabul görmüş ve âdetâ Cürcânî'nin Avâmil'ini unutturmuş; ondan sonra Cürcânî'ninkine “Avâmil-i Atîk” (Eski Avâmil), Birgivî'ninkine “Avâmil-i Cedîd” (Yeni Avâmil) denmiştir.

İzhâru'l-esrâr isimli eserinde de *Avâmil*'de 100 maddede anlattığı âmil, ma'mul ve i'râb bahislerini şerh etmiştir. Bu eser de ilim çevrelerinde büyük kabul görmüş, üzerine birçok şerh, tercüme ve nazım çalışmaları yapılmıştır.

Sarf ilmine gelince, bu alanda yazmış olduğu dört eserden ilki ve daha 23 yaşında iken yazdığı *İm'ânü'l-enzâr* isimli eserinde Osmanlı Medreselerinde okutulan *Maksûd* kitabını şerh etmiştir. İlim çevrelerinde kabul gören bu eserin Osmanlı zamanında birçok defa baskısı yapılmıştır.

Sarf alanında 35 yaşında iken kaleme aldığı ikinci eseri *Kifâyetü'l-mübtedî*'de ise bu ilmin konularını, ana başlıkları *İzzî* ve *Merâh* ile aynı olsa da, alt başlıkları kendine has tertibi ile orta hacimli bir metin kitabı hüviyetinde işlemiştir. Bu eseri de ilim çevrelerince kabul görmüş ve üzerine onu aşkın şerh çalışması yapılmıştır.

Oğlu Fazlullah Efendi eğitim çağına gelince, sarf ilmine başlayanlara okutulan *Emsile* ve *Bina* risâleleri yerine yazmış olduğu *el-Emsiletü'l-Fazliyye* isimli eserinde meşhur *Emsile*'deki sîğaları yeniden düzenleyip bazı ilâve ve çıkartmalar yapmış ve *Binâ*'daki bâbların sayısını kırk bire çıkarmıştır.

Bu risâlesi üzerine yazdığı *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*'de ise neden böyle bir eser yazdığının gerekçelerini izah etmiştir. Lakin sarf ilmine yeni başlayanlar için yazmış olduğu *el-Emsiletü'l-Fazliyye* isimli eseri nahiv ilminde yazmış olduğu *Avâmil*'i kadar kabul görmemiş ve üzerine bildiğimiz kadarıyla herhangi bir şerh çalışması yapılmamıştır.

İşte biz de tezimizde, Birgivi'nin sarf ilmine dair yaptığı çalışmaları inceleyerek bu sahada Arap diline yaptığı katkıları değerlendirmek ve bu vesile ile *Kifâyetü'l-mübtedî* isimli sarf ilmine dair eserinin tahkikli neşrini gerçekleştirerek ilgililerin istifadesine sunmak istedik.

Bunun için, tezimizi “tahkikli metin” kısmı hariç üç bölüme ayırdık:

Birinci Bölüm: Birgivî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Birgivi'nin hayatı hakkında birçok akademik çalışma yapılmasına rağmen bizim hayatı hakkındaki bu kısmı yazmamızın sebebi, hakkında yazılanların kaynaklardan sağlamasını yapmaktır. Nitekim başta kendi eserleri olmak üzere içerisinde biyografisinin bulunduğu yaklaşık on beş kaynak eser kronolojik olarak tertip edilip hangi bilginin, hangi kaynaktan çıkartıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde yaptığımız çalışmayla hayatı hakkındaki hangi bilginin bir öncekinin tekrarı ya da yeni bir bilgi olduğu ve yahut yanlış ya da şüpheli bir bilgi olduğu ortaya çıkartılmış olmaktadır. Bunun neticesinde yanlışlığa kesin kanaat getirdiğimiz bilgileri dipnotta belirtilmeye çalıştık. Ayrıca hayatı hakkındaki bu kısımda kenarlarında hâşiyeler (dipnotlar) bulunan yazma kadim biyografi eserlerine de bakarak bazı bilgilere ulaştık.

Bu şekilde yaptığımız çalışma neticesinde mesela oğlu olduğu iddia edilen Mustafa Efendi'nin (ö. 995/1586) aslında onun oğlu olmadığını, hocaları arasında zikredilen Ahizâde Mehmed Efendi'den kast edilen zatın Ahîzâde Mehmed b. Nurullah (ö. 989/1581) olduğunu, daha önceki çalışmalarda tespit edilemeyen üç talebesinin bulunduğunu ve “Birgivi Mu'ârızı” lakaplı Kadı Bilalzâde Mehmed Efendi'nin kim olduğunu tespit ettik.

Eserlerini anlattığımız kısımda ise kendisine nisbetinde şüphe bulunmayan eserlerini tanıtmaya çalıştık. Nisbetinde hata ya da şüphe bulunanlar hakkında daha önceden Ahmet Kaylı'nın "A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form" isimli yüksek lisans tezi bulunduğu için bu çalışmada onlara değinmedik.

İkinci Bölüm: *Kifâyetü'l-Mübtedî*'nin Tahlili

Bu bölümde *Kifâye*'nin farklı yönlerden tahlilini yaptık. Özellikle sayısı yüz elliye ulaşan yazma nüshalarının dijital görsellerini ilgili kütüphanelerden temin ederek bu yazmaların temel özelliklerini anlattık.

Kütüphane kataloglarının veri tabanlarını tarayarak daha önceki çalışmalarda belirtilmeyen beş tane matbu nüshasını bulduk ve bunların tanıtımını yaptık.

Muhtevasını anlattığımız kısmı geniş tuttuk ve özellikle aksam-ı seb'a kısmının daha iyi anlaşılmasını sağlamak için birtakım şemalar çizdik.

Üzerine yapılan onu aşkın şerhin mukaddime kısımlarından önemli gördüğümüz yerleri ve giriş ile son kısımlarının bir parçasını yazdık. Bu şerhlerden hangisi üzerine akademik bir çalışma yapıldıysa onları belirttik. Ve şerhleri arasında -daha önceki çalışmalarda tespit edilemeyen- Sökeli Hasan b. Velî'nin (ö. 1068/1658'den sonra) *el-Cenne* isimli bir şerhinin bulunduğunu tespit ettik. Ayrıca şerhleri üzerine yapılan bu akademik çalışmalarda telif tarihi ile istinsâh tarihinin birbirine karıştırılıp bazı nüshaların daha kadîm olması vehmine kapılarak tahkikte esas alındıklarını gördüğümüz için tezimizin Ek 2 bölümüne bu şerhlerin hangi kütüphanelerde olduğunu, ferağ kaydında belirtildiyse hangi tarihte kimler tarafından yazıldığını belirten bir tablo koyduk. Yine farklı olarak daha önceki çalışmalarda belirtilmeyen iki tane tercümesini anlattık. Son olarak da tahkikte tercih ettiğimiz dört nüshanın tercih edilme sebeplerini izah ettik.

Bu ilk iki kısmı bitirdiğimiz sıralarda Muhammet Hamidullah Yalçın tarafından "İmam Birgivî Mehmed b. Pîr Ali (929-981/1523-1573) ve *Kifâyetü'l-Mübtedî* Adlı Eseri (İnceleme-Tahkîk)" başlıklı bir yüksek lisans tezinin tamamlandığını öğrendik. Lakin bu çalışmada yukarıda bahsedilen bilgiler bulunmadığından tezimizi değiştirmeden bitirmeyi kararlaştırdık. İlgili tezde *Kifâye* kitabı ile *Maksûd*'un karşılaştırılması yapıldığı ve sarf kitapları arasında yeri tespit edilmeye çalışıldığı için tekrar bu ve buna benzer konuları tezimizde yazmayı uygun görmedik.

Üçüncü Bölüm: Birgivi'nin Eserleri Üzerinden Sarf İlmine Dair Görüşleri ve Sarf Kitaplarının Tahlili

Bu bölümde Birgivi'nin sarf ilmine dair yazmış olduğu dört eserinden bu ilimle alakalı bakış açısını ön plana çıkaran meseleleri derleyip izah etmeye çalıştık. Bu meseleleri izah ederken Birgivi'nin sarf eserlerine yapılan yüksek lisans tezlerinden ve Ahmet Turan Arslan'ın *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* isimli kitabından istifade ettik. Lakin bu çalışmalarda Birgivi'nin bu alandaki eserlerinin kendi içerisinde bir karşılaştırılmasının yapılmadığını gördük. Bundan dolayı derlediğimiz bu meseleleri izah sadedinde bu kitapların arasında mukayese yapmaya çalışıp çok nadir bulunan farklı görüşlerine değindik. Birgivi'nin bu alandaki kitaplarında anlayamadığımız ve şerhe muhtaç olduğunu düşündüğümüz meselelerde *Kifâye* şerhlerinden Kuşadalı Ahmed Efendi'nin *Înâyetü'l-mübteğî* isimli eserinden istifade ettik. Kuşadalı'nın bu şerhinde Birgivi'nin sarfa dair yazmış olduğu kitaplarını birbiriyle mukayese ettiğini ve birçok alıntıda bulunarak sadece *Kifâye*'sini değil sarfa dair diğer kitaplarını da bir anlamda şerh ettiğini fark ettik.

Ayrıca bu eserlerinde ihtilaflı meselelere yaklaşımı ile bunlar arasından tercih ettiğini beyan ettiği görüşleri ele aldık.

Bu iki kısımdan sonra sarf kitaplarının illetler açısından değerlendirilmesi ve bu kitaplarda geçen istişhad ve misalleri inceleyip bu bölümü hitâma erdirdik.

Tahkikli Metin

Bu bölümde *Kifâyetü'l-mübtedî*'nin, tahkik / edisyon-kritik kurallarına uygun sağlam bir metnini oluşturmaya çalıştık. Daha önceki baskılarda ve tez çalışmasında belirtilmeyen Birgivi'nin kendi hâşiyelerini (minhüvât kayıtlarını), yazmalarda olduğu gibi “minhu” rumuzuyla dipnotlarda verdik. Tahkik yaparken özellikle Musannifek Bekir b. Ahmed (ö. 1149/1736-37'den sonra) isimli alim tarafından çok büyük bir titizlikle yazılan yazma nüshasında ve Kuşadalı Ahmed Efendi'nin şerhinde belirtilen nüsha farklılıklarını dipnotlarda belirttik.

BİRİNCİ BÖLÜM
BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

Tezin bu bölümünde Birgivî Mehmed Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.¹

Hakkında pek çok araştırma ve çalışma yayımlanan Birgivî Mehmed Efendi'nin hayatına dair doğru bilgileri tespit edebilmek için, ilk kaynaklardan itibaren günümüze kadar yapılan çalışmalar kronolojik olarak incelenecek ve kaynaklarda tespit edilen bazı önemli hatalar dipnotlarda belirtilecektir.

Bu bölümün Birgivî'nin eserlerinin incelendiği ikinci kısmında ise, eserlerin tanıtımının yanı sıra, ilgili eserler üzerine yapılan tez çalışmaları ve önemli olduğu tespit edilen bazı el yazması nüshalar hakkında bilgi verilecektir.

I. HAYATI

Birgivî'nin hayatı hakkında verilen bilgilerde, genel olarak ilk kaynaklara müracaat edilecek ve yazılan her bir bilginin hangi kaynaktan nasıl geçtiğine dikkat edilecektir. Sık sık dipnot verilerek hangi bilginin hangi kaynaktan alındığı vurgulanmaya çalışılacaktır.

A. İSMİ, LAKAPLARI VE NİSBELERİ

Kendisinden Mehmed b. Pîr Ali el-Bâlîkesrî diye bahseden Birgivî'nin ismi, lakapları ve nisbeleri şunlardır:

1. İsmi

Kendisinin *Vasiyetnâme* adlı eserinde bizzat zikrettiği ve bütün kaynakların da ittifak ettiği üzere ismi “Mehmed”dir.²

2. Lakapları

Birgivî'nin kaynaklarda geçen başlıca lakapları şunlardır.

1) “Çelebî”: Okumuş yazmış, ilmi ve irfanıyla tanınmış kimseler hakkında kullanılan bu kelime, bazı nüshaların kenarında Birgivî'nin hâşiyelerinin sonundaki imzası olarak geçmektedir.³

¹ Birgivî Mehmet Efendi'nin yaşadığı dönem ve Osmanlı'daki ilmî hayat hakkında pek çok çalışma yapıldığından tezde bu konuya yer verilmeyecektir. İlgili dönemdeki ilmî faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, **İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992, s. 9-23; Osman Cengiz, **16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları**, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

² Birgivî, **Vasiyetnâme**, İstanbul: y.y., 1292, s. 48.

³ Bâbertî, Ekmeleddin, **el-İnâye**, Süleymaniye Küt., Nafiz Paşa Blm., nr. 291 vr. 7b, 8a vd.; Birgivî, **Ta'likât alâ İzâhı'l-İslâh**, Süleymaniye Küt., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 2720, vr. 23b, 24b, vd.

2) “**Muhyiddîn**”: İlk kaynaklarda genelde bu lakabıyla zikredilmektedir.⁴

3) “**Takıyyüddîn**”: İlk biyografi kaynaklarında kullanılmayan bu lakap pek çok yazma eserde geçmektedir. Daha sonraki çalışmalarda bu lakabı benimsenip “Muhyiddin” lakabı zikredilmemeye başlamıştır.⁵

4) “**Şemseddîn**”: Birgivî’nin *et-Tarîkatü’l-Muhamedîyye* isimli eserine şerh yazan bazı şârihlerin bu lakabı kullandıkları görülmektedir.⁶

5) “**Efendi**”: Din adamları ve okumuş insanlar hakkında saygı ifadesi olarak kullanılan bu kelime son devir Osmanlıca kaynaklarda Birgivî’nin lakabı olarak yer almaktadır.⁷

Bunların dışında *Keşfü’z-zunûn*’da şu lakaplar da bulunmaktadır:

6) “eş-Şeyh”⁸, 7) “el-Fâzıl”⁹, 8) “el-Mevlâ”¹⁰, 9) “Mevlânâ”¹¹, 10) “eş-Şârih”¹².

⁴ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü’l-manzûm fî zikri efâzîlî’r-Rûm*, Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1395/1975, s. 436; Cenâbî Mustafa Efendi, *Cenâbî Târihi / el-Aylemu’z-zâhir*, (Mehmet Canatar, “**Müverrih Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi**”, Doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 1993), II, 256; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü’l-ahbâr*, (haz. Ali Çavuşoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s. 921; Peçevî, Peçuylu İbrahim, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281-1283, I, 467; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A’lâm kâmusü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ min’el-Arab ve’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşrikîn*, Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 1970, VI, 61.

⁵ Birgivî, *Kitâbü’l-Îmân ve’l-istihsân*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1994, vr. 1b; a.ktp., nr. 1995, vr. 456a; Mehmed b. Mustafa, *Zübdetü’l-hakâik* (Şerh-i Vasiyetnâme) Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı Blm., nr. 4244, vr. 1b; Abdurrahman b. Abdullah el-Ermenekî, *Hâşiye alâ Şerhi’l-Konevî alâ Vasiyetnâme*, İstanbul: Tophâne-i Âmire, 1262, s. 219; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, (nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955, II, 252; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn terâcimu musannifî’l-kütübi’l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1414/1993, III, 176; Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, VI, 191.

⁶ Hocazâde Abdünnasîr, *Şerh bi’l-kavl ale’t-Tarîka*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 2607, vr. 2a; İbn Allân Muhammed Alî b. Muhammed el-Bekrî es-Siddikî, *el-Mevâhibü’l-Fethiyye ale’t-Tarîkatî’l-Muhammediyye*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye Blm., nr. 713, vr. 1b.

⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-a’lâm*, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306, II, 1284; Muallim Nâcî, *Esâmî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, s. 83; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî: Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308-1312, IV, 121; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, I, 253; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, Karesi: Karesi Vilayeti Matbaası, 1923, s. 8.

⁸ Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn*, (nşr. Mehmet Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Muallim Rifat), İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943, I, 54.

⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 109, 117, 183, 214.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 822, 850, 898.

¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 592, 737.

¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1546.

3. Nisbeleri

Birgivî'nin başlıca nisbeleri şunlardır:

1) “**Birgili**” / “**Birgilu**” / “**Birgivî**”: Nisbeleri arasında en meşhurdur. Yıllarca Birgi’de müderrislik yaptığı için bu nisbeyi almıştır. Bu nisbenin yazılışı kaynaklarda «بركيلو» (Birgilu)¹³, «بركلي» (Birgili)¹⁴, «البركلي» (el-Birgili)¹⁵, «البركوي» (el-Birgivî)¹⁶, «بركوي» (Birgivî)¹⁷ ve «البركي» (el-Birgî)¹⁸ şeklindedir.

2) “**el-Bâlîkesrî**”: 23 yaşında iken yazmış olduğu *İm‘ânü’l-enzâr* isimli eserin sonunda, aslen Balıkesirli olduğu için «الباليكسري» (el-Bâlîkesrî) nisbesini kullanmıştır.¹⁹

3) “**el-Aydînî**”: Birgi kasabası eskiden Aydın’a bağlı olduğu için²⁰ «الأيديني» (el-Aydînî) diye de nisbesi bulunmaktadır.²¹

4) “**er-Rûmî**”: Anadolu topraklarında yaşayan âlimlere genel olarak verilen bu nisbe Birgivî için de kullanılmıştır.²²

¹³ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü’l-manzûm*, s. 443. Bir yere aitlik, bağlılık anlamı katan “li, lı, lu, lü” yapım eklerinin Eski Anadolu Türkçesi’nde yalnız “lu” ve “lü” şeklinde görüldüğü belirtilmektedir. Bkz. Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Tavaslı Matbaacılık, 2000, s. 160.

¹⁴ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 54, 109, 117, 183, 214, 592, 737, 822, 898.

¹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 854, 855; II, 1546, 1551; Ziriklî, *el-Alâm*, VI, 61. Birgili’deki -li eki Türkçe’de aidiyet bildiren eklerdendir. Bu gibi aidiyet eki almış kelimelerin başına elif-lâm takısının gelmesi hatalıdır.

¹⁶ Atâî, Nev‘izâde Atâullâh b. Yahyâ, *Hadâiku’l-hakâik fi tekmileti’ş-Şekâik* (Zeyl), (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 179; Bağdatlı, *Hediyyetü’l-ârifin*, II, 252; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin*, III, 176.

¹⁷ Peçevî, *Târih-i Peçevî*, I, 467; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-a‘lâm*, II, 1284; Muallim Nâcî, *Esâmî*, s. 83; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 253; Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, s. 8.

¹⁸ Muhammed b. Molla Ebubekir el-Kürdî es-Sehravânî el-Elmevânî, *Şerhu’t-Tarîka*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa Blm., nr. 362, vr. 1b; Sobucalı Mehmed Efendi, *Keşfü’l-inaye fi mesaili’l-Kifâye*, (Abdullah Bilin, *Sobucalı Mehmed Efendi’nin Keşfü’l-Înaye fi Mesaili’l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009), s. 1 (Metin kısmı).

¹⁹ Bkz. Birgivî, *İm‘ânü’l-enzâr*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 35a; Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4809, vr. 106a; a.ktp., Carullah Blm., nr. 2104, vr. 22a. İfadesi şu şekildedir: «هذا آخر ما كتبه الفقير محمد بن پير علي الباليكسري». *İm‘ânü’l-enzâr*’ın matbu nüshalarının sonunda, buradaki nisbet “el-Birgivî” şeklindedir. Ancak Mehmed Efendi 23 yaşında daha Birgi’ye gitmemiş olduğundan bu ifade hatalıdır. Nitekim Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 323’te bulunan *Kifâyetü’l-mübeddî* nüshasının ferağ kaydında (vr. 41b) «الباليكسري ثم البركوي» “Balıkesirli sonra Birgili” ifadesi bulunmaktadır.

²⁰ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü, 2006, s. 85.

²¹ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256.

²² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 54; Bağdatlı, *Hediyyetü’l-ârifin*, II, 252; Ziriklî, *el-Alâm*, VI, 61, Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifin*, III, 176.

5) “**es-Sûfî**”: Bayrâmiyye tarikatı şeyhlerinden Karamânî Abdullah Efendi’ye (ö. 972/1564) intisap edip icâzet almasından dolayı bazı kaynaklarda bu nisbenin kullanıldığı görülmektedir.²³

6) “**el-Hanefî**”: Hanefî mezhebine mensup olmasından dolayı böyle bir nisbesi de bulunmaktadır.²⁴

7) “**Farazî**”, 8) “**Nahvî**”: Feraiz ve nahiv ilimleri hakkında kitapları bulunduğu için de bu son iki nisbesi bulunmaktadır.²⁵

B. AİLESİ

Birgivî hakkında yapılan ilk müstakil çalışmalarda sadece babası, annesi ve dedesinden bahsedilmektedir. Yeni yapılan araştırmalar sonucunda Birgivî’nin babasının dedesinin de kim olduğu ve soyunun kimlere dayandığı ortaya çıkmıştır.

1. Babası: Pîr Ali Efendi (Zihin Dede)

Birgivî *Vasiyetnâme* adlı eserinin “iskât-ı salât” bahsinde iki yerde babasının ismini “Pîr Ali” olarak zikretmiştir.²⁶

Kaynaklarda babası Ali Efendi’nin Balıkesir’de doğmuş meşayıhtan biri²⁷, zâviye sahiplerinden, âlim²⁸, Balıkesir’de²⁹ müderris³⁰, sahib-i irşâd şeyh³¹ ve fâzıl³² bir zât olduğundan bahsedilir.

²³ Peçevî, *Târîh-i Peçevî*, I, 467; Huriye Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 43.

²⁴ Kâtib Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, I, 183, 214; Bağdathî, **Hediyyetü’l-ârifîn**, II, 252; Kehhâle, **Mu‘cemü’l-müellifîn**, III, 176.

²⁵ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-müellifîn**, III, 176.

²⁶ Birgivî, *Vasiyetnâme*, s. 48. Birgivî’nin ifadesi aynen şöyledir: “... ol üç yüz akçeyi hisâb ideler, kaç günlük namaza düşerse **Mehmed bin Pîr Ali**’nin ol kadar namazının iskâtı için şunu sana virdim diye, ol dahi eline alup kabul itdim diye. Akçeyi kabul idicek şer‘ ile kendinin mülkü olduğunu bildirirler, ol dahi lutf idüp hüsn-i ihtiyâr ile **Mehmed bin Pîr Ali**’nin iskât-ı salâtiçün fakîr-i âhâra şunu sana virdim diye...”.

²⁷ Âlî, **Kühû’l-ahbâr**, s. 921.

²⁸ Ali b. Bâlî, **el-Ikdü’l-manzûm**, s. 443.

²⁹ Cenâbî, **Cenâbî Târihi**, II, 256.

³⁰ Cenâbî, **Cenâbî Târihi**, II, 256; Atâî, **Hadâiku’l-hakâik**, s. 179; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsü’l-a‘lâm**, II, 1286; Muallim Nâcî, **Esâmî**, s. 83; Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, IV, 121; Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, I, 253; Uzunçarşılı, **Karesi Meşâhîri**, s. 8. Uzunçarşılı babasının “müderris” olduğunu ifade ettikten sonra verdiği dipnotta Âlî Efendi’nin **Kühû’l-ahbâr** isimli eserinde “meşayıhtan birinin oğlu” ifadesine rağmen, babasının meşayıhtan olmadığını, sadece kendisinin belirttiği şekilde müderris olduğunu ifade etse de, kaynaklarda geçen açık ifadeler onun şeyh de olduğunu göstermektedir. Ayrıca bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s. 25, dipnot: 59; Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 26.

³¹ Peçevî, *Târîh-i Peçevî*, I, 467.

³² Uzunçarşılı, **Karesi Meşâhîri**, s. 8.

Kâtib Çelebî'nin verdiği bilgiye göre, Pîr Ali Efendi'nin amcazâdesi Bahâeddînzâde Şeyh Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 952/1545)³³, İmâm-ı Azam'ın *Fıkh-ı ekber*'ine bir şerh yazmak istediği zaman Ali Efendi'ye danışmış ve bu istişare neticesinde *el-Kavlü 'l-fasl* (الْقَوْلُ الْفَصْلُ) isimli şerhini yazmıştır.³⁴

Uzunçarşılı, babasının Balıkesir'in Kepsut nahiyesinin Bektaşlar karyesinden olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Pîr Ali'nin mezar taşında da Hasan Basri Çantay'ın beyanına göre Bektaşlar karyesinde doğduğu belirtilmektedir. Günümüzde kabri Karesi Belediyesi'ne bağlı Başçeşme Mezarlığı, 1. Yol 1. Ada'da bulunmaktadır.³⁶ Eskiden hafızlık yapmaya çalışan talebeler zorlandığı vakit cumartesi sabahı Pîr Ali'nin kabrini ziyaret ederler ve mezar taşındaki oyukta biriken suyu içerlermiş.³⁷ Günümüzde ise sınavlardan önce öğrenciler tarafından ziyaret edilip mezarının başında bulunan taş su döküldüğü mezarlık görevlileri tarafından aktarılmaktadır. Bundan dolayı yöre halkı arasında “Zihin Dede” namıyla anılmaktadır.³⁸ (bkz. Ek 4, Resim 1-2)

2. Annesi: Meryem Hanım

Birgivî *Vasiyetnâme* adlı eserinin “cenazeye telkin verilmesi” bahsinde annesinin adının “Meryem” olduğunu bizzat kendisi zikretmiştir.³⁹ Meryem Hanım'ın kabrinin nerede olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.⁴⁰

3. Dedesi: İskender Efendi

İskender Efendi'nin ismine, Birgivî'nin talebesi Hocaîzâde Abdünnasîr Efendi'nin (ö. 990/1582'dan sonra) *Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye* isimli eserinin mukaddimesinde rastlamaktayız.⁴¹ Halk arasında “kabrinin Balıkesir'in Kepsut ilçesi

³³ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şekâik*, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 427-429.

³⁴ Kâtib Çelebî, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyârî'l-ehak*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1286/1870, s. 55. Bahâüddînzâde bu eserini Birgivî doğmadan dört yıl önce Rebülevvel 925'te (Mart/Nisan 1519) tamamlamıştır.

³⁵ Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, s. 8, dipnot: 1.

³⁶ Bu bilgiyi ve kabrinin resmini Başçeşme Mezarlığı güvenlik personelleri ile 26.06.2020 tarihinde yaptığım telefon görüşmesinde aldım.

³⁷ Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, s. 8, dipnot: 1.

³⁸ H. İhsan Barutçu, *İmâm-ı Birgivî Hazretlerinin Hayatı ve Görüşleri*, İzmir: Yeni Asya Matbaası, ty., s. 4.

³⁹ Birgivî, *Vasiyetnâme*, s. 53. Birgivî'nin ifadesi şöyledir: “Hemân bir âlim sâlih kimse ihvandana kala, yüzüm mukâbelesine geçe, ayak üzere dura, cem'-i hâtır eyleye ve diye ki: Ya Mehmed b. Meryem...”.

⁴⁰ H. İhsan Barutçu, *İmâm-ı Birgivî Hazretlerinin Hayatı ve Görüşleri*, s. 4.

⁴¹ Bkz. Hocaîzâde Abdünnasîr, *Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 121, vr. 329b. Ayrıca bkz. Keşfî, Ahmed b. Ebubekir es-Samâkovî, *Şerhu't-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2447, vr. 1b.

Bektaşlar Köyü'nde olduğu" söylene de⁴² mezar taşı günümüze ulaşmadığı gibi, kabrinin mezarlıkta tam olarak nerede olduğu da bilinmemektedir.

4. Dedesinin Babası: Şeyh Lütfullah Efendi (ö. 849/1445-46)

Birgivi'nin dedesinin babasına Kâtib Çelebi'nin *Mîzânü'l-hak fî ihtiyari'l-ahak* isimli eserindeki şu bilgilerden ulaşılmaktadır:

Ashâb-ı rivâyetden gayrı, mütekaddimîn ve müteahhirînden nîce efâzıl İmâm-ı Azam'ın deyû şerh eylediler. Cümleden biri kudvetü'l-fuzalâ-i ve's-sâlikîn **eş-Şeyh Mehmed b. Bahâüddîn** -ki dokuz yüz elli üçde vefât etmişdir- otuz sene uzlet ve ibadetten sonra akâid-i İslâmiyyenin yeniden revâcına bâis olmak için *Fıkh-ı Ekber*'i şerh murâd idüb ibn-i ammi **Pîr Ali Efendi** -ki **Birgili Mehmed Efendi**'nin pederidir- bu babda onlarla meşveret ittikle istihsân ve terğîb etmekle bir şerh-i müfîd tahrîr eyledi ki elân beyne'l-ulemâ mütedâvel ve makbûldür.⁴³

Kâtib Çelebi'nin burada verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Pîr Ali Efendi, Bahâeddinzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 952/1545)⁴⁴ amcaoğludur. Yani Birgivi'nin dedesi İskender Efendi ile Bahaüddin Efendi (ö. 895/1489)⁴⁵ kardeşlerdir. Bahaüddin Efendi'nin babasının adı kaynaklarda Şeyh Lütfullah olarak geçmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla Birgivi'nin dedesinin babası da Şeyh Lütfullah Efendi'dir. (bkz. Ek 1)

Lütfullah b. Halil b. Arslanşâh b. İsfendiyar b. Kötürüm Bâyezîd, 787'de (1385-86) doğdu.⁴⁷ Eğitimini Kastomunu Meliki olan babasının yanında aldı. Babası, oğlunu askerlerine emîr tayin ederek Lâdik Kalesi'ni fethetmesi için gönderdi ve orayı fethetti. Daha sonra aralarında anlaşmazlık çıktı ve Sultân Yıldırım Bâyezîd'e (ö. 805/1403) sığındı. Bâyezîd onu Ankara'ya emîr tayin etti. Lütfullah Efendi Ankara'ya emîr olmaktan hoşnut değildi. Sonra bu emîrliği terkedip Hacı Bayrâm-ı Velî'nin hizmetine girdi.⁴⁸

⁴² Barutçu, **İmam-ı Birgivi Hazretlerinin Hayatı ve Görüşleri**, s. 4.

⁴³ Kâtib Çelebi, **Mîzânü'l-hak**, s. 54-55.

⁴⁴ Mecdî, **Hadâiku's-Şekâik**, s. 427-429. Kâtib Çelebi hem *Mîzanü'l-hak* hem de *Keşfü'z-zunûn* (II, 2020) isimli eserlerinde vefat tarihini 953 olarak verse de Mecdî Mehmed Efendi 951 tarihinde hac edip bir sene sonra geri dönerken Kayseri'de vefat ettiğini ve şeyhinin şeyhi İbrahim Kayserî'nin yanında defnolunduğunu söylemektedir. Hatta vefat tarihi için «بهاء الدين زاده ابتدی عزم دركه بیچون» (Bahâüddinzâde itdî azm-i dergah bîcûn) diye tarih düşürdüğünü ifade etmektedir.

⁴⁵ Mecdî, **Hadâiku's-Şekâik**, s. 213-214.

⁴⁶ Mecdî, **Hadâiku's-Şekâik**, s. 213; Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, II, 27.

⁴⁷ Doğum tarihi *Süllemü'l-vüsûl*'da geçen (III, 41) "62 yaşında vefat etti" ifadesinden yola çıkarak hesaplanmıştır.

⁴⁸ Kâtib Çelebi (Hacı Halife) Mustafa b. Abdullah, **Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâtî'l-fühûl**, (thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvut İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010, III, 41.

Şeyh Lütfullah Efendi'nin memleketi Balıkesir'den hatırı sayılır insanların isteği üzerine Ankara'ya gidip bir hamam yaptırdığı, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin (ö. 833/1430) de bu hamama uğrayıp kendisiyle sohbet ettiği, sohbet esnasında Şeyh Lütfullah'ın onu sevenleri ile beraber Balıkesir'e davet ettiği, onun da bu davete icabet ederek Balıkesir'e geldiği anlatılmaktadır. Bir müddet Balıkesir'de kalan Hacı Bayrâm-ı Velî, bu süre zarfında Şeyh Lütfullah Efendi'yi irşad eyleyip Balıkesir'e halifesi olarak bırakarak Ankara'ya geri dönmüştür.⁴⁹ Şeyh Lütfullah Efendi, Balıkesir'de Bayrâmiyye Zâviyesi şeyhi iken⁵⁰ vefat etmiştir.⁵¹ Kabri Balıkesir şehir merkezindeki Cumhuriyet meydanının hemen yanında yer alan Şeyh Lütfullah Camii avlusundadır.⁵² (Ek 4, Resim 3)

5. Babasının Amcazâdesi: Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 952/1545)

İlk eğitimini babası Bahâeddin b. Lutfullah'ın (ö. 895/489-90) yanında aldı. Sonra Hatîbzâde (ö. 940/1534), Muslihuddin Kastallâni (ö. 901/1496) ve Muarrifzâde'den (ö. ?) dersler alıp eğitimini tamamladı. Daha sonra tasavvufa meyledip (Yavsi Şeyhi) Muhyiddin İskilîbî'nin (ö. 920/1514) hizmetine girdi ve şeyhi ona icâzet verdi. Bir müddet Balıkesir'de kaldıktan sonra İstanbul'a şeyhinin tekkesine geldi. Şeyhulislâm Zenbilli Ali Efendi 929'da (1523)⁵³ hastalanınca yerine fetvâ vermesi için Bahâeddinzâde'yi nâib olarak tayin etti. Tekkenin şeyhi Hacı Çelebi Abdürrahim el-Müeyyedî (ö. 944/1537-38) vefat edince onun yerine posta oturarak birçok insanı irşâd etti. 951'de (1544) hacca gitti. Bir yıl sonra hac dönüşü Kayseri'de vefat etti ve şeyhinin şeyhi (Tennûrî) İbrâhim Kayserî'nin (ö. 887/1482) yanına defnedildi.⁵⁴

İlmiyle âmil, ilim ve takva sahibi, hakkı söylemekten çekinmeyen bir zât olduğu söylenen⁵⁵ Bahâeddinzâde'nin günümüze ulaşan bazı eserleri şunlardır:

⁴⁹ Taşköprizade Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 141; Mecdi, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 96.

⁵⁰ Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 29.

⁵¹ Mehmed Süreyyâ, vefat tarihi hakkında Fatih Sultan Mehmed devri (855-886/1451-1481) başlarında vefat ettiğini söylemektedir. bkz. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 88.

⁵² Mezar taşında: “Halifelik devri rastlar 1404 ile 1421 yılına, Allah ne isterse onu ikram eder kuluna” yazmaktadır. Buna göre vefat tarihi hicri 823-25 olmaktadır.

⁵³ Yusuf Küçükdağ, “Zenbilli Ali Efendi”, *DİA*, XLIV, 248.

⁵⁴ Hayatı hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Taşköprizade, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 683-687; Mecdi, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 427-429; Kâtib Çelebi, *Süllem*, III, 112-113.

⁵⁵ Taşköprizade, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 683.

*el-Kavlü'l-fasl (Şerhu'l-Fıkhı'l-ekber), Şerhu Esmâillâhi'l-husnâ, Risâletü't-Tevhîd, er-Red alâ mâ kîle fî hakki'ş-Şeyhi'l-ekber, Risâletü Sirri'l-kader, Risâletü'l-Vücûd, Risâletü'l-Cihâd, Risâle fî Beyâni'l-hadîsi'l-kudsî: Küntü kenzen mahfiyyen, Risâle fî İsbâti'l-envâri'l-ilâhiyye.*⁵⁶

6. Nesebi

Bu bilgiler neticesinde Birgivî'nin şeceresi Mehmed b. Pîr Ali b. İskender b. Şeyh Lütfullah b. Halil b. Arslanşâh b. İsfendiyar b. Kötürüm Bâyezîd'dir.⁵⁷

C. DOĞUM TARİHİ VE YERİ

Doğum tarihi hakkında bazı kaynaklarda farklı bilgiler verilmiş olsa da Birgivî'nin doğum tarihi ve yeri şöyledir:

1. Doğum Tarihi:

Birgivî'nin doğum tarihi, *Vasiyetnâme* adlı eserinin “iskât-ı salât” bahsinde bizzat kendisinin ifade ettiği üzere 10 Cemâziyelevvel 929'dur⁵⁸ (27 Mart 1523 Cuma).

2. Doğum Yeri:

İlk dönem kaynaklarından *Kühnü'l-ahbâr*'da zikredildiğine göre Birgivî Mehmed Efendi babasının müderrislik yaptığı Balıkesir'de doğmuştur.⁵⁹

D. TAHSİLİ VE HOCALARI

Birgivî ilk tahsilini Balıkesir'de müderris olan babasının yanında yapmıştır.⁶⁰

⁵⁶ Bahâeddinzâde'nin risâlelerinin çoğu Ragıp Paşa Ktp., nr. 1460'da bulunan mecmuanın içerisinde bulunmaktadır.

⁵⁷ Birgivî'nin şeceresi için bkz. Ek-1.

⁵⁸ Birgivî, *Vasiyetnâme*, s. 49. Birgivî'nin ifadesi şöyledir: (“Vilâdetim târîhî dokuz yüz yigirmi dokuz cemâziyelûlâsının onuncî günidir”). Dolayısıyla Şemseddin Sami'nin *Kâmûsü'l-a'lâm*'da (II, 1284) ve Mehmed Ali Aynî'nin *Türk Ahlakçıları*'nda (s. 105) vermiş olduğu 928 (1522) tarihi ile Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetü'l-ârifin*'de (II, 252) verdiği 926 (1520) tarihi yanlıştır.

⁵⁹ Âlî, *Kühnü'l-ahbâr*, s. 921. Doğum yerinin Balıkesir olduğunu son dönem çalışmalarında şunlarda geçmektedir: Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 121; Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981=1523-1573) Bibliyografyası*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966, s. 1. (Bundan sonra Atsız'ın bu eserinin ismi “Birgili Bibliyografyası” diye kısaltılacaktır).

⁶⁰ Cenâbî, *Cenâbî Târîhi*, II, 256. Bazı geç dönem kaynaklarında ve araştırma eserlerinde bulunan “babasından mantık okuduğu ve Kur'ân-ı Kerim'i ezberlediği”ne dair ifadeler erken dönem kaynaklarda geçmemektedir. Mantık okuduğuna dair bilgi zannımızca Atâî'nin “Vâlid-i mâcidlerinden tahsil-i ulûm ve istifâde-i mantûk ve mefhûm eyledikten sonra...” (Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 179) ifadesindeki “mantûk” kelimesinin yanlışlıkla “mantık” anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

İlim ve irfan talep ederek büyüyen Birgivi⁶¹ ilmini geliştirmek için İstanbul'a gelmiş ve birçok âlimin ilim halkasına katılmıştır.⁶²

İstanbul'a geldiğinde Mahmud Paşa Medresesi'nde⁶³ Küçük Şems Ahmed Efendi'den (ö. 957/1550-51) Hanefî fıkına dair Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eserini okumuş;⁶⁴ Ahîzâde Muhyiddin Mehmed b. Nurullah Efendi'den (ö. 989/1581) de ders almıştır.⁶⁵ Ahîzâde'den sonra⁶⁶ Haseki Hürrem Sultan Medresesi'nde⁶⁷ Kazasker Abdurrahman b. Seydî Ali Efendi'nin (ö. 983/1575) yanına gidip 23 Şevval 923'te (8 Kasım 1517) ondan mülâzım olmuştur.⁶⁸

Ailesini anlatırken babasından bahsettiğimiz için aşağıda babası dışındaki hocaları kısaca tanıtılacaktır.

1. Küçük Şemseddin Ahmed Efendi el-Germiyânî (ö. 957/1550-51)

Germiyanoğulları Beyliği beldelerinden Lâdik (Denizli) kasabasından olan Şemseddin Ahmed Efendi "Küçük Şems" lakabıyla tanınmaktadır. Devrinin alimlerinden ilim tahsil ettikten sonra Hoca Hayreddin Efendi (ö. 950/1543) hizmetindeyken mülâzım olmuştur. Bursa'da Çendik, İstanbul'da Efdalzâde, Pîrî Paşa, Mahmud Paşa, tekrar Bursa'da Sultâniye ve 955'te (1548) Semâniye'den Akdeniz cihetindeki Baş Kurşunlu'ya ve 955'te (1548) inşa edildikten sonra Yavuz Selim Medresesi'ne atandı. İlk müderrisi olduğu bu medresede görevli çalışıyor iken 957'de

⁶¹ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443.

⁶² Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256.

⁶³ Bânisi Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa'dır (ö. 878/1474). Nuruosmaniye Camii'nin hemen yanında bulunan bu medreseden günümüze sadece dersane bölümü ulaşmıştır. Medrese hakkında bilgi için bkz. Cahid Baltacı, *XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İFAV, 2005, II, 545; Filiz Gündüz, "Mahmud Paşa Külliyesi", *DİA*, XXVII, 380.

⁶⁴ Bu bilgi, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 4597'de bulunan Ali b. Bâlî'nin *el-Ikdü'l-manzûm fî zikri efâzîlî'r-Rûm* isimli eserinin 82a varâğının hâmişinde/kenarında el-Hâc Sinân'ın hattından nakledilmiştir. Ayrıca bkz. Arslan, *İmam Birgivî*, s. 26, dipnot: 68.

⁶⁵ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443, Âlî, *Kühû'l-ahbâr*, s. 921; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 179.

⁶⁶ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 179.

⁶⁷ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 4597, 82a varâğı hâmişi; Arslan, *İmam Birgivî*, s. 26, dipnot: 69.

⁶⁸ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443, Âlî, *Kühû'l-ahbâr*, s. 921; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 179; Peçevî, *Târîh-i Peçevî*, I, 467.

Mülâzemet tayinin metni şöyledir: "Sabıkân Semâniye Medreselerinden birisine müderris olan Abdurrahman Çelebi'ye hâliyen mahrûse-i Edirne'de Sultân Bâyezîd Medresesi sadaka buyurulup berât-ı şâhîli mu'idî olan *Mevlânâ Muhyiddin*'in mülâzım olunması paye-i serîr-i salatanata arz olundukta mülâzemet kabûl buyuruldu. fî 23 Şevvâli'l-mükerrrem sene 952. bkz. İstanbul Müftülüğü, Meşihat Defteri, nr. 1, vr. 4b.

(1550-51) vefat etmiştir.⁶⁹

Küçük Şems Ahmed Efendi'nin, Mahmud Paşa Medresesi'nde Birgivi'ye *el-Hidâye*'yi hangi tarihte okuttuğu net olarak bilinmemektedir. Sadece Birgivi'nin burada arkadaşı el-Hâc Sinan Efendi ile beraber *el-Hidâye*'yi okuduğu daha sonra Abdurrahman Efendi'nin yanına giderek mülâzım olduğu bilinmektedir.

2. Ahîzâde Mehmed b. Nurullah Efendi (ö. 989/1581)

Babası kadı olan Mehmed Efendi, 930 civarında (1523-24) doğmuştur. Ahîzâde lakabı kendisine, anne tarafından dedesi olup Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sine *Zahîretü'l-ukba fî şerhi Sadri's-şerî'ati'l-uzmâ* isminde yazdığı şerh ile bilinen Ahî Yûsuf Çelebi (ö. 905/1500) sebebiyle verilmiştir. Birçok hocadan ilim tahsil ettikten sonra Hoca Hayreddin Efendi'den mülâzım olmuştur. Sonra sırasıyla Silivri'de Pîrî Paşa, Edirne'de Cami-i Atîk, Hayrabolu'da Rüstem Paşa, 963'te (1555-56) Hayreddin Paşa, sonra azledilip 966'da (1599) İznik'te Süleyman Paşa, 967'de (1560) Semâniye'den Karadeniz cihetindeki medreselerden üçüncü medrese olan Çifte Ayak Kurşunlu⁷⁰ ve 970'te (1563) Şehzâde Sultan Mehmed medreselerinde müderrislik yapmıştır.

974'te (1567) Halep, 977'de (1570) Bursa, 978'de (1570) Edirne kadılığı yapmış ve nihayetinde 979'da (1572) Anadolu Kazaskeri olup 981'e (1573) kadar bu vazifede kalmıştır. 983'ten (1575) vefat ettiği 989 (1581) tarihine kadar Süleymaniye Dârulhadîs'inde belli başlı günlerde dersler vermeye devam etmiştir. Kabri Ahî Çelebi Mescidi hazîresindedir.⁷¹

Ahîzâde Efendi'nin *el-Hidâye*'nin “vekâle”, “şehâdât” ve “icâre” kitaplarına birer hâşiyesi ve *Şerhu'l-Miftâh*'ın bazı bölümlerine ta'likâtı ve çeşitli risâleleri bulunmaktadır.⁷²

⁶⁹ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Taşköprizade, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 790-794; Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 500; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 163; Baltacı, *XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, II, 816-817.

⁷⁰ Baltacı, *XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, II, 892.

⁷¹ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 499; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 264-265. Kanlı Fırın Mescidi ve Yemişçiler Camii diye bilinen bu cami günümüzde İstanbul İli, Fatih İlçesi, Eminönü Semti, Ragıp Gümüşpala Cad., Nr. 36'da bulunmaktadır. Lakin hazire kısmı günümüze ulaşmamıştır. bkz. Nurcan Sefer, Zeynep Ahunbay, “Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920- 2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar” *Restorasyon Yıllığı Dergisi*, Sayı: 10 (2015), s. 84, 106-107; <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/depremde-su-ile-dolan-20-yil-onarilmayi-bekleyen-cami-h25201.html>, (Erişim tarihi: 26.06.2020)

⁷² Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 499.

Birgivi'nin bu hocasından hangi medresede, ne zaman, hangi dersleri aldığı kaynaklarda geçmemektedir.⁷³

3. Kazasker Abdurrahman Efendi (ö. 983/1575)⁷⁴

Babası Amasya kadılarından Seydi Ali Efendi'dir. Tahsilini İstanbul'da Zenbilli Ali Efendi'nin oğlu Molla Çelebi (ö. 957/1550) ve Vezir Mahmud Paşa Medresesi müderrisi iken Sadî Çelebi (ö. 945/1539) gibi âlimlerden yaptı. Daha sonra Sadi Çelebi ile beraber Bursa Sultaniye Medresesi'ne gidip orada mülâzım olmuştur. Sırasıyla Bursa'da Bâyezîd Paşa, Ankara'da Cemaleddin, 942'de (1535-36) Alaşehir'de Yıldırım Bayezid, 946'da (1539-40) İznik'te Süleyman Paşa, 949'da (1542) Edirne'de Halebiye, aynı yıl içerisinde İstanbul'da Haseki ve 952'de (1545-46) Semâniye, aynı yıl içinde Edirne'de II. Bâyezîd Medreselerinde müderrislik yaptı.

⁷³ Bazı çalışmalarda, Birgivi'nin hocası olarak kaynaklarda zikredilen Ahîzâde Mehmed Efendi'den kastın, yukarıda tanıtılan Ahîzâde Mehmed b. Nurullah Efendi (ö. 989/1581) değil de, Ahîzâde Karamânî Mehmed Efendi (ö. 974/1566) (Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 57-58) olduğu ileri sürülmüştür. Gerekçe olarak da Ahîzâde Karamânî Mehmed Efendi'nin 958'de (1551), Ahîzâde Mehmed b. Nurullah Efendi'nin ise 963'te (1555-56) İstanbul'a ilk defa müderris olarak tayin edildiklerini; dolayısıyla Birgivi'nin 949 (1542-1543) yılı civarında İstanbul'da başladığı yüksek tahsilinin Mehmed b. Nurullah'ın İstanbul'a tayin edildiği tarihte bitmiş olması ihtimalinin çok kuvvetli olduğu gösterilmiştir. (bkz. Arslan, *İmam Birgivi*, s. 30, dipnot: 87). Ancak aşağıdaki gerekçelerden dolayı bize göre kaynaklardaki "Ahîzâde Mehmed Efendi"den kasıt Mehmed b. Nurullah Efendi'dir:

1. *el-Ikdü'l-manzûm* sahibi Ali b. Bâlî, Birgivi'nin bu hocasından "محيي الدين المشتهر بأخي زاده" diye bahsetmektedir (s. 436). Kitapta geçen diğer üç yerde de (s. 456, 462, 464) aynı lakapla anılan bu âlimin adı Mehmed b. Nurullah Efendi'dir.
2. *Hadâiku'l-hakâik* sahibi Atâî, Birgivi'nin bu hocasından "Ahîzâde Mehmed Efendi" diye bahsetmektedir (s. 179). "Ahîzâde Mehmed Efendi" ifadesinin geçtiği her yerde (s. 33, 56, 145, 179, 225, 229, 235, 237, 310, 343, 392, 522, 729, 755) Atâî, 989'da vefat eden Ahîzâde Mehmed b. Nurullah'tan bahsetmektedir. Şayet diğer Ahaveyn lakaplı Karamânî Mehmed Efendi'den bahsedecekse ondan "Karamânî Mehmed Efendi" diye söz etmektedir (s. 15, 124, 125, 152, 303, 334, 419, 429, 434, 452, 523).
3. Birgivi Mehmed Efendi'nin ilk sırada zikredilen Küçük Şems lakaplı hocası ile Ahîzâde Mehmed b. Nurullah, Sultan Süleymân'ın muallimi olup 950'de (1543) vefat eden Hayreddin Efendi'nin mülâzımlarıdır. Birgivi'nin hocalarının aynı muhitin insanları olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.
4. Karamânî Mehmed Efendi'nin hocası İsrâfilzâde (ö. 943/1536-37) Edirne ve Bursa'da müderrislik yapmıştır. İstanbul'da vazifesi bulunmamaktadır. (Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 476) Dolayısıyla Karamânî talebelik yıllarında İstanbul'da değildir. İlk defa 958'de (1551) Haseki Medresesi'ne müderris olunca İstanbul'a gelmiştir. Birgivi'nin 952'de (1545) mülâzım olduğu, aynı yılda *İm'ânü'l-enzâr* adlı eserini yazdığı ve 958-964 (1551-1557) arasında Rumeli Kazaskeri olan hocası Abdurrahman Efendi'nin kassâm-ı askeriliğinde bulunduğu düşünüldüğünde Birgivi'nin tahsili çoktan tamamlanmış olduğundan bu tarihlerde (958 veya 963) her iki zata da talebe olması mümkün değildir. Kanaatimizce Mehmed b. Nurullah'tan ancak müderrisken değil, talebe veya mülâzımken ders almış olmalıdır. Çünkü Mehmed b. Nurullah yaşça Birgivi'ye yakın olsa da bir ilim ailesi içinde yetişmiş ve tahsilini İstanbul'da tamamlamıştır.

⁷⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (I, 401), Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin* (V, 155) ve Bağdatlı *Hediyyetü'l-ârifin*'de (I, 547) bu zattan "Kızıl Molla" lakabıyla bahsetmektedirler. Ancak *el-Ikdü'l-manzûm* ve *Hadâiku'l-hakâik* gibi ilk kaynaklarda "Kızıl" lakabı kullanılmadığı için bu lakabı kullanmamayı tercih ettik.

953'te (1546-47) Haleb, 954 yılının Receb'inde (1547) Bursa ve Şaban'ında Edirne kadısı oldu.⁷⁵ 958 Şevval'inde (1551) ilk defa Rumeli Kazaskeri olan Abdurrahman Efendi 964'te (1557) azledildi. Daha sonra 969 Receb'inde (1562) Kahire kadısı oldu ve 9 Cemâziyelâhir 971'de (1564) bu görevinden istifa etti. 974 Cemâziyelevvel'inde (1566) ise Mekke-i Mükerrreme kadısı oldu ve bu vazifesine 977 Receb'ine kadar (1569) devam etti. 981 Muharrem'inde (1573) ikinci defa Rumeli Kazaskeri oldu ve 983 Rebûlevvel'inde (1575) tekrar azledildi.

Azledildikten üç gün sonra Rebûlevvel ayında vefat etti ve İstanbul Fatih'te Fevzi Paşa Caddesi, Emir Buhârî Sokağı'nda bulunan Emir Buhârî Türbesi karşısında yaptırmış olduğu mektep⁷⁶ sahasına defnedildi.⁷⁷ (bkz. Ek 4, Resim 4)

Kazasker Abdurrahman Efendi, Yenibahçe yakınında bir cami⁷⁸, Fatih'te bir mektep, biri Edirne'de, biri Bursa'da olmak üzere iki de mescid yaptırmıştır.⁷⁹

Terğîbü'l-lebib adında Kemalpaşazâde'nin itiraz ettiği meselelerde, *Hidâye* şârihlerini müdafaa sadedinde sadece tahâret bahsini ele alan bir çalışması bulunmaktadır.⁸⁰

⁷⁵ Hibri tarihinde şu bilgiyi vermektedir. "Burada (Edirne'de) dört yıl (954-958) kalıp Edirne vakıflarının yazımını yapmıştır ki, halen onun defterine başvurulur." Bkz. Abdurrahman Hibri, **Enîsü'l-müsâmirîn** (Edirne Tarihi 1360-1650), (çev. Ratip Kazancıgil), Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 1996, s. 93.

⁷⁶ Sultan II. Abdülhamid Hân'ın Sadrazamlarından Ahmed Cevad Paşa'nın türbesinin arka tarafındaki apartmanların bulunduğu alanda yer alan Kazasker Abdurrahman Efendi Mektebi günümüze ulaşmamıştır. bkz. <https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/kifin-dogup-buyudugu-semt-h5231.html> (Erişim tarihi: 31.12.2019); Ali Naci Özyalvaç, "Bir Müfettiş Raporunda Erken 20. Yüzyıl İstanbul Suriçi Sıbyan Mektepleri", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 21, Sayı: 1, Ocak 2011, s. 345-73.

⁷⁷ Kazasker Abdurrahman Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Ali b. Bâlî, **el-Ikdü'l-manzûm**, s. 476-478; Atâî, **Hadâiku'l-hakâ'ik**, s. 230-232; Mehmed Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, III, 312; Baltacı, **XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, II, 762; Ersin Çelik, "Osmanlıda Hoca Talebe İlişisine Güzel Bir Örnek: Şeyhülislâm Sa'dî Çelebî ve Amasyalı Kızıl Molla", **Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Amasya 2017, II, 290-291.

⁷⁸ Günümüzde bu camii İstanbul İli, Fatih İlçesi, Molla Gürani Mahallesi, Selim Sabit Sokağı'nda bulunmaktadır. bkz. Musa Alak, "Ordu Şeyhi Veliyüddîn b. Halîl el-Bükâî: Hayatı, Eserleri ve Zübdetü'l-Kavâid ve Ukdetü'l-Fevâ'id'i" **İslâmî İlimler Dergisi**, Bahar 2018, Sayı: 1, s. 14, dipnot: 20.

⁷⁹ Atâî, **Hadâiku'l-hakâ'ik**, s. 231-32. Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Blm., nr. 1581, vr. 59a-62b'de bulunan "**Sûre li-vakfiye**" diye isimlendirilen eser, bazı çalışmalarda (Muhammed Özmen, **Kızıl Molla Abdurrahman b. Ali el-Amâsî'nin (ö. 983/1575) İbn Kemal'in Hidâye Şerhi Üzerine (Mesh ale'l-Huffeyn Meselesi Bağlamında) İtirazları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2015, s. 45) iddia edilenin aksine Kazasker Abdurrahman Efendi'nin vakfettiği mülkler hakkında olmayıp Ali Çelebi b. Abdî'nin vakfının sahih bir vakıf olduğuna hükmettiğini belirten fetvâ suretidir.

⁸⁰ Bkz. Muhammed Özmen, **Kızıl Molla Abdurrahman**, s. 45; Nüshaları için bkz. s. 49.

Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2113, vr. 9b-19b'de *İznik Süleymaniye Medresesi Müderrisi Abdurrahman b. Seydî Ali b. Ali'nin Risâlesi* başlıklı bir eser bulunmaktadır. Eserin mukaddimesinde Abdurrahman Efendi: “Bu eser bazı ilimleri mütâlaa ederken aklıma gelen bilgilerdir” diye bir açıklamada bulunmuştur. Usûl-i fıkıh, fıkıh, kelâm ve belâgat ilimleri hakkında birtakım notların bulunduğu bu risâle kütüphâne kayıtlarında *Es'ile ve ecvibe min fûnûnin muhtelif*e adıyla kayıtlıdır.

Kendi yazmış olduğu bu iki eser dışında hocası Sa'dî Çelebî'nin (ö. 945/1539) Bâbertî'nin (ö. 786/1387) *el-Înâye* isimli *Hidâye* şerhi ve Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i üzerine yazdığı hâşiyeleri derleyip müstakil bir kitap haline getirmiştir.⁸¹

Birgivî, bu hocasından hicri 949-952 (1542-1545) yılları arasında Haseki Medresesi'nde müderris iken ders almış ve onun mülâzımı olmuştur.⁸² Bu yılların hangisinde onun yanına gittiği ve hangi kitapları okuduğu ise kaynaklarda geçmemektedir.

4. Şeyhi: Karamânî Abdullah (ö. 972/1564-65)

Karamânî Abdullah Efendi, Karaman'ın Akşehir ilçesinde dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Mahmud isminde bir zattır. Doğduğu yerde ilköğrenimini gördükten sonra İstanbul'da Birgivî'nin babasının amcasının oğlu Bahâeddinzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 952/1545) tekkesine gelip ondan feyz almıştır. Daha sonra şeyhi Bahâeddinzâde, Abdullah Efendi'ye icâzet verip onu irşad faaliyetlerini yürütmesi için memleketi Akşehir'e göndermiştir.⁸³ “Abdî Halîfe” diye meşhur olan Abdullah Efendi memleketinde bir zaviye yaptırmış ve vefat ettiği 972 (1564-65) tarihine kadar orada irşad faaliyetlerine devam etmiştir. Kabrinin, günümüze ulaşmayan zâviyesinin hazîresinde olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁸⁴ Aynı zamanda zâhirî ilimleri de ikmal ettiği bildirilen Abdî Halîfe'nin tefsir ve hadis-i şerife dair risâleleri ve *Şerhu'l-Akâid*'in iman bahsini izah eden bir şerhi vardır. Duasıyla sara hastalığını tedavi ettiği rivayet edilmektedir.⁸⁵

⁸¹ Sa'dî Çelebî'nin *Înâye* üzerine hâşiyesi hicrî 1315'te Mısır Bulak'da, Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye'de *Hidâye* metni, İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr* ve Bâbertî'nin *el-Înâye* isimli şerhleri ile beraber 8 cilt olarak basılmıştır. *Kâmûsul-Muhît* üzerine hâşiyesinin bir nüshası Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed Blm., nr. 532, vr. 1b-44a'da bulunmaktadır. Nüshanın müstensihisi: Ahmed b. Ahmed el-Ucmâvi, istinsâh tarihi: 970/1563'tür.

⁸² Ali b. Bâlî *el-Ikdü'l-manzûm*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 4597, 82a varağı hâmişi (Hacı Sinan'ın notu); Arslan, *İmam Birgivî*, s. 26, dipnot: 69.

⁸³ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s. 161-162.

⁸⁴ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 63-64, dipnot: 217.

⁸⁵ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 85.

E. GÖREVLERİ VE TASAVVUFA YÖNELMESİ

Birgivî'nin, Balıkesir'de babasının yanında başlayıp İstanbul'da Kazasker Abdurrahman Efendi'den mülâzım olmasıyla hitâma eren tahsil hayatından sonra almış olduğu görevleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. İlk Müderrisliği

Birgivî, Kazasker Abdurrahman Efendi'den mülâzım olduktan sonra bazı medreselerde müderrislik yapmıştır.⁸⁶ Lakin hangi yıl, hangi medresede, ne okuttuğuna dair bir bilgi tespit edilememiştir. Bununla birlikte Osmanlı eğitim sisteminde mülâzımlığını tamamlayan müderrisin evvelâ en düşük seviyedeki Hâşiye-i Tecrîd medreselerinden birine yevmî yirmi akçe ile tayin olduğu göz önünde bulundurulursa⁸⁷ bu seviyedeki bir medresede tedris faaliyetlerine başladığı söylenebilir.

Hocası Kazasker Abdurrahman Efendi'den 23 Şevval 952'de (28 Aralık 1545) mülâzım olan ve kassâm-ı askerî vazifesine hocasının ilk defa Rumeli Kazaskeri olduğu 958-964 (1551-1557) yıllarında getirildiği bilinen Birgivî'nin, hayatının bu iki tarih arasında kalan yaklaşık on yıllık diliminde ilk müderrislik görevini yaptığı tahmin edilebilir.⁸⁸

2. Kassâm-ı Askerîliği

Bu terim, Osmanlıda “askerî sınıf mensuplarının terekelerini taksim ve bu konudaki davaları görmekle” görevli olan ve kazasker tarafından tayin edilen memurlar için kullanılır.⁸⁹ Birgivî, Abdurrahman Efendi'nin ilk Rumeli kazaskeri olduğu dönem (958-964/1551-1557) Edirne'ye Kassâm-ı Askerî tayin edilmiştir.⁹⁰ Rivayet edildiğine göre, Birgivî bu memuriyetinden kazandığı dört bin dirhemi daha sonra tekrar Edirne'ye

⁸⁶ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 179-180.

⁸⁷ Baltacı, *XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 108.

⁸⁸ Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 34-35.

⁸⁹ Sait Öztürk, “Kassâm”, *DİA*, XXIV, 580.

⁹⁰ Edirne Kadı Sicilleri Defterleri'nde yaptığım araştırmalarda Birgivî Mehmed Efendi'nin ismine rastlayamadım. Ancak 2. Defter'de kayıtlı olan son davanın tarihi 24 Muharrem 957'dir (12 Şubat 1550). 3. Defter ise 17 Rebûlevvel 960 (3 Mart 1553) tarihli dava ile başlamaktadır. 3. Defter, vr. 17'de 8 Şaban 960'ta (20 Temmuz 1553) Mustafa b. Yusuf adında birinin kassâm-ı askerî olduğuna dair kayıt bulunmaktadır. Dolayısıyla Birgivî'nin, hocasının ilk defa Rumeli Kazaskeri olduğu 958 tarihinden 960'a kadar iki yıllık zaman diliminde bu görevde bulunduğu söylenebilir. (Bu defterlerin dijital görsellerine ulaşmamda bana yardımcı olan fakülte'deki oda arkadaşım Ümit Eskin ve Osmanlı Arşivi Şube Müdürü Mustafa Tekbaş beyfendilere teşekkür ederim.)

gidip dağıtmıştır. Câmî-i Atîk'de⁹¹ oturup kendisinden kismet ücreti aldığı kimselerin yanına gelmesi için tellâllar bağırttırmış; gelenlere defterdeki kayıtlara göre ne aldıysa geri vermiş, gelmeyenlerin haklarını da şehrin fakirlerine dağıtmıştır.⁹²

3. Tasavvufa Yönelmesi

Bu görevinden sonra “her şeyden el etek çekme isteğinin kendisine galip geldiği, ibâdet ve tâata, ilmi yaymaya yöneldiği”⁹³, “hayatında zühd ve salâhın ağır bastığı, şüphelerin verdiği sıkıntılardan tasavvuf yolunun geniş alanlarına geçmek”⁹⁴ istediği kaynaklarda geçmektedir. Bu duygular içerisinde Bayrâmîyye Tarikatı şeyhlerinden Karamânî Abdullah'a (ö. 972/1564-65)⁹⁵ intisap edip “hüsn-i irâde ve güzel bir müridlikle ona hizmet etmiş, tüm çabasını zühd ve ibadete sarf eylemiş”⁹⁶ ve ondan icâzet almıştır.⁹⁷

Birgivî'nin tasavvuf yolunda Bayrâmîyye Tarikatı'nı seçmesinde aile meşrebinin önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Zira geride de geçtiği üzere dedesinin babası Lütfullah Efendi, Balıkesir'de Hacı Bayrâm-ı Veli'nin halifesidir. Lütfullah Efendi'nin torunu Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed Efendi de Birgivî'nin şeyhi Karamânî Abdullah'ın şeyhidir.

Birgivî'nin babasının amcaoğlu Bahâeddinzâde'ye değil de halifesi Karamânî Abdullah Efendi'ye intisâb etmesinden Bahâeddinzâde'nin vefat ettiği 952'den (1545) sonra tasavvuf yoluna girdiği anlaşılmaktadır.

Tasavvufi terbiyeden sonra şeyhi Abdullah Efendi, Birgivî'nin her şeyden el etek çekmesine razı olmamış; ilim hayatına, ders vermeye, halka iyiliği emredip kötülükten nehy etmeye, va'z u nasihatler vermeye dönmesini emretmiştir.⁹⁸ Birgivî de bu emir gereği halka va'z u nasihat edip hadis ve tefsir ile meşgul olarak şeyhini razı etmeye çalışmıştır.⁹⁹

⁹¹ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256.

⁹² Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180.

⁹³ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256.

⁹⁴ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443.

⁹⁵ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443; Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, s. 921; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180. *Hadâiku'l-hakâik*'in matbu nüshasında şeyhinin ismi her ne kadar “Abdurrahman” olarak geçse de, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1013'te bulunan yazma nüshasının 125b varağının kenarında bulunan kayıta, müellif hattında burada “Abdurrahman” yerine “Abdullah” olarak geçtiği yazmaktadır. Peçevî, *Târih-i Peçevî*, I, 467.

⁹⁶ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443.

⁹⁷ Peçevî, *Târih-i Peçevî*, I, 467.

⁹⁸ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 443; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180.

⁹⁹ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180.

4. Birgi’de Dârulhadis Müderrisliği, İrşad ve Telif Faaliyetleri

Birgivi İstanbul’da iken II. Selim’in hocası Birgili Atâullah Ahmed Efendi (ö. 979/1571)¹⁰⁰ ile arasında meydana gelen sevgi ve muhabbet, Birgivi’nin hayatında yeni bir dönüm noktası olmuştur.¹⁰¹

Sultan’ın muallimi Atâullah Efendi, kendisinin doğduğu ve günümüzde İzmir ili, Ödemiş ilçesine bağlı Birgi’de “sadece Birgivi’ye olan muhabbetinden dolayı”¹⁰² yaptırdığı Dârulhadîs medresesine¹⁰³ günlük 60 akçe¹⁰⁴ ile ilk müderris olarak Birgivi Mehmed Efendi’yi göndermiştir.¹⁰⁵

Bu medresenin 979’da (1571) tanzim edilen vakfiyesine göre, Atâullah Efendi, medresesinde müderris olacak zâta şu imkânları da sunmuştur:

Dârulhadîs’e muttasıl hâriciye ve dâhiliyeli, meyvalı ve meyvasız bahçe ve sâir müştemilâtı muhtevi, müderrisin ikametine mahsus kışlık menzil. Bozdağında yine müderrisin ikametine mahsus dâhiliye ve hariceyeli yazlık menzil.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Atâullah Efendi, Birgi’de doğmuş ve zamanın büyük âlimlerinden dersler alıp, birçok medresede müderrislik yapmıştır. Şehzade II. Selim’e 957’de (1550) Manisa sancağı emiri iken muallim olarak tayin edilmiş ve II. Selim 974’te (1566) padişah olunca nüfuzu artmıştır. 979’da (1571) vefat ederek, İstanbul’da Şeyh Vefa Camii hazîresine defnedilmiştir. Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ali b. Bâlî, **el-Ikdü’l-manzûm**, s. 347-351; Atâî, **Hadâiku’l-hakâik**, s. 149-151.

¹⁰¹ Ali b. Bâlî’nin **el-Ikdü’l-manzûm**’un Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 2444’te bulunan nüshasının Birgivi’nin biyografisinin anlatıldığı 62b varâğının hâmişinde şöyle garip bir hikâye anlatılmaktadır:

“Nakledildiğine göre Birgivi ile Atâullah Efendi’nin aralarındaki muhabbetin sebebi şudur. Ataullah Efendi’ye: “Hazret-i Hüseyin’in soyundan gelen şerif bir kimsenin ecdadına sövenin hükmü nedir?” diye bir fetvâ sorulmuş; o da: “Bu sövgünün Efendimiz’i de kapsadığından dolayı söven kimse kâfir olur” diye fetvâ vermiş. Bu fetvâ Birgivi’nin eline ulaşınca, Atâullah Efendi’yi korumak için fetvâ suretini alıp yırtıp parça parça etmiş. Fetvâ soranın kalbi bu işe kırılmış ve parça parça olan fetvâ suretini Atâullah Efendi’ye götürmüş. Atâullah Efendi verdiği fetvânın parçalanmış olduğunu görünce sinirlenip Sultan tarafından bir tebliğatla zorla huzuruna getirilmesi için bir haberci göndermiş. Sultan ile Atâullah Efendi’nin beraber olduğu bir vakitte Birgivi Mehmed Efendi sultanın huzuruna çıkagelmiş. Atâullah Efendi: “Bu fetvâyı sen mi yırttın?” diye sorunca, Birgivi: “Ben yırttım” diye cevap vermiş. Ataullah Efendi: “Peki niye yırttın?” diye sual ettiğinde, Birgivi: “Ecdad kelimesi hangi çeşit cemi kısmındandır” diye cevap vermiş. (Bu kelimenin 3 ile 10 arası çoğullara kullanılan cem’-i killet kalıbı olduğunu, dolayısıyla sövgünün Hz. Peygamberi kapsamayacağını söylemek istemiş) Hatasını anlayan Atâullah Efendi, Birgivi ile kucaklaşıp musâfaha etmişler.”

¹⁰² Âlî, **Kühû’l-ahbâr**, s. 921.

¹⁰³ Medrese hakkında bilgi için bkz. Baltacı, **XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, II, 869-871.

¹⁰⁴ “Günlük 60 akçeyi sadece İstanbul’da bulunan Süleymâniye Medresesi müderrisleri alabiliyorken, Birgi gibi taşra bir yerdeki medresenin müderrisliğinden Birgivi’nin bu kadar akçe almasını, Atâullah Efendi’nin kendisini takdir etmesinin tezahürü olarak yorumlamak mümkündür”. Bkz. Mustafa Hulusi Lekesiz, **XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri**, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 1997, s. 47.

¹⁰⁵ Ali b. Bâlî, **el-Ikdü’l-manzûm**, s. 443; Âlî, **Kühû’l-ahbâr**, s. 921; Atâî, **Hadâiku’l-hakâik**, s. 180.

¹⁰⁶ Halim Baki Kunter, **Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 27.

971'de (1564) Birgi'ye geldiği tahmin edilen¹⁰⁷ Mehmed Efendi vefat ettiği 981'e (1573) kadar bu medresede müderrislik yapıp birçok talebe yetiştirmiş, halka vaaz ve nasihatlerde bulunmuş ve birçok eserini burada telif etmiştir.

Mehmed Efendi'nin Birgi'de geçmişe nazaran daha rahat bir yaşam sürdüğü bilinmektedir.¹⁰⁸ Ancak etrafında birçok talebe bulunmasına rağmen, İstanbul'a nisbetle sosyal çevresi değiştiği için kendisiyle sohbet edeceği ilim ve irfan ehli kimseleri bulamadığından da yakınmaktadır.¹⁰⁹

Karaman Ilgınlı Hocaşâde Abdünnasîr Efendi, *Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye* isminde bir risâle yazarak Mehmed Efendi'nin Birgi'deyken günlük hangi ibadetleri ifâ ettiği, hangi evrâd ve zikirleri çektiği ve hangi vakitlerde dersler verip kitapları mütalaa ettiğine dair detaylı bilgiler vermiştir.¹¹⁰

F. VEFATI, KABRİ VE VASIYETİ

Ömrünün sonlarına doğru Atâullah Efendi'ye yazdığı mektupta gözlerinin zayıflığından ve durumunun iyi olmadığından bahseden Birgîvî¹¹¹, bu dönemde İstanbul'a gelerek Sokullu Mehmed Paşa'ya (ö. 987/1579), işlenen zulümleri durdurması için sert bir üslupla nasihatlerde bulunmuştur.¹¹²

Birgîvî, son günlerinde vebâ/tâûn hastalığına yakalanarak¹¹³ 981 yılının¹¹⁴

¹⁰⁷ Arslan, *İmam Birgîvî*, s. 32-33.

¹⁰⁸ Kendisi Birgi'ye gitmeden 967/1560'dan önce yazmış olduğu *Şerhu'l-erba'în* isimli eserinin mukaddimesinde geçim işleriyle çok meşgul olduğunu ve müptela olduğu hastalıkları belirtmiştir. (bkz. Birgîvî, Akkirmânî Mehmed, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'în*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289/1872, s. 3.) Birgi'de kısmen daha rahat bir yaşam sürdüğünü de *Cilâü'l-kulûb*'un mukaddimesinden anlaşılmaktadır. (bkz. Birgîvî, "Cilâü'l-kulûb", *Resâilü'l-Birgîvî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011, s. 6.)

¹⁰⁹ Arslan, "İmam Birgîvî'nin (929-981H/1523-1573M) Bir Mektubu", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul: 1997, Sayı: 5, s. 61-74.

¹¹⁰ Bkz. Hocaşâde Abdünnasîr, *Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 121, vr. 329b-330a; Arslan, "İmam Birgîvî ve Günlük Hayatı", *İlim ve Sanat Dergisi*, Sayı: 19, 1988, s. 52-57.

¹¹¹ Arslan, "İmam Birgîvî'nin (929-981H/1523-1573M) Bir Mektubu", s. 69,72. İfadeleri şöyledir: "Gözlerimiz za'f üzere olmağın şimdi âna kudret olmadı." Diğer ifadesi de şu şekildedir. "Eğer bu fakirin halinden istişâr iderseniz, şimdiki hâlimiz hayli muhteldir."

¹¹² Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 445; Âlî Mustafa Efendi, s. 921; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180.

¹¹³ Vebadan vefat ettiğine dair bkz. Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 257.

Tâundan vefat ettiğine dair bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180.

¹¹⁴ 981'de vefat ettiğine dair bkz. Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 257; Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, s. 921; Peçevî, *Târih-i Peçevî*, I, 467. Cenâbî Mustafa Efendi'nin vefat tarihi olarak verdiği 982 (*Cenâbî Târihi*, II, 257) ile Mehmed Süreyyâ'nın verdiği 980 yılları (*Sicill-i Osmânî*, III, 988) diğer eski kaynakların hilafıdır.

Cemâziyevvel ayının¹¹⁵ evâhiri (21-30) pazartesi günü (24 Cemâziyevvel 981 / 21 Eylül 1573) vefât etmiştir.¹¹⁶

Birgivî, hicrî 10 Cemâziyevvel 929 doğup 24 Cemâziyevvel 981’de vefat ettiği için, kamerî takvime göre tam olarak 52 sene 14 gün; mîlâdî olarak da 27 Mart 1523’te doğup 21 Eylül 1573’te vefât ettiği için, güneş takvimine göre 50 sene 5 ay 25 gün yaşamış olmaktadır.¹¹⁷

Birgi’de defnedilen Mehmed Efendi’nin vefat tarihine “خير العمل” ibaresi tarih olarak düşürülmüştür.¹¹⁸

Uzunçarşılı’nın bildirdiğine göre kabrinin baş ve ayak kısmındaki alâmet taşlarında: “Cism-i nâzenîni kaldı gurbet elde, Balıkesirli Mehmed b. Pîr Ali” ifadesi varmış.¹¹⁹ 1919 yılındaki Yunan işgali sırasında Birgivî’nin kabri tahrip edilmiş.¹²⁰ Günümüzde ise kabrinin baş tarafında latin harfleriyle “Büyük Âlim İmâm-ı Birgivî Mehmed Efendi 1518-1573” ve ayrı bir mermer taş üzerinde Arap harfleriyle “امام برگوی محمد افندی ١٥١٨ - ١٥٧٣” yazmaktadır. Miladi olarak verilen doğum tarihinin yanlış olduğu yukarıdaki bilgilerden anlaşılmıştır.(bkz. Ek 4, Resim 1)

Birgivî *Vasiyetnâmesi*’nde kabri ile alakalı şunları söylemektedir:

¹¹⁵ 981 Cemâziyevvel ayında vefat ettiğine dair bkz. Ali b. Bâlî, **el-Ikdü’l-manzûm**, s. 445; Atâî, **Hadâiku’l-hakâik**, s. 180.

¹¹⁶ 981 yılı Cemâziyevvel ayı sonları pazartesi günü vefat ettiğine dair bkz. Birgivî, et-Tarîkatü’l-Muhammediyye, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 2724, vr. Zahriyenin karşısı (Hasan b. Ali’nin notu); a.ktp, Fatih Blm., nr. 2726, vr. 132b; a.ktp., Laleli Blm., nr. 1460, vr. 197b; Arslan, **İmam Birgivî**, s. 40; Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 46. Emrullah Yüksel’in Birgivî’nin vefatı için 1 Cemâziyevvel diye verdiği tarih kaynaklarda geçmemektedir. (bkz. Yüksel, **Mehmed Birgivî’nin Dinî ve Siyasî Görüşleri**, s. 40).

¹¹⁷ Birgivî’nin vefat yaşı olarak Cenâbî, Atâî, Muallim Nâcî, Bursalı ve Mehmed Süreyyâ’nın verdikleri “55” ve Şemseddin Samî’nin ise “53” rakamlarının takribi olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁸ Ayvansarayî, Hüseyin, **Mecmûa-i Tevârih**, (nşr. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çubuk), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 16. Ebced hesabına göre خ: 600, ی: 10, ز: 200, ل: 1, ج: 30, ع: 70, م: 40, ج: 30 rakamlarına tekabül edip toplamı 981 etmektedir.

¹¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Afyonkarahisar, Sandıklı, Boldavin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğridirdeki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malûmat**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1347/1929, s. 144-145.

¹²⁰ Şakir Gümüüş, **XV ve XVI. Yüzyıllarda Birgi Kazası’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi SBE, 2019, s. 22.

Örgüç gibi ideler. Bir karıştan yüksek itmeyeler... Üzerime yapı yapmayalar, çadır kurmayalar ve beklemeyeler. Bâşım ucuna bir büyücek taş dikeler ve bellûce olup duâya tezkire olsun için. Ve dahî kabrim yıkılacak olursa ta'mîr ideler; üzerine toprak dökmekle gîrû (tekrardan) yeni kabir gibi örgüçlü ideler. Bir karış mürtefi' ideler. Açıp içeriden yapmayalar. Ve dahi ehlime ve evladıma vasiyyetim oldur ki üzerime sâğu sağmayalar (ağıt yakmayalar) ve ifrât ile medh itmeyeler.¹²¹

G. ÇOCUKLARI VE TORUNLARI

Oğlu Fazlullah Efendi'nin doğum tarihi 1560 (967-68) olduğuna göre, Birgivi'nin daha Birgi'ye gitmeden evlendiği anlaşılmaktadır. Hanımının kim olduğuna dair ise kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Oğulları ve torunları olduğu kesin olarak bilinen veya iddia edilen şahıslar hakkındaki bilgiler ise şöyledir:

1. Oğlu: Fazlullah Efendi (ö. 1032/1623)

Birgivi'nin oğlu olduğuna dair hakkında hiçbir şüphe bulunmayan tek kişi Fazlullah Efendi'dir. Mezar taşında verilen bilgiye göre milâdî 1560 (967-68) yılında doğdu.¹²² Babasının talebeleri arasına katılıp tahsilini tamamladı. Kişilik olarak zühd ve takvâya meyilli olan Fazlullah Efendi, geçimini Allah'a havale etmişti. 1020 hudûdunda (1611-12) İstanbul'a geldiğinde, ilmi ve fazileti ulemâ tarafından takdir edilince, kendisine kürsülerde halka va'z u nasihatte bulunma görevi verildi. Nice yıllar Sultan Selîm-i Kadîm Câmîi'nde (İstanbul Fatih'teki Yavuz Selim Câmîi) tefsir-i şeriflerden nakiller yaparak vaazlar verdi. Daha sonra da Sultan Bâyezîd Câmîi vâizi oldu. Sultan I. Mustafa'nın¹²³ ikinci saltanatının (1031-1032 / 1622-1623)¹²⁴ sonlarına doğru vefat etti.¹²⁵

¹²¹ Birgivi, **Vasiyetnâme**, s. 51, 54.

¹²² Milâdî doğum tarihi mezar taşından alınmış; hicrîye çevrilmiştir. Kaynaklarda hangi yılda doğduğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

¹²³ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Feridun Emecen, "Mustafa I", **DİA**, XXXI, 272-275.

¹²⁴ 1. Mustafa'nın ikinci saltanatının başlangıç tarihi 8 Receb 1031 (15 Zilkade 1032) bitiş tarihi ise 19 Mayıs 1622'dir (10 Eylül 1623). bkz. İsmail Hamî Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, III, 305, 323.

¹²⁵ Vefat tarihi, Atâî'de (s. 675) "...evâhır-i devlet-i Mustafaviyyede enfâs-ı ma'dûde-i hayâtı tamam..."; Muhibbî'nin **Hulâsatü'l-eser**'inde (III, 286) "1030" (1620-21) (وكانت وفاته سنة ثلاثين بعد) şeklinde; Şeyhî, **Vekâyiü'l-fudalâ**'da (I, 323) "...Devlet-i sâniye-i Sultân Mustafâ Hâni meşâyihından..."; **Sicilli-i Osmânî** (V, 21, 121) ve **Karesi Meşâhîri**'nde (s. 53) "1032" (1623); mezar taşında ise milâdî olarak "1622" diye geçmektedir.

Fazlullah Efendi ilimde derya, dili fasih, va‘z u nasihatleri tesirli olup insanların tam bir teveccühüne mazhar olmuştu.¹²⁶ Kabri Birgi’de babasının kabrinin yanı başındadır. Yakın dönemlerde hazırlandığı anlaşılan kabir taşında latin harfleriyle “İmâm Birgîvî oğlu müderris Fazlullâh Efendi 1560-1622”, ayrı bir mermer taşda da Arap harfleriyle “امام برگوينك اوغلى مدرس فضل الله افندى ١٥٦٠ - ١٦٢٢” yazmaktadır.¹²⁷ (bkz. Ek 4, Resim 1)

Birgîvî Mehmed Efendi, el-*Emsiletü’l-Fazliyye* adlı risâlesini oğlu Fazlullah’ın tahsil çağına geldiği zaman yazmaya karar verdiğini ve bu risâleden kıymetli evladının ve diğer talebelerin faydalanmasını Allah’tan dilediğini, *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye*’nin başında yazmaktadır.¹²⁸

Eser telif ettiği bilinmeyen Fazlullah Efendi’nin babasının bazı eserlerini istinsâh ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Süleymaniye Ktp., Murad Molla Blm., nr. 1654’te bulunan müellif hattı *İmtihânü’l-ezkiyâ*’nın kenarındaki notlar Fazlullah Efendi tarafından yazılmıştır. Ayrıca Princeton Üniversitesi, Yahuda Blm., nr. 1024’te bulunan ve içinde Birgîvî’nin eserlerinin bulunduğu mecmuayı Fazlullah Efendi istinsâh etmiştir.¹²⁹

2. Torunu: Kazasker İsmetî Mehmed Efendi (ö. 1076/1665)

Fazlullah Efendi’nin oğlu olan İsmetî Mehmed Efendi ilk tahsilini babasından aldı. Daha sonra Şeyhülislam Zekeriyyâzâde Yahya Efendi’den (ö. 1053/1644)

¹²⁶ Atâî, *Hadâîku’l-hakâik*, s. 675; Muhibbî, Muhammed Emin, *Hulâsatü’l-eser fi a‘yâni’l-karni’l-hâdî aşer*, Beyrut: Dâru Sadır, ty, III, 286.

¹²⁷ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Atâî, *Hadâîku’l-hakâik*, s. 675; Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, III, 286; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, V, 21, 121; Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, s. 53.

¹²⁸ Birgîvî, *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 61b-62a. Birgîvî’nin ifadesi şöyledir:

"فلما أفضل عليّ ذو الفضل العظيم بـ«فضل الله»، لا زال في حسن حفظه تعالى فائضاً عليه فضل الله، واستعدّ قريباً للتأديب والتفهيم، وناسب «أمثلة التصريف» في ابتداء التعليم،... أردت أن أصنّف رسالةً منطقيةً على ما لا بدّ منه في «أمثلة التصريف»، مجرّدةً عن الزوائد وما يُستغنى عنه في التصريف، سائلاً من الله تعالى ومتضرّعاً إليه، أن يبعثني من السُّمعة وكلّ ما يُعائب عليه، وأن يجعله خالصاً لوجهه الكريم، وإيّاي ممن أتى الله بقلب سليم، وأن ينفع به ولدي الأعزّ وسائر الطالبين..."

¹²⁹ Bu mecmuada İm‘ânü’l-enzâr (vr. 3b-35a), Maksûd (vr. 35b-47b), Risâle fi Âdâbi’l-bahsi ve’l-münâzara (vr. 48b-49a), Risâle fi Tafdîli’l-ganiyyi’ş-şâkir ale’l-fakîri’s-sâbir (vr. 49b-57a), el-Kavlü’l-vasît beyne’l-ifrât ve’t-tefrît (57b-60b), *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye* (vr. 61b-78b), el-Emsiletü’l-Fazliyye (vr. 79b-91a) risâleleri bulunmaktadır.

mülâzım oldu. Bir müddet müderrislik yaptıktan sonra bazı cahillerin ileri geri konuşmasından dolayı üzülüp tedris faaliyetlerini bırakarak Yenikapı Mevlevîhâne'si şeyhlerinden Togânî Hüseyin Dede'ye (ö. 1040/1631)¹³⁰ intisab etti. 1037/1627'de tekrar müderrisliğe dönen İsmetî Mehmed Efendi, sırasıyla Zekeriyâ Efendi, Siyavuş Paşa, Sahn, Kalenderhâne, Vâlîde Sultan medreselerinde müderrislik yaptı. 1049-1062'de (1640-1652) sırasıyla Şam, Halep, Bursa, İzmir, Eyüp, Galata, İstanbul ve Selanik kadılıklarında bulundu. 1067'de (1657) Anadolu Kazaskeri, 1069-1071'de (1658-1661) ilk defa, 1074'te (1653) ikinci defa Rumeli Kazaskeri oldu. 1075'de (16559) tekâüde ayrılan İsmetî Mehmed Efendi, 1076 yılının başlarında (1665) Kanlıca'daki yalısında vefat etti. Cenazesi Ebu Eyyûb-i Ensârî Camii'nde kılınp Edirnekapı dışındaki Sırt Tekke mukabilindeki mezarlığa defnedildi.¹³¹

İsmetî Mehmed Efendi, dedesinin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eserini 1065'de (1654-55) Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir.¹³² Ayrıca bir dîvânı bulunmaktadır.¹³³

3. Oğlu Olduğu İddia Edilen: Mehmed Halîm

Birgivî'nin bu isimde bir oğlu olduğunu ilk dile getiren bildiğimiz kadarıyla Emrullah Yüksel'dir.¹³⁴ Delil olarak da Birgivî'nin risâleleri arasında basılan *Ahvâlû etfâli'l-müslimîn* isimli risâlenin mukaddimesinde, yazarın Birgi'deyken Mehmed Halîm adındaki oğlunun vefat etmesi üzerine gönlüne ağır bir elem düştüğünü, bunun üzerine Müslümanların evlatlarının âhiretteki durumunu izah eden bir risâle yazmayı murat ettiğini ifade etmesini ileri sürmüştür.¹³⁵ Ancak Birgivî'nin eserleri ve bunlara ait yazma nüshalar üzerine yüksek lisans tezi yapan Ahmed Kaylı, bu risâlenin Birgivî'ye değil, Yahyâ b. Nasûh b. İsrâîl'e (ö. 950/1543 civarında) ait olduğunu ifade

¹³⁰ Vefat tarihi için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, **Vekâyiü'l-fudalâ**, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, I, 147.

¹³¹ Şeyhî, **Vekâyiü'l-fudalâ**, I, 323-325; Haluk İpekten, "İsmetî, Mehmed", **DİA**, XXIII, 140-141.

¹³² Bu tercümenin bir nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 2584, vr. 1b-148, müstensih: Mehmed Paşa'nın Burgaz Kasabası'nda vakfettiği imârenin kâtibi Mustafa, istinsâh tarihi: Muharrem 1066 (Ekim-Kasım 1655).

¹³³ Haluk İpekten, **İsmetî Dîvânı -Edisyon Kritik-**, Ankara: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

¹³⁴ Emrullah Yüksel, **Mehmed Birgivî'nin (929-981 / 1523-1573) Dinî ve Siyasî Görüşleri**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 40.

¹³⁵ Risâlenin mukaddimesi için bakınız. Birgivî, "Ahvâlû etfâli'l-müslimîn", **Resâilü'l-Birgivî**, s. 103.

etmektedir. Bu risâlenin mukaddimesindeki ifadeler Yahya b. Nasûh b. İsrâîl'e ait olan *Şerhu Avâmili'l-mi'e*, *Şerh-i Luğat-i Feriştahoğlu* ve *Şerhu Şurûti's-salât* isimli eserlerin mukaddimelerindeki ifadelerle rastlantı sayılamayak derecede benzerlik göstermesini de iddiasına delil olarak sunmaktadır.¹³⁶ Dolayısıyla Mehmed Halim'in Birgivî'nin değil, Yahyâ b. Nasûh'un oğlu olduğu ortaya çıkmıştır.

4. Oğlu Olduğu İddia Edilen: Ruûs Mustafa Efendi (ö. 995/1586)

Birgivî'nin Mustafa Efendi adında bir oğlu olduğunu dile getiren ilk kaynak Mehmed Süreyyâ'nın *Sicill-i Osmânî* isimli kitabıdır.¹³⁷ Süreyyâ'nın ifadeleri aynen şöyledir. “**Mustafa Efendi:** Birgivî Mehmed Efendi'nin oğludur. Kadı olup 990'da (1582) Trablus kadısı olmuş, 995'te (1587) vefat etmiştir. Emir Buharî'de medfundur. *Hidâye*'ye ve *Miftâh*'a talikâtı vardır.”¹³⁸

Bundan sonra gelen kaynaklar ise biyografisi hakkındaki bilgileri tafsilatlı ya da kısaca verip bu iddiayı devam ettirmişlerdir.¹³⁹ Adı geçen Mustafa Efendi'nin hayatına dair Atâî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* adlı eserinde “el-Mevlâ Mustafa b. Mehmed” başlığı altında şu bilgiler yer almaktadır:

O zamanlar Aydın'a bağlı olan Birgi kasabasında dünyaya geldi. Daha sonra Atâullah Efendi'nin tedrisinden geçerek mülâzım oldu. Sırasıyla Murad Paşa, 976'da (1568) Yeni İbrahim Paşa, 978'de (1570) Cafer Ağa medreselerinde müderrislik yapıp hariç mertebesine yükseldi. 979'da (1571) Atâullah Efendi'nin vefatından bir ay sonra azledildi. 980'de (1572) kayınpederi Samsûnîzâde Mahmud Efendi (ö. 983/1576) Mekke-i Mükerreme kadısı olunca beraberinde Hicaz'a gitti. 983'te (1576) oradan döndüğünde Gebze'deki Mustafa Paşa Medresesi'ne verildi ve aynı yıl Çorlu payesine vasil oldu. 987'de (1579) Semâniye müderrisliğine terfi etti. 989'da (1581) Bağdad, bir sene sonra da 999'da (1582) Trablus kadısı oldu. 991'de (1583) bu görevinden

¹³⁶ Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBE, 2010, s. 38-52.

¹³⁷ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 121.

¹³⁸ Mehmed Süreyyâ, bu zatın Birgi'de doğmasına, babasının adının Mehmed olmasına ve Atâullah Efendi'yle olan münasebetine aldanmış olmalıdır.

¹³⁹ Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, s. 53; Arslan, *İmam Birgivî*, s. 40; Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, s. 33-37; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 47.

ayrılan Mustafa Efendi 995 yılının ortalarında (1587) vefat etti. Kabri Edirnekapi dışında bulunan Emir Buhârî Zâviyesi'nin karşısındadır.¹⁴⁰ Mustafa Efendi faziletli, ilim sahibi, kadılığında daima en sağlam yolu tercih eden, salih tasavvuf erbabıyla dostluğunun yanında Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden Şaban Efendi'nin (ö. 1002/1593)¹⁴¹ irşadı ile hayatına nizam veren biriydi. Mustafa Efendi'nin *Hidâye* ve *Miftâh* şerhlerine ta'likâtı ve mütedâvel bazı kitapların önemli bahisleri hakkında sözleri vardır.¹⁴²

Mustafa Efendi Birgi'de doğup Atâullah Efendi'den mülâzım olduğuna göre, Birgivi'nin oğlu olması ihtimali kalmamaktadır. Zira Birgivi'nin Birgi'ye 971 (1564) civarında geldiği bilinmektedir. Oğlu olduğu iddia edilen Mustafa Efendi'nin Atâullah Efendi'den mülâzım olup 976/1568'de Yeni İbrahim Paşa Medresesi'nde, hatta bu medreseden önce İstanbul'da Murad Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptığında üç dört yaşlarında olması gerekir ki, bunun mümkün olamayacağı aşîkârdır.

Diğer taraftan Atâî'nin Fazlullah Efendi'nin biyografisinde onun Birgivi'nin oğlu olduğunu açıkça ifade etmesine rağmen, Mustafa Efendi'nin biyografisinde Birgivi'nin oğlu olduğuna hiç değinmemesi de bu bilginin doğruluğu konusunda kuşku uyandırmaktadır.¹⁴³

5. Torunu olduğu iddia edilen: Riyâzî Mehmed Efendi (ö. 995/1586)

Mustafa Efendi'nin Birgivi'nin oğlu olduğunu kabul eden bazı çağdaş kaynaklar, tabîî olarak onun oğlu olan dîvân şairi ve tezkire müellifi Riyâzî Mehmed Efendi'nin de Birgivi'nin torunu olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴⁴ Ancak Mustafa Efendi

¹⁴⁰ Edirnekapi dışındaki bu tekke/zâviye günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Kemalpaşazade'nin kabri etrafındaki mezarlarda yaptığım aramada Mustafa Efendi'nin kabrini ve yerlerde dağınık olan mezar taşları içerisinde mezar taşını bulamadım (11.01.2020). Tekke hakkında bilgi için bkz. Yazarı belirtilmemiş, "İstanbul'da İlk Nakşibendî Tekkesi ve Müessisi Emîr Buhârî Hazretleri", **Keşgöl Dergisi**, Sayı: 36, 2019, s. 14-17; Mehmet Baha Tanman, "Emîr Buhârî Tekkesi", **DİA**, XI, 126-128.

¹⁴¹ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 371-372.

¹⁴² Hayatı hakkında tafsilat için bkz. Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 295-96.

¹⁴³ Fazlullah Efendi için bkz. Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 675; Mustafa Efendi için bkz. Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 295-96. Nitekim Şeyhî Mehmed Efendi de Birgivi'nin torunu İsmetî Mehmed Efendi'nin biyografisini verirken, dedesinin Birgivi olduğunu özellikle belirtmektedir. (bkz. Şeyhî, **Vekâyiu'l-fudalâ**, I, 323-325)

¹⁴⁴ Uzunçarşılı, **Karesi Meşâhîri**, s. 53 (baskı hatası olarak ismi Râzî olarak geçmektedir); Yüksel, **Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri**, s. 41, Arslan, **İmam Birgivi**, s. 40-41; Lekesiz, **Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri**, s. 36; Martı, **Birgivi Mehmed Efendi**, s. 47.

Birgivî'nin oğlu olmadığına göre Riyâzî de torunu değildir. Nitekim Riyâzî'nin biyografisini veren hem eski¹⁴⁵ hem de yeni kaynaklar¹⁴⁶, dedesinin Birgivî olduğuna dair hiçbir bilgi vermemektedirler.

H. TALEBELERİ

Birgivî Mehmed Efendi, özellikle Birgi'ye geldikten sonra birçok talebe yetiştirmiştir. Atâullah Efendi'ye yazdığı mektupta “*Birgi'ye gelelden dokuz yıldır, nefs-i Birgi'den bir dânişmendimiz (medrese talebemiz) yoktur. Olancanın ekseri bizim yerdendir*” diyerek çoğu talebesinin Balıkesir taraflarından olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Nitekim Bursalı Mehmed Tahir Kadızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1045/1635) biyografisinde, Kadızâde'nin ilk tahsilini memleketi Balıkesir'de Birgivî'nin talebelerinden aldığını belirtmektedir.¹⁴⁸

Kaynaklarda ve yerel halk arasında Birgivî'nin talebesi olduğu söylenen şahıslar şunlardır:

1. Abdüllatîf b. Abdüsselam (ö. 987/1579'dan sonra)

Kaynaklarda hakkında bir bilgiye rastlanmayan bu zatın Birgivî'nin talebesi olduğu Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 2253'te bulunan Birgivî'nin *Vasiyetnâme* yazmasının ferağ kaydından anlaşılmaktadır. Zira Abdüllatîf b. Abdüsselam, ferağ kaydında kendisinin Birgivî'nin talebelerinden olduğunu ve hicri 987 yılının Rebûlâhir ayının ortalarında (Haziran 1579) bu nüshanın istinsâhını İstanbul'da tamamladığını ifade etmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Şeyhî, *Vekāyiu'l-fudalâ*, I, 115-18.

¹⁴⁶ Namık Açıkgoz, *Riyâzî Divanı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 1-9; a.mlf., “Riyâzî, *DİA*, XXXV, 144-45; Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzu's-su'arâ*, (haz. Namık Açıkgoz), Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2017, s. 2-4.

¹⁴⁷ Arslan, “İmam Birgivî'nin (929-981H/1523-1573M) Bir Mektubu”, s. 72.

¹⁴⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 402.

¹⁴⁹ Birgivî, *Vasiyetnâme*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 2253, vr. 46a'daki istinsâhtan ferağ kaydı şöyledir:

الحمد لله الذي يسّر الإتمام، على يد أحقر الأنام، عبد اللطيف بن عبد السلام، عفا عنهما الملك العلام، من تلاميذ مؤلف الكتاب، المميز بين الخطأ والصواب، الشيخ الألمعي، محمد چلبی البرکوي، عليه رحمة الباري، في بلدة قسطنطينية المحمية، صانها الله عن البلية، في أواسط ربيع الآخر سنة سبع وثمانين وتسعمائة، من الهجرة النبوية المصطفوية.

2. Akşehirli Hocaîde Abdünnasîr er-Ruûsî Efendi (ö. 990/1582'den sonra)¹⁵⁰

Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* isimli eserine bir hâşiyesi ve Birgivî'nin bir gününün nasıl geçtiğini izah eden *Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye* adlı bir risâlesi bulunan Hocaîde'nin Birgivî'nin talebesi olduğunu Kuşadalı Ahmed Efendi'nin bu risâleye yaptığı tercümeden anlaşılmaktadır. Kuşadalı'nın tercümenin başındaki ifadeleri şöyledir:

...sikât-ı fudalâdan, ehass-ı telâmizlerinden, 'ulûm ü a'mâl ü ahlâkda müteessîlerinden olup vilâyet-i Karamân'dan kasaba-i Ilgın'a mensûb Mevlânâ Hocaîde Efendi Hazretleri...¹⁵¹

Ayrıca Hocaîde'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* üzerine yazdığı notları toplayıp *Şerh bi'l-kavl ale't-Tarîka* adlı eserin günümüze ulaşmasını sağlayan adı bilinmeyen bir zât, bu şerhin/hâşiyenin mukaddimesinde Hocaîde'nin torunu Abdüllatîf Efendi'den şöyle bir kıssa nakletmektedir:

Hocaîde Abdünnasîr Efendi, Şemseddin Mehmed Birgivî'yi *et-Tarîka*'yı yazmakla meşgul olduğu sıralarda ziyaret etmek istedi. Birgivî günlerce ziyaretçi karşılamaya çıkamadı. Sonra çıktığında âlim, fâzıl ve kâmil bir insanın kendini ziyaret etmeye geldiğini anlayıp özür beyan etti ve: "*et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*" diye isimlendirilmeye layık tarikat/tasavvuf ilmiyle alakalı bir kitap yazmakla meşguldüm, onu mütâlaa et ve kapalı yerleri izah et" dedi. Ben de Birgivî Medresesi'nde hemen işe koyuldum ve Efendimizin hatırına benden istediği gibi kapalı yerleri izah ettim.¹⁵²

3. Ulanışlı Muslihiddin Efendi (ö. 1000/1591 civarında)

Ulanışlı Muslihiddin Efendi'nin, Birgivî'nin talebesi olduğu, *İzhâr* kitabına yazdığı *Keşfü'l-esrâr* isimli şerhin mukaddimesinde geçen: "Ben, Allah'a tevekkül

¹⁵⁰ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 632; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 201.

¹⁵¹ Kuşadalı Ahmed Efendi, *Terceme-i Evrâd-ı Birgivî*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba Blm., nr. 449, vr. 148b.

¹⁵² Hocaîde Abdünnasîr, *Şerh bi'l-kavl ale't-Tarîka*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 2607, vr. 1b-2a. Kissanın metni şu şekildedir:

«سمعتُ أستاذي الشيخ عبد اللطيف، حفيد الشيخ المحرر يقول: إن ذلك المحرر قد قصد زيارة الشيخ شمس الدين محمد البركوي، وهو يومئذ بصدد تصنيف "الطريقة" ولم يخرج لذلك الزائر أياماً، ثم خرج فإذا هو رجل عالم فاضل كامل فاعتذر، وقال: إني شغلْتُ تصنيف كتاب في علم الطريقة، حقيقٌ بالتسمية بـ"الطريقة المحمدية"، فطالعه وأوضح المواضع المغلقة، فباشرتُ في المدرسة البركوية، فجاء كما التمسني بحرمة خير البرية. انتهى.»

ederek, hocamın kitabını *Keşfü'l-esrâr* adıyla şerh ettim, Rabbinimden beni ve bütün talebeleri iyilerle beraber kılmasını diliyorum”¹⁵³ ifadesinden anlaşılmaktadır. Hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmayan Muslihiddin Efendi’nin vefatının, genelde talebenin hocasından sonra vefat ettiği esas alınarak, 1000/1591 civarında olduğu tahmin edilmiştir.¹⁵⁴

4. Karamânîzâde Mehmed Efendi (ö. 1021/1612)

Aydın’ın Kestel beldesinde dünyaya geldi. Birgivî’nin yanında ilim tahsil etmeye başladı. Daha sonra İstanbul’a gidip Atâullah Efendi’nin yanında mülâzım oldu. 990’da (1582) Anadolu Kazaskeri Zekerîyya Efendi (ö. 1001/1593) tarafından Edhemzâde Şeyhî (ö. 1026/1617) ve Tireli Aysî (ö. 1016/1607) Efendiler ile birlikte imtihan edilip üçü de başarılı olup büyük medreselerde müderris oldular. 995’de (1586-87) Üveys Paşa Mısır Beylerbeyi olunca onunla Mısır’a gidip hazine sorumlusu memur oldu. Daha sonra doğduğu yere geri dönüp bazı medreselerde ilm-i şerife hizmet eyleyip fetvâ vermeye me’zûn (müftü) oldu. 1008’de (1599-1600) hâriç mertebesine nail olarak Aydın Yenişehir Hafsa Hatun Medresesi’nde müderris oldu. 1009 (1601) tarihinde Sahn payesiyle Balıkesir Yıldırım Han Medresesi’ne, daha sonra doğduğu yere yakın olduğu için tekrar Hafsa Hatun Medresesi’ne geri dönüp vefat ettiği 1021’e (1612) kadar oranın müftüsü olarak fetvâ vermeye ve şer’î ilimleri tedris etmeye devam etti. Karamânîzâde Mehmed Efendi kişilik olarak ise konuşması tatlı, tarih ilminde ayaklı kütüphane sayılan, şair ve hazır cevap bir zat idi.¹⁵⁵ *Ta’lîkât ale’l-Dürer ve’l-Gurer* isimli eseri günümüze ulaşmıştır.¹⁵⁶

Bu zatın Birgivî’nin talebesi olduğu, Atâî’nin şu ifadelerinden anlaşılmaktadır: “*Evâil-i hâlinde Birgili Mehmed Efendi hizmetlerinden tahsîl-i ilm ü kemâl ve nice zamân dergâh-ı efâzıl penâhlarında iştiğâl eyleyüp tarîk-ı ‘ilme sülûk...*”

¹⁵³ Ulaşmışlı Muslihiddin Efendi, *Keşfü'l-esrar*, (Mehmet Kemal Çelik, *İlk İzhâr Şerhi Muslihiddin Ulaşmış’ın Keşfü’l-Esrâr’ı (İnceleme ve Edisyon Kritik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2005), s. 1 (Arapça metin kısmı). İfade aynen şöyledir:

«وبعد، فإني شرحت كتاب أستاذي، رحمة الله تعالى عليه الهادي، متوكلاً على الله شرحاً مسمى بـ«كشف الأسرار»، اللهم اجعلني وجميع الطالبين مع الأبرار.»

¹⁵⁴ Mehmet Kemal Çelik, *İlk İzhâr Şerhi Muslihiddin Ulaşmış’ın Keşfü’l-Esrâr’ı*, s. 18-22.

¹⁵⁵ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Atâî, *Hadâîku’l-hakâik*, II, 557-559; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1199; Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV, 143.

¹⁵⁶ Orhan Ençakar, “Molla Hüsrev’in Dürerü’l-Hükkâm’ı Etrafında Oluşan Literatür”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı: 23, 2014, s. 230.

5. Gâzî Emîr (ö. 1022/1613)

Birgivî'nin kabristanına girişte yer alan mezarda yatan Gâzî Emîr'in de (1547-1613) seçkin talebeleri arasında yer aldığı, yöre halkı tarafından söylenmektedir.¹⁵⁷

6. Cafer (ö. XI. / XVI. Yüzyıl Başları)

Kaynaklarda hakkında bir bilgiye rastlanmayan bu zatın Birgivî'nin talebesi olduğu Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 1037'de bulunan bir mecmuadaki Birgivî'nin bazı risâlelerinin sonunda bulunan ve müstensih Salih b. Cafer tarafından yazılan ferağ kayıtlarından anlaşılmaktadır. Zira müstensih Salih b. Cafer babasının Birgivî'nin talebesi olduğunu ve 1033 yılının Receb-Şaban-Ramazan aylarında bu risâlelerinin istinsâhını İstanbul'da tamamladığını ifade etmektedir.¹⁵⁸

7. Oğlu: Fazlullah Efendi (ö. 1032/1622)

Yukarıda biyografisinde anlatıldığı üzere tahsiline Birgi'de babasının yanında başlamıştır.¹⁵⁹ Atâî'nin bu konudaki ifadesi şöyledir:

Vâlid-i mâcidlerinden iktisâb re'sül-mâl-i ilm ü kemâl ve intisâb-ı fûnûn-i nâfi'a-ı hakâik-iştîmâl idüp, sâlik-i tarîk-ı sa'âdet-refik ve mâlik-i mesnedgâh-ı ders ü tahkik olmuş iken, 'inân-ı 'azmini semt-i zühd ü salâha imâle ve levâzım-ı ma'âşını hizâne-i Vâhibü'l-Âmâle havâle itmiş idi.¹⁶⁰

II. ESERLERİ

Bu kısımda Birgivî Mehmed Efendi'ye nisbetinde şüphe olmayan eserler konularına göre gruplandırarak tanıtılacak; ardından yanlışlıkla Birgivî'ye nisbet edilen Sarf ve Nahiv ilimlerine dair kitapları tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır.

¹⁵⁷ Arslan, **İmam Birgivî**, s. 32-33. Ayrıca Barutçu, **İmam-ı Birgivî Hazretlerinin Hayatı ve Görüşleri** isimli kitabında (s. 17, 32-33), Birgivî'nin naaşı vefat ettiği İstanbul yolundan Birgi'ye getirilirken meydana gelen bazı kerametleri anlatırken Gazî Emîr'in adını da zikretmektedir.

¹⁵⁸ Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 1037'de bulunan mecmuada Birgivî'ye ait *Cilâü'l-kulûb* (vr. 79b-98a), *İkâzu'n-nâimîn* (vr. 98b-100b), *ed-Dürrü'l-yetîm* (vr. 101a-103a), *Zuhrü'l-müteehhilîn* (vr. 103b-109a), *es-Seyfü's-sârim* (vr. 109b-125b) risâleleri bulunmaktadır. Mesela *Cilâü'l-kulûb*'un ferağ kaydı şöyledir:

كتب من نسخة المصنف رحمه الله تعالى، على يد العبد الفقير، ابن تلميذه صالح بن جعفر، في أوائل رجب من شهور سنة ثلاث وثلاثين بعد الألف من الهجرة النبوية، على صاحبها ألف صلاة وسلام وتحية.

¹⁵⁹ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 675; Muhibbî, **Hulâsatü'l-eser**, III, 286.

¹⁶⁰ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 675.

A. KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR ESERLERİ

Birgivî'nin Kur'ân ilimlerine dair biri tecvîd, biri tefsir olmak üzere 2 eseri vardır.

1. ed-Dürrü'l-Yetîm (الدر اليتيم)

İlk dönem kaynaklarda da zikredilen¹⁶¹ bu risâle, Kur'ân-ı Kerîm'in güzel okunmasına dair tecvîd kaidelerini anlatan bir risâledir.

1 mukaddime ve 11 bâbdan oluşan bu risâlede Birgivî tecvîd'in tarifini yapmış, harflerin mahreçleri ve sıfatları, idğâm, tenvîn ve sâkin nûn ile mîm'in hükümleri, medler, vakf ve sekteler, revm ve işmâma engel olan durumlar, vakfın kısımları, tilâvet çeşitleri ve harflerle ilgili uyarılar konularını kısaca işlemiştir.

Ferağ kaydına göre Birgivî bu risâleyi evâil-i (1-10) Cemâziyelevvel 974'te (14-23 Kasım 1566) kırk üç yaşında iken tamamlamıştır.¹⁶²

Yazma eser kütüphanelerinde pekçok nüshası ve üç farklı baskısı bulunan bu risâlenin üzerine şerhler, tercümeler ve Cuma Öztürk ile İsmail Demiral'ın yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır.¹⁶³

Başı:¹⁶⁴

بسم الله الرحمن الرحيم. لله الحمد في الأولى والآخرة، ولحبيبه الصلاة والسلام وآله الطاهرة.
وبعد: فهذه رسالة في التجويد، لكل تالي قرآن مجيد، نصيحة له ولكتاب الحكيم الحميد، من أفقر الورى
وأضعف العبيد، فارحمه يا من رحمته وسعت كل شيء، إنه أحوج إليها من كل عاص بعيد. التجويد: ملكة
يقتدر بها على إعطاء كل حرف حقها ومستحقها ...

¹⁶¹ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 737.

¹⁶² Birgivî, *ed-Dürrü'l-yetîm*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 80a. Müstensih. Veliyüddin Carullah. İstinsâh Tarihi: 1104. Bu nüsha Carullah Efendi tarafından müellif nüshasından istinsâh edilip mukabele edilmiş bir nüshadır.

¹⁶³ Cuma Öztürk, *İmam Birgivî'nin ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi SBE, 2018; İsmail Demiral, *Birgivî'nin ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Eseri Işığında Eskicizâde'nin Terceme-i Dürr-i Yetîm ile A. Celâleddin Karakılıç'ın Tecvîd İlmi Eserinin Karşılaştırması*, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi SBE, 2019.

Matbuları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 81, Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 81, dipnot: 334.

Yazma nüshaları, şerhleri ve tercümeleri için bkz. Cuma Öztürk, *a.g.e.*, s. 47-52, 31-46.

¹⁶⁴ Birgivî, *ed-Dürrü'l-yetîm*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 78b.

Sonu:¹⁶⁵

... وعن إعطاء حكم الوقف بدون قطع الصوت من التسكين، وقلب تاء التانيث هاءً، والتنوين ألفاً،

ونحو ذلك.

[قيد الفراغ من التأليف]

قال المصنف رحمه الله تعالى: تم تصنيفه بعون الله تعالى في أوائل جمادى الأولى سنة أربع وسبعين

وتسعمائة.

2. Tefsîru'l-Birgivî / Tefsîru Sûreti'l-Bakara (تفسير البرگوي / تفسير)

(سورة البقرة)

Eski kaynaklarda ismi zikredilmeyen sadece yeni çalışmalarda bahsedilen bu eser,¹⁶⁶ Fatihâ Sûresi ile Bakara Sûresi'nin ilk 98 ayetinin tefsirini yapan tek ciltlik bir eserdir.

Birgivî mukaddimesinde müfessirlerin bilmesi gereken tefsir usûlüyle alakalı “Kur'ân”, “İnzâl ve Tenzîl”, “Tefsîr ve Te'vîl”, “Nâsîh ve Mensûh”, “Mekkî ve Medenî” kavramlarını izah etmektedir. Eûzü besmelenin şerhini yaptıktan sonra Fatiha Suresi ile başlayıp Bakara Suresi'nin 98. ayetine kadar, fakat o ayetin tefsirini bitirmeden çalışmayı bırakmıştır.¹⁶⁷

Birgivî tefsirinde önce âyetlerin varsa sebebi nüzulünü izah edip, daha sonra bazıları israiliyât olsa da âyetler hakkında vârid olan âsârı serdetmektedir. Genel olarak

¹⁶⁵ Birgivî, **ed-Dürrü'l-yetîm**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 80a.

¹⁶⁶ Bağdatlı, **Hedîyyetü'l-ârifîn**, II, 252; Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, I, 254; Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn**, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008, II, 650-651; Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 81.

¹⁶⁷ Eserin tamamlanmamasının sebebine dair bazı nüshalarda (Atıf Efendi Ktp., nr. 175, zahriye sayfası; a.ktp., nr. 176, vr. 91a; Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 230, vr. 89b.) Vâiz Arapzâde Hasan Efendi'nin (ö. 1147/1734), hocalarından duyduğu şu kıssa anlatılmaktadır: Birgivî tefsirini yazmaya başlayıp Bakara Suresi'ndeki ilgili âyete gelince rüyasında Kadı Beyzâvî'yi görmüş. Beyzâvî ona: “Eğer tefsirini bu güzel tarzda tamamlarsan benim tefsirimi okunup tedris edilmekten çıkartırsın” demiş. Arapzâde'nin hocası Divriğili Osman Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra), hocası İbnü'd-Debbağ Mehmed et-Tefsîrî'den (ö. 1077/1666) rivayet ettiğine göre Birgivî Mehmed Efendi bu rüya üzerine tefsirini tamamlamaktan vazgeçmiştir.

Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 69'da bulunan yazmanın sonunda ise (vr. 112b) müstensih bu kıssa yerine ömrünün yetmediğinden dolayı tamamlayamama ihtimalinin kendisine daha uygun geldiğini belirtmiştir.

B. HADİS İLİMLERİNE DAİR ESERLERİ

Birgivî'nin hadis ilimlerine dair biri usûl-i hadîs, üçü furû-i hadis olmak üzere 4 eseri vardır:

1. Risâle fî Usûli'l-Hadîs (رسالة في أصول الحديث)

Sadece yeni çalışmalarda bahsedilen bu eserin¹⁷³ mukaddimesinde Birgivî hadis ehlinin birtakım ıstılahlarının olduğunu ve bu ilimle ilgilenecek olanların bunları öğrenmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁷⁴ Risâlenin son tarafında ise bu ıstılahları duyunca şaşırان ve kendisinden açıklama isteyen din kardeşlerine, şaşkınlıklarını gidermek için bu kavramları izah eden bir risâle yazdığını söylemektedir.¹⁷⁵

Risâlede önce hadisin tarifini vermekte, sonra sırasıyla hadis terimlerini tarif etmektedir. Senedin durumları, senedin yapısına göre isimlendirilen hadis kısımları, râvilere dair eleştiri noktaları ve senedindeki râvi sayısına göre hadislerin taksimi bu risâlenin ana konularıdır.

Telif tarihi bilinmeyen, yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan ve Osmanlı döneminde de birkaç baskısı bulunan bu risâlenin üzerine şerh, hâşiye ve tercüme çalışmaları vardır.¹⁷⁶

Ayrıca bu risâlenin müellife nisbetinin sıhhati hakkında Mustafa Celil Altuntaş'ın bir makalesi bulunmaktadır.¹⁷⁷

Başı:¹⁷⁸

بسم الله الرحمن الرحيم. اعلم -أيها الطالب الصادق- أن لأهل الحديث اصطلاحات، لا بد من معرفتها لمن أراد أن يطلع مرادهم من إطلاقاتهم. فلما أشار الشارح المحقق في شرح المحدثين إلى بعض مصطلحاتهم: أردنا أن نفصل بعض التفصيل، فاستمع لما نقول. «الحديث» في اصطلاح المحدثين: قولُ الرسول صلى الله تعالى عليه وسلم، وفعله، وتقريره ...

¹⁷³ Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, I, 255; Ziriklî, **el-Alâm**, VI, 61; Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 87.

¹⁷⁴ Birgivî, **Usûlü'l-hadîs**, (nşr. Emre Yazıcı), İstanbul: Dârulilim, 1433/2012, s. 1.

¹⁷⁵ Birgivî, **Usûlü'l-hadîs**, s. 16.

¹⁷⁶ Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 87-88; Arslan, **İmam Birgivî**, s. 105-106; Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 82-84.

¹⁷⁷ Mustafa Celil Altuntaş, "Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in İmâm Birgivî'ye Aidiyeti", **Balıkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi**, Balıkesir: 2019, II, 651-67.

¹⁷⁸ Birgivî, **Usûlü'l-hadîs**, s. 1.

Sonu:¹⁷⁹

... هذا ما تيسر لنا في تحقيق أقسام الحديث من الكتب المعتمدة ومعرفة هذا التفصيل وإن لم تكن ضرورية ههنا ولكن لما كان إخوانها في الدين، وأعاوننا في طلب اليقين، مشتغلين بتصحيح المشكلات في بعض كتب الأحاديث في هذا الأوان والحين، وكانوا متحيرين عند سماع هذه الأسامي، والطالبين لبياننا، فصلناها إزالة لحيرتهم. ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾.

2. el-Erba‘în (الأربعين)

Birgivî, 967’de (1560) yazmış olduğu *İnkâzü’l-Hâlikîn* isimli eserinde bu risâlesinin şerhine atıfta bulunmaktadır.¹⁸⁰

Bu risâle, sünnetlere tâbi olma ve bid‘atleri terk etme hususunda samimi rağbeti olan bir talebesinin Müslümanın günlük yaşantısında yapabileceği sünnetleri anlatan 40 hadis cem‘ etmesini istemesi üzerine kaleme aldığı bir risâledir. Birgivî, pek çok alimin 40 hadis cem‘ ettiğini, ancak elinde bulunan kitaplar içerisinde sadece bu konuyu işleyen bir eser göremediğini, bundan dolayı muteber hadis kitaplarından sadece bu konuyla alakalı 40 hadis topladığını ifade etmektedir.¹⁸¹

Yazma eser kütüphanelerinde şerhinden ayrı olarak müstakil nüshaları bulunmaktadır.¹⁸²

Başı:¹⁸³

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين. وبعد: أ- «إنما الأعمال بالنيات، وإنما لكل امرء ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله: فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته إلى دنيا يصيبها أو إلى امرأة يتزوجها: فهجرته إلى ما هاجر إليه». ب- «كل أمر ذي بال...»

¹⁷⁹ Birgivî, *Usûlü’l-hadîs*, s. 16.

¹⁸⁰ Birgivî, “*İnkâzü’l-hâlikîn*”, *Resâilü’l-Birgivî*, s. 53.

¹⁸¹ Birgivî, *Akkirmânî*, *Şerhu’l-Ehâdisi’l-Erba‘în*, s. 3.

¹⁸² *el-Erba‘ûn* risâlesinin bazı nüshaları şunlardır: Atıf Efendi Ktp., nr. 447, vr. 1b-3a, müstensih: Muhammed Sadık b. Ali, istinsâh tarihi: 1113 (1701); Kütahya Vahid Paşa Ktp., nr. 61, vr. 140b-142b, müstensih: es-Seyyid eş-Şeyh Hâmid, istinsâh tarihi: 1148 (1735); Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi Blm., nr. 200, vr. 146b-149a; a.ktp., Laleli Blm., nr. 489, vr. 1b-3b.

¹⁸³ Birgivî, *Erba‘în*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 489, vr. 1b.

Sonu:¹⁸⁴

... لح: «الحد لنا، والشق لغيرنا»، لط: «أُعَلِّمُ بِهَا قَبْرَ أَخِي، وَأَدْفِنُ إِلَيْهِ مَنْ مَاتَ مِنْ أَهْلِي»، م:

«اصنعوا لآل جعفر طعاما فقد أتاهاهم ما يشغلهم».

3. Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'în (شرح الأحاديث الأربعين)

Bu eser bir önceki risâlenin şerhidir. Yukarıda ifade edildiği üzere Birgivî *İnkâzû'l-Hâlikîn* isimli eserinin niyet bahsinde konuyla alakalı tafsilatlı bilgi edinmek isteyenlerin bu eserine başvurmalarını önermektedir.

Birgivî bu eserin mukaddimesinde zamanında işlenen bid'atlerden yakınmakta ve aslında bu konuyla alakalı tafsilatlı bir kitap yazmak istediğini belirtmektedir. Ancak başından geçen hastalıklar, geçim meşgalesi, tedris faaliyetleri ve insanların bid'atlere uyup bu konuda kendilerini uyarınları karalaması vb. sebeplerden dolayı bu eserine bir türlü başlayamadığını ifade etmektedir. Ömrü müsaade ederse -inşallah- böyle bir eser yazacağını, yoksa bu *Kırk Hadis Şerhi* ile yetineceğini, zira burada sünnetlerin asıllarını ve büyük bid'atleri beyan ettiğini söylemektedir.¹⁸⁵

Cem' ettiği 40 hadisi cennet kapılarına benzeterek 1) Rivâyet, 2) Lügat, 3) İ'rab, 4) Belagat, 5) Şerh, 6) Tefri', 7) Suâl, ve 8) Fâide başlıkları altında şerh eden Birgivî yedinci hadisi bitirdikten sonra¹⁸⁶ bu şerhi yazmayı bırakmıştır. Mukaddimesinde "Allah'ım hayır ve selametle bu eseri tamamlamayı bana kolaylaştır" diye niyazda bulunduğu bu çalışmasının geriye kalan 33 hadisini Osmanlı âlimlerinden İzmir, Mısır ve Mekke kadılıklarında bulunmuş Akkirmânî Mehmed b. Hacı Hamîd Mustafa Efendi (ö. 1174/1760),¹⁸⁷ 1157'de (1744) aynı tarzda sekiz başlıkla şerh ederek tamamlamıştır.

Yazma eser kütüphanelerinde bu eserin pek çok nüshası vardır. Bu nüshalardan bazıları sadece Birgivî'nin şerh ettiği ilk 7 hadisin, bazıları ise Akkirmânî'nin geriye kalan 33 hadis şerhi ile beraber 40 hadisin şerhini içermektedir.¹⁸⁸ Birgivî'nin müellif hattı nüshası Princeton Üniversitesi, Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 32b-56b'de; Akkirmânî'nin müellif hattı nüshası ise Ragıp Paşa Ktp., nr. 269'da bulunmaktadır.

¹⁸⁴ Birgivî, *Erba'în*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 489, vr. 3b.

¹⁸⁵ Birgivî, Akkirmânî, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'în*, s. 2-3.

¹⁸⁶ Birgivî, Akkirmânî, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'în*, s. 235.

¹⁸⁷ Akkirmânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 214; Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV, 245; Sakıb Yıldız, "Akkirmânî", *DİA*, II, 270.

¹⁸⁸ Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 85-87.

Akkirmânî'nin itmâmıyla 40 hadisin şerhini içeren eserin beş farklı baskısı ve bir tercümesi vardır.¹⁸⁹

Birgivî Evâhir-i (21-30) Zilkade 967'de (13-22 Ağustos 1560) tamamladığı *İnkâzü'l-Hâlikîn*'de bu eserine atıfta bulunduğu *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in*'in telif tarihi ya bu tarihten önce ya da ikisini aynı anda yazdığı düşünüldüğünde bu tarih civarında olmalıdır.

Başı:¹⁹⁰

بسم الله الرحمن الرحيم، وبه نستعين. الحمد لله الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون، والصلاة والسلام على جميع الأنبياء والمرسلين، لا نفرق بين أحد منهم ونحن لهم مؤمنون، ... فيا أيها العطاش الراجون منه ومنهم شفاعاً، عليكم بترك البدع وإن اجتمع عليها الناس قاطبة، ... لقد كنا في زمان صار الجهل فيه مشهوراً، والعلم كأن لم يكن شيئاً مذكوراً، اتخذوا البدع والمناهي من أفضل القرب، وأكثوا عليها وازدحموا بالركب، ونشأ ناس من الضعفاء، يرغبون الناس إلى ما شاع من البدع المصوّرة بصور العبادات، بل بعضهم يصنّفون كتباً، يجمعون فيها ما يجدون من الأقوال الضعيفة الرديّة، بل الموضوعيّة المحدثّة السخيفة، ... فلما كان هذا أعظم بلاء ملئاً، وأفظع خطب جسيماً مدلهماً، وقد رزقني الله -والحمد لله- من العلوم العربيّة والعقليّة، والمعارف الدينيّة الشرعيّة الشريفة، ما أميّز به بين الصحيح والسقيم، والقويّ والضعيف، والخطأ والصواب، وحلّ عن قلبي عقدة التقليد بعض الانحلال، وامتزج تقليدي بالتحقيق والإيقان، وعرفت طبقات العلماء الكاملين -رضوان الله تعالى عليهم أجمعين-: أردت أن أصنّف رسالة في هذا الباب، أميّز فيها القشّر عن اللباب، أفصل البدع السائرة في الأعصار والأمصار، وأبين السنن المتروكة الثابتة بالأحاديث والآثار، وأنقل أولاً اختلافات العلماء الفاضلين، ثم أميّز الحق فيها بالدلائل والبراهين، وأعني الضعفاء وكتبهم، حتى لا يقلّد الطالبون إياهم.

¹⁸⁹ Matbuları ve tercümesi için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 85; Arslan, *İmam Birgivî*, s. 105; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 86.

¹⁹⁰ Birgivî, *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 32b.

لكن شَطَنِي عن هذا أمور: ١ - قَلَّةُ بضاعتي وكتبي في هذا الشان والحال، إذ هو أمر عظيم لا يقدر عليه إلا فحول الرجال، ... فمضى على هذا بُرْهَةً من الزَّمان، لا يزول عَنِّي هذا الخاطر، ... فالتمس مِنِّي بعضُ تلامذي، الَّذي له رغبةٌ صادقةٌ في اتِّباع السُّنن وتركِ البدع، جمعَ أربعين حديثًا من السُّنن، وقد جمع كثيرٌ من العلماء، ولكن ما رأيته مِمَّا كان عندي مشتملاً كُلُّه على السُّنن، فأخذتُ أن أجمعها من كتب الأحاديث المعتبرة، مثبتةٌ كُلُّها السُّنن، ثمَّ أشرحها وأبين فيه بعضَ ما خطر في قلبي، ثم إن ساعدني العمر، وأراد الله تعالى: أصبِّفُ الرِّسالةَ السَّابِقةَ، وإلا: أكتفِ بهذا القدر، فَإِنِّي ذكرتُ فيه أصولَ السُّنن، وبَيَّنْتُ كبار البدع. ... ثمَّ إِنِّي جعلتُ شرح هذه الأحاديث ثمانية أقسام، بعدد أبواب الجنان، ... وصدَّرتُ كُلَّ قسم بكلمة دالَّةٌ عليه إيجازًا، القسم الأول: بيان رُواته وفضائله، وكلمته «الرِّواية». القسم الثاني: توضيح مفرداته لغةً وشرعًا واستعمالًا، وكلمته: «اللُّغة». القسم الثالث: بيان إعرابه، وكلمته «الإعراب». القسم الرابع: بيان خواصِّه ومزاياه على مقتضى "المعاني" و"البيان"، وكلمته: «البلاغة». القسم الخامس: بيان معناه وشرحه، وكلمته «الشَّرح». القسم السادس: بيان الأحكام والفوائد المُستنبَطة منه بعبارة أو دلالة أو إشارته أو اقتضائه، وكلمته: «التَّفريع». القسم السابع: بيان الأسئلة والأجوبة، وكلمته: «السُّؤال». القسم الثامن: بيان الفوائد المناسبة له، وكلمته: «الفائدة». ... (الحديث الأول: «إنما الأعمال بالنيَّات») وفي رواية: «بالنيَّة»، وفي رواية: «الأعمال بالنيَّات» وفي رواية: «بالنيَّة»، وفي رواية: «العمل» ...

Sonu:¹⁹¹

... والعادة في زماننا إن سكت الخطيبُ أن يسكت لأجل المؤذن ليتغنَّى بالنَّغمات، فهذا قلب الموضوع للمفروض المصنوع، والهوى المذموم، والزَّيِّاء المحظور. فهذه هذه، ولا حول ولا قوَّة إلا بالله العليِّ العظيم.

¹⁹¹ Birgivi, Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'in, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 56b.

4. Kitâbü'l-Îmân ve'l-İstihsân (كتاب الإيمان والاستحسان)

İlk kaynaklardan sadece *el-Ikdü'l-manzûm*'da¹⁹² hadis ilmine dair çalışmaları olduğu belirtilen Birgivî'nin bu eseri, çeşitli hadis kaynaklarından yararlanarak telif ettiği iki ciltlik bir hadis kitabıdır. Mukaddime kısmı bulunmayan bu eserde Birgivî, hadisleri senedini zikretmeden sadece rivayeti yapan sahabenin adını vererek ve şerhsiz olarak nakletmektedir.

Kitâbü'l-Îmân isimli birinci cildinde itikadî hadisleri, 1) “İman ve İslamla Alakalı Meseler”, 2) “Kadere İman”, 3) “Öldükten Sonra Dirilmeye İman” ve 4) “Nübüvvet Alakalı Meselelere İman” başlıkları altında 4 bâb olarak serdetmektedir.

Kitâbü'l-İstihsân isimli ikinci cildinde ise amel ve ahlaka dair hadisleri, 1) “İlim”, 2) “Güzel ve Kötü Ahlak”, 3) “Kur’ân ve Sünnete Bağlılık ve Amelde İfrât ve Tefritten Sakınma”, 4) “Dil İle İşlenen Ameller”, 5) “Diğer Uzuvarla İşlenen Ameller”, 6) “Yeme-İçme”, 7) “Giyim-Kuşam ve Süslenme”, 8) “Tıp” ve 9) “Cemiyet ve Uzlet Hayatı” başlıkları altında 9 bâb olarak serdetmektedir.

Ömrünün son yıllarından Atâullah Efendi'ye yazdığı mektubunda geçen “Hatta ehâdis-i şerîfe cem‘i sülûsân olmuş iken mecâl olmayub kalmışdur”¹⁹³ ifadesinden dolayı kitabın aslında üç bâb olarak tasarlandığı ama bir bâbı eksik kaldığı şeklinde yorum yapıldığı gibi, Nuruosmaniye Ktp. nr. 1194'te müellif hattı yazmasının sonunda bulunan (vr. 412a) “تَمَّ كِتَابُ الْإِسْتِحْسَانِ مَعَ أَبْوَابِهِ التَّسْعَةِ” “İstihsan kitabı dokuz bâbıyla beraber tamamlandı” ifadesinden yola çıkarak gözlerinin daha sonra şifa bulup bu kitabı tamamladığı yorumu da yapılmaktadır.¹⁹⁴

Birgivî'nin telif tarihi tam olarak bilinmeyen bu eserini ömrünün sonralarına doğru tamamladığı anlaşılmaktadır.

Bu eserin Kitâbü'l-Îmân kısmı üzerine Mesut Çakır'ın bir doktora çalışması vardır.¹⁹⁵

¹⁹² Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 437.

¹⁹³ Arslan, “İmam Birgivî'nin (929-981H/1523-1573M) Bir Mektubu”, s. 69-70.

¹⁹⁴ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 106-10; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 87-89.

¹⁹⁵ Mesut Çakır, *İmâm Birgivî'nin Kitâbü'l-Îmân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2018.

Başı:¹⁹⁶

بسم الله الرحمن الرحيم. كتاب الإيمان، وفيه أربعة أبواب، الباب الأول فيما يتعلق بنفس الإيمان والإسلام، وفيه عشرة فصول، الفصل الأول في تفسيرهما. (خ م س) ابن عمر رضي الله عنهما: أن رجلاً قال له: ألا تغزوا؟ فقال: إني سمعتُ رسول الله عليه الصلوة والسلام يقول: «إنَّ الإسلام بُني على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله، وأنَّ محمَّدًا عبده ورسوله، وإقام الصلوة، وإيتاء الزكاة، وحج البيت، وصوم رمضان» ...

Sonu:¹⁹⁷

... (ه ق) أبو هريرة رضي الله عنه، قال رسول الله عليه الصلوة والسلام: يأتي على الناس زمان لا يسلم لذي دين دينه إلا من هرب بدينه من شاهر إلى شاهر، ومن جحر إلى جحر، فإذا كان ذلك: لم ينل المعيشة إلا بسخط الله، فإذا كان ذلك: كان هلاك الرجل على يدي زوجته وولده، فإن لم يكن له زوجة ولا ولد: كان هلاكه على يد أبويه، فإن لم يكن له أبوان: كان هلاكه على يد قرابته أو الجيران. قالوا: كيف ذلك يا رسول الله؟ قال: يعيرونه بضيق المعيشة، فعند ذلك يورد نفسه الموارد التي تهلك منها نفسه.

تم كتاب الاستحسان مع أبوابه التسعة.

C. İTİKAD VE İBADETLERE DAİR ESERLERİ

Birgivî'nin itikad ve ibadetlere dair biri Türkçe, biri Arapça olmak üzere 2 eseri vardır:

1. Vasiyetnâme / Risâle-i Birgivî (رسالة برگوي / وصيتنامه)

Birgivî'nin *Cilâü'l-kulûb* isimli kitabının mukaddimesinde de değindiği bu risâlesi¹⁹⁸, eserleri arasında halk tarafından en çok tanınan eseridir. Kâtib Çelebi'nin ifadesi ile bu eser, “çocuklarına, akrabalarına ve bütün inananlara vasiyeti tarzında, ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi üzere iman esaslarına, ibadet ve ahlak konularına kısaca değinen”¹⁹⁹ ilmihâl niteliğinde bir risâledir.

¹⁹⁶ Birgivî, *Kitâbü'l-İmân ve'l-istihsân*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1194, vr. 9b.

¹⁹⁷ Birgivî, *Kitâbü'l-İmân ve'l-istihsân*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1194, vr. 412a.

¹⁹⁸ Birgivî, “*Cilâü'l-kulûb*”, *Resâilü'l-Birgivî*, s. 3.

¹⁹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 850.

İmanın şartlarının izahı, itikad ve ameldeki mezhepler, ef'âl-i mükellefin, iyi ve kötü huylar, ahiret yolcusuna nasihatler ve ölüm döşğinde bulunan ya da ölen kişi hakkında nasihatler bu eserin ana konularıdır. Daha sonra bunlara İslamın şartlarının izahı konusunu da zeyl olarak eklemiştir.

XVI. yüzyıl Anadolu Türkçesi ile yazılan bu eserin Müellif nüshasının Enderûn-ı Hümâyûn'da (Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde) bulunduğu kaydedilmişse de bu nüshaya henüz ulaşılammıştır.²⁰⁰

Birçok nüshasında son taraftaki zeyl kısmından önce bu risâlenin takriben/tahminen 970'te (1562-63) yazıldığı kaydedilmektedir.²⁰¹

Pek çok baskısı bulunan bu eser üzerine çok sayıda şerh, manzume, tercüme ve tez çalışması yapılmıştır.²⁰²

Bazı çalışmalarda, Hüseyin Nihal Atsız'ın verdiği bilgilere²⁰³ dayanılarak, bu risâlenin Birgivî tarafından, arkadaşları ve talebelerinin isteği üzerine *er-Risâletü'l-İ'tikâdiyye* adıyla Arapçaya çevrildiği söylene de, Ahmet Kaylı'nın yaptığı araştırmalar neticesinde, bahsedilen Arapça eserin Yahyâ b. Ebû Bekir el-Âmirî'nin (ö. 893/1488) eseri olduğu tespit edilmiştir.²⁰⁴

Bu eser üzerine Şeyma Arıdaş ve Zeynep Hatice Tiker'in yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır.²⁰⁵

²⁰⁰ Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", **DİA**, XLII, 556. Ayrıca Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 2081, vr. 127b-130a'da Velîyüddin Carullah Efendi tarafından müellif hattından yazılan nakıs bir nüshası vardır.

²⁰¹ Birgivî, **Vasiyetnâme**, s. 55; Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, I, 850. Teliften ferağ kaydının bulunduğu nüshalardan bazıları için bkz. Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 3166, vr. 24b; Ayasofya Blm., nr. 2254, vr. 41a; Laleli Blm., nr. 2466, vr. 81a. Teliften ferağ kaydı şöyledir.

«تم تصنیفه بعون الله تعالى تقریراً ٩٧».

²⁰² Bu risâlenin yazmaları, matbuları, özelliği ve üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 5-11; Arslan, "Vasiyetnâme", **DİA**, XLII, 556-58; Yüksel, **Mehmed Birgivî'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri**, s. 52-54; Arslan, **İmam Birgivî**, s. 77-83; Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 71-74.

²⁰³ Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 32.

²⁰⁴ Ahmet Kaylı, **A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi's**, s. 84-88.

²⁰⁵ Şeyma Arıdaş, **Birgivi Vasiyetnamesi'nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2019; Zeynep Hatice Tiker, **Birgivî Vasiyet-Nâmesi (Giriş – Dil İncelemesi – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)**, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2019.

Bu eser üzerine yapılan diğer doktora ve yüksek lisans çalışmaları için bkz. Arslan, "Vasiyetnâme", **DİA**, XLII, 557.

Başı:²⁰⁶

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي هدانا للإسلام، وجعلنا من أمة محمد عليه الصلاة والسلام،
والصلاة والسلام على جميع الأنبياء والمرسلين، خصوصاً منهم على أفضل المخلوقين، محمد وآله وصحبه
أجمعين. أما بعد: فهذه وصية الفقير الحقير، المعترف بالعجز والتقصير، محمد بن پير علي، عفا عنهما العفو
العلي، لنفسه ولجميع المكلفين، كتبها بالتركية ليعم نفعها. بيان الصفات السلبية. أوّل وصيّتم اولدر كه ايده لر:
شهادة ايدرن عبادته لائق ومستحق يوقدر إلا الله تعالى واردر ...

Sonu:²⁰⁷

... اكر حيضدن كسييله لي اون بش ويا دخي آرتق اولوب ده دوشرديسه واکر اوچ کوندن اکسکده
کسلسه ويا دخي حیض کسیللدن اون بش کون اولمامش اولسه حیض دکلدن، بورن قانی کبیدر نمازن قله
اوروجن طوته اریله یاته غسل دخي لازم دکل.

2. Mu‘addilü’s-Salât (معدّل الصلاة)

Birgivî’nin *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye* isimli kitabında atıfta bulunduğu²⁰⁸ ve eski kaynaklarda da zikredilen bu risâle namazın rükünlerini hakkıyla yerine getirme anlamındaki “ta‘dîl-i erkân” hakkındadır.²⁰⁹

Birgivî mukaddimede içinde bulunduğu toplumun namazlarda ta‘dîl-i erkânâ riayet etmemesinden yakınarak bu konuda nasihat edenlerden olma ümidiyle böyle bir risâleyi yazmayı murad ettiğini anlatmaktadır. Ayrıca bu hususta kendisini kıramayacağı bir kimsenin (Atâullah Efendi) işaretinin vaki olduğunu bundan dolayı böyle bir işe girişini belirtmektedir.

Risâle bir mukaddime, bir matlab, bir tenbih ve hatime kısımlarından oluşmaktadır.

²⁰⁶ Birgivî, *Vasiyetnâme*, Süleymaniye Küt., Ayasofya Blm., nr. 2253 vr. 1b.

²⁰⁷ Birgivî, *Vasiyetnâme*, Süleymaniye Küt., Ayasofya Blm., nr. 2253, vr. 46a.

²⁰⁸ Birgivî, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye ve’s-sîretü’l-Ahmediyye*, Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1436/2015, s. 513.

²⁰⁹ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku’l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1737.

Birgivî, mukaddime kısmında ta'dîl-i erkân kavramını açıklamakta, matlabta âlimlerin konu hakkındaki düşüncelerini aktarmakta, tenbihte bu farzın terkinin zararlarını anlatmakta ve hatimede cemaatle namaz kılarken imamdan önce hareket edenlerin durumu ve saf düzeni ile alakalı meseleleri ele almaktadır.

Ferağ kaydına göre Birgivî bu risâleyi 975'te (1567-68) tamamlamıştır.²¹⁰

Bu eserin yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda nüshası vardır.²¹¹ Diğer risâleleri ile birlikte baskısı da bulunan²¹² bu eser üzerine birçok şerh, tercüme²¹³ ve Halid Riyaz Yasir Hamdan tarafından bir yüksek lisans tezi çalışması bulunmaktadır.²¹⁴

Baş: ²¹⁵

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي أمر عباده بإقامة الصلوة وتعديلها، وجعلها رأس الدين وعروة الإسلام وأفضل أعمالها، ... والصلوة والسلام على أفضل رسله محمد خير من عدلها وسواها بلا منكر، وآله وصحبه الذين مكّنوا في الأرض فأقاموا الصلاة وآتوا الزكاة وأمروا بالمعروف ونهوا عن المنكر، فخلف من بعدهم خلف أضاعوا الصلاة واتبعوا الشهوات، ﴿فما رعوها حق رعايتها﴾، بل: تركوا منها السنن والواجبات، لا سيّما الطمأنينة في الجلسة والقومة، أجمعوا على تركهما إلا من الله عصمه، وأكثرهم تركوهما رأساً، تراهم لا يرفعون لهما رأساً، وبعضهم لا يثبّون الركوع والسجود، كأنما لم يقل لهم: «اثمّوا الركوع والسجود»، فشحّوا ثم سحّوا لمن كانت له نقصاً وخرقاً. ولما كانت هذه بليّة أليمة، ومصيبة عظيمة، طارت في البلاد، وشاعت بين العباد، وسأوى الرضاة فاعلها لترك الإنكار الواجب عليها: أخذتني الغيرة، وحزكتني الحميّة أن أكتب رسالة، أبين فيها أدلة الوجوب، وآفات الترك، لئلا أكون لهذا المنكر من الرّاضين، وتكون نصيحة مني لعامة المسلمين، ووسيلة إلى ربّ العالمين، وذخراً إلى يوم الدين. وقد وقع في هذا الشأن إشارة ممّن لا يساعدي مخالفته، ولا يسعني إلا موافقته، فشمرت عن جد واجتهاد، وتوكلت على ربّ العباد.

²¹⁰ Birgivî, **Mu'addilü's-salât**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 78a.

²¹¹ Yazma ve matbu nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 34-39.

²¹² Birgivî, "Mu'addilü's-salât", **Resâilü'l-Birgivî**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, s. 205-226; a.mlf, **es-Salâtü't-tâmme**, Kahire: Daru's-Sahve, 1985.

²¹³ Üzerine yapılan şerh ve tercümeler için bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s.89-90.

²¹⁴ Halid Riyaz Yasir Hamdan, تحقيق مخطوط "معدّل الصلاة" للبركوي، Kudüs: Câmiatü'l-Kudüs, 1437/2016.

²¹⁵ Birgivî, **Mu'addilü's-salât**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 71a.

ورثتها على مقدمة: في تفسير «تعديل الأركان» و«القومة» و«الجلسة»، وأقوال الفقهاء فيها، وتعيين المذهب المختار، ومطلب: في أدلته من الكتاب والسنة، وتنبه في آفات الترك. ثم لما رأيت مُنكرين آخرين؛ مُسابقة الإمام في أفعال الصلاة، وترك سنن الصَّف: زدْتُ خاتمة: في بيان وجوب المتابعة، وسنن الصَّف. وبالله التوفيق، ومنه التَّسديد والتَّحقيق.

المقدمة: أَشْمَلُ ما قيل في تفسير «تعديل الأركان»، وأظهره: ما ذكره الإمام المطرزي في «المُعرب»...

Sonu:²¹⁶

... وما رواه الترمذي عن وابصة بن سعيد رضي الله عنه: أنَّ رسول الله صَلَّى الله تعالى عليه وسلَّم رأى رجلاً يصلي خلف الصَّف، فأمره أن يعيد الصَّلَاة: فبعض العلماء ذهبوا إلى فساد صلاته، والجمهور على كراهتها. هذا إذا وُجد فرجةٌ قبله، وإذا لم يوجد: لا يكره، ولا يلزم في المختار جذب رجل إلى جنبه من الصف المقدم.

[قيد الفراغ من التأليف]

قال المصنف رحمه الله تعالى: تم تصنيفه بعون الله تعالى وتوفيقه، سنة ٩٧٥.

D. FIKİH İLMİNE DAİR ESERLERİ

Birgivî'nin fıkıh ilmine dair altısı telif, biri şerh, biri tercüme ve üçü ta'lıka/hâşiye olmak üzere on iki eseri vardır:

1. Fetvâlar

Eserlerinin birçoğunu, yaşadığı toplumda gördüğü yanlışlar üzerine kaleme alan ve bu eserlerde fıkıhçı yönü ön plana çıkan Birgivî'nin, yazma eser kütüphanelerinde kendisine nisbet edilen fetvâları bulunmaktadır:

²¹⁶ Birgivî, **Mu'addilü's-salât**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 78b.

a) **Reddû'l-Fâdıl el-Birgivî li-Fetvâ Ebi's-Su'ûd** (ردّ الفاضل البرگوي)

(لفتوى أبى السعود)

Kânûnî Sultan Süleyman ve annesinin Ravza-i Mutahhara'ya vakfettikleri kıymetli eşyalar hakkında Ebüssüûd Efendi'nin vermiş olduğu fetvâya reddiye mahiyetinde Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir mektuptur. Mektubun büyük bir bölümü fıkıh kitaplarından aktarılan Arapça ifadelerden oluşmaktadır.

Birgivî bu mektubu kendisinden konu hakkında Arapça bir risâle yazmasını talep eden Atâullah Efendi'ye cevap olarak göndermiştir. Mektubun son tarafında Birgivî'nin şahsî durumuyla ilgili bilgiler ve Atâullah Efendi'ye nasihatler bulunmaktadır.

Bu mektubun telif tarihi net bilinmemektedir. Bazı çalışmalarda, mektubta arazi meselesiyle ilgili geçen "... bâb-ı sâlisde zikrolunmuştur" ifadesiyle *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eserine atıfta bulunduğu, dolayısıyla bu tarihlerde yazıldığı söylene de²¹⁷ mektubun bazı yazma nüshalarının kenarında *Nasîhatü'l-mülûk* adlı eserine atıfta bulunduğu da söylenmektedir.²¹⁸

Yazma eser kütüphanelerinde birkaç nüshası bulunan bu mektup²¹⁹ Ahmet Turan Arslan tarafından yayımlanmıştır.²²⁰

Başı:²²¹

مرحوم مبرور سلطان سليمان، عليه الرحمة والرضوان، حضرتلرينك خطّ شريفلى ايله تحرير
بيوردقلى وصيت نامه ده: «ايكى جوهرى بازوبند بر آل جوزى صندوق وقف ايلدم، بهاسيله صاتلوب
ايكى جهان فخرى محمد مصطفى صلى الله تعالى عليه وسلم حضرتلرينك روح شريفلى ايچون جدّه

²¹⁷ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 84.

²¹⁸ Birgivî, *Reddû'l-Fâdıl el-Birgivî li-Fetvâ Ebi's-Su'ûd*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 40a.

²¹⁹ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 13; Arslan, *İmam Birgivî*, s. 84.

²²⁰ Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivî'nin (929-981H/1523-1573M) Bir Mektubu", s. 61-74.

²²¹ Birgivî, *Reddû'l-Fâdıl el-Birgivî li-Fetvâ Ebi's-Su'ûd*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 3699, vr. 128a.

معموره به صو کتوريله» ديو تصريح بيورمشلر. مرحوم مرقومک وصيتي سائر موصيلرک وصاياسي کبي

تُلث ماللرندن تنفيذ اولنورمی؟ يوخسه بيت الماله می عائد اولور؟

الجواب: تنفيذ اولنور بيت الماله علاقه يوقدر ...

Sonu:²²²

... اعظمی تنهاجه اولوب قولاغمز دينج اولوب عبادته حضور قلب ايله توجه اتمکدر. طلبه دخی

يُئلجه قالورلر، مصاحبت علميه دخی فوت اولماز.

b) Ücretle Kur'ân Okuma Aleyhinde Türkçe Fetvâ

Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 124b-126a arasında bulunan bu fetvâ, “ücret karşılığı yapılan ibadetin sevabını, ücret verenin istediği kimseye hediye etmenin caiz olup olmadığı”na dair sorulan soruya cevap olarak câiz olmadığını ifade eden Osmanlı Türkçesi ile yazılmış 2 varaklık bir risâledir.²²³

Başı:²²⁴

بو مسأله بياننده ائمه حنفيه دن جواب نوجهله در كه زيد عمروه «بابام روحیچون بر ختم اوقیوير، سكا يوز آقچه ویرهیم» دیسه، عمرو دخی مجرد آقچه به طمع ایدوب معاشنده ضرورت یوغیکن «خوش» دیوب اوقسه، مذکوره اجاره صحیحه اولوب تلاوة مزبور دن ثواب حاصل اولوب میت روحنه واصل اولور می؟ یوخسه نیت و اخلاص اولمدوغی اجلدن ریایه ملحق اولوب وعمل آخرت ايله دنیا ارادتی اولوب اجاره باطله اولور می؟...

²²² Birgivî, *Reddû'l-Fâdıl el-Birgivî li-Fetvâ Ebi's-Su'ûd*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 3699, vr. 132a.

²²³ Marti, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 90. Bu fetvânın diğer iki yazma nüshası şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 31b; a.ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 47b-49a. Bu son nüshanın başında «صورة استفتاء الفاضل البرکوي من المولى أبي السعود المفتي» ünvanı bulunmaktadır ve son tarafında fetvânın cevabı yoktur.

²²⁴ Birgivî, *Ücretle Kur'ân Okuma Aleyhinde Türkçe Fetvâ*, Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 124b.

Sonu:²²⁵

... الجواب: والله تعالى أعلم، اجاره باطله در، مجوزنه خوف كفر واردر. الفقير محمد بن پير علي

عفي عنهما.

c) Fetâvâ-yı Birgivî (فتاوي برگوي)

Farklı konularda vermiş olduğu 78 fetvânın derlendiğini bir risâledir. Osmanlı Türkçesi ile yazılan bu fetvâları transkripsiyon ederek yayımlayan Mehmet Özkan eserin içeriğini şöyle anlatmaktadır:

Konularına göre ve sayı itibariyle bakıldığında ise; risâlede yer alan 78 fetvânın 3'ünün ezan ve imamet, 18'inin namaz, 7'sinin hutbede tasliye ve tardiye, 6'sının namaz içinde ve sonrasında okunacak dualar, 6'sının Kur'an okuma, dinleme, tecvid ve hatim, 5'inin Kur'an'ı ücret karşılığında okuma, 2'sinin kurban; 1'inin hac; 1'inin zekât ve 2'sinin yemin konusunda olmak üzere toplam 51'inin ibadet ve ibadet nitelikli konulardan, geriye kalan 27'sinin de (...) iktisadi ve sosyo-kültürel konularla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.²²⁶

Başı:²²⁷

بسم الله الرحمن الرحيم. مسألة: فقهاء متأخرين اذانه وامامته وتعليمه لأجل الضرورة تجويز
اتدكلرندن اكرجه ثواب دخي اولماز ايسه عمل آخرت ايله دنيا طلب اتمش اولماز می؟ وهم تجويز «ضرر
عامدن ضرر خاص یکدر» دیدکلری قییلدن اولماز می؟

الجواب: اشیاء مذکورهده اجرت جائز کوریلور، «عمل آخرتدن مراد عبادت محضه در» دیرلر،

صلاة وصوم کبی ...

Sonu:²²⁸

... ائما پادشاهک وسپاهنک آلدقري ثمن، وقاضیلرک بیعنه وشراسنه ویردکلری حجت، جمله

باطلدر. بو بر بحث طویل، وتفصیل وبسطه محتاجدر. حالک ومقالک آکا تحملى یوقدر. بو قدر دخي

عاقل ومتدینه کافیدر.

²²⁵ Birgivî, Ücretle Kur'an Okuma Aleyhinde Türkçe Fetvâ, Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 126a.

²²⁶ Mehmet Özkan, "Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: "Fetâvâ-yı Birgivî" Örneği", Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, Sayı: 1, s. 104.

²²⁷ Birgivî, Fetâvâ-yı Birgivî, Süleymaniye Ktp., Antalya Tekelioğlu Blm., nr. 852, vr. 97b.

²²⁸ Birgivî, Fetâvâ-yı Birgivî, Süleymaniye Ktp., Antalya Tekelioğlu Blm., nr. 852, vr. 112b.

2. Risâle fi'l-Ferâiz (رسالة في الفرائض)

Eski kaynaklarda da zikredilen²²⁹ bu risâle İslâm miras hukukunu inceleyen ferâiz ilmi hakkında yazılmış 3 varaklık bir risâledir.

Tereke ile ilgili borçlar ve haklar, vârislerin mertebeleri, mirasa engel olan durumlar, ashâb-ı ferâiz ve asabelerin payları, mirastan mahrum kalma (hacb), velâ yoluyla varis olanların payları, belirli pay sahiplerinin artan paylarının kendilerine paylaştırılması (red), paylar hesaplanırken çıkan problemlerin çözümü (avl), hünsâ, doğmamış çocuk (haml), kayıp kişi (mefkûd), mürted ve esirin mirasları bu risâlenin ana konularıdır.

Telif tarihi bilinmeyen bu risâlenin (*Metn-i Ferâiz*) yazma eser kütüphanelerinde birkaç nüshası bulunmaktadır.²³⁰

Başı:²³¹

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله أجمعين.
يبدأ من تركة الميت بتجهيزه وسطاً، ثم بقضاء ديون الصحة، ثم المرض، ثم الوصية من ثلث الباقي إلا أن
يجوز الورثة فمن الجميع، ثم بذى الفرض، ثم العصبة النسبية، ثم السببية ...

Sonu:²³²

... وإذا مات جماعة لا يدرى الأول جعلوا كأنهم ماتوا معاً، فمال كل وارث لورثته الأحياء، ولا

يرث بعضهم من بعض.

3. Şerhu Risâleti'l-Ferâiz (شرح رسالة الفرائض)

²²⁹ Ali b. Bâlî, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 437; Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1246.

²³⁰ *Risâle fi'l-Ferâiz*'in yazma eser kütüphanelerinde bulunan bazı nüshaları şunlardır: Amasya İl Halk Ktp., nr. 898, vr. 1b-3b; müstensih adı ve istinsâh yeri yok, istinsâh tarihi: 1083 (1672-73); Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 1b-4a; Milli Ktp., Adana İl Halk Blm., nr. 816, vr. 69b-71a, müstensih: el-Hâc Mustafa b. el-Hâc İbrahim ed-Debbâgî el-Edirnevî, istinsâh tarihi: 1122 (1700). İstinsâh yeri: Hacer Hatuniye Medresesi Kayseri; ; Milli Ktp., Çankırı İl Halk Blm., nr. 559, vr. 62b-64b.

²³¹ Birgivî, *Risâle fi'l-Ferâiz*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 1b.

²³² Birgivî, *Risâle fi'l-Ferâiz*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 4a.

İlk kaynaklarda da zikredilen²³³ bu eser bir önceki risâlenin şerhidir.

Birgivî bu eserinde yukarıda bahsedilen metnin ana konularını izah ederek şerhin son kısmına “Tashîh” başlığı altında bir hâtime eklemektedir.

Telif tarihi bilinmeyen, yazma eser kütüphanelerinde birçok yazması bulunan bu eser üzerine Bayram Demircigil’in yüksek lisans çalışması vardır.²³⁴

Başı:²³⁵

بسم الله الرحمن الرحيم. (الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين. يبدأ من تركة الميت) -بكسر الراء- بمعنى «المتروكة». وفي الاصطلاح: «ما تركه الميت من الأموال خاليًا عن تعلُّق حق الغير بعينه»، فيتناول أعيان الأموال والديون والدية ...

Sonu:²³⁶

... فإذا ظهر الحمل مستحقًا لجميعه، وإن لبعضه يأخذه، والباقي مقسوم بين الورثة، فيعطى لكل وارث ما كان موقوفًا من نصيبه. وكذا تصحيح مسألة المفقود، ويصحح على تقدير حياته وعلى وفاته، ثم ينظر إلى آخر ما ذكر في الحمل.

4. Ta‘lîkât ale’l-Înâye, Hâşiye ale’l-Înâye fî Şerhi’l-Hidâye

(تعليقات على العناية / حاشية على العناية في شرح الهداية)

Eski kaynaklarda da zikredilen²³⁷ bu eser Birgivî’nin, Burhâneddin el-Mergînânî’ye (ö. 593/1197) ait Hanefî fıkhnın en tanınmış ve muteber metinlerinden biri olan *el-Hidâye* isimli kitap üzerine Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) tarafından yazılan *el-Înâye* isimli şerhin kenarına aldığı notlardan ibarettir. Daha sonra bu notlar toplanıp bir araya getirilmiştir.²³⁸

²³³ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku’l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1246.

²³⁴ Bayram Demircigil, *Birgivî’nin İslâm ve Osmanlı Hukukundaki Yeri ve Ferâiz Risâlesinin Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2001.

Yazma nüshaları bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 52; Bayram Demircigil, *a.g.e.*, s. 92-94.

²³⁵ Birgivî, *Şerhu Risâleti’l-Ferâiz*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 4b.

²³⁶ Birgivî, *Şerhu Risâleti’l-Ferâiz*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 25a.

²³⁷ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku’l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 2036-2037.

²³⁸ Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 100.

Bu eserde Birgivî Kitâbu't-Tahâre, K. Salat, K. Zekât, K. Hac, K. Nikâh, K. Talâk, K. Itâk, K. Eymân, K. Hudûd, K. Serika, K. Siyer, K. Lakît, K. Lukata, K. Şirket, K. Vakf ve K. Bey' bölümlerinin belirli bâblarındaki meselelere yorumlar getirmiştir.

Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa Blm., nr. 291'de bulunan *el-Înâye* yazmasının kenarındaki notların Birgivî'ye ait olduğu görülmektedir.²³⁹ Bu yazmanın zahriyesinde eserin Birgivî'nin hattı ile yazıldığı söylene de, Birgivî'nin diğer müellif hattı nüshaları ile karşılaştırıldığında, bu nüshanın müellif hattı olmadığı anlaşılmaktadır.

Telif tarihi net bilinmeyen bu eserin Murad Molla Ktp., nr. 806'da, Birgivî daha hayatta iken 976 Rebûlevvel ayında (Ağustos-Eylül 1568) Halil b. el-Hâc Lütfullah el-Menteşevî el-Peçînî tarafından istinsâh edilen bir nüshası bulunmaktadır.²⁴⁰ Büyük bir ihtimalle *Înâye*'nin kenarından Birgivî'nin bu ta'likâtlarını tecrîd eden ve kendi yazdığı mukaddimesinde Birgivî'den "Mehmed Çelebî el-Bâlîkesrî" diye bahseden zat, Halil b. el-Hâc Lütfullah'tır.

Müstakil olarak yazma eser kütüphanelerinde iki nüshası bulunan²⁴¹ bu eser Mehmet Özkan tarafından neşredilmiştir.²⁴² Savaş Kocabaş'ın da bu eseri değerlendirdiği bir makalesi vardır.²⁴³

Başı:²⁴⁴

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله وصحبه أجمعين. وبعد: فهذه رسالة علقها الفاضل الالمعي محمد چلبى البالكسري على «العناية شرح الهداية» وأخرجتها من طرف «العناية» إلى التدوين، والله تعالى هو المعين. قوله: (وهو كما ترى يفيد كون الله تعالى...) إلى آخره. وجه الإفادة أن المحمود هو الموصوف بالجميل، والله تعالى موصوف بالجميل، سواء وصفه الواصف

²³⁹ Nâfiz Paşa Ktp.'nde bulunan bu nüsha *el-Înâye*'nin "Kitâbü'l-Itâk" bahsi ile başlayıp "Kitabü's-Şirket" bahsinin sonuna kadar olup nâkistir.

²⁴⁰ Sultan Süleyman (Süleymaniye) Medresesinde Çivîzâde (Mehmed) Efendi zamanında tefsir okurken Halil b. el-Hâc Lütfullah el-Menteşevî el-Peçînî tarafından yazılan bu nüshanın istinsâh tarihinin, rakamla yazılan 966 değil de yazıyla verilen 976 Rebûlevvel ayı çarşamba günü olması gerekmektedir. Zira Çivîzâde Mehmed Efendi Süleymaniye Medresesinde 971-977 arasında müderrislik yapmıştır. (bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 292)

²⁴¹ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, *Birgîli Bibliyografyası*, s. 52.

²⁴² Birgivî, *Hâşiyetü'l-Hidâye (Ta'likât ale'l-Înâye)*, (nşr. Mehmet Özkan), Balıkesir: Emin Yayınları, 2016.

²⁴³ Savaş Kocabaş, İmam Birgivi'nin "Înâye" Üzerine Yazdığı "Ta'likât" Kitabındaki Yöntemi ve Fikhî-USûlî Yaklaşımları", *Balıkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi*, Balıkesir, 2019, I, 130-154.

²⁴⁴ Birgivî, *Hâşiyetü'l-Hidâye*, Murad Molla Ktp., nr. 806, vr. 1b; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 466, vr. 2b.

أو لا، وفيه نظر، إذ يلزم حينئذ تحقق المشتق بدون مأخذ الاشتقاق، وأما كونه تعالى موصوفاً بدون وصف الواصف: فمعنى كونه تعالى محلاً للجميل أو مستحقاً للوصف بالجميل، لا بمعناه الحقيقي، وهو ما وقع عليه الوصف...

Sonu:²⁴⁵

... قوله: (ذكر الطحاوي، سلمناه)، أي: «سلمنا كونه وصفاً، لا أصلاً مضموناً إلى المبيع». قوله: (ولا إلى معرفته سبيل) هذا لا يتمشى في شرط أنها يجلب كذا، فإن له أن يأمره بطلب، فيظهر حاله.

5. Muhâkemâtü'l-Birgivî / Hâşiye (Ta'likât) ale'l-Îzâh ve'l-Islâh (محاكمات البرگوي / حاشية (تعليقات) على الإيضاح والإصلاح)

İlk kaynaklarda da zikredilen²⁴⁶ bu eser, Bahâeddînzâde Şeyh Muhyiddin Mehmed Efendi'ye (ö. 952/1545) ait *Risâle fî Reddi'l-Islâh ve'l-Îzâh* adlı eserin kenarına Birgivî'nin genellikle "Mehmed Çelebi" rumuzuyla aldığı notlardan ibarettir.²⁴⁷

Kemalpaşazâde, Tâcüşşerîa'nın (ö. 709/1309) *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserinde²⁴⁸ tespit ettiği hataları düzeltmek amacıyla *Islâhu'l-Vikâye* adlı bir metin ve Tâcüşşerîa'nın torunu Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Şerhu'l-Vikâye* adlı eserinde yanlış gördüğü yerleri açıklayan *Îzâhu'l-Islâh* isimli bir şerh kaleme almıştır.

Daha sonra Bahâeddînzâde bu şerhin (*Îzâhu'l-Islâh*) sadece "Kitâbu't-Tahâre" kısmına reddiye mahiyetinde bir *Ta'likât* yazmıştır. Eserin mukaddimesinde Kemalpaşazâde'yi sert bir dille eleştirmiş, geçmiş âlimleri ıslah edecek seviyede

²⁴⁵ Birgivî, *Hâşiyetü'l-Hidâye*, Murad Molla Ktp., nr. 806, vr. 70a; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 466, vr. 28b.

²⁴⁶ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 109; II, 2022.

²⁴⁷ *Risâle fî Reddi'l-Islâh ve'l-Îzâh*'ın müellifi, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, Blm., nr. 981'de bulunan nüshaya göre Bahâeddînzâde Ali Çelebi'dir. Zira vr. 162a'da, risâlenin ünvanın yazıldığı varakta: "Merhûm ve mağfûrun-leh Şeyh Bahâeddînzâde Mevlânâ ve Evlânâ Ali Çelebi'nindir" yazmaktadır. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., vr. 21a'da da (risâlenin zahriyesi) eserin "Şeyh İbn Bahâeddînzâde"ye ait olduğu belirtilmektedir.

²⁴⁸ *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserin müellifinin "Tâcüşşerîa" mı yoksa kardeşi "Burhânüşşerîa" mı olduğu hususunda meşhur bir tartışma vardır. Ancak son yapılan çalışmalarda bu eserin sahibinin Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî (ö. VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl) olduğu tesbit edilmiştir. bkz. Murteza Bedir, "Tâcüşşerîa" *DİA*, XXXIX, 360. Fakat Kemalpaşazâde, Bahâeddînzâde ve Birgivî bu eserlerinde *Vikâyetü'r-rivâye*'nin müellifinden "Tâcüşşerîa" diye bahsetmişlerdir.

olmadığını belirten ifadeler kullanmış, hatta onun yazdığı bu eserin kabul edilip okunmasını haram görmüştür.²⁴⁹

Birgivî de Tâcüşşerîa, Sadrüşşerîa, Kemalpaşazâde ve Bahâeddinzâde'nin görüşlerini muhakeme ederek hatalı bulduklarını bu eserinde beyan etmiştir.²⁵⁰

Birgivî *Muhâkemesinde* “eş-Şârih” dediğinde Sadrüşşerîa'yı²⁵¹, “el-Mu‘teriz” dediğinde Kemalpaşazâde'yi²⁵², “fî hâmişihî” ya da “fî hâşiyetihi” dediğinde *Îzâh*'ın kenarına Kemalpaşazâde'nin yazdığı minhüvât kayıtlarını²⁵³ ve “eş-Şeyh” dediğinde Bahâeddinzâde'yi kast etmektedir.²⁵⁴

Telif tarihi bilinmeyen ve müstakil bir istinsâhına erişilemeyen bu eser, yazma eser kütüphanelerinde Bahâeddinzâde'nin *Risâle fî Reddi'l-Islâh ve'l-Îzâh* adlı eserinin kenarında bulunmaktadır.²⁵⁵

Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn*'da, Kemalpaşazâde'nin *Islâhu'l-Vikâye* adlı eseri üzerine yapılan çalışmalardan bahsettiği yerde Birgivî'nin talikâtının baş tarafını verirken yanlışlıkla Bahâeddinzâde'ye ait eserin başlangıcını vermektedir.²⁵⁶ Muhtemelen bu sebepten dolayı daha sonraki çalışmalarda Bahâeddinzâde'ye ait bu eser Birgivî'nin eseri olarak tanıtılagelmiştir.²⁵⁷

Başı:²⁵⁸

أقول: مدار كونه اسم جنس: كونه مصدرًا إلا أنه موضوع للحقيقة، فصرَّح الشارح رحمه الله تعالى

²⁴⁹ Bahâeddinzâde, *Risâle fî Reddi'l-Islâh ve'l-Îzâh*, Millet Ktp., Ali Emîrî Arapça Blm., nr. 583, vr. 21b-22a.

²⁵⁰ *Muhâkemâtü'l-Birgivi*'nin Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 2720'de bulunan nüshasının zahriye sayfasında (vr. 21a) bu alimlerin hatalı görüşlerinin sayısı verilmiştir. Buna göre Tâcüşşerîa'nın 5, Sadrüşşerîa'nın 4, Kemalpaşazâde'nin 89 ve Bahâeddinzâde'nin 17 görüşü, toplamda ise 115 görüş hatalı görülmektedir.

²⁵¹ Birgivî, *Muhâkemâtü'l-Birgivi*, Millet Ktp., Ali Emîrî Arapça Blm., nr. 583, vr. 24a, 24b, 28a, 34b (varaklarının kenarı).

²⁵² Birgivî, *Muhâkemâtü'l-Birgivi*, vr. 27a, 30a, 33a, 35b, 37a, 43b (varaklarının kenarı).

²⁵³ “fî hâmişihî” dediği yerler için bkz. Birgivî, *Muhâkemâtü'l-Birgivi*, vr. 26a, 33a, varaklarının kenarı. “fî hâşiyetihi” dediği yerler için bkz. 27a, 32a, 39a (varaklarının kenarı).

²⁵⁴ Birgivî, *Muhâkemâtü'l-Birgivi*, vr. 27a, 33a, 35b, 36a, 38b (varaklarının kenarı).

²⁵⁵ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 52-53.

²⁵⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 109.

²⁵⁷ Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 52-53; Yüksel, *Mehmed Birgivi'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*, s. 43, Arslan, *İmam Birgivi*, s. 96-97; Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, s. 76; Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 99-100. Ayrıca Muhammed Atıf Yıldırım bu risâleyi Birgivi'ye ait zannederek bir yüksek lisans çalışması yapmıştır. bkz. Muhammed Atıf Yıldırım, *Birgivi'nin Şeyhain (Burhânüşşerîa ve Sadrüşşerîa) Savunması (Risâle fî Reddi'l-Islâh ve'l-Îzâh)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009).

²⁵⁸ Birgivî, *Muhâkemâtü'l-Birgivi*, Millet Ktp., Ali Emîrî Arapça Blm., nr. 583, vr. 24a'nın kenarı.

كونه مصدرا ليتعين كونه اسم جنس، فإن كثيرا من الجوامد ليس باسم جنس بالمعنى المذكور كـ«رجل». فالشارح أصاب المَحْزَّ، حيث جعل مدارَ الشمولِ الجنسيَّة، ومدارَها المصدريَّة. ثم إن النقل عن المصدر ليس في كلام الشارح، وكأنه فهم من قوله: «لأن الأصل أن المصدر...» إلى آخره: أن أصله مصدر.

وكم من عائب قولاً صحيحاً* وآفته من الفهم السقيم

(لمحمد چلبی رحمه الله تعالى).

Sonu:²⁵⁹

... أقول: المذكور في «الهداية» وغيره مما رأينا من الكتب المعتبرة: كون النوم حدثاً، لكونه سبباً لاسترخاء المفاصل المؤدي إلى خروج الريح، كيف؟ ولو كان حدثاً لعينه: لاستوى جميع أنواع النوم؛ من نوم القاعد والساجد والقائم والمضطجع، وليس كذلك. (لمحمد چلبی رحمه الله تعالى).

6. İnkāzü'l-Hâlikîn (إنقاذ الهالكين)

Birgivî'nin *İkâzu'n-nâimîn ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* isimli kitaplarında atıfta bulunduğu²⁶⁰ bu risâle zamanında halk arasında yaygın hale gelmiş olan Kur'ân-ı Kerim'den kazanç elde etme aleyhinde yazılmıştır.

Risâle dört makaleden oluşan mukaddime, maksad (ana bölüm) ve hâtimeden meydana gelmektedir. Son tarafına iliştirdiği tenbîh kısmında ise kendi ruhuna ya da başkasının ruhuna Kur'ân okutmak için para vakfetmenin dört tane kötülüğünü sıralamıştır.²⁶¹

Eserin müellif hattı nüshası Princeton Üniversitesi, Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 22b-31a'da bulunmaktadır. Bu nüshaya göre eserin telif tarihi evâhir-i (21-30) Zilkade 967'dir (13-22 Ağustos 1560).²⁶²

²⁵⁹ Birgivî, *Muhâkemâtü'l-Birgivî*, Millet Ktp., Ali Emîrî Arapça Blm., nr. 583, vr. 45a'nın kenarı.

²⁶⁰ Birgivî, "İkâzu'n-nâimîn", *Resâilü'l-Birgivî*, s. 85, 88, 89; a.mlf., *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, s. 438, 563. Ayrıca Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 183-184'te bu risâlenin adını vererek tanıtımını yapmıştır.

²⁶¹ Birgivî, "İnkâzü'l-hâlikîn", *Resâilü'l-Birgivî*, s. 51.

²⁶² Kâtib Çelebi telif tarihini yanlışlıkla *Zilhicce* 967 olarak vermiştir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 183). Martı da buna tabi olarak aynı tarihi vermektedir (*Birgivî Mehmed Efendi*, s. 91). Arslan ise *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'in* kitabını anlattığı yerde tarihi 976 olarak vermektedir. (*İmam Birgivî*, s. 102).

Bu eserin telif tarihi önemlidir. Zira Birgivî, burada diğer bir eseri olan *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'in* kitabına atıfta bulunmaktadır.²⁶³ Buna göre Birgivî *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'in*'i ya 967'den (1560) önce ya da her ikisini aynı anda yazdığı düşünüldüğünde bu tarih civarında yazmış olmalıdır.²⁶⁴

Yazma eser kütüphanlerinde pek çok nüshası bulunan bu eserin bir tercümesi ve iki tahkikli neşri bulunmaktadır.²⁶⁵

Bu risâlede ifade etmiş olduğu; para vakfının ve para ile Kur'ân okumanın ve herhangi bir ibadet mukabilinde ücret almanın haram olması meselesi, zamanındaki ulemâ ile tartışmalara sebep olmuştur. Para vakfının câiz olduğuna dair fetvâ veren Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ile “Birgivî Muarızı”²⁶⁶ olarak bilinen Halep kadısı²⁶⁷ Bilâlzâde Mehmed Efendi²⁶⁸ bu konuda reddiye bâbından risâleler yazmışlardır. Birgivî'nin bu meselelerin devamı olarak kaleme aldığı diğer eserler aşağıda gelecektir.²⁶⁹

Başı:²⁷⁰

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب، ليخرج الناس من الظلمات إلى النور، وجعله هدى وبشراً لأولي الأبواب، ليعملوا بلا رياء ولا فتور ... وبعد: فهذه رسالة معمولة لإبطال

²⁶³ Birgivî, “İnkâzü'l-hâlikîn”, **Resâilü'l-Birgivî**, s. 53.

²⁶⁴ Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 2081, vr. 110a; a.ktp., Süleymaniye Blm., nr. 702, vr. 67a'da bulunan *İnkâzü'l-hâlikîn* nüshalarında telif tarihi olarak 977 gösterilmiştir. Lakin bu yanlış bir nakildir. Zira Birgivî 972'de yazdığı *İkâzu'n-nâimîn* adlı eserinde *İnkâzü'l-hâlikîn*'e atıfta bulunmaktadır. (bkz. “İkâzu'n-nâimîn”, **Resâilü'l-Birgivî**, s. 85).

²⁶⁵ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 47-49.

Tercümesi için bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s. 98.

Matbuları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 47, Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 91, dipnot: 372. Birgivî, **İnkâzü'l-hâlikîn**, (nşr. Hüsâmeddîn b. Musa Afâne), Kudüs: y.y., 1423/2002; a.mlf., **a.g.e.**, (nşr. Emine Ömer el-Harrat), Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2005.

²⁶⁶ Atâî, **Hadâiku'l-hakâik**, s. 193.

²⁶⁷ Haleb'te kadılık yaptığı, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1934, vr. 179b-180b varağında bulunan fetvânın sonundaki kayıttan anlaşılmaktadır.

²⁶⁸ Bu zat hakkında Ragıp Paşa Ktp, nr. 1013'te bulunan Atâî'nin, *Hadâiku'l-hakâik* nüshasının 126b varağının hâmişinde, Atâî'nin hattından nakledilen bir hâşiye bulunmaktadır. Hâşiyede bu zatın isminin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Bilâl olduğu, 23 Rebülâhîr 933 (27 Ocak 1527) yılında *Şerhu'l-Akâid*'e bir hâşiye yazdığı ve hâşiyenin dibacesinde Abdülkadir Efendi'nin (ö. 955/1548) o zamanın Anadolu kazaskeri olduğunu ifade ettiği yazmaktadır. Ayrıca Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 547'de bu zatın üç risâlesinin bulunduğu bir mecmûa vardır. Bu mecmûanın ikinci risâlesi vakıfla alakalıdır ve bu risâleyi Bilalzâde, o sıralar Kazasker olan Ebüssuud Efendi'nin emriyle yazmıştır. Risâlenin telif tarihi ise evâhîr-i (21-30) Şevval 954'tür (4-13 Aralık 1547).

²⁶⁹ Bu münakaşalar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s. 56-62.

²⁷⁰ Birgivî, **İnkâzü'l-Hâlikîn**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 22b.

ما شاع في البلاد، واشتهر فيما بين العباد والعُباد، من إتخاذ القرآن العظيم، والفرقان الكريم، ... مكسبًا لجمع الدنيا وسبيلا، يشتركون بآيات الله ثمنا قليلا، ... ويحصل هذا الغرض والغاية بـ«مقدمة»، و«مقصد»، و«خاتمة». أما المقدمة ففيما يتوقف عليه المقصود، وفيها أربع مقالات: المقالة الأولى: في النية، هي في اللغة مصدر «نواه»، أي: قصده، وفي الشرع زيد عليه: «كون المقصود هو التقرب إلى الله تعالى» ...

Sonu:²⁷¹

... والرابعة: كونهم سببًا للأكل بالدين، وابتدال القرآن العظيم، فنعوذ بالله من أفعالهم وأقوالهم

وأوضاعهم.

[قيد الفراغ من التأليف]

تم في أواخر ذي القعدة، سنة ٩٦٧.

7. İnkāzū'l-Hâlikîn Tercümesi (ترجمة إنقاذ الهالكين)

Cenâbî tarihinde de ismi geçen²⁷² bu eser, Birgivî'nin mukaddimesinde ifade ettiği üzere, daha önce Arapça yazmış olduğu *İnkāzū'l-hâlikîn* adlı eserinin kısa Türkçe tercümesidir.

Bu tercümeyi kıymetli dostlarından birinin “bu risâle ihtisar edilip Türkçe yazılsa faydası daha genel olur” şeklindeki ricası üzerine yapmıştır. Devamında bu konuda birçok âyet, hadis ve Hanefî imamlarının sözleri olduğunu ifade etmiştir. Risâle incelendiğinde konuya delaleti açık olan beş âyet ile sekiz hadisi delil olarak getirdiği ve Hanefî mezhebine ait sekiz fıkıh kitabından iktibaslarla bulunduğu görülmektedir. Son tarafında para vakfetmenin ve bundan meydana gelen kârın ortaya çıkardığı fesatları 4 madde halinde izah ederek risâlesini tamamlamıştır.

Telif tarihi net bilinmeyen bu tercüme, evâhir-i (21-30) Zilkade 967'de (13-22 Ağustos 1560) yazılan *İnkāzū'l-hâlikîn*'den daha sonra yazılmıştır.²⁷³

²⁷¹ Birgivî, *İnkāzū'l-Hâlikîn*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 31a.

²⁷² Cenâbî, *Cenâbî Târîhi*, II, 256.

²⁷³ Birçok yazması bulunan bu eserin Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed Blm., nr. 295, vr. 116b-119a'da bulunan nüshası Birgivî'nin vefat ettiği yıl olan hicri 981'de (1573) istinsâh edilmiştir.

Baskısı bulunmayan bu eserin yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası vardır.²⁷⁴

Başı:²⁷⁵

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله على آلائه ونعمائه، والصلاة والسلام على أفضل أنبيائه محمد، وعلى آله وصحبه وأحبابه، والذين اتبعوهم بإحسان من أوليائه.

أما بعد: بوندن اؤل أجرت ايله قرآن عظیم اوقتمق، ثوابی اوقودنه اولمق شرطيله جائز دکل ایدوکن اثبات واطهار ایچون «إنقاذ الهالكين» آدلو بر رساله تصنیف ایتمش ایدوک. بو مسأله بی آنده تمام تحقیق وتدقیق ایتمش ایدوک، لکن عربی ونوع اطنابی مشتمل اولدوغی اجلدن اَعَزَّ اخوانمز وَأَصْدَقِ خُلَانمز - رَزَقَهُ اللهُ تَعَالَى مَا أَرَادَ، وَبَلَغَهُ أَقْصَى مَا يُرَادُ- بو رساله اختصار اولوب ترکیله ترجمه اولنسه نفع عام اولوردی دیدیلر، بو کلام نفسنده حق وصدق اولدوغی، وآنلره دخی مخالفت بو حقیره سائغ وواسع اولمدغی اجلدن بو عُجَالَه تَعَجُّيل اولنوب جنابِ فَيَاضٍ مطلق جَلِّ جلاله دن مُتَوَقَّعِدِر که بو فقیره حسنِ نِيَّتٍ واخلاص ومبتلا اولنلره حسن قبول ايله خَلَاص میسر ایده. آمین....

Sonu:²⁷⁶

... دردنجی: أَكُلْ بِالذِّينِ وابتدالی قرآن عظیمه سبب اولورلر، بو جهتدن دخی آثم اولورلر. ﴿وبدا لهم من الله ما لم يکونوا یحتسبون﴾ ﴿ویحسبون انهم یحسنون صنعاً﴾ آیتلرینه مظهر اولورلر، یعنی بر طائفه دنیاده خیر اتدوک صانوب الله تعالی دن ثوابلر اومسه لر کرکدر، آخرتدن ثواب یرینه حق تعالی دن عتاب وعذاب اولور، رُسُوای وزیانکار اولسه کرکدر. نعوذ بالله تعالی.

8. Risâle fî Ademi Cevâzi'l-Ücre ale'l-Kırâe (رسالة في عدم جواز

الأجرة على القراءة)

Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3832, vr. 1b-3a'da bulunan ve Birgivi'ye nisbet edilen bu eser yukarıda anlatılan *İnkâzü'l-Hâlikîn Tercümesi*'nin Arapçasıdır.

²⁷⁴ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 12.

²⁷⁵ Birgivi, **İnkâzü'l-hâlikîn tercümesi**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 1269, vr. 84b.

²⁷⁶ Birgivi, **İnkâzü'l-hâlikîn tercümesi**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 1269, vr. 88b.

Birgivî bu eserini yazma sebebini mukaddimesinde, “Hak ehlinin şüphesi tamamen yok olsun diye Kur’ân’ın ücret karşılığı okumanın caiz olmadığını ve parayla okutana bir sevap ulaşmadığını kat’î delillerle ispatlayan bir risâledir” diye belirtmiştir.²⁷⁷

Bazı çalışmalarda, Birgivî’nin *Hâşiyetü İkâzî’n-Nâimîn* isimli eserinde “biz bunu *İnkâzü’l-hâlikîn*’de anlattık; bazısını metinde bazısını *hâşiyede*” ya da “biz bunların hepsine *İnkâzü’l-hâlikîn*’de cevap verdik; bazısına metinde bazısına *hâşiyede*” ifadesinden²⁷⁸ kastın bu eseri olduğu söylene de bundan kasıt Birgivî’nin *İnkâzü’l-hâlikîn*’in kenarına yazdığı *minhüvât* kayıtlarıdır.²⁷⁹

Başı:²⁸⁰

بسم الله الرحمن الرحيم. قال المتوكل على الله الولي، الشيخ محمد بن پير علي: الحمد لله على آلائه ونعمائه ... وبعد: فهذه رسالة لإثبات عدم جواز قراءة القرآن بالأجرة، وعدم الثواب على المعطي بالأدلة القطعية، ليزيل شبهة أهل الحق بالكلية ...

Sonu:²⁸¹

... اعلم أن وقف الدراهم والدنانير وما يحصل منه من الربح فيه أربعة فساد ... والرابع: يكون سبباً لابتدال القرآن العظيم، وفي الآخرة بدا لهم من الله ما لم يكونوا يحتسبون، ويحسبون أنهم يحسنون صنعاً.

9. İnkâzu’n-Nâimîn ve İfhâmü’l-Kâsırîn (ایقاظ النائمین وإفهام القاصرین)

Birgivî’nin *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye*’de de atıfta bulunduğu²⁸² bu eser Kâtib Çelebî’nin aktardığına göre, para vakfetmenin ve ücret karşılığı Kur’ân okumanın caiz olmadığına dair Birgivî’nin daha önce yazmış olduğu risâlesine

²⁷⁷ Birgivî, *Risâle fî Ademi cevâzi’l-ücre ale’l-kırâe*, Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3832, vr. 1b-3a.

²⁷⁸ Birgivî, “Hâşiyetü İkâzî’n-nâimîn”, *Resâilü’l-Birgivî*, s. 93, 96.

²⁷⁹ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 98. Arslan, bu yorumundan dolayı bu eseri, *Hâşiyetü İnkâzî’l-hâlikîn* diye isimlendirmektedir. Martı da isimlendirme konusunda Arslan’a tâbi olmaktadır. (bkz. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 92). Atsız ise bu eseri “Kur’an Okumaktan Ücret Alınmıyacağı Hakkında İkinci Risâle” diye isimlendirmektedir. (bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 49).

²⁸⁰ Birgivî, *Risâle fî Ademi cevâzi’l-ücre ale’l-kırâe*, Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3832, vr. 1b.

²⁸¹ Birgivî, *Risâle fî Ademi cevâzi’l-ücre ale’l-kırâe*, Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3832, vr. 3a.

²⁸² Birgivî, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye*, s. 438, 563.

إنما يعطي لأجل وصول ثواب تلك العبادة: لا يجوز في مذهب من المذاهب الإسلامية، ولا في دين من الأديان السماوية، وأنه لا يحصل منها ثواب أصلاً...

Sonu.²⁸⁸

...والحاصل أن مدّعانا بعد تحريره ومعرفة مبادئه: في غاية الظهور، بحيث يكاد يحكم به مَنْ له قلب سليم، ولو لم يشتغل بشيء من العلوم، ولم يسمع ما تلونا. وأما مَنْ سمعه: فعنده كشمس الضحى، لا يشك فيها مبصر. نعم! يجوز أن يغلب على بعض العقول الضعيفة، فلا تتحمّله، فيوجب العمّة والخفاء، كظهور ضياء الشمس وغلبته على أبصار الخفافيش، حتى منع الإبصار، فالمنكر له والمتردد فيه والطالب لجوازه بل المتمني له يزعم شجرة إيمانه ويزلّزله، بل: يخاف أن يقلعه من حيث لا يشعر، ولكن ﴿مَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾... ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾.

[قيد الفراغ من التأليف]

قال المصنف رحمه الله تعالى: تمّ تصنيفه بعون الله تعالى، في أواسط شوال سنة اثنين وسبعين وتسعمائة.

10. Hâşiyetü İkâzı'n-Nâimîn (حاشية إيقاظ النائمين)

Eski kaynaklarda eserleri arasında zikredilmeyen bu hâşiyeyi Birgivî, *İkâzu'n-nâimîn*'de geçen “insaların fitneye düşmesine sebep oldu” (حيث كان للناس فتنة) sözünün kenarına (hâmişine) yazmıştır.²⁸⁹ Daha sonra bu bölüm bazı yazmalarda ve matbu kitaplarda müstakil bir eser olarak kabul edilip istinsâh edilmiş ve yayımlanmıştır.²⁹⁰

²⁸⁸ Birgivî, *İkâzu'n-nâimîn*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 82a.

²⁸⁹ Birgivî, *İkâzu'n-nâimîn*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 80b-81a. Birgivî, *İkâzu'n-nâimîn*'in kenarına bundan başka notlar da (minhüvât) almıştır. Ancak sadece bu kısmı bazı yazmalarda ve matbu kitaplarda müstakil bir eser olarak değerlendirilip istinsâh edilmiş ve yayımlanmıştır.

²⁹⁰ Yazma nüshalarda müstakil bir eser gibi istinsâh edildiğine dair bkz. Birgivî, *Hâşiyetü İkâzı'n-nâimîn*, Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 116b-119b; Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 31b-34a. Matbuda müstakil bir eser gibi yayımlandığına dair bkz. Birgivî, “Hâşiyetü İkâzı'n-nâimîn”, *Resâilü'l-Birgivî*, İstanbul: Karahisarlı Ali Rıza Matbaası, ty., s. 72-75.

Bu notta bazılarının daha önce dediklerinden kastının ne olduğunu anlamadıkları ve bilmeden kendisini eleştirdiklerini belirtmiştir. Bu tür insanların reddiyelerini “hezeyan” diye vasıflandırıp 16 madde halinde toplamış ve bunların herbirine cevaplar vermiştir. Risâlenin sonunda bu konuda kendisine sorulabilecek 5 sorunun olduğunu ve bunların bazısına *İnkâzû 'l-hâlikîn*' de bazısına da *Haşiyesinde* cevap verdiğini söylemektedir.

Bu *Haşiye*'nin telif tarihine dair bir kayıt bulunmamakla birlikte, üzerine yazıldığı *İkâzu 'n-nâimîn*'in telif tarihi olan 972'de (1565) veya daha sonra yazılmış olmalıdır.

Yazma eser kütüphanelerinde bu *Haşiye* ekseriyetle minhüvât kayıtlı *İkâzu 'n-nâimîn*'in kenarında bulunmaktadır.²⁹¹

Başı:²⁹²

قوله: (حيث كان للناس فتنة) جهلوا بمرادنا فردُّوه رجماً بالغيب. ومجموع ما وصل إلينا في ذلك من هدياناتهم ستة عشر. الأول: ادِّعاء الضرورة للقراءة، والضرورات تبيح المحظورات. ...

Sonu:²⁹³

... نعم! يرد على ما ذكرنا اعتراضات خمسة، ... وخامسها: ما ذكر في «الخلاصة» عن بعض المتأخرين من أن الوضوء الغير المنوي يثاب عليه. وقد أجبنا عن كلها في «إنقاذ الهالكين»، عن بعضها في المتن، وعن بعضها في الحاشية، ﴿جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾، ... اللهم أرنا الحق حقاً وارزقنا اتباعه، وأرنا الباطل باطلاً وارزقنا اجتنابه، اللهم وسلم وبارك على حبيبك المصطفى وآله أجمعين، وعلى جميع الأنبياء والمرسلين، والملائكة المقربين، وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

11. es-Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'l-Menkûl ve'd-Derâhim / Risâle li-İbtâli Vakfi'n-Nükûd (السيف الصارم في عدم

جواز وقف المنقول والدرهم / رسالة لإبطال وقف النقود)

²⁹¹ Bu *Hâşiye*'nin *İkâzu 'n-nâimîn*'in kenarında bulunduğu bazı nüshaları için bkz. Birgivî, *İkâzu 'n-nâimîn*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 5339, vr. 127b-128a; a.ktp., Fatih Blm., nr. 5341, vr. 193b-194b.

²⁹² Birgivî, *Hâşiyetü İkâzî 'n-nâimîn*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 80b.

²⁹³ Birgivî, *Hâşiyetü İkâzî 'n-nâimîn*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 81b.

Birgivî, eski kaynaklarda zikredilen²⁹⁴ ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de de atıfta bulunduğu²⁹⁵ bu eseri, mukaddime de ifade ettiği üzere vasiyet ve belirli bir ölüme bağlanmaksızın para vakfetmenin iptaline dair yazmıştır. Zira bu tür vakfın caiz olduğuna dair zamanın müftüsü Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) bir risâle kaleme almıştır. Birgivî'ye göre içerisinde birçok makbul olmayan görüşün bulunduğu bu risâledeki merdûd görüşlerin açıklanması gerekmektedir ki vakfedenler sevap kazanacağız diye günah işlemesinler, kadılar da bunlara dayanarak fetvâ vermesinler. Ebüssuûd Efendi'nin verdiği fetvânın menkûl ve makûl, usûl ve fûru-i fıkha muhalif olduğunu, bunun insanlar için bir fitneye sebep olduğunu ve gücü yeten herkesin buna karşı durması gerektiğini, lakin câhillik, korkaklık veya zayıflık sebebiyle kimsenin buna kalkışamayacağını gördüğünü belirtmiştir. Ancak bildiği doğruları gizlemenin cezasından korunmak için kendisinin kalem ve diliyle bu yanlış defetmeye koyulduğunu belirterek bu risâleyi yazdığını ifade etmiştir.²⁹⁶

Mukaddime kısmından sonra Ebüssuûd Efendi'nin sözlerini tek tek incelemeye tabi tutmuş, akla gelebilecek sorulara *فَإِنْ قُلْتُ – قُلْتُ* “eğer... dersen, derim” tarzında diyalektik cevaplar vermiş ve son tarafında para vakfının sebep olacağı fesatları 6 maddede zikretmiştir. Risâlenin sonunda da ahir ömründe yazdığı bu eserine, hastalıkları ve meşguliyetleri sebebiyle gerekli özeni gösteremediğini ve bu yüzden eserinde tekrar ve gereksiz yere sözü uzatmaların (tatvîl) bulanabileceğini belirtmiştir.²⁹⁷

Bu eserin telif tarihi 9 Zilkade 979 (24 Mart 1572) kaba kuşluk vaktidir.²⁹⁸

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan ve baskısı da yapılan bu eserin bir tane tahkikli neşri vardır.²⁹⁹

Baş: ³⁰⁰

²⁹⁴ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1017.

²⁹⁵ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, s. 438, 563.

²⁹⁶ Birgivî, “Hâşiye fî Reddi akvâli Ebüssuûd”, *Resâilü'l-Birgivî*, s. 249.

²⁹⁷ Birgivî, “Hâşiye fî Reddi akvâli Ebüssuûd”, *Resâilü'l-Birgivî*, s. 280-281.

²⁹⁸ Birgivî, *es-Seyfü's-Sârim*, Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 2081, vr. 100a.

²⁹⁹ Yazma nüshaları ve matbuları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 43-45.

Tahkikli neşri için bkz. Birgivî, *es-Seyfü's-sârim fî ademi cevâzi vakfî'l-menkûl ve'd-derâhim*, (Ebüssuûd'un *Mevkifü'l-ukûl fî vakfî'l-menkûl* ile birlikte) (nşr. Abdülazîm Hüseyin Selheb, Râmi b. Muhammed Cibrîn Selheb), Amman: Erika, 2019, s. 39-108 (dipnotlarda).

³⁰⁰ Birgivî, *es-Seyfü's-Sârim*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 87b.

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين.
وبعد: فهذه رسالة معمولة لإبطال وقف النقود بدون الوصية أو الإضافة إلى الموت المحدود، إذ قد صُنِّفَ
في لزومه رسالة مفتي زماننا أبو السعود، سَهَا فيها كثيرًا فلزم بيان كل وجه مردود، ... قوله: (كوقف البناء
مع العرصه) فيه أن المذكور في الكتب دخول البناء من غير ذكر خلافٍ. قال في «الخانية»: ويدخل الأشجار
والبناء في وقف الأرض كما يدخلان في البيع ...

Sonu.³⁰¹

... تنبيه آخر: لم نبال في هذه الرسالة عن التكرار والتطويل لوجهين؛ الأول: التأكيد والمبالغة في
الزجر والمنع رجاء أن أكون من الناصحين، والثاني: عد التفرغ لكثرة الاشتغال وعدم القدرة لاختلال
المزاج، خصوصًا الدماغ والبصر للتهذيب والتنقيح، والعدرُ عند كرام الناس مقبولٌ. والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين، والحمد لله رب العالمين.

[قيد الفراغ من التأليف]

قال المصنف رحمه الله: تم تصنيفه، وقت الضحوة الكبرى، تاسع ذي القعدة سنة تسع وسبعين
وتسعمائة، بعون الله تعالى.

12. Zuhrü'l-Müte'ehhilîn ve'n-Nisâ fî Ta'rîfî'l-Athâr ve'd-Dimâ

(ذخر المتأهلين والنساء في تعريف الأبطال والدماء)

Birgivî, ilk kaynaklarda zikredilen³⁰² ve *et-Tarîkatü 'l-Muhammediyye*' de de atıfta bulunduğ³⁰³ bu eseri, kadınların özel hallerine dair yazmıştır.

Mukaddimede ifade ettiği üzere, bu risâledeki meseleleri zapt etmek için ömrünün yarısını harcadığını ve bu meseleler hakkındaki âlimlerin görüşlerini, doğrusunu yanlışından, sahihini sakîminden (zayıfından), özünü kabuğundan ayırt ederek yazdığını belirtmiştir.³⁰⁴

³⁰¹ Birgivî, *es-Seyfü's-Sârim*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 100a.

³⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 822-823.

³⁰³ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, s. 473.

³⁰⁴ Birgivî, "Zuhrü'l-müteehhilîn", *Resâilü'l-Birgivî*, s. 185-186.

Eser bir mukaddime, altı fasıl ve bir teznîb bölümünden oluşmaktadır.

Mukaddime bölümü, konuyla alakalı ıstılahları açıklayan ve genel kaideleri belirten iki neviden oluşmaktadır.

Altı fasılda 1) “Hayız, nifas ve istihâzenin başlangıç ve bitişi ile pamuk kullanımı”, 2) “İlk defa adet gören ile mutâd bir şekilde adet görenin durumu”, 3) “Kanın kesilmesi”, 4) “Kanın devamlı gelmesi” 5) “Adet günlerini unutan istihazeli kadının durumu” ve 6) “Hayz, nifas ve istihaze kanlarının hükümleri” işlenmiştir.

Teznîb bölümünde ise cünub, abdestsiz ve özürünün hükümleri anlatılmıştır.

Eserin telif tarihi 8 Zilhicce 979 (22 Nisan 1572) terviye günü³⁰⁵, kaba kuşluk vaktidir.³⁰⁶

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan ve baskısı da yapılan bu eserin bir tane tahkikli neşri vardır.³⁰⁷ Eser üzerine şerh ve tercüme çalışmaları da bulunmaktadır.³⁰⁸

Başı:³⁰⁹

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي جعل الرجال على النساء قوامين، وأمرهم بوعظهن والتأديب وتعليم الدين. ... وبعد: فقد اتفق الفقهاء على فرضية علم الحال، على كل من آمن بالله واليوم الآخر من نسوة ورجال، فمعرفة الدماء المختصة بالنساء، واجبة عليهن وعلى الأزواج والأولياء، ولكن كان هذا في زماننا مهجورًا، بل: صار كأن لم يكن شيئًا مذكورًا، ... فأردت أن أصيِّف رسالة حاويةً لمسائله

³⁰⁵ Terviye günü: “Haccın rükünlerinden Arafat vakfesine çıkışın başlangıç vakti olan zilhicce ayının sekizinci günü”dür. Lugatta “düşünmek, akıl yormak; sulamak, suya kandırmak” anlamlarına gelen bu kelimenin bu güne isim verilmesinde “Eskiden Mina ve Arafat’ta su temininde güçlük çekilmesi ve Mekke’de bunun için gerekli hazırlığın yapılması” yorumu, yorumlar içinde en çok kabul görendir. bkz. Salim Ögüt, “Terviye”, **DİA**, XL, 520.

³⁰⁶ Kâtib Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, I, 54; Birgivî, **Zuhrü’l-müteehhilîn**, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye Blm., nr. 702, vr. 85a; Kasıdecizâde Blm., nr. 238, vr. 143a, Reisulküttâb Blm., nr. 1155, vr. 57b, Reşid Efendi Blm., nr. 1047, vr. 170a, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Blm., nr. 1606, vr. 167a.

Eserin telif tarihi, Veliyüddin Carullah Efendi’nin müellif nüshasından yaptığı nakle göre 8 Zilhicce 977’dir (14 Mayıs 1570). bkz. Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 87a.

³⁰⁷ Eserin yazma nüshaları ve matbuları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 49-52. Birgivî, **Zuhrü’l-müte’ehhilîn ve’n-nisâ fî ta’rîfî’l-athâr ve’d-dimâ**, (İbn Âbidîn’in *Menhelü’l-vâridîn min bihâri’l-feyz alâ Zuhri’l-müteehhilîn fî mesâili’l-hayz* ve neşredenin *İrşâdü’l-mükellefîn ilâ dekâiki Zuhri’l-müteehhilîn* ile birlikte) (nşr. Hidâyet Hartford – Eşref Münib), Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 2005.

³⁰⁸ Şerhleri ve tercümeleri için bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s. 100-101.

³⁰⁹ Birgivî, **Zuhrü’l-müteehhilîn**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 82b.

اللازمة، حاوية عن ذكر خلاف ومباحث غير مهمة، مقتصرة على الأقوى والأصح والمختار للفتوى، مسهلة الضبط والفهم رجاء أن تكون لي ذخراً في العقبى. ... فنقول -وبالله التوفيق، ومنه كل تحقيق وتدقيق-: هذه الرسالة مرتبة على مقدمة وفصول، أما المقدمة: ففيها نوعان، النوع الأول: في تفسير الألفاظ المستعملة. اعلم أن الدماء المختصة بالنساء ثلاثة، حيض، ونفاس، واستحاضة ...

Sonu:³¹⁰

... تذييب: في حكم الجنابة والحدث ... وما أصاب ثوب المعذور أكثر من قدر الدرهم: فعليه غسله إن كان مفيداً، وإن كان بحال لو غسله يتنجس ثانياً قبل الفراغ من الصلاة جاز أن لا يغسله. [قيد الفراغ من التأليف]

قال المصنف رحمه الله: تم تصنيفه بعون الله تعالى، وقت الضحوة الكبرى، يوم التروية، سنة تسع وسبعين وتسعمائة.

E. AHLAK VE TASAVVUFA DAİR ESERLERİ

Birgivî'nin ahlak ve tasavvufa dair beş eseri vardır:

1. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye

(الطريقة المحمدية والسيرة الأحمدية)

İlk kaynaklarda da zikredilen³¹¹ bu eser Birgivî'nin "Kur'an ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koyduğu ve bid'atlara karşı uyarılarda bulunduğu" bir eserdir.³¹²

Birgivî bu eserini yazma sebebini -isminden de anlaşılacağı üzere- "bütün hak yolcuları yaptığı amelleri bu kitaba arz edip yanlısını doğrusundan ayırt etsinler diye Muhammedî tarikatı yazıp, Ahmedî sîreti/yaşantıyı beyan etmek istedim" sözleriyle mukaddimede ifade etmiştir.³¹³

³¹⁰ Birgivî, *Zuhrü'l-müteehhilîn*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 87a.

³¹¹ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1111-1112.

³¹² Marti, "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye", *DİA*, XL, 106.

³¹³ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, s. 30.

Eser üç bâb ve her bâbın altında üç fasıldan oluşmaktadır.

Birinci bâb, 1) “Kur’ân ve Sünnete Sımsıkı Sarılmak”, 2) “Kötü Adetlerden ve Bid’atlardan Sakınmak”, 3) “Davranışlarda Dengeli Olmak, Orta Yolu Bulmak ve İfrât ve Tefritten Sakınmak” başlıklı, üç fasıldan oluşmaktadır.

İkinci bâb, “Şerîat-ı Muhammediyyede Mühim İşler” hakkında olup 1) “İtikâdı Tashîh Etme ve Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâata Uydurma”, 2) Gereği İle Amel Edilmesi Gereken İlimler” ve 3) “Takva” başlıklı, üç fasıldan oluşmaktadır.

Üçüncü bâb, “Takva Zannedilen Ama Aslında Bid’at Olan Davranışlar” hakkında olup 1) “Tahâret ve Necâset İşlerinde Dikkatli Olma”, 2) “Vakıf ve Beytül-mâlde Muvazzaf Olanların Yemeğini Yemekten Sakınma” ve 3) Bid’at ve Batıl İşler” başlıklı, üç fasıldan oluşmaktadır.³¹⁴

Eserin telif tarihi 17 Şaban 980 (23 Aralık 1572) Çarşamba günüdür.³¹⁵

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok yazması bulunan bu eserin Osmanlı döneminde birçok defa baskısı yapılmıştır. Büyük bir ilgiye mazhar olan bu eser üzerine birçok şerh, hâşîye ve tercüme çalışması vardır.³¹⁶ Ayrıca yine bu eser üzerine Huriye Martı’nın doktora, Yavuz İşiker’in ise yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.³¹⁷

Başı:³¹⁸

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي جعلنا أمة وسطاً خير أمة، والصلاة والسلام على أفضل من أوتي النبوة والحكم، ... وبعد: فإن العقل والنقل متوافقان، والكتاب والسنة متطابقان: أ- أن الدنيا فانية

³¹⁴ Birgivî bu eserin bölümlerini önce “bâb”, sonra “fâsıl”, eğer fasılın altında başka bölümler varsa sırasıyla “nev”, “sınıf”, “kısım” ve “mebhas” lafızlarıyla ifade etmiştir.

³¹⁵ Birgivî, **et-Tarîkatü’l-Muhammediyye**, Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 1060, vr. 142b; Ayasofya Blm., nr. 1955, vr. 220b.

³¹⁶ Kitabın konuları, özelliği, etkileri, üzerine yapılan şerhler, hâşiyeler ve tercüme hakkında bilgi için bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s. 110-22; Huriye Martı, **et-Tarîkatü’l-Muhammediyye: Muhteva Analizi, Kaynakları ve Kaynaklık Değeri**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012, s. 101-68; a.mlf., **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 101-105; a.mlf., “et-Tarîkatü’l-Muhammediyye”, **DİA**, XL, 106-108.

³¹⁷ Huriye Martı, **Birgili Mehmed Efendi’nin Hadisçiliği ve et-Tarîkatü’l-Muhammediyye: Tahkik ve Tahlil**, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi SBE, 2005; Yavuz İşiker, **Birgivî Mehmet Efendi’nin Tarikat-ı Muhammediyye Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi SBE, 2019.

³¹⁸ Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 1060, vr. 1b.

سريعة الزوال والخراب، عزُّها ذلٌّ ونعمها نقمٌ وشرابها سراب. ب- وأن الدار الآخرة لهي الحيوان، أعدت للمتقين من أهل الإيمان، عزَّتْها باقية أبدية، ونعمُّها صافيةٌ سرمديَّة، وشرابها خالية عن إثم ولاغية، ... فأردتُ أن أصنّف «الطريقة المحمدية»، وأحببت أن أبين «السيرة الأحمدية»، حتَّى يعرضَ عليها عمله كلُّ سالك، فيتميز المصيب من المخطئ، والناجي من الهالك. ورتبته على ثلاثة أبواب، متوكِّلاً على ربِّ الأرباب. الباب الأول في الاعتصام بالكتاب والسنة والاحتراز عن العادات السيئة والبدع المحدثه، والاقتصاد في الأعمال والتوسيط، والاجتناب على الطرفين: الإفراط والتفريط. وهو ثلاثة فصول، الفصل الأول: نوعان، النوع الأول: في الاعتصام بالكتاب الكريم والقرآن العظيم ...

Sonu.³¹⁹

... الفصل الثالث: في أمور مبتدعة باطلة أكبَّ النَّاسُ عليها على ظنِّ أنها قربة مقصودة... وقد بيَّنا ذلك في رسالتنا «السيف الصارم»، و«إنقاذ الهالكين»، و«إيقاظ النائمين»، و«جلاء القلوب»، فعليك بها، وطالعها، حتى تعلم حقيقة مقالنا، وتقول: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ﴾، ﴿رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ﴾. اللهم صلِّ وسلم على محمد سيد المرسلين، وعلى آله وأصحابه أجمعين، والحمد لله رب العالمين.

[قيد الفراغ من التأليف]

قال المصنف رحمه الله تعالى: تمَّ تصنيفه بعون الله تعالى وتوفيقه، ليلة الأربعاء، السابع عشر من

شعبان سنة ثمانين وتسعمائة.

2. Cilâü'l-Kulûb (جلاء القلوب)

Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'de dört yerde atıfta bulunduğu³²⁰ bu eser, nasihat ve mev'izaya dairdir.³²¹

³¹⁹ Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 1060, vr. 142b.

³²⁰ Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, s. 336, 371, 468, 563.

³²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 592.

Eser bir mukaddime, yedi bölüm ve hatimeden oluşmaktadır.

Mukaddimede “Din nasihattir” hadisi bağlamında nasihat edenlerden olmak arzusuyla bundan önce her insanın dinin aslî ve fer‘î meselelerinden bilmesi gerekenleri Türkçe olarak kaleme aldığını; bu eserin (*Vasiyetnâme*) sonunda ölüm döşegindeki insana ölmeden önce ve sonra yapılması sünnet ve müstehab olan şeyleri anlattığını; fakat bu mesele hakkında birçok asılsız kitap gördüğünü, bundan dolayı kendisinin sadece asıl kaynaklara dayanarak bu meseleleri işlediğini; ama insanların kalplerinin katılaştığını, bunun ilacının da Rabbânî fakih âlimlerin sözlerini dinlemek ve Efendimiz’in hadislerine kulak vermek olarak gördüğünü; kendisini kırmamasının mümkün olamayacağı, nimetlerine gark olduğu, ihsanlarıyla korunduğu bir zâtın (Atâullah Efendi) isteği üzere bu konuda bir risâle yazdığını belirtmektedir. Bu risâleyi bitirdikten sonra bir nüshasını yaptığı iyiliklerine karşılık olarak o zâta hediye etmek istediğini yine mukaddimede ifade etmektedir.³²²

Yedi bölüm ise 1) Dünyadan vazgeçirten ve âhirete rağbet ettiren ayet ve hadisler, 2) Genel nasihat ve öğütler, 3) Atâullah Efendi bağlamında idarecilere nasihatler, 4) Ölümü hatırlama, 5) Yapılması vâcib ve müstehab olan nasihatler, 6) Ölüm döşeginde ve sonrasında yapılması sünnet ve müstehab olan işler, 7) Hadisler ve eserlere göre ölüye faydası dokunan şeyler, konularından oluşmaktadır.

Hâtme bölümünde ise Allah’ın rahmetinin geniş olup gazabını geçtiği ayet ve hadisler eşliğinde anlatılmaktadır.

Eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1477, vr. 1b-56a’da bulunmaktadır. Bu nüshaya göre eserin telif tarihi 7 Zilhicce 971 (17 Temmuz 1564) Pazartesi günü gündüzün sonudur.³²³

Yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunan bu eser, Birgivî’nin diğer risâleleri ile birlikte basılmıştır.³²⁴ Müstakil baskısı da bulunan bu eser üzerine birkaç şerh ve Azat Onaibekov tarafından hadislerinin tahriri hakkında yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.³²⁵

³²² Birgivî, “Cilâü’l-kulûb”, **Resâilü’l-Birgivî**, s. 5-6.

³²³ Birgivî, **Cilâü’l-kulûb**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1477, vr. 56a.

³²⁴ Yazma ve matbu nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 55-59.

³²⁵ Müstakil baskılar hakkında bilgi için bkz. Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, s. 106.

Üzerine yapılan şerhler hakkında bilgi için bkz. Arslan, **İmam Birgivî**, s. 94-95.

Azat Onaibekov, **Birgivî Mehmet Efendi’nin Cilâü’l-Kulûb Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahrir ve Tahkiki**, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2019.

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي جعل الليل والنهار خلفه لمن أراد أن يذكر أو أراد شكورا، وخلق الموت والحياة ليلوكم أيكم أحسن عملا، ... أما بعد: فقد روى مسلم رحمه الله تعالى في «صحيحه» عن تميم الداري رضي الله تعالى عنه: أن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم قال: «الدين النصيحة، الدين النصيحة، الدين النصيحة» ... فألفنا رسالة منظوية على أصول الدين وفروعه مما لا بد لكل إنسان منه، رجاء أن أكون من الناصحين، وكتبناها بالتركية ليعم نفعها، وبينا في آخرها ما يجب من الوصايا أو يستحب، ... ثم لما رأيت أكثر الناس قلوبهم قاسية، فهي كالحجارة أو أشد قسوة، ... ورأيت علاجها إصغاء أقوال العلماء الربانية والأخبار النبوية المصطفوية، بل: استماع الآيات القرآنية الفرقانية. ... وقد ورد إلي إشارة ممن لا يساعديني إلا موافقته، ولا يوافقني إلا مساعدته، إذ أنا مستغرق في نعمائه، ومتعمد بآلائه، جزاه الله تعالى عنا خيرا، وصانه عما يشينه سراً وجهراً أن أكتب رسالة في هذا الشأن: كتبت هذه الرسالة لتكون صيقلا للصدور، وجلاء للقلوب، وذخيرة لنا يوم الدين، ... وأردت أن أرسل نسخة منها إلى ذلك المولى المشير، مكافأة لبعض نعمه وألطافه، ومجازاة لشيء من معروفه وإحسانه، ... فذكرت أولاً: ما يُزهد عن الدنيا ويُرغب في الأخرى، وثانياً: نصائح ومواعظ على سبيل العموم، وثالثاً: ما له نوع اختصاص بذلك المولى المشير، ورابعاً: ما يتعلق بذكر الموت، وخامساً: ما يلزم من الوصايا أو يستحب، وسادساً: ما يُسن أو يُستحب في حال الاحتضار وما بعده، وسابعاً: ما ينفع الموتى مما ورد فيه خبر أو أثر، وختمنها بذكر سعة رحمة الله تعالى، وسبقها، وغلبتها على غضبه تعالى، تفاؤلاً بحسن الخاتمة وخير العاقبة، رزقنيهما الله تعالى وإياكم، إنه هو البر الرحيم، والجواد الكريم. ما يزهد عن الدنيا ويرغب في الأخرى: آيات...

...وأما المؤمن العاصي: فإدخاله في النار للتخليص والتهذيب، ... اللهم يا بديع السماوات والأرض، يا ذا الجلال والإكرام، يا حيّ يا قيوم، ... وصلِّ وسلِّم وبارك على حبيبك المصطفى، ورسولك المُجتبى، وعلى جميع الأنبياء والمرسلين، وعلى آلهم وأصحابهم أجمعين، وعلى الملائكة المقربين، إنك أنت الغفور الرحيم، والجواد الكريم، والبر الرحيم، ذو الفضل العظيم.

³²⁶ Birgivi, *Cilâü'l-kulûb*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1477, vr. 1b.

³²⁷ Birgivi, *Cilâü'l-kulûb*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1477, vr. 56a.

[قيد الفراغ من التأليف]

فرغ من تأليفه بعون الله تعالى يوم الاثنين، آخر النَّهار، سابع ذي الحجة الحرام، سنة إحدى وسبعين

وتسعمائة من الهجرة النبوية.

3. Zuhrü'l-Mülûk / Risâle fî Medhi's-Sultânî'l-Âdil ve Zemmi's-Sultânî'z-Zâlim / Nasîhatü'l-Mülûk / (ذخر الملوك

رسالة في مدح السلطان العادل وذم السلطان الظالم / نصيحة الملوك)

İlk kaynaklarda ismi zikredilmeyen bu risalenin yazma kütüphanelerinde, farklı isimlerde nüshaları bulunmaktadır.³²⁸

Bu risâle 1) “Âdil Sultanı Övme, 2) “Zâlim Sultanı Yerma” ve 3) “Sultana Nasihat” başlıkları altında üç bâbtan oluşmaktadır.³²⁹

Telif tarihi bilinmeyen bu risâlenin yazma eser kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır.³³⁰ Baskısı bulunmayan bu risâlenin üzerine herhangi bir çalışma yoktur.

Başı:³³¹

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين. أما بعد: فلما منَّ الله تعالى على المؤمنين بإعزاز دينهم وأحوال دنياهم بنصب الأمير: وجب عليهم أن يطيعوه في غير المعصية، ويدعوا له بالنصرة والتوفيق. ... وهذه الرسالة مرتبة على ثلاثة أبواب؛ الباب الأول: في بيان مدح السُّلطان العادل... الباب الثاني: في ذمِّ السُّلطان الظالم ... الباب الثالث: في النصيحة لهم ...

Sonu:³³²

³²⁸ Bu risâle, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Blm., nr. 397, vr. 46b-51a'da bulunan nüshasının başında “Zuhrü'l-mülûk”; a.ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 139a-143a'da “Risâle fî Medhi's-sultânî'l-âdil ve zemmi's-sultânî'z-zâlim”; Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 34b-38b'de ise “Nasîhatü'l-mülûk” diye isimlendirilmiştir.

³²⁹ Birgivî, **Nasîhatü'l-mülûk**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 34b-38b.

³³⁰ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 90.

³³¹ Birgivî, **Nasîhatü'l-mülûk**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 34; Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 139a.

³³² Birgivî, **Nasîhatü'l-mülûk**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 38b; Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 143a.

... فظهر ممًا دُكِرَ: ١- أنَّ ملك السلطان: ما يحصل من كسبه، أو ينتقل من مورثه إن كان ملكًا له،
٢- وأنه يجوز أخذه من بيت مال الخراج على قدر الكفاية، ٣- وأنَّ ما يهدى إليه من الجوّاري أو يؤخذ
من غير تقسيم من الغنائم من الغلمان والجوّاري وغيرها: ليست ملكًا له، فإن أراد التصرف يصرف إلى
واحد من المصارف فيقبضه، ثم يشتري منه أو يستوهبه حتى لا يكون في وطنه ونسبه شبهة، ٤- وأنَّ من
يموت من العساكر فلا يترك وارثًا: لا يجوز أخذ ماله للتملُّك، بل: للحفظ.

4. Risâle fî Tafdîli'l-Ganiyyi's-Şâkir ale'l-Fakîri's-Sâbir (رسالة)

في تفضيل الغني الشاكر على الفقير الصابر

İlk dönem kaynaklarda ismi zikredilmeyen bu risale -isminden de anlaşıldığı üzere- şükreden zenginın sabreden fakirden daha üstün olduğuna dair kaleme alınmıştır.

Eser üç konudan oluşmaktadır.

Risâlenin başında Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* isimli tefsirinden, Bakara Suresi 283. âyet tefsirinin 1) Malı muhafaza etmek ve artırmaya çalışmakla ilgili bölümüne³³³ yer veren Birgivî daha sonra, "Ben Pîr Ali'nin oğlu fakir Mehmed" diye söze başlayarak önce 2) malların Allah katında değerli olup itibara alındığına dair delilleri serdetmiştir. Sonra 3) geçmişten beri âlimler arasında ihtilaf meselesi olan, "şükreden zengin mi, yoksa sabreden fakir mi daha faziletli?" konusunda, şükreden zenginın daha faziletli olduğunu belirtmiş ve şükreden zenginın hasletlerini sayarak risâlesini hitâma erdirmiştir.

Arslan, bu risâlenin de içinde bulunduğu bazı risâlelerin Birgivî'ye nisbetinin, yeni teknik imkânlar ışığında tetkik ve tesbite ihtiyaç duyduğunu belirtilmektedir.³³⁴ Bu bağlamda Birgivî'nin kendi hattıyla yazdığı *Cilâü'l-kulûb* adlı eserinin başında ve sonunda Kurtubî Tefsiri'nden alıntılarda bulunması³³⁵ ve oğlu Fazlullah Efendi'nin babasının risâlelerini istinsâh ettiği mecmûa içerisinde bu risâlenin de bulunması³³⁶, risâlenin Birgivî'ye nisbetindeki şüpheleri izâle etmektedir.

³³³ Kurtubî Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993, III-IV, 269-271.

³³⁴ Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", **1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu 13-14 Nisan 2007 Bildiriler Kitabı**, İstanbul: TÜRÇEK, 2009, s. 181.

³³⁵ Birgivî, *Cilâü'l-kulûb*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1477, vr. Ib-IIb, 58b.

³³⁶ Birgivî, *Risâle fî tafdîli'l-ganiyyi's-şâkir ale'l-fakîri's-sâbir*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 49b-57a.

Telif tarihi bilinmeyen ve yazma eser kütüphanelerinde birkaç nüshası tesbit edilen³³⁷ bu risâlenin tahkikli bir neşri bulunmaktadır.³³⁸

Başı:³³⁹

بسم الله الرحمن الرحيم. المسألة الثالثة: لما أمر الله تعالى بالكتب والإشهاد وأخذ الرهان: كان ذلك نصًا قاطعًا على مراعاة حفظ الأموال وتنميتها، وردًا على الجهالة المتصوّفة ورعاعها الذين لا يرون ذلك ... قال عليه الصلاة والسلام: «من قتل دون ماله: فهو شهيد» وسيأتي في المائدة. (تفسير القرطبي في آية المداينة من آخر البقرة). أقول -وأنا الفقير محمد بن پير علي -عفا عنهما الغفور العلي -: من الحجج الدالة على اعتبار المال عند الله تعالى: أ- تسميته تعالى إياه خيرًا في كتابه الكريم، حيث قال عز وجل: ﴿إِنْ تَرَكَ خَيْرًا﴾، ب- وامتنانه بإغنائه حيث قال: ﴿وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى﴾ ...

Sonu:³⁴⁰

... ثمَّ إِنَّ الفضل يتفاوت بالقلة والكثرة بحسب زيادة القرب ونقصانه في الفاضل والمفضول. وهذا ما عندي، والعلم بالحقيقة عند الله تعالى.

5. el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l-l-frât ve't-Tefrît / Risâle fî İhtimâmi

(القول الوسيط بين الإفراط والتفريط / رسالة في اهتمام أمر الدين) Emri'd-Dîn

³³⁷ *Risâle fî Tafdîli 'l-ganiyyi 'ş-şâkir ale 'l-fakîri 's-sâbir*'in yazma eser kütüphanelerinde bulunan bazı nüshaları şunlardır:

1) Harvard Üniversitesi Hoghton Ktp., Arab 292, vr. 109a-113b.

2) Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 3503, vr. 75b-79a.

3) Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 3263, vr. 72a-74b.

4) Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Blm., nr. 985, vr. 56b-58b (bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 41).

5) Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 49b-57a. Müstensih: Fazlullah Efendi.

6) Merkezü'l-Melik Faysal Ktp. (Riyad), nr. 2067, vr. 86-91.

³³⁸ Birgivî, *el-Mufâdale beyne 'l-ganiyyi 'ş-şâkir ale 'l-fakîri 's-sâbir*, (İbni Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbnü'l-Kayyim'in (ö. 751/1350) konu hakkındaki görüşleriyle beraber) (thk. Hayr Ramazan Yusuf), Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1414/1994.

³³⁹ Birgivî, *Risâle fî Tafdîli 'l-ganiyyi 'ş-şâkir ale 'l-fakîri 's-sâbir*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 49b.

³⁴⁰ Birgivî, *Risâle fî Tafdîli 'l-ganiyyi 'ş-şâkir ale 'l-fakîri 's-sâbir*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 57a.

Birgivî kaynaklarda ismi zikredilmeyen bu risâleyi, zikirde lahn ve tagannî yapanların kâfir olduğunu iddia eden ve bu konuda bir risâle yazan kişiye³⁴¹ nasihat etme maksadıyla yazmıştır.

Baş tarafta fetvâ usulüne dair birtakım bilgiler veren Birgivî, beş ana konuyu; riya, dini hafife alma, cehri zikir, zikirde lahn ve tegannîyi ele almış ve bunların hükümlerini izah etmiştir. Bu risâlede Birgivî, tegannî konusunda Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) gibi bazı müftülerin tegannînin helâl olmasını temenni edenin bile kâfir olacağı fetvâsını verip ifrata kaçtıklarını, Zenbilli Ali Cemâlî (ö. 932/1526) gibi bazı müftülerin ise zikirde lahn ve tegannînin mübah olduğuna dair fetvâ verip tefrite düştüklerini, doğru olanın ise ifrat ile tefrit arasında olduğunu söyleyip bunu izah etmeye çalışmıştır.³⁴²

Arslan -bir önceki risâlede olduğu gibi- bu risâlenin de Birgivî'ye nisbetinin tetkik edilmesi gerektiğini belirtilmektedir.³⁴³ Birgivî'nin oğlu Fazlullah Efendi'nin babasının risâlelerini istinsâh ettiği mecmûa içerisinde bu risâlenin bulunması³⁴⁴, eserin Birgivî'ye ait olması ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

Telif tarihi net olarak bilinmeyen bu eserin, bir yazma nüshasının başında Birgivî'nin son telifi olduğu belirtilmektedir.³⁴⁵

Yazma eser kütüphanelerinde birkaç nüshası bulunan³⁴⁶ ve baskısı bulunmayan bu risâlenin Birgivî'ye nisbeti hakkında Mehmet Gel'in bir makalesi vardır.³⁴⁷

Başı:³⁴⁸

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين. أما بعد: فقد طالعْتُ -أيها الأخ- رسالتك هذه، زاد الله اهتمامك بأمر الدين، وإحياء السنة، وإنكار

³⁴¹ Bazı nüshalarda bu kişinin Osman Efendi isminde bir zat olduğu belirtilmektedir. (Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 49b; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 615, vr. 107b).

³⁴² Birgivî, **el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrât ve't-tefrît**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 57b.

³⁴³ Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", s. 181.

³⁴⁴ Birgivî, **el-Kavlü'l-vasît**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 57b-60b.

³⁴⁵ Birgivî, **el-Kavlü'l-vasît**, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Blm., nr. 1218, vr. 75b.

³⁴⁶ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 40; Arslan, **İmam Birgivî**, s. 92.

³⁴⁷ Mehmet Gel, "Birgivî Mehmed Efendi Araştırmalarına Bir Katkı: el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l-İfrât ve't-Tefrît'in Müellif Kimdir?", **İslâmî İlimler Dergisi**, Güz 2012, Sayı: 2, VII, 59-76.

³⁴⁸ Birgivî, **el-Kavlü'l-vasît**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 60b.

البدعة، فقد أحسنت في إنكارك التَّغْنِي واللَّحْن في الأذكار، فإنهما من أسوئ البدع وأشنع المنكرات، ولكن لي نصيحة فأقبلها من أخ صادق، وهي: أن طالب الحق، والمنتصب للحسبة: لا بد له أن يبلغ رتبة الفتوى، وهي أن يطلع على مآخذ الأحكام وعللها، ويميز الصحيح والفساد والقوي والضعيف. وهذا هو المراد من قول عماد الدين رحمه الله تعالى في «فصوله»: «أجمعوا على أن المفتي لا بد أن يكون مجتهدًا ...

Sonu.³⁴⁹

... وأما التغني بالأبيات المشتملة على العظة والحكمة، واستماعه لتحصيل الوجد أو دفع الوحشة أو نحوها عاريًا عن الأغراض العاجلة والنيات الفاسدة: فلا ينبغي أن يحكم بتحريمها، فيفضي إلى تفسيق كثير من الصحابة والتابعين، ولكن لا نفتي بجوازها أيضًا لتغير الزمان. وأما إكفار مستحلِّ التَّغْنِي واللَّحْن: فلا وجه له أصلاً. نعم، إن قرن به رياء أو سمعة أو غرض جمع المال وكانا في القرآن أو الذكر، فلا إكفار مستحلِّه: وجه. والله تعالى أعلم بحقيقة الحال.

F. MÜNAZARA İLMİNE DAİR ESERİ

Birgivî'nin, hakîkatin ortaya çıkarılması için yapılan tartışmaların usullerini inceleyen “münâzara” ilmine dair bir eseri vardır:

**Risâle fî Âdâbi'l-Bahsi ve'l-Münâzara / Risâle fî'l-Âdâb / Âdâb-
ı Birgivî** (رسالة في آداب البحث والمناظرة / رسالة في الآداب / آداب برگوي)

İlk dönem kaynaklarda Birgivî'nin eserleri arasında zikredilmeyen³⁵⁰ bu risâlenin Birgivî'ye ait olduğu, oğlu Fazlullah Efendi'nin babasının bazı risâlelerini istinsâh ettiği mecmûa içerisinde yer almasından³⁵¹ ve risaleyi şerh eden bazı şârihlerin mukaddimelerinde bu risaleyi Birgivî'ye nisbet etmelerinden anlaşılmaktadır.³⁵²

³⁴⁹ Birgivî, *el-Kavlü'l-vasît*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 60b.

³⁵⁰ Bu risâle son dönem kaynak eserler içerisinde *Osmanlı Müellifleri*, *Hediyyetü'l-ârifîn* ve *İzâhu'l-meknûn*'da zikredilmiştir. bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 256; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 252; a.mlf., *İzâhu'l-meknûn*, (tsh. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971, I, 2.

³⁵¹ Birgivî, *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 48b-49a.

³⁵² Mukaddimesinde Birgivî'nin isminin geçtiği şerhler için bkz. Necmeddin Pehlivan, Muhammed Çelik, “Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)'nin Risâle fî'l-Âdâb'ı”, *Bahkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi*, Balıkesir: 2019, III, 414-415, dipnot: 3-6.

Bir varaktan oluşan bu risâlede Birgivî, tartışmanın odağını belirleme, münâkaza ve gasb, nakz ve mu'âraza'nın nasıl olması gerektiğini kısaca beyan etmiştir.³⁵³

Telif tarihinin ne zaman olduğu hakkında bir bilgi bulunmayan bu risâlenin yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası olup münazara ilmiyle alakalı bazı risâlelerle birlikte baskısı da vardır.³⁵⁴ Bu risâle üzerine birçok şerh ve hâşiye çalışması bulunmaktadır.³⁵⁵ Ayrıca bu risâle hakkında Necmeddin Pehlivan ile Muhammed Çelik'in ortak bir makaleleri bulunmaktadır.³⁵⁶

Risâle fî Âdâbi'l-bahsi ve'l-münâzara'nın metni şudur:³⁵⁷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على حبيبه محمد وآله أجمعين.

وبعد: فاعلم أن المناظر إذا نقل خبراً: فلخصمه طلب الصحة فقط إن لم يعرفها، وإن ادعاها: فالدليل أو التنبيه كذلك، فإن أتى به: فله منع بعض مقدماته أو كَلِّه مجرداً أو مع سند إن لم يعرفها: فيسمى: «مناقضة» و«نقضاً تفصيلياً»، أو مع دليل: فيسمى: «عَضْباً»، ففي قبوله خلافاً، ودفعه: بإثبات الممنوعة أو نفي السند بالدليل، أو التنبيه، إن كان لازماً للمنع إن أمكن، وإلا: فبالانتقال إلى دليل آخر عند البعض، فإن عجز: فالإفحام أو منع الدليل بشاهد استلزام فساد، كالتخلُّف ونحوه، فيسمى: «نَقْضاً» فيقلب الحال، فيصير الخصم مدَّعيًا، والمناظر سائلاً، فله المناقضة إن أمكن، وإلا: فالانتقال بلا انقلاب، وإلا فالإلزام. أو منع المدلول بدليل: فيسمى: «معارضة»، فيقلب أيضاً، فله دفعه بالمناقضة أو النقص إن أمكن، وإلا فالانتقال إلى دليل آخر من جنس آخر بلا انقلاب، إذ لو كان من جنس الأول: صار معارضة، فلا يفيد عند الحنفية، إذا لا

³⁵³ Birgivî, *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*, İstanbul: Hacı Muharrem Matbaası, 1281, s. 9-10.

³⁵⁴ Yazma ve matbû nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 91; Necmeddin Pehlivan, Muhammed Çelik, a.g.e., s. 415-416.

³⁵⁵ Şerh ve hâşiyeleri için bkz. Bağdatlı, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 2; Arslan, *İmam Birgivî*, s. 124-125; Necmeddin Pehlivan, Muhammed Çelik, a.g.e., s. 417-425.

³⁵⁶ Necmeddin Pehlivan, Muhammed Çelik, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Mehmed Efendî (ö. 981/1573)'nin *Risâle fî'l-Âdâb'ı*", *Balıkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi*, Balıkesir: 2019, III, 412-456.

³⁵⁷ Birgivî, *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 48b-49a.

ترجيح عندهم بالأصل وكثرة الأجزاء، والأدلة إنما هو بالوصف والقوة، فإن عجز: فالكسوت أو الاعتراف. ثم في إثبات الممنوعة والانتقال يتصور للخصم المناقضة والنقض والمعارضة. والأخيران مناقضة بالنسبة إلى الدليل الأول، لكن لا بُدَّ من شاهد. وقس على هذا إلى أن ينتهي إلى عجز أحدهما. تمت الكلمات المتعلقة بأبواب المناظرة على الإجمال.

G. SARF İLMİNE DAİR ESERLERİ

Birgivî'nin sarf ilmine dair dört eseri tespit edilmiştir. Tezimizin son bölümünün konusu Birgivî'nin sarf ilmine dair görüşleri olduğu için, burada sadece sarf ilmine dair eserlerinin genel tanıtımı yapılacaktır.

1. İm'ânü'l-Enzâr (إمعان الأنظار)

İlk dönem kaynaklarında da zikredilen³⁵⁸ bu eser Birgivî'nin sarf kitapları içerisinde en meşhur olanıdır. Birçok baskısı bulunan eser, Osmanlı medreselerinde okutulan Arapça sarf kitabı *Maksûd*'un şerhidir. Birgivî, *Maksûd* metninin tamamını değil de kapalı gördüğü 118 ifadenin başına «قَوْلُهُ...» kelimesini getirerek şerh etmektedir. Şerhin son tarafında, *Maksûd*'un İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye ait bir eser olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca bu eserin içindeki tevcih, ta'lîl, tahkîk, itiraz, cevap ve soruların çoğunun kendi fikirlerinden oluştuğunu, bunları başkalarından intihal etmediğini bildirmektedir.³⁵⁹

Ferağ kaydında bu eseri 952'de (1545) 23 yaşındayken yazdığını ifade etmektedir.³⁶⁰

Birgivî'nin oğlu Fazlullah Efendi'nin babasının bazı risâlelerini istinsâh ettiği mecmûa içerisinde bu risâle de bulunmaktadır.³⁶¹

³⁵⁸ Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1806-1807.

³⁵⁹ Birgivî, *İm'ânü'l-enzâr*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 35a.

³⁶⁰ Birgivî, *İm'ân*, vr. 35a.

³⁶¹ Birgivî, *İm'ân*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 3b-35a, istinsâh tarihi: 2 Ramazan 1025 (13 Eylül 1616).

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan ve pek çok baskısı yapılan³⁶² bu eser üzerine Metin Avcı, Hikmet Çadır ve Mahmud Saîd Muhammed es-Seyyid'in yüksek lisans çalışmaları bulunmaktadır.³⁶³

Kuşadalı Ahmed Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra), Birgivî'nin sarfa dair kaleme aldığı *Kifâyetü'l-mübtedî* isimli eserine yazdığı *Înâyetü'l-mübteğî* isimli şerhin iki yerinde Birgivî'nin *Îm'ânü'l-enzâr*'a yazdığı bir hâşiyeden bahsetmektedir.³⁶⁴ Yaptığımız araştırma neticesinde bu hâşiyenin müstakil bir eser olmayıp Birgivî'nin ilgili eserinin kenarına düştüğü *minhüvât* kayıtları olduğu tespit edilmiştir.³⁶⁵

Başı:³⁶⁶

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الواهب كل موهوب، من المرصود والمقصود والمطلوب، والصلاة والسلام على حبيبه محمد المودود، أفضل الرسل وأشرف الموجود، ... قوله: (الحمد لله الواهب للمؤمنين سبيل الصواب) للحمد معني لغوي، هو: الوصف بالجميل المراد به التعظيم بإزاء فعل إختيارٍ ...

Sonu:³⁶⁷

... قوله: (وبعضها لا يتغير لصحة البناء) «الواو» للحال، أي: «لا يتغير المعتلات في بعض المواضع حال كون بعضها لا يتغير لصحة البناء» (وبعضها لعل أخرى)، ك: أ- دلالة حركته على حركة معناه، نحو: «حَيَوَان»، و«جَوَلَان»، و«طَيْرَان»، و«نَزَوَان»، و«سَيَلَان»، و«مَيَلَان» و«فَيْضَان»، ب- ولزوم الالتباس على تقدير: ١- الإعلال، كما في باب «جوار»، ٢- أو إعلالين متوالين في كلمة واحدة، كما في باب «استوى»، ج- والحمل على نظيره أو نقيضه، د- وكون حركة ما قبلها في حكم السكون، وغير ذلك مما بين في «المطوَّلات».

³⁶² Yazma ve matbû nüshaları için bkz. Atsız, **Birgili Bibliyografyası**, s. 61-62; Metin Avcı, **el-Maksûd Şerhlerinden İm'ânü'l-Enzâr (İnceleme ve Edisyon Kritik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2004, s. 72-75.

³⁶³ Metin Avcı, **a.g.e.**; Hikmet Çadır, **Kara Sinan Yûsuf b. Abdülmelik b. Bahşîş'in "el-Mazbût fî Şerhi'l-Maksûd" İsimli Eserinin Tahkiki, Değerlendirmesi ve Birgivî'nin İm'ânü'l-Enzâr Şerhi İle Metodolojik Olarak Karşılaştırılması**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2018; Mahmud Saîd Muhammed es-Seyyid, **إمعان الأنظار شرح على المقصود في الصرف**, Yüksek Lisans Tezi, Kahire: Kahire Üniversitesi, 2016.

³⁶⁴ Kuşadalı Ahmed Efendi, **Înâyetü'l-mübteğî**, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., vr. 68a, 69a. Karşılaştırmak için bkz. Birgivî, **İm'ân**, vr. 14a'nın kenarı. Dolayısıyla yazma eser kütüphanelerinde bu isimde bir kitap aranmamalı; hangi kitabın hâşiyesinden bahsediliyorsa o eserin kenarlarına/hâmişlerine alınan notlara ya da son tarafında yapılan eklere dikkat edilmelidir.

³⁶⁵ Birgivî, **İm'ân**, vr. 3b.

³⁶⁶ Birgivî, **İm'ân**, vr. 3b.

³⁶⁷ Birgivî, **İm'ân**, vr. 35a.

هذا آخر ما كتبه الفقير محمد بن پير علي الباليكسري -غفر الله تعالى لهما ولجميع المؤمنين من شرح «كتاب المقصود» للإمام الأعظم، والهمام الأفخم، سراج الأمة، ومقتدى الأئمة، أبي حنيفة الكوفي، عامله الله تعالى بلطفه الجلبي والخفي، وأكثر ما ذكرنا فيه من التوجيهات والتعليقات والتحقيقات والاعتراضات وأجوبة أسئلة: ما منشأ خاطري، ومطلعه باطني، من غير انتحال كانتحال غيري، فليس الخبر كالمعاينة.

[قيد الفراغ من التأليف]

وقد وقع فراغي من تسويده -وسني ثلاثة وعشرون- في سنة اثنتين وخمسين وتسعمائة من الهجرة النبوية المصطفوية، صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم تسليمًا كثيرًا. والحمد لله تعالى أولاً وآخراً وظاهرًا وباطنًا، وأستغفر الله تعالى لي ولوالدي ولجميع المؤمنين.

2. Kifâyetü'l-Mübtedî (كفاية المبتدي)

Tezimizin ikinci bölümünde “Kifâyetü'l-Mübtedî'nin Tahlili” başlığı altında bu eser hakkında detaylı bilgi verilecektir. Burada ise sadece şu hususa değinilecektir:

Kuşadalı Ahmed Efendi *Înâyetü'l-mübteğî* isimli şerhinde Birgivî'nin *Kifâyetü'l-mübtedî*'ye yazdığı bir hâşiyeden bahsetmektedir.³⁶⁸ Bu hâşîye de müstakil bir eser olmayıp Birgivî'nin ilgili eserinin kenarına düştüğü *minhüvât* kayıtlarından ibarettir.³⁶⁹

Başı:³⁷⁰

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين. وبعد: فإنَّ كلَّ كلمةٍ اشتقاقيةٍ، إنَّ تجرّد ماضيه المفردُ المذكّرُ الغائبُ عن حرفٍ زائدٍ: يسمّى «مجرّدًا»، و«أصليًا»، وإن اشتمل عليه: يسمّى «مزيّدًا فيه»، و«ذا زيادة»...

³⁶⁸ Kuşadalı, *Înâyetü'l-mübteğî*, s. 57a-57b, 61a.

³⁶⁹ Karşılaştırmak için bkz. Birgivî, *Kifâyetü'l-mübtedî*, s. 6, dipnot: 1; s. 11, dipnot: 3 (tezimizin tahkik bölümü).

³⁷⁰ Birgivî, *Kifâye*, s. 5.

Sonu:³⁷¹

... خاتمة في أحكام نُونِي التأكيد: ... ويعود اللام المحذوفة للجزم فيهما مفتوحة بدخولهما، نحو:

«لِيَغْزُونَ»، و«لِيَزْمِينَ»، و«لِيَطْوِينَ»؛ و«لَمْ يَغْزُونَ»، و«لَمْ يَزْمِينَ»، و«لَمْ يَطْوِينَ».

[قيد الفراغ من التأليف]

تم كتاب «كفاية المبتدي»، بعون الله الملك الهادي، سنة خمس وستين وتسعمائة، ليلة الاثنين، غرة

جمادى الآخرة، نحمد الله تعالى أولاً وآخراً، ونصلي على حبيبه وآله ونسلم تسليماً.

3. el-Emsiletü'l-Fazliyye (الأمثلة الفضلية)

Bu eserin ismi ilk kaynaklardan sadece *Hadâiku'l-hakâik*'de geçmektedir.³⁷² Birgivî'nin, oğlu Fazlullah Efendi eğitim çağına gelince yazmış olduğu bu eser³⁷³, klasik sarf kitapları içinde *Emsile* ve *Binâ*'nın mukâbilidir.

Birgivî, bu risâlesinde sarf ilminin bâblarını 41 bâb üzerinden anlatmış ve fiillerin çekimini yapmıştır.

Bâbları anlatırken binasına neredeyse hiç değinmemiş; sadece çekiminde meçhûl ve ism-i mefûlün gelmediğini ifade etmek için ilgili fiillerin lâzım olduklarına işaret etmiştir.³⁷⁴

Sülâsî mücerred bâblarda, bâbın emsile-i muhtelifesini vermiş; sadece birinci bâbta örnek verilen fiilin emsile-i müttefika/muttaridelerini çekmiştir.³⁷⁵ Sülâsî dışındaki bâblarda ise bâbın sadece 1- Mâzi, 2- Muzâri, 3- Emir, 4- Nehiy, 5- İsm-i fâil, 6- İsm-i Mefûl, 7- Masdar-ı gayr-ı mîmî ve 8- masdarının sonunda «ة» bulunmayanların masdar binâ-i merre ve masdar binâ-i nevi olmak üzere emsile-i

³⁷¹ Birgivî, *Kifâye*, s. 117-118.

³⁷² Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017, I, 633 (Eski baskıda bu kitabın ismi açıkça geçmeyip bu baskıda geçtiği için; bu dipnotta kaynak olarak bu gösterilmiştir.); Bu eser son dönem kaynak eserler içerisinde şunlarda zikredilmiştir: Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 256, Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhîri*, s. 11.

³⁷³ Birgivî, *Şerhu'l-Emsiletü'l-Fazliyye*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 61b-62a.

³⁷⁴ Birgivî, *el-Emsiletü'l-Fazliyye*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 87a, 87b, 88b.

³⁷⁵ Birgivî, *Emsile*, vr. 79b-87b.

muhtelifelerini çekmiştir.³⁷⁶ Herhangi bir bâbın emsile-i muhtelifi ya da müttefika çekiminde bir değişiklik ya da bir kapalılık mevzu bahisse mutlaka onu zikretmiştir.³⁷⁷ Örneğin muzâaf fiiller gibi sonunda şedde bulunan fiillerin çekimini yaparken, emir ve nehiy fiillerinde idgamın caiz olduğu yerlerde bütün vecihleri vermiştir.³⁷⁸

Telif tarihi net olarak bilinmeyen bu eser, 967-68'de (1560) dünyaya gelen Fazlulah Efendi eğitim çağına gelince yazıldığına göre, takrîben 977'lerde (1570) telif edilmiş olmalıdır.³⁷⁹

Princeton Üniversitesi, Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 79b-91a'da bu eserin kendisi için yazıldığı Fazlullah Efendi tarafından istinsâh edilen bir nüshası bulunmaktadır.

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan bu eserin biri Osmanlı döneminde olmak üzere birkaç baskısı bulunmaktadır.³⁸⁰

Başı:³⁸¹

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لمن صرّف نحو رضائه قلوب العارفين، والصلاة والسلام على من أرسله نورًا ورحمة للعالمين، وعلى من أتبعوه بإحسانٍ إلى يوم الدين. وبعد: فاعلم أن الأبنية الاشتقاقية ضربان: أ- «مجرد»، ب- و«مزيد فيه». أ- ف«المجرد»: ما تجرد ماضيه المفرد المذكر الغائب عن حرف زائد. وهو نوعان: ١- «ثلاثي»، ٢- و«رباعي». ١- فالثلاثي: ما كان ماضيه المفرد المذكر الغائب على ثلاثة أحرف. وهو ستة أبواب. الباب الأول: فعل - يفعل ...

Sonu:³⁸²

... فالجملة أحد وأربعون، ستة ل«الثلاثي المجرد»، وواحد ل«الرباعي المجرد»، وواحد ل«خماسي مزيد الرباعي»، واثنان ل«سداسي مزيد الرباعي»، وثلاثة ل«رباعي مزيد الثلاثي غير الملحق»، وثمانية ل«رباعي مزيد الثلاثي الملحق بالرباعي المجرد»، وخمسة ل«خماسي مزيد الثلاثي غير الملحق»، وثمانية ل«خماسي

³⁷⁶ Birgivî, *Emsile*, vr. 87b-90b.

³⁷⁷ Birgivî, *Emsile*, vr. 87a, 88a-88b, 89b.

³⁷⁸ Birgivî, *Emsile*, vr. 88b, 90a.

³⁷⁹ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 147.

³⁸⁰ Yazma ve matbû nüshaları için bkz. Arslan, *İmam Birgivî*, s. 147. Ayrıca Osmanlı döneminde *Kifâyetü'l-mübedî* ile beraber yapılan baskısı için bkz. Birgivî, *el-Emsiletü'l-Fazliyye* (Birgivî'nin *Kifâyetü'l-mübedî* adlı eseri ile beraber), İstanbul: Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriyye, 1256, s. 42-77.

³⁸¹ Birgivî, *Emsile*, vr. 79b.

³⁸² Birgivî, *Emsile*, vr. 91a.

مزيد الثلاثي الملحق بباب التفعّل»، وأربعة لـ«سداسي مزيد الثلاثي غير الملحق بباب الافعلال»، واثنان لـ«سداسي مزيد الثلاثي الملحق بباب الافعلال»، وواحد لـ«سداسي مزيد الثلاثي الملحق بباب الافعلال». تم بعون الله تعالى، وحسن توفيقه، فالحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين.

4. Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye (شرح الأمثلة الفضلية)

İlk dönem kaynaklarda Birgivî'nin eserleri arasında zikredilmeyen³⁸³ bu şerh, klasik bir şerh değildir. Birgivî bu eserinde *el-Emsiletü 'l-Fazliyye*'de meşhur *Emsile* ve *Bina* risâlelerinden farklı olarak ele aldığı meselelerin gerekçelerini açıklamaktadır.

Eser, önsöz, bir mukaddime ve “Beyan” başlıklı beş bölümden oluşmaktadır.

Önsözde Birgivî, oğlu Fazlullah'a neden yeni bir *Emsile* yazdığını meâlen şöyle ifade etmektedir:

Allah'ı Teâlâ bana oğlum Fazlullah'ı ihsan edip talim ve terbiye edilme çağına erişip eğitim başlangıcında sarf ilminden *Emsile*'yi okuması münasib olunca; ve meşhur *Emsile*'nin değiştirilmiş, faydasız bilgileri ihtiva eden, doğru bir metottan uzak ve bazı -düzeltiyim derken daha çok bozan- müstensihlerin elinde tahrif edilmiş bir risâle olduğunu görünce, faydasız bilgileri içermeyen, *Emsile* okurken de illa bilinmesi gereken meseleleri ihtiva eden bir risâle yazmak istedim. Bu risâle vesilesiyle Allah'tan beni riyadan, gösterişten uzak tutmasını, bu risâleyi sadece kendi rızası için yazılan bir eser kılmasını, beni huzurana selâm bir kalple gelenlerden eylemesini ve bu risâleyle kıymetli oğluma ve diğer talebelere fayda vermesini diliyorum.³⁸⁴

Mukaddime kısmında: sarf ilminin tarifi, mevzuu ve gayesi, vaz' ve mantık ilimlerinden yapılan yorumlarla tafsilatlı bir şekilde izah edilmiştir.

Birinci beyan: *Emsile*-i muhtelifenin zikredilen kalıplarla sınırlanması.

İkinci beyan: Sarf bâbları.

Üçüncü beyan: *Emsile*-i muhtelif ve onunla alakalı meseleler.

Dördüncü beyan: *Emsile*-i müttefika.

Beşinci beyan: *Emsile*-i müttefikanın açıklanan kalıplarla sınırlı olmasının sebebi ve bu şekilde sıralanmasının gerekçesi.

³⁸³ Son dönem kaynak eserler içerisinde ise şunlarda zikredilmiştir: Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, I, 256, Uzunçarşılı, **Karesi Meşâhîri**, s. 11.

³⁸⁴ Birgivî, **Şerhu'l-Emsile**, vr. 61b-62a.

Telif tarihi net olarak bilinmeyen bu şerhin *el-Emsiletü'l-Fazliyye* ile aynı zamanda (977/1570) ya da ondan sonra yazılmış olmalıdır.

Birgivi'nin oğlu Fazlullah Efendi'nin babasının bazı risâlelerini istinsâh ettiği mecmûa içerisinde bu risâle de bulunmaktadır.³⁸⁵

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan bu eserin birkaç baskısı da yapılmıştır.³⁸⁶ Ayrıca bu eser üzerine Gûsamettin Erdoğan'ın yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.³⁸⁷

Başı:³⁸⁸

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله ذي النعم الكثيرة العظام، والصلاة والسلام على حبيبه محمد أفضل الأنام، وعلى آله البررة وصحبه الكرام، وعلى متبعية بإحسان إلى يوم القيام. وبعد: فلما أفضل عليّ ذو الفضل العظيم بـ«فضل الله» -لا زال في حسن حفظه تعالى فائضاً عليه فضل الله-، واستعدّ قريباً للتأديب والتفهيم، وناسب «أمثلة التصريف» في ابتداء التعليم، وكان ما اشتهر منها محرّفاً ومحوّلاً، وعن سمّت الصواب معيّراً ومبدلاً، ... : أردت أن أصنّف رسالةً منظومةً على ما لا بدّ منه في «أمثلة التصريف»، مجردةً عن الزوائد وما يُستغنى عنه في التصريف، سائلاً من الله تعالى ومتضرعاً إليه، أن يبعثني من الشمعة وكلّ ما يُعاتب عليه، وأن يجعله خالصاً لوجهه الكريم، وإيّاي ممن أتى الله بقلب سليم، وأن ينفع به ولدي الأعزّ وسائر الطالبين، وأن يغفر لي خطيئتي يوم الدين، إنّه أرحم الراحمين، ويُجيب -إذا دُعِيَ- دعوة الداعين، غفر الله تعالى لعبدي قال: آمين.

مقدمة: اعلم أنّ «الصّرف»: علمٌ باحث عن الأحوال العارضة للمفردات حقيقةً أو حكماً...

³⁸⁵ Birgivi, *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 61b-78b.

³⁸⁶ Yazma nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 79; Gûsamettin Erdoğan, *İmam Birgivi'nin el-Emsiletü'l-Fadliyye Şerhi (İnceleme ve Edisyon Kritik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002, s. 36-38. Matbu nüshaları için bkz. Yasir Muhammed Halil el-Harûb, "Risâle fî Emsileti't-tasrîf", *Mecelletü Câmîati'l-Kudûs*, Sayı: 19, 2010, s. 330-372; Birgivi, *Risâle fî Emsileti't-tasrîf* (Sarf mecmuası içerisinde), (nşr. Suheyb Molla Muhammed Nûrî Ali), İstanbul: Dâru Nur Sabah, 1437/2016, s. 629-640.

³⁸⁷ Gûsamettin Erdoğan, *İmam Birgivi'nin el-Emsiletü'l-Fadliyye Şerhi (İnceleme ve Edisyon Kritik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002, s. 36-38.

³⁸⁸ Birgivi, *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 61b.

Sonu:³⁸⁹

... وقد سمعتُ بعض من يدعي في العلوم العربية كَغَبًا شامخًا يقول: «إن من لطائف لغة العرب اختصارَ لفظه مع كثرة معانيه. ألا يرى أن "ضرب" لفظٌ واحدٌ في لغة العرب، لو عُبرَ عن معانيه بالتركية: احتيج إلى سبعة ألفاظ». وهل هذا الغلط إلا من الجمود على التقليد بما كتب في حواشي الأمثلة، وما سمع من القاصرين!

والله تعالى أعلم بحقيقة الحال، وإليه المرجع والمآل، ندعوه أن يجعلنا من العالمين العاملين، وآخر دعوائى أن الحمد لله رب العالمين.

5. Hâşiyetü Şerhi'l-Fazliyye (حاشية شرح الفضلية)

Bu eseri Birgivî'nin eserleri içerisinde ilk defa Ahmet Turan Arslan zikretmiş³⁹⁰ ve Kuşadalı Ahmed Efendi'nin *Gâyetü'l-mübteğî* isimli eserinde buna atıf yapıldığını söylemiştir.³⁹¹ Kuşadalı Ahmed Efendi, adı geçen eserinin iki yerinde *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*'nin hâşiyesinden bahsetmektedir.³⁹² Lakin yaptığımız karşılaştırma neticesinde bu hâşiyenin müstakil bir eser olmayıp Birgivî'nin ilgili eserinin kenarına düştüğü *minhüvât* kayıtlarından ibaret olduğu tespit edilmiştir.³⁹³

H. NAHİV İLMİNE DAİR ESERLERİ

Bu bölümde Birgivî'nin nahiv alanında yazmış olduğu üç eser ve müstakil birer eser olarak kendisine nisbet iki ta'likât tanıtılacaktır.

1. İmtihânü'l-Ezkiyâ (امتحان الأذكىاء)

Birgivî'nin eserlerinin ismini zikreden ilk kaynakların hepsinde geçen³⁹⁴ bu eser Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Lübbü'l-elbâb* isimli eserinin şerhidir. *Lübbü'l-elbâb* ise İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'sinin muhtasarıdır.

³⁸⁹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 78b.

³⁹⁰ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 150.

³⁹¹ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 150. Bu eserin asıl ismi *İnâyetü'l-mübteğî fî Şerhi Kifâyeti'l-mübtedî* olup Osmanlı döneminde yapılan baskısındaki dizgi hatasından dolayı böyle yanlış isimlendirmelerde bulunmaktadır.

³⁹² Kuşadalı Ahmed Efendi, *İnâyetü'l-mübteğî*, s. 67a, 70b.

³⁹³ Karşılaştırmak için bkz. Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 65a, 65b.

³⁹⁴ Ali b. Bâli, *el-Ikdü'l-manzûm*, s. 437; Cenâbî, *Cenâbî Târihi*, II, 256; Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, s. 921; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 180; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1546.

Birgivî, bu şerhi *Lübbü'l-elbâb*'ı ders olarak okuttuğunda bazı dostlarının “eserin lafızlarındaki kapalılığı açacak, lehine ve aleyhine eserde olanları beyan edecek, gayet kısa bir şerh” yazmasını istemeleri üzerine kaleme almıştır.³⁹⁵

Birgivî “Tenbîh” başlığı altında, bu şerhinde nasıl bir metot izlediğini şu şekilde ifade etmiştir:

Beyzâvî'nin muradı, ezberlemesi kolay, faydası çok olsun diye, bir takım ufak tefek ziyadeler de içermekle birlikte *Kâfiye*'yi mümkün mertebe ihtisar etmektir. Kısalttığı yerlerde, eğer asıl ifade edilmek istenen temel mana hasıl olmakla birlikte diğerlerinden müstağnî olduğu açıksa orada bir tenbihe (*Kâfiye*'nin atılan ibaresinin ne olduğuna dikkat çekmeye) ihtiyaç yoktur. Ama atılan ibarelerden müstağnî olduğu açık değilse ona tenbih etmek gerekir. Eklmelerinde de durum böyledir: Faydası açıksa ne âlâ, değilse tenbih edilir.³⁹⁶

Eserin müellif hattı nüshası Murad Molla Ktp., nr. 1654'te bulunmaktadır. Bu nüshada telif tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmasa da bazı nüshaların sonunda 973'te (1565-66) telif edildiği bilgisi yer almaktadır.³⁹⁷

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan bu eserin birçok baskısı da vardır.³⁹⁸ Eser üzerine yapılmış birçok şerh ve haşiye bulunmaktadır.³⁹⁹ Eser Târik Muhtâr el-Melîcî tarafından yüksek lisans çalışması düzeyinde tahkik edilmiştir.⁴⁰⁰ Ayrıca Hamdî el-Cibâlî tarafından da tahkik edilip basılmıştır.⁴⁰¹

Başı:⁴⁰²

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله، وسلامٌ على عباده الذين اصطفى، ... وبعد: فلما أردت أن أدرس «كتاب اللب» المنسوب إلى الإمام الأوحدي، عمر القاضي البيضاوي -عليه رحمة العزيز القوي- : سألتني بعض أصحابي أن أكتب لهم شرحاً يحلُّ عُقد ألفاظه ومبانيه، ويوضح الغوامض والعويصات من معانيه، ويبيِّن ما له وما عليه وما فيه، مشتملاً على نكت دقيقة، ورموز خفية، تشجيداً للجنان، واختباراً

³⁹⁵ Birgivî, *Şerhu Lübbi'l-elbâb fî ilmi'l-i-râb*, (thk. Hamdî el-Cibâlî), Nablus, 1417/1997, s. 45.

³⁹⁶ Birgivî, *Şerhu Lübbi'l-elbâb*, s. 86-87.

³⁹⁷ Tire Necip Paşa Ktp., Diğer Vakıflar Blm., nr. 463, vr. 155b; Erzurum İl Halk Ktp., nr. 23891, vr. 217a.

³⁹⁸ Yazma ve matbû nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 75-79.

³⁹⁹ Üzerine yapılan şerh ve hâşiyeler için bkz. Arslan, *İmam Birgivî*, s. 151.

⁴⁰⁰ Târik Muhtâr el-Melîcî, *دراسة وتحقيق*: دراسة وتحقیق، Kahire: Kahire Üniversitesi Daru'l-Ulûm Fakültesi, 1989.

⁴⁰¹ Birgivî, *Şerhu Lübbi'l-elbâb fî ilmi'l-i-râb*, (thk. Hamdî el-Cibâlî), Nablus: y.y., 1417/1997.

⁴⁰² Birgivî, *İmtihânü'l-ezkiyâ*, Murad Molla Ktp., nr. 1654, vr. 1b.

للأذهان، وتنشيطاً للطلّاب، وترغيباً لأولي الألباب، موجزاً غاية الإيجاز بلا إخلال، تسهيلاً للضبط والحفظ بلا إملال، عارياً عن المشهورات والواضحات، خالياً عن نقل الأقوال والاختلافات، بلا ترجيح وتمييز، لعمري إن هذا لعزيز، قلت: «إني مشغول بما هو أهم، وما الفائدة فيه أتم، والعمر أقل من القليل»، وقد نوذي: «الرَّحِيلُ! الرَّحِيلُ!»، وقد غلب على علماء الدهر، العناد والحسد والكبر.

فلما أردت ردّ سؤالهم، وعدم إجابة أقوالهم: ناداني سري: «ألم تر أنهم أيتام سائلون، وإلى العلم والتعليم محتاجون، ألم يجدك ربك يتيماً فأوى، ﴿وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَى﴾، ﴿وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا﴾، ﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ﴾»، فاستجبت لهم من غير ترك ما أنا فيه، وإنّ هذا بالمحال لشبيهه، ولكن تضرّعتُ إلى من هو عليه هين يسير، وما من ممكن عليه بعسير، إنه على كل شيء قدير، وتوكلت على الحي الذي لا يموت، وكل حي غيره تعالى يموت، ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾، ومن يدعوه تعالى صدقاً: فهو يجيبه. حسبنا الله ونعم الوكيل، ولا حول ولا قوة إلا بالله الجليل.

(الحمد لله الذي رفع) أي: «يرفع على درجات الجنان»، أو «شرف وكرم» ...

Sonu.⁴⁰³

... («هاء السكت»): هاء ساكنة تلحق ما أي: «آخر حرف» (تحرك بحركة غير إعرابية، ولا مشبهة بها) احتراز عن مثل: «يا زيد»، و«لا رجل»، فلا يلحق به هاء السكت. (وقفاً) لا وصلاً (ك«ثمه») و«رّة»، و«قّة»، و«ماهية»، و«سلطانية». («الكسكسة» و«الكشكشة»: سينٌ مهملة (وشينٌ) معجمة، ساكتتان، تلحق كاف المؤنث وقفاً) حفظاً لحركتها حتى لا يلتبس بكاف المذكر، (نحو: «أَكْرَمْتُكِس»، و«مَرَزْتُ بِكِس»). تم.

[قيد الفراغ من التأليف]⁴⁰⁴

تاريخ تصنيف: في ثلاث وسبعين وتسعمائة في البركي.

⁴⁰³ Birgivi, *İmtihânü'l-ezkiyâ*, Murad Molla Ktp., nr. 1654, vr. 70a.

⁴⁰⁴ Birgivi, *İmtihânü'l-ezkiyâ*, Tire Necip Paşa Ktp., nr. 463, vr. 155b.

2. Ta‘lîkât ale’l-İmtihân (تعليقات على الامتحان)

Bu eseri Ahmet Turan Arslan, Süleymaniye Ktp., Fatih Bölümünde bulunan *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye* nüshasının kenarındaki notu ve Adalı Mustafa b. Hamza’nın (ö. 1085/1674’ten sonra) *Netâicü’l-efkâr* isimli *İzhâr* şerhini delil getirerek Birgivî’ye nisbet etmiştir.⁴⁰⁵ Arslan’ın da izah ettiği gibi Adalı Mustafa b. Hamza, ilgili eserinde *İmtihânü’l-ezkiyâ*’nın ta‘lîkâtından bahsetmektedir.⁴⁰⁶ Ancak Murad Molla Kütüphanesi’nde bulunan müellif hattı nüsha ile yaptığımız karşılaştırma sonucunda, Adalı’nın bundan müstakil bir eseri değil de Birgivî’nin eserin kenarına düştüğü *minhüvât* kayıtlarını kastettiği tespit edilmiştir.⁴⁰⁷

3. Ta‘lîkât ale’l-Fevâidi’z-Ziyâiyye (تعليقات على الفوائد الضيائية)

Bu eseri ilk defa Atsız, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba Blm., nr. 446, vr. 100b-101b’de bulunan nüshaya istinaden Birgivî’nin eserleri arasında zikretmiştir.⁴⁰⁸ Ancak nüsha üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde bu eserin Birgivî’nin *İmtihânü’l-ezkiyâ*’sında yer alan “müsnedün ileyh” bahsinin müstakil bir nüshası olduğu anlaşılmıştır.

Başı:⁴⁰⁹

بسم الله الرحمن الرحيم. (والإسناد إليه) الظاهر أن الضمير يرجع إلى الاسم، فيردُّ عليه «أن الاختصاص حيثنذ معلوم عقلاً، فلا يفيد الخبر»، و«أن معرفته بعد معرفة الاسم، والغرض معرفة الاسم بالخاصة». واضطرب الشراح في التقصي. قال الفاضل الجامي: «والمراد به كون الشيء مسنداً إليه ...

⁴⁰⁵ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 152, dipnot: 587.

⁴⁰⁶ Adalı Mustafa b. Hamza, *Netâicü’l-efkâr*, (Mustafa İsmail Dönmez, **Kuşadalı Mustafa b. Hamza ve “Netâicu’l-Efkâr fî Şerhi’l-İzhâr” Adlı Eseri [İnceleme ve Tahkik]**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013), s. 324 (metin kısmı).

⁴⁰⁷ Adalı’nın hâşiyesindeki ilgili yer ile Murad Molla Kütüphanesi’nde bulunan müellif hattı *İmtihânü’l-ezkiyâ*’nın kenarındaki *minhüvât* notunu karşılaştırmak için bkz. Birgivî, *İmtihânü’l-ezkiyâ*, Murad Molla Ktp., nr. 1564, vr. 9a’nın kenarında bulunan not; Adalı Mustafa b. Hamza, *Netâicü’l-efkâr*, s. 324 (metin kısmı).

Arslan’ın bahsetmiş olduğu (s. 152, dipnot: 587) Birgivî’nin *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye* isimli eserinin kenarındaki not ile *İmtihânü’l-ezkiyâ*’nın kenarındaki *minhüvât* notunu karşılaştırmak için bkz. Birgivî, *İmtihânü’l-ezkiyâ*, Murad Molla Ktp., nr. 1564, vr. 12a’nın kenarındaki not; Birgivî, *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye*, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 5395, vr. 103b’nin kenarındaki not.

⁴⁰⁸ Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 100.

⁴⁰⁹ Birgivî, *Ta‘lîkât ale’l-Fevâidi’z-Ziyâiyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba Blm., nr. 446, vr. 100b; Birgivî, *Şerhu Lübbi’l-elbâb*, s. 73.

Sonu:⁴¹⁰

... ومحصوله أن الفعل موضوع لإسناد مفهوم مصدره إلى شيء، والمسند إليه لا يكون إلا ذاتًا، فلو

كان مسندًا إليه: يلزم الخروج عن الوضع، إذ اللفظ الواحد لا يراد منه الذات والمفهوم معًا في حالة واحدة.

4. el-Avâmilü'l-Cedîd (العوامل الجديد)

İlk dönem kaynaklarda Birgivî'nin eserleri arasında zikredilmeyen⁴¹¹ ancak yazıldığı ilk günden itibaren medreselerde okutulan ve günümüzde hâlâ nahiv ilmine başlangıç kitabı olarak okutulmaya devam eden bu risâle, nahiv ilmini âmil, ma'mûl ve i'râb ana başlıkları üzerinden veciz bir şekilde anlatan, alanın en önemli ve meşhur eserlerinden biridir.

Kelimenin sonundaki değişikliği (i'râbı) bilmek isteyenın mecburî olarak yüz şeyi bilmesi gerektiğini savunan Birgivî, bunları üç bâb altında kısaca anlatacağını risâlenin mukaddimesinde ifade etmektedir.⁴¹²

Birinci Bâb “Âmil” hakkındadır. Âmiller 60 tanedir. “Lafzî” (58) ve “manevî” (2) olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî amiller de “semâî” (49) ve “kıyâsî” (9) olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî âmiller 5 nevidir. Birincisi “harf-i cerler” (20), ikincisi “ismini nasb, haberini ref edenler” (8), üçüncüsü “ismini ref, haberini nasb edenler” (2), dördüncüsü “fiil-i muzâriyi nasb edenler” (4) ve beşincisi “fiil-i muzâriyi cezm edenler”dir (15).

İkinci Bâb “Ma'mûl” hakkındadır. Ma'mûller 30 tanedir. “bi'l-Asâle” (25) ve “bi't-Tebe'yye” (5) diye ikiye ayrılır. Ma'mûl bi'l-asâle “merfû” (9), “mensûb” (13), “meczûr” (2) ve “meczûm” (1) olmak üzere dört gruba ayrılır.

Üçüncü Bâb ise “İ'râb” hakkındadır. İ'râb (alamatleri) 10 tanedir. “Hareke” (3), “harf” (4) ve “hazf” (3) olmak üzere üç kısımdır. İ'râbın bulunduğu kelimeler (mu'rebler) 9 kısımdır. Son olarak İ'râb, kelimenin sonundaki görünüşüne göre “lafzî”, “takdîrî” ve “mahallî” olmak üzere üçe ayrılır.⁴¹³

⁴¹⁰ Birgivî, *Ta'likât ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba Blm., nr. 446, vr. 101b; Birgivî, *Şerhu Lübbi'l-elbâb*, s. 74-75.

⁴¹¹ Bu eser son dönem kaynak eserler içerisinde şunlarda zikredilmiştir: Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 1285; Muallim Nâcî, *Esâmî*, s. 83; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 255; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 252; Zirikli, *el-Alâm*, VI, 61.

⁴¹² Birgivî, *Kitâbü'l-Avâmil (el-cedîd)*, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2011, s. 3.

⁴¹³ Birgivî, *Kitâbü'l-Avâmil (el-cedîd)*, s. 3-22.

Bu yüz şeyi derli toplu bir sistem içerisinde anlatması ve bunları izah ederken pedagojik esaslar ihtiva eden örnekler vermesi, bu esere büyük itibar kazandırmış ve günümüze kadar ders kitabı olarak okutulmasını sağlayan sebeplerden biri olmuştur.⁴¹⁴

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan bu eserin birçok baskısı da vardır.⁴¹⁵ Ayrıca üzerine onlarca şerh, hâşiye, mu‘rib, nazım, tercüme ve tez çalışması bulunmaktadır.⁴¹⁶

Başı:⁴¹⁷

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين. وبعد:
فاعلم أنه لا بُدَّ لكل طالب معرفة الإعراب من معرفة مائة شيء: ستون منها تسمى: «عاملاً»، وثلاثون تسمى:
«معمولاً»، وعشرة تسمى: «عملاً»، و«إعراباً». فأبين لك -ياذن الله تعالى- هذه الثلاثة على طريق الإيجاز في
ثلاثة أبواب: الباب الأول: في «العامل»، الباب الثاني: في «المعمول»، الباب الثالث: في «الإعراب». ...

Sonu:⁴¹⁸

... ثم «الإعراب»: إن ظهر في اللفظ: يسمى «لفظياً» كما في الأمثلة المذكورة، وإن لم يظهر في
اللفظ، بل: قدر في آخره: يسمى «تقديرية»، نحو: «أنا العاصي»، وإن لم يظهر في اللفظ، ولم يقدر في
آخره: يسمى «محلياً»، نحو: «توكلنا على من لا يأتي الخير إلا من جهته».

5. İzhâru'l-Esrâr (إظهار الأسرار)

İlk dönem kaynaklarından *Keşfü'z-zunûn*'da zikredilen⁴¹⁹ bu eser *Avâmil*'in şerhi mahiyetinde olup ilim çevrelerinde büyük kabul görmüş bir eserdir.

⁴¹⁴ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, VI, 193. Avâmil'deki örneklerin Akâid ilmi açısından tahlili için bkz. Mehmed Cüneyt Gökçe, “Birgivî Avamili'ne İtikadî Bir Bakış”, *Bahkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*, II, 316-34.

⁴¹⁵ Yazma ve matbû nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 64-69.

⁴¹⁶ Bu çalışmaların bir listesi için bkz. Arslan, *İmam Birgivî*, s. 152-156; Alaaddin Günay, *Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmil-i Cedîd Şerhi (Tahlil ve Tahkik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2014, s. 28-36.

⁴¹⁷ Birgivî, *Kitâbü'l-Avâmil (el-cedîd)*, s. 3.

⁴¹⁸ Birgivî, *Kitâbü'l-Avâmil (el-cedîd)*, s. 22.

⁴¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 117.

Bu eser son dönem kaynak eserler içerisinde şunlarda zikredilmiştir: Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 1285; Muallim Nâcî, *Esâmî*, s. 83; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 255; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 252; Ziriklî, *el-Alâm*, VI, 61.

Birgivî bu eserin, “kelimenin sonundaki değişikliği (i‘râbı) bilmek isteyen çok ihtiyaç duyduğu âmil, ma‘mûl ve i‘râb hakkında” olduğunu risâlenin mukaddimesinde ifade etmiş ve eserini bu üç ana başlık üzerinden yazmıştır.⁴²⁰

Birinci bâbı amil konusuna ayırmıştır. Önce kelimenin tarifini yapmış, kısımları olan isim, fiil ve harfin tariflerini yapıp özelliklerini anlatmıştır. Birinci bâbda 60 âmili incelemiştir. Önce âmilin tarifi üzerinden cümledeki fonksiyonunu açıklamış; ardından *Avâmil*’dekine göre daha ayrıntılı bir tasnifle âmili “lafzî” (58) ve “manevî” (2) diye ikiye ayırmış, lafzî olanı “semâî” (49) ve “kıyâsî” (9) diye ikiye bölmüştür. Lafzî semâî âmilleri “isimde âmil olanlar” ve “fiil-i muzâride amil olanlar” diye ikiye ayırmış; isimde amil olanları “bir isimde amil olanlar” (20) ve “iki isimde amil olanlar” (10); iki isimde âmil olanları da “ismini nasb haberini ref edenler” (8) ve “ismini ref haberini nasb edenler” (2); fiil-i muzâride amil olanları da “fiil-i muzâriyi nasb edenler” ve “fiil-i muzâriyi cezm edenler”; fiil-i muzâriyi cezm edenleri de “bir fiil-i muzâriyi cezm edenler” ve “iki fiil-i muzâriyi cezm edenler” diye iki alt başlık altında işlemiştir.⁴²¹

Bir isimde âmil olan harfi cerleri anlattığı yerde, kısaca harfi cerlerin manalarını, müteallaklarının neler olabileceğini, mecrurlarının i‘râbtân mahallerini, zarf-ı müstekar ve lağiv olmalarını, kıyâsî ve semâî olarak hazf edilmelerini, hazf û îsâl meselesini ve iki harfi cerrin bir müteallakla alakalanması meselelerini izâh etmiştir.⁴²²

İsmini nasb, haberini ref eden âmilleri anlattığı yerde de kısaca hurûf-i müşebbehe bi‘l-fiilin manalarını, bazı özelliklerini, elif-nûn maddesinin kesralı veya fethalı okunmasının gerekli ya da caiz olduğu yerleri ve «لَکِنَّ»، «كَأَنَّ»، «أَنَّ»، «إِنَّ» harflerinin tahfiflenmesini izâh etmiştir.⁴²³

“Âmil-i kıyâsî” kısmında, kıyâsî âmillerin birincisi olan fiilin çeşitlerini anlatmış ve bunların özellikleri hakkında malumatlar serdetmiştir. Altıncısı olan muzafta ise izafetin çeşitlerini anlatmıştır. Geri kalan yedi âmilin ise, amel şartlarını izah etmekle yetinmiştir.⁴²⁴

Âmil bahsini “âmil-i manevî” kısmını anlatarak hitâma erdirmiştir.⁴²⁵

⁴²⁰ Birgivî, *İzhâru’l-esrâr*, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2012, s. 3.

⁴²¹ Birgivî, *İzhâr*, s. 11-12, 44, 47.

⁴²² Birgivî, *İzhâr*, s. 22-31.

⁴²³ Birgivî, *İzhâr*, s. 33-41.

⁴²⁴ Birgivî, *İzhâr*, s. 50-77.

⁴²⁵ Birgivî, *İzhâr*, s. 76.

Birgivî *İzhâru'l-esrâr* eserinin kenarına yazdığı notlarında (*minhüvât*), Abdülkâhir Cürçânî'nin (ö. 471/1078-79) *el-Avâmilü'l-mie*'sine nisbetle neden amillerin sayısını yüzden altmışa düşürdüğünü ve neden bazı âmilleri belli başlı kısımların altında anlattığını tek tek ifade etmiştir.⁴²⁶

İkinci bâbı ma'mûle ayırmıştır. Konuya başlamadan önce Arapça'da terkip içinde bulunan lafızları ma'mûl olup olmama açısından tasnif ederek incelemiştir.⁴²⁷

Daha sonra ma'mûlleri "ma'mul bi'l-asale" (25) ve "ma'mul bi't-tebe'yye" (5) diye ikiye ayırmış; ve ma'mul bi'l-asâleyi "merfû" (9), "mensûb" (13), "mecrûr" (2) ve "meczûm" (1) başlıkları altında işlemiştir.

Ma'mûl-i merfû'un birincisi olan "fâil" kısmında, fiilin fâile uygun olması gerektiğini anlatmış; bunun üzerinden te'nis/müenneslik bahsine girmiş ve bunun devamında da sayılardaki te'nisliği ile sayıların temyizlerini izah etmiştir.

"Ma'mûl-i bi't-tebe'yye" bahsinde tâbi olan beş ma'mûlü izah ederken, bunlardan birincisi olan sıfat bahsinde, sıfatın mevsûfuna uyumunu anlattığı yerde ma'rife-nekre bahsini incelemiştir.

Üçüncü bâbı i'râba ayırmıştır. Burada i'râbı 4 farklı taksime tâbi tutarak açıklamıştır.

Birinci taksimde bizâtihi i'râbı (i'râb alâmetlerini) (10) açıklamıştır.

İkinci taksimde mahalli bakımından i'râbı (mu'rebin türlerini) (9) dört ana bölüme ayırarak izah etmiş ve bu bahsin sonunda "Gayrı munsarif" konusunu anlatmıştır.

Üçüncü taksimde nevi bakımından i'râbın kısımlarını (4) ele almıştır.

Dördüncü taksimde ise sıfat bakımından i'râbın türlerini (3) beyan etmiştir.

Takdirî i'râbın bulunduğu yerleri 7 madde halinde anlatmıştır.

Mahallî i'râbın bulunduğu yerleri önce iki madde halinde özetlemiş; sonra da bunlardan ikincisi olan "mebnî"yi tasnif ederek genişçe anlatmıştır.

⁴²⁶ Birgivî, *İzhâr*, s. 16-21.

⁴²⁷ Birgivî, *İzhâr*, s. 77-86.

Yazma eser kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan bu eserin birçok baskısı da vardır.⁴²⁸ Ayrıca üzerine onlarca şerh, hâşiye, mu'rib, nazım, tercüme ve tez çalışması bulunmaktadır.⁴²⁹

Adalı Mustafa b. Hamza (ö. 1085/1674'ten sonra) *Netâicü'l-efkâr* isimli *İzhar* şerhinde⁴³⁰, talebesi Kuşadalı Ahmed Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra) *Şerhu'l-Avâmil* inde⁴³¹ ve Sobucalı Mehmed Efendi (ö.1161/1748) *Fethu'l-esrâr* isimli *İzhar* şerhinde⁴³² Birgivî'nin *İzhar* üzerine yaptığı *Ta'likât* ya da *Hâşiye*'den bahsetmektedirler. Yaptığımız araştırmalar neticesinde her üç âlimin de bu gibi ifadelerinden Birgivî'nin *İzhâr*'ın kenarına düştüğü *minhüvât* kayıtlarını kastettikleri tespit edilmiştir.⁴³³

Yukarıda da ifade edildiği üzere Adalı Mustafa b. Hamza ve Sobucalı Mehmed Efendi, Birgivî'nin *İzhar* üzerine yazdığı hâşiye ve ta'likâttan bahsetmektedirler. Aynı şekilde Kuşadalı Ahmed Efendi de Birgivî'nin *Kifâyetü'l-mübtedî* ve *İm'ânü'l-enzâr* üzerine hâşiye veya ta'likâtından bahsetmektedir. Yukarıda isimleri zikredilen âlimler gibi Birgivî'nin tedris faaliyetlerini yaptığı Ege havzasında yetişmiş ve büyük bir ihtimalle Birgivî'nin eserlerinin ilk nüshalarını görmüş ulemanın eserlerinde buna benzer ifadelerden sonra yaptıkları alıntılar Birgivî'nin *minhüvât* kayıtlarıyla karşılaştırıldığında, bunlardan müstakil bir kitap değil, müellifin *minhüvât* kayıtlarını kastettikleri anlaşılmaktadır.

Başı:⁴³⁴

⁴²⁸ Yazma ve matbû nüshaları için bkz. Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 70-75.

⁴²⁹ Bu çalışmaların listesi için bkz. Arslan, *İmam Birgivî*, s. 165-168; Mehmet Kemal Çelik, *İlk İzhâr Şerhi Muslûhuddin Ulaşî'nin Keşfü'l-Esrâr'ı (İnceleme ve Edisyon Kritik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2005, s. 29-32; Halit Yenen, *İmam Birgivî'nin Avâmil ve İzhârü'l-Esrâr'ının İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi SBE, 2010, s. 88-93;

⁴³⁰ Adalı Mustafa b. Hamza, *Netâicü'l-efkâr*, s. 127, 157, 163 (metin kısmı).

⁴³¹ Kuşadalı Ahmed Efendi, *Şerhu'l-Avâmil*, (thk. Alaaddin Günay), s. 104 (Metin Kısmı).

⁴³² Sobucalı Mehmed Efendi, *Fethu'l-esrâr*, (Mustafa Öncü, *Fethu'l Esrar fî Kitabi'l-İzhâr Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009), s. 55, 58 (metin kısmı).

⁴³³ Yukarıdaki üç dipnotta (430, 431, 432) verilen kaynaklardaki bilgilerle Birgivî'nin *İzhâr*'ın kenarına aldığı *minhüvât* notları karşılaştırmak için bkz. Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1301, vr. 26a-29a.

⁴³⁴ Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1301, vr. 1b.

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين.
وبعد: فهذه رسالة فيما يحتاج إليه كل معربٍ أشدَّ الاحتياج، وهو ثلاثة أشياء: أ- «العامل»، ب-
و«المعمول»، ج- و«العمل»، أي: «الإعراب»، فوجب ترتيبها على ثلاثة أبواب. الباب الأول: في «العامل».
اعلم: أَوْلَا أَنْ «الكلمة» -وهي: اللفظ الموضوع لمعنى مفرد- ثلاثة ...

Sonu:⁴³⁵

... واسم «لا» المكررة المتصل بها المفرد النكرة، نحو: «لا حول ولا قوة إلا بالله». فإنه يجوز: أ-
بناؤهما على الفتح، ب- ورفعهما، ج- وفتح الأول مع نصب الثاني، د- ورفع، ه- ورفع الأول مع فتح
الثاني. وهذه خمسة أوجه تجوز في أمثاله. وصفة اسم «لا المبني المفردة المتصلة به، فإنه يجوز بناؤها
على الفتح، نحو: «لا رجل ظريف»، وإعرابها رفعًا ونصبًا، نحو: «لا رجل ظريف» و«ظريفًا».

I. BİRGİVÎ'YE NİSBET EDİLEN SARF ESERLERİ

Kaynaklarda Birgivî'ye nisbet edilen eserlerden bazılarının nisbetinin şüpheli, bazılarının ise hatalı olduğu ifade edilmektedir.⁴³⁶ Bunların hepsinin değerlendirilmesi bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için, burada sadece sarf ve nahiv kitaplarından yanlışlıkla Birgivî'ye nisbet edilenler hakkında izâhatta bulunulacaktır.

1. Risâle fi's-Sarf / Sarf-ı Cedîd (رسالة في الصرف / صرف جديد)

Bu eser ilk defa Atsız tarafından Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi Blm., nr. 410, vr. 41b-45b'deki nüsha esas alınarak Birgivî'nin eserleri arasında sayılmıştır.⁴³⁷ 3 Rebûlevvel 1180'de (9 Ağustos 1766) Hüseyin el-Edirnevî tarafından istinsâh edilen bu nüshanın zahriye sayfasında “Sarf-ı Cedîd li-Birgivî el-merhûm” yazmakta olup eser kütüphane kayıtlarında da Birgivî'ye nisbet edilmektedir.

⁴³⁵ Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1301, vr. 25a.

⁴³⁶ Birgivî'ye nisbetinin hatalı olduğu eserler hakkında bilgi için bkz. Arslan, *İmam Birgivî*, s. 127-129. Nisbetinin şüpheli olduğu eserlerin bir listesi için bkz. Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi's*, s. 19-20.

⁴³⁷ Atsız, *Birgili Bibliyografyası*, s. 79.

Risâlede evvela sarf ilminin bâblarının meşhur *Binâ* kitabında olduğu gibi 35 tane olduğu söylenmiş ve orada olduğu gibi kısımlandırılarak vezin ve mevzûnları zikredilmiştir. Devamında yedi kısmın (aksâm-ı seb‘a) anlatımına geçilmiş 1. Bâb’da sahîh fiil anlatılmıştır. Bu bâbın altında, a) Mâzi, b) Muzâri, c) Emir, d) Nehiy, e) İsm-i Fâil, f) İsm-i Mefûl, g) İsm-i Zamân ve Mekân ile h) İsm-i Alet kalıplarının tarifleri verilip çekimleri yapılmıştır. Daha sonra 2. Bâb: Muzâaf, 3. Bâb: Mehmûz, 4. Bâb: Misâl, 5. Bâb: Ecvef, 6. Bâb: Nâkıs ve 7. Bâb: Lefîf başlıkları altında ilgili fiillerin sülâsî mücerred bâblarından emsile-i muhtelif çekimleri yapılarak risâle hitâma erdirilmiştir.

Atsız’dan sonra yapılan bazı çalışmalarda da kitabın mahiyeti hakkında bilgiler verilip bu eserin Birgivî’ye ait olduğu görüşü devam ettirilmiştir.⁴³⁸ Ancak Birgivî’nin sarfla ilgili diğer eserleriyle bu risâle karşılaştırıldığında ona ait olamayacağı görülmektedir. Yaptığımız karşılaştırmada şu zıt bilgilerin varlığı tespit edilmiştir:

1- Birgivî 23 yaşında iken yazdığı ilk eserlerinden *Maksud* şerhi *İm‘ânü’l-enzâr*’da bile bâbların sayısını 38 olarak vermiştir.⁴³⁹ Fakat bu risâlede bâbların sayısı 35 olarak verilmektedir.⁴⁴⁰

2- Birgivî yazmış olduğu sarf ve nahiv kitaplarında çekim yaparken, mâzide aynı kalıpta gelen müzekker ve müennes tesniye sîğaları ile muzâride aynı kalıpta gelen gâibe ve muhâtap sîğaları gibi kelimeleri tekrarlamadığı görülmektedir.⁴⁴¹ Bu eserde ise bu kelimeler tekrarlanıp normal çekim yapılmıştır.⁴⁴²

3- Bu risâlede ism-i zamân ve mekân kalıplarının nasıl geldiğine dair verilen bilgi⁴⁴³, Birgivî’nin *İm‘ânü’l-enzâr* ve *Kifâyetü’l-mübtedî* risâlelerindeki bilgilerle çelişmektedir.⁴⁴⁴ Zira Birgivî, bu risâlelerde “وَجَلَّ” gibi muzâride vav harfi düşmeyen misâl-i vâvî fiillerin ism-i zamân ve mekânının “مُفْعَلٌ” kalıbında geldiğini söylemektedir.

Bu eserde ise bunun “مُفْعِلٌ” kalıbında geldiği bilgisi yer almaktadır.

⁴³⁸ Arslan, *İmam Birgivî*, s. 142; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 113; Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi’s*, s. 29.

⁴³⁹ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 15a.

⁴⁴⁰ Meçhul, *Risâle fi’s-Sarf*, Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi Blm., nr. 410, vr. 41b.

⁴⁴¹ Birgivî, *İzhâr*, s. 131; a.mlf., *Kifâye*, s. 116; a.mlf., *Emsile*, vr. 80b, 81b-82a.

⁴⁴² Meçhul, *Risâle fi’s-Sarf*, vr. 42a-45b.

⁴⁴³ Meçhul, *Risâle fi’s-Sarf*, vr. 44a.

⁴⁴⁴ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 16a-16b; a.mlf., *Kifâye*, s. 73.

Birgivî'nin sarf ve nahiv kitaplarını *minhüvât* kayıtlarına kadar tek tek okuyup araştırarak şerhlerinde atıflarda bulunan Adalı Mustafa b. Hamza ve talebesi Kuşadalı Ahmed Efendi'nin şerhlerinde bu risâleden hiç bahsetmemeleri de eserin Birgivî'ye ait olmadığına dair ayrı bir karinedir.

Son olarak risâlenin yazma nüshalarında bulunan kayıtlarda da Birgivî'ye nisbeti kesin değildir. Zira eserin Birgivî'ye âidiyeti noktasında Hafid Efendi Blm.'nde bulunan nüshanın zahriye sayfasındaki "Sarf-ı Cedîd li-Birgivî el-merhûm" ifadesi delil olarak gösterilse de; risâlenin Elazığ Ağın İlçe Halk Ktp., nr. 9, vr. 175b-178a nüshasının başında eser "Hâzihi'l-Emsiletü'l-mübârek li-Mevlâna el-Fenârî rahmetüllâhi aleyh" ifadesiyle Fenârî'ye nisbet edilmektedir. Risâlenin Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3420, vr. 84b-91a ve nr. 3918, vr. 1b-7a'da hiçbir müellife nisbet edilmeyen iki nüshası daha bulunmaktadır.

Eserin üslup olarak Birgivî'nin diğer sarf eserleriyle uyuşmaması, hatta çelişik olması, ayrıca nüshalardaki nisbetin kesin olmamasından hareketle, bu eserin Birgivî'ye ait olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kime ait olduğu ise ayrı bir konu olup araştırılmaya muhtaçtır.

Başı:⁴⁴⁵

بسم الله الرحمن الرحيم. اعلم أن «أبواب التصريف» خمسة وثلاثون باباً، ستة منها: لـ«الثلاثي المجزئ»، نحو: ١- «فَعَلَ - يَفْعُل»، ٢- «فَعَلَ - يَفْعِل»، ٣- «فَعَلَ - يَفْعَل»، ٤- «فَعَلَ - يَفْعَل»، ٥- «فَعَلَ - يَفْعَل»، ٦- «فَعَلَ - يَفْعِل». واثنان عشر منها: «ما زاد على ثلاثة أحرف»، وهي على ثلاثة أنواع، النوع الأول: ما زاد حرف واحد، وهو ثلاثة أبواب، نحو: ١- «أَفْعَلَ - يَفْعَل - إِفْعَالاً»، ٢- «فَعَلَ - يَفْعَل - تَفْعِيلاً»، ٣- «فَاعَلَ - يُفَاعِل - مُفَاعِلَةً وَفِعَالاً»...

Sonu:⁴⁴⁶

... الباب السابع: في «اللفيف»... الفاعل: «واقٍ، واقيان، واقون، واقية، واقيتان، واقيات».

المفعول: «مَوْقِيٍّ، مَوْقِيَّان، مَوْقِيُون، مَوْقِيَّة، مَوْقِيَّتَان، مَوْقِيَّات». الموضع: «مَوْقِيٍّ»، والآلة: «مِيقِيٍّ». تَمَّ.

⁴⁴⁵ Meçhul, *Risâle fi's-Sarf*, Elazığ Ağın İlçe Halk Ktp., nr. 9, vr. 178b.

⁴⁴⁶ Meçhul, *Risâle fi's-Sarf*, Elazığ Ağın İlçe Halk Ktp., nr. 9, vr. 182a.

2. Şerhu Binâi'l-Ef'âl (شرح بناء الأفعال)

Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey Blm., nr. 644, vr. 64b-104a'da bulunan ve meşhur *Bina* kitabının şerhi olan bu eser, nüshada bulunan (vr. 64b) “Şerh-i Bina Mirkât müellifühû Birgivî rahimehullâhu teâla” kaydından ve Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğunda yer alan “Bu eserin Birgivî'ye ait olduğu söylenmiştir” ifadesinden⁴⁴⁷ yola çıkılarak kütüphane kayıtlarında Birgivî'ye nisbet edilmiştir. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde bu eserin Çömez Ahmed Efendi'nin (ö. 1091/1680) *ez-Ziyâ' fî şerhi'l-Binâ* isimli eseri olduğu anlaşılmıştır.⁴⁴⁸

Başl:⁴⁴⁹

أحمد حمدًا لله الذي علّم قواعد التصريف والأبواب، لمجرد ذاته عما زيد على وحدته من الشريك والأرباب، ... وبعد: فيقول العبد الفقير: لما شرف الدولة العثمانية من هو خليل الرحمن، مظهر أطفائ المئان، ألا وهو السلطان ابن السلطان إبراهيم خان، ابن السلطان أحمد خان، ... وكان هذا الفقير قد داوم في خدمته العلية، وواظب في سده السنية، في سرايه العامرة في سراي غلطة في الخان الكبيرة، ... أردت بهذه الأوراق التشبث بذيل الكرم، إنه يلتفت بعين العناية إلى من يخدم الحرام، وسميتها ب«الضياء في شرح البناء»، وما توفيقي واعتصامي إلا بالله، عليه توكلت، وإليه أنيب.

(بسم الله الرحمن الرحيم) بدأ بها اقتداءً بالكتاب العظيم، وعملاً بحديث الرسول الكريم، ولم

يجعل الحمد جزءاً من رسالته ...

Sonu:⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, **Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu**, İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1406/1986, III, 296.

⁴⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz Ençakar, “Müellifi Meçhul Bir Yazma Eserin Hikâyesi”, **İlim Dergisi**, Sayı: 34, 2019, s. 52-53.

⁴⁴⁹ Çömez Ahmed Efendi, **ez-Ziyâ fî şerhi'l-Binâ**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 4115, vr. 29b.

⁴⁵⁰ Çömez Ahmed Efendi, **ez-Ziyâ fî şerhi'l-Binâ**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 4115, vr. 64a.

... (وإن كانت) الهمزة (في آخره: يسمى: «مهموز اللام») وهو يجيء من أربعة أبواب، نحو: ١ -

«هَنَأَ - يَهْنِئُ»، ٢ - «سَبَأَ - يَسْبَأُ»، ٣ - «صَدَيْئَ - يَضْدَأُ»، ٤ - «جَزُؤَ - يَجْزُؤُ»، كذا في «المراح»، يعني:

لا يجيء من الأول والسادس. (فهذه سبعة أقسام، تجمها هذا البيت:

صحيحست مثالست مضاعف * لفيف ناقص مهموز أجوف).

3. el-Matlûb Şerhu'l-Maksûd (المطلوب شرح المقصود)

Abdullah Hulusi Güzelyazıcı basımını gerçekleştirdiği *el-Emsiletü'l-Fazliyye* risâlesinin önsözünde bu eseri Birgivî'ye nisbet etmiştir.⁴⁵¹ Ancak *el-Matlûb* adlı şerh meçhul bir müellife ait olup Birgivî'nin şerhinin adı, yukarıda geçtiği üzere *İm'ânü'l-enzâr*'dır. Her iki şerh birlikte basılmış olup ilim çevrelerinde meşhurdur.

⁴⁵¹ Birgivî, *el-Bidâye*, (haz. Abdullah Hulusi Güzelyazıcı), İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1957, s. 3.

III. BİRGİVÎ'NİN HAYATININ KRONOLOJİK TABLOSU

Tarih	Olay
929 (1523)	Balıkesir’de doğumu.
948 (1541) civarı	Yüksek eğitim için İstanbul’a gelişi.
952 (1545)	Kazasker Abdurrahman Efendi’den mülâzemeti.
952 (1545)	<i>İm ‘ânü’l-enzâr</i> ’ı telifi.
958-960 (1551-1553)	Edirne’de kassâm-ı askeriliği.
960’dan (1553) sonra	Bayrâmiyye Tarikatı’na intisâbı.
965 (1558)	<i>Kifâyetü’l-mübtedî</i> ’yi telifi.
967 (1560) civarı	<i>Erba ‘în</i> ve <i>Şerhu’l-Ehâdisi’l-erba ‘în</i> ’i telifi.
967-968 (1560)	Oğlu Fazlullah Efendi’nin doğumu.
967 (1560)	<i>İnkâzü’l-hâlikîn</i> ’i telifi.
967’den (1560) sonra	<i>İnkâzü’l-Hâlikîn Tercümesi</i> ’ni telifi.
970 (1562/63) civarı	<i>Vasiyyetnâme</i> ’yi telifi.
971 (1564) civarı	Birgi Dârulhadîs müderrisliği.
971 (1564)	<i>Cilâü’l-kulûb</i> ’u telifi.
973 (1565/66)	<i>İmtihânü’l-ezkiyâ</i> ’yı telifi.
974 (1566)	<i>ed-Dürrü’l-yetîm</i> ’i telifi.
975 (1567/68)	<i>Mu ‘addilü’s-salât</i> ’ı telifi.
979 (1572)	<i>es-Seyfû’s-sârim</i> ’i telifi.
979 (1572)	<i>Zuhrü’l-müteehhilîn</i> ’i telifi.
980 (1572)	<i>et-Tarîkatü’l-Muhammediyye</i> ’yi telifi.
981 (1573)	Vefatı ve Birgi’de defni.

İKİNCİ BÖLÜM
KİFÂYETÜ'L-MÜBTEDÎ'NİN TAHLİLİ

Bu bölümde *Kifâyetü'l-mübtedî* ile ilgili önce genel bilgiler verilecek; kitabın muhtevası anlatılacak; daha sonra metodu, üzerine yapılan çalışmalar ile tahkikte esas aldığımız nüshalar tanıtılacak ve tahkik metodumuz zikredilecektir.

I. GENEL BİLGİLER

Bu kısımda tahkiki yapılacak eserin adı, Birgivî'ye âidiyeti, yazılış tarihi ve sayısı yüz elli kadar olan yazma nüshaları ile 10 tane matbu nüshası hakkında bilgi verilecektir.

A. ADI

Birgivî, sarf ilmine dair yazmış olduğu bu risâlenin sonuna teliften ferağ kaydı yazmıştır. Eserin bazı yazma nüshaları ile bazı şerhlerinde yer alan bu kayda göre müellif kitabını “*Kifâyetü'l-mübtedî*” diye isimlendirmiştir.⁴⁵²

Bu risâle asırlar boyunca medreselerde okutulduğu için, kütüphanelerde pek çok yazması bulunmaktadır. Bu yazmaların cilt kapaklarında, zahriyelerinde ve risâlenin başladığı ilk varakların üst kısmında müstensihlerin bu esere verdikleri isimler farklılık arz etmektedir. Bu isimler arasında en meşhuru “**Kifâye**” ismidir. Bazı nüshalarda mütedâvel olan sarf kitaplarının yerini tutmaya başlamasından dolayı “**Yeni Sarf**” isminin verildiği de görülmektedir. Risâlenin bunlardan başka “**Kitâbü İlmi's-sarf**”, “**Metnü'l-Kifâye fî fenni's-sarf**”, “**Metnü'l-Kifâye mine's-sarf**”, “**Kifâye fî ilmi's-sarf**”, “**el-Kifâye fî ilmi't-tasrîf**”, “**Kitâb-ı İştikâk-ı Kelime**”, “**Kifâyetü's-sarf**”, “**Kifâye li'l-mübtedî**”, “**Risâle-i Birgivî**”, “**Cedîd Kifâye**” ve “**Kitâb-ı Binâ**” diye isimlendirildiği de görülmektedir.⁴⁵³

⁴⁵² Birgivî, *Kifâyetü'l-mübtedî*, Riyad Melik Abdülaziz Ktp., nr. 1491, vr. 22b; Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye Ktp., nr. 5275, vr. 57a; Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Blm., nr. 7633, vr. 15a; Sobucalı Mehmed Efendi, *Keşfü'l-inaye*, s. 154 (Metin kısmı); Karatepelizâde Hüseyin, *Bahru'l-kavâ'id*, (Hüseyin Çolak, *Karatepeli Hüseyin b. Mustafa el-Aydını ve Bahru'l-Kavâ'id İsimli Eserinin Tenkid ve Tahlili*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2018, s. 241 (Metin kısmı).

Müellifin teliften ferağ kaydı şöyledir:

«تم كتاب "كفاية المتبدي"، بعون الله الملك الهادي، سنة خمس وستين وتسعمائة ليلة الاثنين غرة جمادى الآخرة [١ جمادى الآخرة ٩٦٥هـ / ٢١ مارس - آذار ١٥٥٨م]. نحمد الله تعالى أولاً وآخراً، ونصلي على حبيبه وآله، ونسلم تسليماً.»

⁴⁵³ Risâlenin yazma nüshalarının tanıtıldığı bölümde, bu isimlerin hangi nüshalarda yer aldığına dair detaylı bilgi verilecektir.

Risâlenin biyografi/bibliyografi kaynaklarında geçen ismi ise, nüshalara nisbetle daha ihtilafsızdır: Kâtib Çelebi ve Bağdatlı İsmail Paşa risâleyi *Kifâyetü'l-mübeddî fi't-tasrîf* diye isimlendirirlerken⁴⁵⁴; Atâî ve Ziriklî risâleden *Kifâyetü'l-mübeddî* ismiyle bahsetmişlerdir.⁴⁵⁵

B. BİRGİVÎ'YE ÂİDİYETİ

Risâlenin Birgivî'ye aidiyetinde herhangi bir kuşku yoktur. Yukarıda zikredilen bütün yazma nüshalarda ve biyografi/bibliyografi kaynaklarında bu risâle Birgivî'ye nisbet edilmiştir. Ayrıca tesbit edebildiğimiz on üç şerhin on birinin mukaddimesinde de eserin Birgivî'ye ait olduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁶

C. TELİF TARİHİ

Yukarıda geçtiği üzere, bazı nüsha ve şerhlerde Birgivî'nin *Kifâyetü'l-mübeddî*'nin sonuna yazdığı teliften ferağ kaydı yer almaktadır. Buna göre eserin telifi, 1 Cemaziyelâhîr 965 (21 Nisan 1558) Pazartesi gecesi tamamlanmıştır.⁴⁵⁷

D. TELİF SEBEBİ

Birgivî risâlenin telif sebebini zikretmez. Birgi'ye gitmeden önce, 35 yaşında iken muhtemelen İstanbul'da yazmış olduğu bu risâlenin sebeb-i telifi hakkında, şerhlerinin mukaddime kısımlarında yer alan bilgilerden hareketle, şunları söyleyebiliriz:

Birgivî'nin bu risâleyi yazdığı dönemde Osmanlı medreselerinde Sarf ilmine dair okutulan birkaç önemli eser bulunmaktaydı. Bu eserlerden İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *eş-Şâfiye* adlı kitabı konu tertibi açısından müteakıl bir eser değildir. Bir diğerk eser İzzeddin ez-Zencânî'nin (ö. 660/1262 [?]) *Tasrîfu'l-İzzî*'si tertib/düzen açısından, özellikle humâsî ve sūdâsî bâblardan gelen illetli fiilleri birçok örnek eşliğinde güzelce açıklama yönünden iyi bir eser olsa da, i'lâller açısından muhtasar bir eser olup bazı mühim i'lâl kaideleri eserde yer almamaktadır. Alanın diğerk önemli bir eseri *Maksûd*'da ise bâbların sayısı ve tertibi Birgivî'nin fikirleriyle çelişmektedir.

⁴⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1500; Bağdatlı, *Hediiyetü'l-ârifîn*, II, 252.

⁴⁵⁵ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, I, 633; Ziriklî, *el-Alâm*, VI, 61.

⁴⁵⁶ Ulaşılabilenlerden Birgivî'ye nisbet bulunmayan tek şerh, yazma nüshalarında mukaddime bulunmayan Malatyalı Mehmed b. Ebubekir'in (ö. 1113/1701'den sonra) yazdığı şerhtir. Tespit edilenler arasında yer alan İbn Allân'ın (ö. 1057/1648) *Husnû'l-inâye* isimli şerhinin ise yazma nüshalarına erişilememiştir.

⁴⁵⁷ Bu bölümdeki ilk dipnota bakınız.

Ayrıca bu eserde de, bazı kelimelerde i'lâl sebebi bulunduğu halde neden i'lâl yapılmadığına neredeyse hiç değinilmemiştir. Alanın bir diğer eseri Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (ö. VIII. [XIV.] yüzyılın başları) *Merâhu'l-ervâh*'ının konuları her ne kadar bir tertib ve düzen içerisinde olsa da, sarf kaidelerinin tüm illetlerini beyan ettiğinden daha çok bir şerh hüviyetindedir. Dolayısıyla bu eserde yer alan bütün meseleleri akılda tutmak pek mümkün olmamaktadır.

Sarf ve nahiv dersleri verdiğini bildiğimiz Birgivî, bir taraftan konuların tertibi, sarf ilminin bâbları ve kelimelerin i'lâlleri açısından adı geçen eserlerin iyi yönlerinden faydalanıp onların eksikliklerini giderecek, diğer taraftan eğitim ve öğretime elverişli olacak, orta hacimli bir kitap yazma ihtiyacını hissetmiş ve bu gaye ile, ana başlıkları *İzzî* ve *Merâh* ile aynı olsa da, alt başlıkları kendine has düzen ve tertibi ile orta hacimli bir metin olarak *Kifâyetü'l-mübtedî*'yi yazmış olmalıdır.

E. YAZMA NÜSHALARI

Yazma eser kütüphanelerinin matbû kataloglarından, internetteki yazma katalog tarama sayfalarından ve bizzat yazma eser kütüphanelerine gidip yaptığımız araştırmalar neticesinde *Kifâyetü'l-mübtedî*'nin yüz elliye yakın nüshasını tesbit ettik. Bu nüshaların temel özellikleri, bulundukları kütüphanelerin isimlerine göre alfabetik olarak şöyledir:

1- Atıf Efendi Ktp., nr. 2650, vr. 1b-17a

Ferağ kaydı yok.

2- Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 118, vr. 1b-23a

Kenarlarında yer yer notlar ve tashihler var. Ferağ kaydı yok.

3- Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 172, vr. 1b-29a

Zahriye: "*Kitâbü'l-Kifâye*". Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 975 (1567-68). Birgivî hayatta iken yazılan ve tahkike esas alınan bu nüsha hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

4- Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 384, vr. 2b-21a

Başından bir varak eskik. Ferağ kaydı yok.

5- Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 1146, vr. 87b-100a

Ferağ kaydı yok.

6- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Blm., nr. 6018, vr. 88b-106a

vr. 88b: “Hâzâ *Kitabü Kifâye*”. Müstensih ismi ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1256 (1840-41) Çarşamba günü, kuşluk vakti.

7- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Blm., nr. 6348, vr. 43b-54b

Ferağ kaydı yok.

8- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Blm., nr. 6540, vr. 30b-41a

vr. 30b: “*Kifâye* li-Mehmed el-Birgivî”. Kenarlarında yer yer tashihler bulunmaktadır. Müstensih: el-Hâfız Abdurrahman b. el-Hâc Mehmed Efendi el-Vidînî el-Hanefî. İstinsâh yeri: Vidin⁴⁵⁸. İstinsâh tarihi: 16 Rebûlevvel 1190 (5 Mayıs 1776) Pazar.

9- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Blm., nr. 6675, vr. 35b-54b

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1194 (1780).

10- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Blm., nr. 6687, vr. 1b-33a

Müstensih: Süleyman. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

11- Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt Blm., nr. 8050, vr. 31b-44b

vr. 31b: “Hâzâ Kitâbü ilmi’s-sarf li’l-Birgivî Mehmed Efendi rahmetullahi teâlâ”. Müstensih: Rusçuklu es-Seyyid Feyzullah b. es-Seyyid Mehmed b. es-Seyyid İbrahim. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 2 Receb 1152 (5 Ekim 1739).

12- Boğaziçi Üniversitesi Ktp., Nadir Blm., nr. 1872, vr. 1b-26b

Müstensih: Izdırabzâde Abdullah Necib Efendi (ö. 1334/1918).⁴⁵⁹ İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Gurre-i (1) Rebûlevvel 1289 (9 Mayıs 1872).

13- el-Câmiatü’l-İslâmiyye Ktp. (Medine), nr. 5275, vr. 39b-57a

Kenarlarında tashihler var. Sonunda müellifin teliften ferağ kaydı var. İstinsâhtan ferağ kaydı yok.

⁴⁵⁸ Müstensihin babasının adı ve istinsâh yeri, mecmûadaki ilk risâlenin ferağ kaydından (vr. 9b.) alınmıştır.

⁴⁵⁹ Müstensihin adı kitabın başında geçmektedir. Ayrıca mührü de bulunmaktadır. (Müstensihin hayatı hakkında bilgi için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, (haz. Cengiz Kartın), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008, XIII, 49-50.

14- Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, nr. 3572, vr. 1b-20b

Zahriye: “Hâzâ Metnü'l-Kifâye fî fenni's-sarf ale't-tâm ve'l-kemâl”. Ferağ kaydı yok.

15- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 1771, vr. 1b-25a

Zahriye: “Hâzâ Kifâye sarfdan”. Kenarında yer yer Türkçe hâşiyeler bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

16- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 2776, vr. 132b-148b

Kenarında tashihler bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1145 (1732/33).

17- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 3707, vr. 129b-130b

Sadece baş tarafından üç sahife bulunan eksik bir yazmadır. Birinci bâba gelmeden “الباب السادس في الناقص، الباب السابع” cümlesiyle sona ermektedir.

18- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 3714, vr. 50a-71b

Kenarında çok nadir tashihler bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

19- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 5187, vr. 68b-92a

Kenarında Kuşadalı Ahmed Efendi'nin *Înâyetü'l-mübteğî* adlı şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1136 (1723-24).⁴⁶⁰

20- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 5209, vr. 1a-39a

Zahriye: “*Kifâyetü'l-mübtedî* li'l-Mevla Efzali'l-Fuzalâi'l-Müteahhirîn Mehmed Çelebi el-Birgili, rahimehullâhü rahmeten vâsi'aten ve teğammedehu bi-ğufrânihi. Âmîn.” Kenarında *minhüvât* kayıtları ve sarf ilmine dair çeşitli kitaplardan notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1110 (1698-99).⁴⁶¹

21- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 5257, vr. 5a-15b

Kenarında bir kısmı Molla Hasan el-Kürdî'ye ait hâşiyeler bulunmaktadır. Müstensih: Osman b. Hasan. İstinsâh yeri: Âsafîyye Medresesi. İstinsâh tarihi: 1147 (1734/35) cumartesi öğleden sonra.

⁴⁶⁰ İstinsâh tarihi mecmâadaki bir sonraki risâlenin sonundan alınmıştır (vr. 113a).

⁴⁶¹ İstinsâh tarihi mecmâadaki bir sonraki risâlenin sonundan alınmıştır (vr. 53b).

22- Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 5651, vr. 91b-115b

Kenarında **Kuşadalı Ahmed Efendi**'nin *İnâyetü'l-mübteğî* adlı şerhinden birçok not ve müstensihin üstadından istifade ettiği birtakım malumatlar bulunmaktadır. Müstensih adı: Hüseyin b. Ali el-Bayramcı. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

23- Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 570, vr. 9b-20a

vr. 1b: “*Kifâye* fi ilm-i sarf”. Kenarında **İbn Karatepeli**'nin *Bahru'l-kavâ'id* adlı şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâsıt-ı (11-20) Zilkade ortaları 1200 (5-14 Eylül 1786).

24- Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 647, vr. 51b-64a

vr. 1b: “*Hâza Kitâbü Kifâye* min ulûmi's-sarf”. Müstensih: Mehmed b. Veli el-Âmidî. İstinsâh yeri: Maraş Nakîb Medresesi. İstinsâh tarihi: Receb 1213 (Aralık-Ocak 1798-99)

25- Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 1538, vr. 74b-87b

vr. 74b: “*Kifâye* risâlesi”. Müstensih: Abdülhalim. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1297 (1879-80).

26- Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 24632, vr. 1b-27b

Kenarında **Kuşadalı Ahmed Efendi**'nin *İnâyetü'l-mübteğî* adlı şerhinden birçok not bulunmaktadır. Müstensih: Muhammed b. Halil b. Ahmed el-Hârizmî. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1119 (1707-08).

27- Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş Blm., nr. 628, vr. 1b-22a

vr. 1b: “*Kifâye*”. Ferağ kaydı yok.

28- İstanbul Millet Ktp., Ali Emîrî Arabî Blm., nr. 3861, vr. 44b-61a

Vr.44b: “*Kitâbü Kifâye* li'l-Birgivi”. Kenarlarında yer yer tashihler bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

29- İzmir Milli Ktp., nr. 749, vr. 30b-48b

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâhir-i (21-30) Rebûlevvel 1091 (21-30 Nisan 1680).⁴⁶²

⁴⁶² İstinsâh tarihi mecmâadaki bir önceki risâlenin ferağ kaydından alınmıştır (vr. 28a).

30- Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 358, vr. 67b-86b

Kenarında **Kuşadalı Ahmed Efendi**'nin *Înâyetü'l-mübteğî* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 14 Temmuz 1184 (25 Temmuz 1771).⁴⁶³

31- Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 381, vr. 1a-21b

Başından takriben üç dört varak eksik olup ism-i fâil bahsiyle başlamaktadır. Kenarında yer yer **Üsküplü Hüseyin Efendi**'nin *el-Înâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1096 (1684-85).

32- Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1920, vr. 1b-20b

vr. 1b: “*Hâzâ Kitâbü Kifâye*”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1088 (1766-67).

33- Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 2060, vr. 73b-93b

vr. 1b: “*Kifâye li'l-Birgivî, yukâlu lehu: Sarf-i Cedîd*”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1245 (1829-30).

34- Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3809, vr. 1b-17b

Zahriye: “*Hâzâ Kitâbü Kifâye*”. Ferağ kaydı yok.

35- Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3892, vr. 47b-59a

vr. 47b: “*Hâzâ Kitâbü Kifâye*”. Ferağ kaydı yok.

36- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Blm., Blm., nr. 1849, vr. 157b-177a

vr. 157b: “*Kifâyetü'l-mübtedî*”. Kenarında yer yer Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât* isimli eserinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Ömer b. Mustafa. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1219 (1804-05).

37- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Gaziantep İl Halk Blm., nr. 3365, vr. 1b-21b

⁴⁶³ Ferağ kaydında istinsah tarihi Rûmî takvime göre 14 Temmuz 1184, Hicrî takvime göre yıl ve gün belirtilmeden Rebûlâhir Çarşamba diye verilmiştir (vr. 86b).

vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye*”. Kenarında yer yer tashihler ve notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

38- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Isparta Halil Hamid Paşa Blm., nr. 2157, vr. 117b-128b

Kenarında sarf ilmine ait farklı kitaplardan notlar bulunmaktadır. Müstensih: Halil b. Hasan. İstinsâh yeri: Antalya Celil Efendi Medresesi. İstinsâh tarihi: 10 Cemaziyelâhir (yıl belirtmemiş).

39- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Isparta Uluborlu İlçe Halk Blm., nr. 276, vr. 110b-123a

Kenarlarında yer yer notlar bulunmaktadır ve son tarafından beş altı satır eksiktir. Ferağ kaydı yok.

40- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Isparta Uluborlu İlçe Halk Blm., nr. 375, vr. 27b-38a

Kenarında sarf ilmine dair çeşitli kitaplardan ve **Üsküplü Hüseyin Efendi**’nin *el-İnâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Hasan b. İbrahim b. Mahmud. İstinsâh yeri: Niğde Çerağıyye Medresesi. İstinsâh tarihi: Şaban 1153 (Ekim-Kasım 1740) Pazar günü.

41- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Isparta Uluborlu İlçe Halk Blm., nr. 425, vr. 73b-91a

Kenarlarında yer yer notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

42- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 323, vr. 24b-41b

vr. 24b: “*Kifâyetü’l-mübtedî*”. Kenarlarında tashihler ve *minhüvât* kayıtları bulunmaktadır. Müstensih: Mahmud. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Receb 1067 (Nisan 1657) ikindi vakti.

43- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 767, vr. 41b-60b

Kenarında yer yer tashihler bulunmaktadır. Müstensih: Hamza b. Ömer. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

44- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 776, vr. 100b-112b

Ferağ kaydı yok.

45- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 879, vr. 38b-54a
vr. 38b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye*”. Ferağ kaydı yok.

46- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 1018, vr. 80b-98a

Kenarında Türkçe “Takrir-i üstâd” rumuzlu notlar bulunmaktadır. Müstensih: Ali b. Nurullah. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

47- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 2776, vr. 1b-16b

Kenarında bazı tashihler ve **Üsküplü Hüseyin Efendi**’nin *el-Înâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Ahmed b. Numan. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1166 (1752-53).

48- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 4705, vr. 26b-37a

Kenarında **Üsküplü Hüseyin Efendi**’nin *el-Înâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Monla Ali b. Hüseyin. İstinsâh yeri: Maraş, Çomaklı Mahallesi, Dede Mehmed Camii Medresesi. İstinsâh tarihi: Âhir-i (28) Cemâziyevvel 1129 (10 Mayıs 1717) Pazartesi ikindi vakti.

49- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 6261, vr. 154b-163b

Kenarlarında ve satır aralarında **Sobucalı Mehmed Efendi**’nin *Keşfü’l-inâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Osman Ubeydullah. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 15 Cemâziyelâhir 1185 (25 Eylül 1771).

50- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 6645, vr. 41b-70a

Kenarında tashihler, *minhüvât* kayıtları ve **Kuşadalı Ahmed Efendi**'nin *Înâyetü'l-mübteğî* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

51- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 7480, vr. 75b-96a

Ferağ kaydı yok.

52- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 8152, vr. 1b-20b

Zahriye: “*Kifâye min ilmi's-sarf*”. Ferağ kaydı siliktir.

53- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 9270, vr. 51b-81b

Ferağ kaydı yok.

54- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 9525, vr. 85b-105b

vr. 85b: “*Hâzâ Kitâbü Kefyâ*”. Ferağ kaydı yok.

55- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 10543, vr. 7b-18a

Son taraftan eksik olup Misâl Fiil Bâbı'nın ortalarına kadardır.

56- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Malatya Darende İlçe Halk Blm., nr. 265, vr. 181b-195a

Müstensih: Ahmed b. Muhammed ed-Dârendevî b. Fethullah el-Mevsilî. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

57- Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Blm., nr. 987, vr. 22b-41a

vr. 22b: “*Hâzâ Kitâbü İştikāk-ı kelime*”. Kenarında *minhüvât* kayıtları bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

58- Konya Karatay Yusufağa Ktp., nr. 9823, vr. 1b-19b

vr. 1b: “*Hâzâ Kitâbü'l-Kifâye li'l-İmâmi'l-Birgivî*”. Müstensih: es-Seyyid Atlântî (?) el-Hafız Muhammed Hulûsî b. Pîr Ali. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1264 (1847-48).

59- Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey Blm., nr. 598, vr. 150b-159b

vr. 150b: “*Kitâbü Kifâyeti’l-mübtedi* fi’t-tasrîf li’l-Fâzıl Mehmed el-Birgivî”.
Müstensih: el-Hâc Hasan b. Süleyman. İstinsâh yeri yok.⁴⁶⁴ İstinsâh tarihi: Evâsıt-ı
(11-20) Rebûlevvel 1169 (15-24 Aralık 1755).

60- Kuveyt Üniversitesi Ktp., Cabir el-Ahmed Merkez Blm., nr. 342, vr. 181b-195a

Müstensih: Niğdeli İsmail b. Halil b. İbrahim. İstinsâh yeri Kayseri İmam Sultan
Medresesi, Harputlu Ömer Efendi meclisi. İstinsâh tarihi: 1 Cemâziyelâhir 1191 (7
Temmuz 1777) Pazar günü, ikinci vakti.

61- Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 750, vr. 54b-80a

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1128 (1715-16).

62- Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 1819, vr. 13b-33b

Kenarında ve satır aralarında **Sobucalı Mehmed Efendi**’nin *Keşfü’l-inâye*
şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Hafız İbrahim. İstinsâh yeri yok. İstinsâh
tarihi: 1197 (1782-83).

63- Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 5706, vr. 127b-135b

Kenarında farklı sarf ilmine dair çeşitli kitaplardan notlar bulunmaktadır.
Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1252 (1836-37).

64- Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 5721, vr. 1b-16a

Kenarında ve satır aralarında **Kuşadalı Ahmed Efendi**’nin *İnâyetü’l-mübteğî*
ve **Üsküplü Hüseyin Efendi**’nin *el-İnâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır.
Müstensih: Hafız Mehmed b. Hasan el-Akhisarî. İstinsâh yeri: Akhisar Has Hoca
Medresesi. İstinsâh tarihi: 26 Şevval 1312 (22 Nisan 1895) Pazartesi.

65- Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 5976, vr. 1b-16a

⁴⁶⁴ Müstensihin adı mecmûadaki bir sonraki risâlenin ferağ kaydından alınmıştır (vr. 221a).

vr. 1b: “Metnü *Kifâye* mine’s-sarf li’l-Birgivî”. Kenarında **Kuşadalı Ahmed Efendi**’nin *Înâyetü’l-mübteği* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Akhisar Şehir Üstü Medresesi Müderrisi Ayvazzâde Hafız Mehmed Hilmi b. Hasan el-Akhisarî. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1326 Perşembe (16 Temmuz 1908).

66- Manisa İl Halk Ktp., nr. 1964, vr. 59b-68b

Kenarında sarf ilmine dair çeşitli kitaplardan notlar bulunmaktadır. Müstensih: Sultan Müğâzî Camii müezzini Hüseyin. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 26 Receb 1110 (28 Ocak 1699).

67- Manisa İl Halk Ktp., nr. 2482, vr. 1b-19b

Zahriye: “*Kifâye* mine’s-sarf”. Kenarında yer yer **Kuşadalı Ahmed Efendi**’nin *Înâyetü’l-mübteği* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: İsmail Kırîmî. İstinsâh yeri: İzmir İsmail Efendi Medresesi. İstinsâh tarihi: Sultan (III.) Ahmed devri 1115⁴⁶⁵ (1703-04) Perşembe.

68- Manisa İl Halk Ktp., nr. 2993, vr. 211b-232a

Zahriye: “*Sarf-ı Cedîd*”. Müstensih adı yok. İstinsâh yeri: Birgi. İstinsâh tarihi: senesi belirtilmeden Ramazan ayı olarak verilmiştir.

69- Manisa İl Halk Ktp., nr. 5660, vr. 45b-60b

Kenarında minhüvât kayıtları ve **Kuşadalı Ahmed Efendi**’nin *Înâyetü’l-mübteği* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve yeri yok. İstinsâh tarihi: 1113 (1701/02).⁴⁶⁶

70- Meclis-i Şûrâ-i İslâmi Ktp. (İran), nr. 3634, vr. 2b-12a

vr. 2b: “*Hâzâ Kifâye* Kitâbı”. Kenarında yer yer tashihler bulunmaktadır. Müstensih: Muhammed b. Muhammed b. Nebi. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

71- Meclis-i Şûrâ-i İslâmi Ktp. (İran), nr. 3691, vr. 1b-20a

Kenarında yer yer tashihler ve bazı hâşiyeler var. Müstensih: es-Seyyid Mustafa Kâtibzâde. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

⁴⁶⁵ Müstensih adı ve istinsâh tarihi mecmûadaki bir sonraki risâlenin ferağ kaydından alınmıştır (vr. 36a).

⁴⁶⁶ İstinsâh tarihi mecmuanın ilk risâlesinin ferağ kaydından alınmıştır (vr. 29b).

72- Melik Abdülaziz Ktp. (Medine), nr. 197, vr. 1b-22b

vr. 1b: “*Kifâyetü’l-Mübtedî* li-Muhammed el-Birgî”. Müstensih: Ebü’n-Nush Bekir b. Ahmed b. Mustafa b. Hasan b. Osman el-Âydînî el-Menteşevî (Musannifek). İstinsâh yeri ve tarihi yok.

Tahkike esas alınan bu nüsha hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

73- Melik Abdülaziz Ktp. (Medine), nr. 3354, vr. 0b-23b

vr. 0b: “*Kifâyetü’l-mübtedî*”. Müellifin teliften ferağ kaydı var. Fakat daha sonra bunun üstü çizilip muhtemelen istinsâh tarihi olarak Zilkade 1039 (Haziran-Temmuz 1630) diye yazılmış.

74- Milli Ktp., Adana İl Halk Blm., nr. 150, vr. 165b-185b

vr. 99a: “*Hâzâ Kitâbü Kifâyeti’l-mübteda*”.⁴⁶⁷ Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1234 (1818-19).

75- Milli Ktp., Adana İl Halk Blm., nr. 308, vr. 11a-20b

Başından ilk 10 varak eksiktir. *Kifâye* metni 11a’da “Binâü’l-merre” konusunun biraz öncesinden başlamaktadır. Müstensih: Ali b. Mehmed. İstinsâh yeri Maraş. İstinsâh tarihi: 29 Zilhicce 1163 (29 Mayıs 1750).

76- Milli Ktp., Adana İl Halk Blm., nr. 3947, vr. 40b-72b

Müstensih: Yusuf. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1037 (1627-28).⁴⁶⁸

77- Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Blm., nr. 17539, vr. 61b-87a

vr. 61a: “*Kitâbü Kifâye*”. Satır aralarında ve kenarlarda çeşitli kitaplardan alıntılar var. Müstensih adı ve yeri yok. İstinsâh tarihi: 1046 (1636-37).

78- Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Blm., nr. 18113, vr. 71b-96a

vr. 73b: “*Kifâyetü’s-sarf* li’l-Birgivî”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâhir-i (21-30) Zilhicce 1286 (24 Mart - 02 Nisan 1870).

79- Milli Ktp., Ankara Adnan Ötüken İl Halk Blm., nr. 246, vr. 144b-158b

⁴⁶⁷ Nüshada bu şekilde yanlış yazılmıştır.

⁴⁶⁸ Bu nüsha tamirde olduğu için görülmedi.

Müstensih: Halil b. El-Hâc Sâlih b. es-Seyyid Mehmed. İstinsâh yeri: Kars. İstinsâh tarihi: 7 Zilhicce 1206 (27 Temmuz 1792).⁴⁶⁹

80- Milli Ktp., Ankara Adnan Ötüken İl Halk Blm., nr. 3606, vr. 1b-11a

Müstensih adı ve yeri yok. İstinsâh tarihi: 1125 (1713-14).

81- Milli Ktp., Elazığ Ağın İlçe Halk Blm., nr. 9, vr. 156b-165b

Nüshanın ferağ kaydında müellif Birgivî'den "Birgî Mehmed Çelebî" diye bahsedilmektedir. Kenarlarında bulunan İbn Çelebi'ye ait hâşiyelerin de müellifin oğluna ait olduğu zannedilmektedir.

Görülen bazı hatalardan dolayı bu nüsha tahkike esas alınmamıştır.

Müstensih: Seyyid b. Kâsım. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1097 (1686).⁴⁷⁰

82- Milli Ktp., Eskişehir İl Halk Blm., nr. 419, vr. 21b-30b

Müstensih: Râtib Seyyid Abdurrahman. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 23 Cemâziyelâhir 1239 (24 Şubat 1824) Salı.

83- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 422, vr. 63b-86b

Müstensih: Hüseyin Şem'î talebelerinden Seyyid Mahmûd Hakkî. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1262 (1845-46).

84- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 1365, vr. 1b-21a

vr. 1b: "Hâzâ Risâle-i Birgivî". Ferağ kaydı yok.

85- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 2041, vr. 1b-33a

vr. 22b: "Hâze'l-Kitâbü'l-müsemmâ bi'l-Kifâye fî ilmi't-tasrîf li'l-Fâzılı'l-Birgivî rahmetullâhi aleyh". Müstensih: Konyalı Sarraçzâde Mehmed. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

86- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 5394, vr. 141b-155b

Kenarında *minhivât* kayıtları ve Nukrekâr Seyyid Abdullah Efendi'nin (ö. 776/1375) *Şerhu's-Şâfiye*'sinden alıntılar bulunmaktadır. Müstensih: Ahmed b. el-Hâc Veli. İstinsâh yeri: Süleyman Bey Camii Medresesi. İstinsâh tarihi: 1103 (1691-92).⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Müstensihin ismi, istinsâh yeri ve tarihi mecmuanın beşinci risâlesinin sonundan alınmıştır (vr. 83b).

⁴⁷⁰ Müstensih adı mecmuanın son risâleden (vr. 210b), İstinsâh tarihi de vr. 206a'dan alınmıştır.

⁴⁷¹ Müstensih adı, istinsâh yeri ve tarihi ilk risâleden alınmıştır. Bkz. vr. 127b.

87- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 6611, vr. 117b-128b

Zahriye: “Hâzâ Kitâbü *Kifâyeti*’l-mübtedi fi ilmi’s-sarf”. Kenarında ve satır arasında müstensihin şerhi bulunmaktadır. Nitekim ferağ kaydında “İlahi! Bize bu kitabı şerh etmeyi nasip ettiğin gibi sana en güzel şekilde dönmeyi bize ihsan et” diye dua da bulunmaktadır. Müstensih mecmûada bu risâleden önce yer alan kısımda (vr. 101b-112b) şerhi temize çekmeye başlamış, lakin “اَفْشَعْرُ” bâbına kadar gelebilmiştir. Müstensih: Malatyalı Muhammed b. Ebu Bekir. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1139 (1726-27).

88- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 8523, vr. 37b-59a

vr. 37b: “Kitabü’l-Kifâye”. Kenarında birtakım hâşiyeler ve notlar bulunmaktadır. Müstensih: Emîn-i tahmis-i Âsitâne sâbikan⁴⁷² Emîrîzâde es-Seyyid Abdullah. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 15 Safer 1195 (10 Şubat 1781).

89- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 9662, vr. 9b-19b

vr. 9b: “Hâzâ Kitâbü *Kifâye* li’l-Birgivî rahimehullâhu teâlâ”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1211 (1796-97).

90- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 9711, vr. 141b-155b

Müstensih: Ebubekir b. Ahmed b. Abdülkerim.⁴⁷³ İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1081 (1670-71).

91- Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 10321, vr. 1b-18a

Kenarında Üsküplü Hüseyin Efendi’nin *el-Înâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

92- Milli Ktp., Samsun İl Halk Blm., nr. 96, vr. 1b-20b

Ferağ kaydı yok.

93- Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Blm., nr. 330, vr. 1b-20b

vr. 1b: “Kitâbü *Kifâye* li’l-Mübtedi”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1026 (1617).⁴⁷⁴

⁴⁷² «أَمِينٌ تَحْمِيصٌ آسِتَانَهُ سَابِقًا» “İstanbul eski Kahvehâne Emîni”.

⁴⁷³ Müstensihin adı mecmuanın 4. risâlesinin sonundan alınmıştır (vr. 93a).

⁴⁷⁴ İstinsâh tarihi mecmûadaki bir sonraki risâleden alınmıştır (vr. 42a).

94- Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Blm., nr. 474, vr. 1b-13b

vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâyeti’l-mübtedî* tasnîfu Birgivî”. Müstensih: Ebubekir b. Mahmud. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâhir-i (21-29) Zilhicce 1148 (3-11 Mayıs 1736).⁴⁷⁵

95- Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Blm., nr. 479, vr. 1b-20b

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1157 (1744-45).

96- Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Blm., nr. 875, vr. 170b-182a

vr. 170b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâyeti’l-mübtedî*”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1160 (1747-48).⁴⁷⁶

97- Milli Ktp., Tokat Zile İlçe Halk Blm., nr. 108, vr. 1b-36a

Zahriye: “Hâzâ *Kifâye* li-Mevlânâ Birgivî Mehmed Efendi rahimehullâh”. Müstensih: Derviş Ruhanî b. Şeyh Ali. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi yazılı olarak: 1155 (1742-43), rakamlı olarak: 1165 (1751-52).

Tahkike esas alınan bu nüsha hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

98- Milli Ktp., Tokat Zile İlçe Halk Blm., nr. 264, vr. 28b-48a

Zahriye: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye* fi ilmi’s-sarf min telîfi Birgivî rahmetullâhi aleyh”. Kenarında **Üsküplü Hüseyin Efendi**’nin *el-Înâye* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih: Cafer b. Hüseyin. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1215 (1800-81).

99- Milli Ktp., Tokat Zile İlçe Halk Blm., nr. 391, vr. 11b-32a

Kenarında tashihler bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

100- Sultan II. Mahmud Ktp. (Kıbrıs), nr. 836, vr. 1b-17a

Kenarında Birgivî Mehmed Efendi’nin *el-Emsiletü’l-Fazliyye* adlı eserinden ve çeşitli sarf kitaplarından alıntılar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1 Zilhicce 1162 (12 Kasım 1749).

⁴⁷⁵ Müstensih adı ve istinsâh tarihi mecmûadaki bir sonraki risâleden alınmıştır (vr. 22a).

⁴⁷⁶ İstinsâh tarihi mecmûadaki bir önceki risâleden alınmıştır (vr. 169b).

101- Sultan II. Mahmud Ktp. (Kıbrıs), nr. 931, vr. 229b-241b

Kenarında çeşitli sarf kitaplarından ve “li-muharririhi Sinan” rumuzlu alıntılar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1146 (173-/34).

102- Sultan II. Mahmud Ktp. (Kıbrıs), nr. 1598, vr. 1b-21a

İlk sayfalarının kenarında metnin Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1192 (1778-79).

103- Süleymaniye Küt., Antalya Tekelioğlu Blm., nr. 872, vr. 50b-62a

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 13 Receb 1068 (16 Nisan 1658).⁴⁷⁷

104- Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Blm., nr. 1842, vr. 146-155b

Müstensih: İbrahim b. Muhammed. İstinsâh yeri: Merzifon Sultan Mehmed Han Medresesi. İstinsâh tarihi: 15 Cemâziyelevvel 1127 (19 Mayıs 1715).

105- Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi Blm., nr. 387, vr. 94b-111b

vr. 94b: “Hâza *Kifâye* li’l-Allâme el-Birgivî rahimehu”. Kenarında ve satır aralarında **Sobucalı Mehmed Efendi**’nin *Keşfü’l-inâye* isimli şerhinden ve **Birgivî**’nin *İm ‘ânü’l-enzâr*’ından notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

106- Süleymaniye Ktp., Daru’l-Mesnevi Blm., nr. 542, vr. 1b-42b

vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye*”. Kenarında ve satır aralarında notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

107- Süleymaniye Ktp., Daru’l-Mesnevi Blm., nr. 543, vr. 1b-29b

Zahriye: “*Kifâyetü’l-mübtetî* li’l-Birgivî”, vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye* el-metn”. Ferağ kaydı yok.

108- Süleymaniye Ktp., Denizli Blm., nr. 295, vr. 34b-56a

vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kelevî* mine’s-sarf li-Birgivî”. Kenarında **Sökeli Hasan b. Veli**’nin *el-Cenne* isimli şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1225 (1810-11).⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ İstinsâh tarihi mecmuadaki bir sonraki risâlenin sonundan alınmıştır (vr. 70a).

⁴⁷⁸ İstinsâh tarihi mecmuadaki bir sonraki risâlenin sonundan alınmıştır (vr. 33b).

109- Süleymaniye Ktp., Erzincan Blm., nr. 96, vr. 1b-17b

Kenarında yer yer **Üsküplü Hüseyin Efendi**'nin *el-İnâye* isimli şerhinden notlar vardır. Müstensih: Mehmed b. İbrahim b. Mehmed el-Erzincânî. İstinsâh yeri Öksüz b. Mehmed Camii. İstinsâh tarihi: 1184 (1770-71).

110- Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 1115, vr. 82a-86a

Kenarında ve satır aralarında notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

111- Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4826, vr. 17b-25b

Müstensih: Ebu Bekir b. Mustafa. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1182 (1768-69).

112- Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 5061, vr. 18b-35b

Zahriye: “Hâzâ Kitâbü *Yeni Sarf* Birgivî Mehmed Efendi rahmetüllâhi aleyh”. Kenarında sarf ilmine dair çeşitli kitaplardan notlar bulunmaktadır. Müstensih: Ömer b. el-Osman. İstinsâh yeri ve tarihi yok.

113- Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 5373, vr. 97b-111b

Zahriye: “*Kifâye*, müellifi: Birgivî”. Kenarında ve satır aralarında **Sökeli Hasan b. Veli**'nin *el-Cenne* şerhinden notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1146 (1733-34).

114- Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 5421, vr. 109b-132b

vr. 109b: “Hâzâ Kitâbü *Kifâye* Birgivî Mehmed Efendi”. Ferağ kaydı yok.

115- Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 6090, vr. 1b-12a

vr. 1b. “Birgivî'nin sarfdan *Kifâye*”. Kenarında yer yer tashihler ve baş tarafında notlar bulunmaktadır. Müstensih: Bâbâ-i Atîk'de sâkin Ahmed b. Derviş Muhammed. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1 Cemâziyevvel 1016 (24 Ağustos 1607).

116- Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi Blm., nr. 779, vr. 1b-15b

vr. 1b: “*Kitâb-ı Binâ*”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1180 (1766-67).

117- Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan Blm., nr. 397, vr. 130b-155a

Ferağ kaydı yok.

118- Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı Blm., nr. 2887, vr. 1b-18b

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1087 (1676-77).

119- Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 995, vr. 1b-24b

vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâyeti’l-mübedî* min telifâtı Mehmed Efendî Birgivî”.

Kenarında tashihler bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

120- Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3704, vr. 83b-111b

Ferağ kaydı yok.

121- Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi Blm., nr. 197, vr. 159b-169b

Kenarda metnin üzerine yapılan şerhlerden alıntılar vardır. Ferağ kaydı yok.

122- Süleymaniye Ktp., Muğla Hoca Mustafa Efendi Blm., nr. 128, vr. 8b-32a

Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1284 (1867).⁴⁷⁹

123- Süleymaniye Ktp., Murad Buhari Blm., nr. 326, vr. 174b-198b

vr. 174b: “Hâzâ’l-kitâb *Cedîd Kifâye*”. Kenarında yer yer tashihler bulunmaktadır. Müstensih: Kâtibzâde Ahmed b. Ali. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1194 (1780).

124- Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3502, vr. 1b-17b

Kenarında «المحرره لودعي» rumuzlu kayıtlar bulunmaktadır. Müstensih: Şeyh İbrahim b. Ali el-İznîkmîdî (İzmit). İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1130 (1717-18).

125- Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 4016, vr. 32b-59a

vr. 32b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye*”. Kenarlarında bazı kelimelerin i’lâlleri Türkçe olarak izah edilmiştir. Müstensih: Veli b. Mustafa. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1 Receb 1176 (16 Ocak 1763) Pazar, sabah öğlen arası.

126- Süleymaniye Ktp., Süleymaniye Blm., nr. 981, vr. 1b-20a

Kenarlarında çeşitli kitaplardan sarf ilmine dair notlar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

⁴⁷⁹ İstinsâh tarihi mecmuadaki bir önceki risâlenin sonundan alınmıştır (vr. 33b).

127- Süleymaniye Ktp., Süleymaniye Blm., nr. 983, vr. 29b-49a

vr. 29b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye* Şeyh”. Kenarında sarf ilmine dair notlar bulunmaktadır.

128- Süleymaniye Ktp., Tırnovalı Blm., nr. 1706, vr. 29b-49a

Zahriye: “*Kifâye*”. Kenarında yer yer tashihler ve notlar bulunmaktadır. Müstensih: Yusuf. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1066 (1655-56).

129- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 356, vr. 113b-140b

Ferağ kaydı yok.

130- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 646, vr. 1b-26a

Kenarlarında yer yer tashihler var. Müstensih: Ahmed b. Selman. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1177 (1763-64).

131- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 1720, vr. 211b-222a

vr. 211b: En üst satırda *Kifâyetü’l-mübtedî* Birgivî. Bunun bir alt satırında: “Hâzâ *Kitâbü Sarfî Birgivî Kifâye*”. Kenarlarında ve satır aralarında tashihler ve notlar bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 1275 (1858-59).

132- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 4566, vr. 59b-70a

Müstensih: Aksaray doğumlu Mahmud b. Halil. İstinsâh yeri: Niğde Çintezâde Mehmed Efendi Medresesi. İstinsâh tarihi: Rebûlevvel 1216 (Temmuz-Ağustos 1801).

133- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 4714, vr. 1b-35a

Kapak: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye*”. Kenarında bazı tashihler, **Tavuskarî Mehmed Efendi**’nin *Bidâ’atü’l-müktefî* isimli şerhinden alıntılar ve bazı kelimelerin Türkçe i’lâller bulunmaktadır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Cemâziyelâhir 1194 (Haziran-Temmuz 1780).⁴⁸⁰

134- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 5436, vr. 29b-49a

vr. 29b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâye* Bîlkûlî Mehmed Efendî rahmet”. Son taraftan bir iki varağı eksik olup nüsha «الباب السابع: في اللفيف» “Yedinci Bâb: Lefif” başlığı ile bitmektedir. Dolayısıyla ferağ kaydı yoktur.

⁴⁸⁰ İstinsâh tarihi mecmuadaki bir sonraki risâlenin ferağ kaydından alınmıştır (vr. 47b).

135- Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 7633, vr. 1b-15b

Sonunda müellifin teliften ferağ kaydı var. İstinsâhtan ferağ kaydı yok.

136- Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Ktp., Zeytinoğlu Blm., nr. 467, vr. 1b-15b

Kenarında **Kasapzâde İbrahim Efendi**'nin (ö. 1029/1620) şerhi bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

137- Topkapı Sarayı Ktp., Emanet Hazinesi Blm., nr. 1860, vr. 28

Zahriye: “Yeni sarf. Hâza’l-kitâb *Kifâyetü ’l-mübtedî*”. Ferağ kaydı yok.

138- Topkapı Sarayı Ktp., Emanet Hazinesi Blm., nr. 1987, vr. 37

Kapak: “*Kifâye mine’s-sarf li-Birgivî rahimehu*”. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâhir-i (21-30) Receb 1187 (8-17 Ekim 1773).

139- Trabzon İl Halk Ktp., nr. 236, vr. 1a-20b

Kenarında tashihler ve çeşitli sarf kitaplarından Türkçe ve Arapça alıntılar bulunmaktadır. Ferağ kaydı yok.

140- Trabzon İl Halk Ktp., nr. 250, vr. 16b-39a

Müstensih: İshak Beyzâde’lerden Hâfizu’l-Kebîr Ahmed et-Trabzonî. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 21 Ramazan 1191 (23 Ekim 1777) Perşembe.

Tahkike esas alınan bu nüsha hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

141- Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Ktp., Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Blm., nr. 256, vr. 52b-69b

Zahriye: “*Yeni Sarf Birgili*” Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 25 Ramazan 1105 (20 Mayıs 1694).

142- Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Ktp., Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Blm., nr. 431, vr. 81b-90b

Kenarında çeşitli kitaplardan ve yer yer **Üsküplü Hüseyin Efendi**'nin *el-İnâye* ve **Kuşadalı Ahmed Efendi**'nin *İnâyetü ’l-mübteğî* isimli şerhinden, hemen her sayfada da **Sökeli Hasan b. Veli**'nin *el-Cenne* isimli şerhinden alıntılar bulunmaktadır. Müstensih:

Borlulu Abdullah Seyyid b. Ömer ez-Za‘ferânî. İstinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: 20 Safer⁴⁸¹ 1164 (18 Ocak 1751).

143- Zâhiriyye Ktp. (Şam), nr. 15693, vr. 1b-25b

vr. 1b: “Hâzâ *Kitâbü Kifâyeti’l-mübtedî*”. Müstensih: Molla Ahmed. İstinsâh yeri: Bîlan Medresesi. İstinsâh tarihi: 5 Ramazan 1143 (14 Mart 1731).⁴⁸²

F. MATBU NÜSHALARI

Kifâyetü’l-mübtedî’nin altısı İstanbul’da olmak üzere toplam on baskısı yapılmıştır. Bu matbu nüshaların temel özellikleri basım tarihine göre şöyledir:

1. İstanbul: Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriyye, 1256 (1840), s. 2-41.

Birgivî’nin *el-Emsiletü’l-Fazliyye* adlı eseri ile beraber (s. 42-77) basılmıştır. Baskıda *Kifâye* metninin özellikle son sayfalarında dizgi hatalarının bulunduğu ve tekid nunları bahsinde Birgivî’nin çekimine sadık kalınmadığını görülmüştür.⁴⁸³

Baskıdan ferağ kaydı evâhir-i (21-30) Rebîülevvel 1256’dır (23 Mayıs - 1 Haziran 1840).⁴⁸⁴

2. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1873), 32 s.

Kapak: “Hâzâ *Kifâyetü’l-mübtedî* fi’t-tasrîf li’l-mevlâ Mehmed b. Pîr Ali el-ma‘ruf bi-Birgivî rahimehüllâh, nefe‘anellâhü bi-ilmihî. Âmîn”.

Bu baskıda da dizgi hatalarının bulunduğu ve tekid nunları bahsinde Birgivî’nin çekimine sadık kalınmadığını görülmüştür.⁴⁸⁵

Baskıdan ferağ kaydı 16 Zilkade 1289’dur (15 Ocak 1873).⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Müstensih adı için bkz. vr. 33b ve 46b. İstinsâh tarihinde bulunan ay ve gün kenardaki notların son kısmından alınmıştır (vr. 46b).

⁴⁸² Müstensih adı, istinsâh yeri ve tarihi için bkz. 79a.

⁴⁸³ Dizgi hatası örnekleri için bkz. s. 39, 41.

⁴⁸⁴ Bu baskının bir nüshasını görmek için bkz. Köprülü Ktp., Mehmet Asım Bey Blm., nr. 654.

⁴⁸⁵ Dizgi hatası örnekleri için bkz. s. 21, 25, 32.

⁴⁸⁶ Bu baskının bir nüshasını görmek için bkz. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Genel Koleksiyon, nr. 1684.

3. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300 (1882), 32 s.

Bu, bir önceki baskıyla sayfa tutarlıdır ve kapak sayfasında aynı unvan bulunmaktadır. Bunda da dizgi hatalarının devam ettiği ve tekid nunları bahsinde Birgivi'nin çekimine sadık kalınmadığı görülmüştür.⁴⁸⁷

Baskıdan ferağ kaydı 5 Muharrem 1300'dür (16 Kasım 1882).⁴⁸⁸

4. İstanbul: y.y., 1303 (1886), 32 s.

Kapak: “*Metn-i Kifâye, Hâzâ Kifâyetü 'l-mübtedî fi't-tasrîf li'l-mevlâ Mehmed b. Pîr Ali el-ma'ruf bi-Birgivi rahimehüllâhu aleyh ve nefe'anellâhü bi-ilmihî. Âmîn*”.

1289'daki baskıyla sayfa tutarlı olan bu baskıda hataların mümkün mertebe düzeltildiği ancak yine tekid nunları bahsinde Birgivi'nin çekimine sadık kalınmadığı görülmüştür.⁴⁸⁹

Baskıdan ferağ kaydı yoktur.

5. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, 1317 (1899), 32 s.

Kapak: “*Metn-i Kifâye, Maârif Nezâret-i Celîlesinin 524 numaralı Şaban 9 sene 1317 (13 Aralık 1899) tarihli ruhsatıyla Hakkâklar Çarşısı'nda 11 numaralı sahaf esnafından Hezargradlı (Razgrad) Hacı Hâfız Şâkir Efendi'nin marifetiyle Şirket-i Sahâfiyye-i Osmaniyyenin 52 numaralı matbaasında tab' olunmuştur*”.

1289'daki baskıyla sayfa tutarlı olan bu baskıda bir önceki baskı gibi hataların mümkün mertebe düzeltildiği ancak tekid nunları bahsinde Birgivi'nin çekimine sadık kalınmadığı görülmüştür.

Baskıdan ferağ kaydı yoktur.⁴⁹⁰

6. Y.y., ty., 32 s.

Kapak: “*Hâzâ Kifâyetü 'l-mübtedî fi't-tasrîf li'l-mevlâ Mehmed b. Pîr Ali el-ma'ruf Bîrgivî rahmetüllâhi teâla bi-ilmihî. Âmîn*”.

⁴⁸⁷ Dizgi hatası örnekleri için bkz. s. 39, 41.

⁴⁸⁸ Bu baskının bir nüshasını görmek için bkz. Millet Ktp., Ali Emiri Arabi Blm., nr. 3941.

⁴⁸⁹ Bu baskının bir nüshasını görmek için bkz. Süleymaniye Ktp., Necib Erdem Blm., nr. 409. Baş tarafında “Hakkâklar çarşısında 45 numaralı el-Hâc Hüseyin Efendi'nin dükkânında fûrûht olunur. Cümâdelevvel 2 fi seneti 1303 (6 Şubat 1886)” yazmaktadır.

⁴⁹⁰ Bu baskının bir nüshasını görmek için bkz. Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 6545.

Basım yeri ve tarihi hakkında bir malumat bulunmayan ve 1289'daki baskıyla sayfa tutarlı olan bu baskı el yazısıyla dizilip basılmıştır. Bunda da önceki baskılar gibi tekid nunları bahsinde Birgivî'nin çekimine sadık kalınmadığı görülmüştür.⁴⁹¹

7. Mısır: Dâru't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, 1409 (1989), s. 49-251

Ahmed Muhammed Abdünnâim'in dirase ve tahkikiyle yapılan bu baskı 221 sayfa olarak basılmıştır. Kapakta adı *Kifâyetü 'l-mübtedî fi 't-Tasrîf* dir. Nâşir önsözde kitabı dirâse ve tahkik olmak üzere iki kısımda yazdığını belirtmektedir (s. 3-4).

Dirâse kısmı üç fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda (s. 7-14) müellif Birgivî'nin hayatından bahsedilmiştir. İkinci fasılda (s. 15-34) kitabın tahlili yapılmıştır. Üçüncü fasılda ise (s. 35-46) tahkike esas alınan nüshaların özellikleri, tahkik metodu anlatılmış ve nüshaların baş ve sonlarından birer suretleri konmuştur.

Tahkik kısmında (s. 49-251) kitapta yer alan meseleler ilk sarf kaynaklarında nasıl geçtiği beyan edilip uzun dipnotlarla metin tahkik edilmiştir.

Son tarafta önce (s. 253-264) kitapta veya dipnotta geçen ayet, hadis, Arapların sözleri, mezhep ve kabileler, âlimler, şiirler ve kaynakların fihristi, ardından da (s. 265-269) kitabın konularının tafsilatlı bir fihristi verilmiş, hata ve savab cetveli ile kitab hitâma ermiştir.

Muhakkik, tahkiki yaptığı 1989 şartlarına göre kitabı sadece Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye'de bulunan ve en eskisi 1239 (1824) tarihli üç yazma nüshayı esas alarak tahkik ettiği için metinde bazı yanlışlar bulunmaktadır.⁴⁹²

8. İstanbul: Medrese Kitabevi Basım Yayın Dağıtım, 1994, 44 s.

Dizgi ve mizanpajı Semir Köprülü tarafından yapılmıştır.⁴⁹³

⁴⁹¹ Bu baskının bir nüshasını görmek için bkz. Atatürk Üniversitesi Merkez Ktp., Seyfettin Özege Blm., nr. 115294.

⁴⁹² Mesela bkz. s. 59, str. 3: «فَكَسَّرْتُ» olması gerekirken «وَبَيَّنْتُ»; s. 59, str. 4: «ما جاء منه» olması gerekirken «عن الاستمرار»; s. 111, str. 2: «على الاستمرار» olması gerekirken «قياسية»; s. 134, str. 2: «في الفعل ثقيل» olması gerekirken «في الفعل الثقيل»; s. 175, str. 2: «مع مهموز العين» olması gerekirken «مع مهموز اللام» şeklinde yazılmıştır. Ayrıca s.147, str.5'te mastar binâ-i nev'in örnekleri yazılmamış; s. 181, str. 1: şerhten olan «جمع آدم» ibaresi metne eklenmiştir.

⁴⁹³ Baskıda yayım tarihi belirtilmemiştir. Fakat yayınevi sahibi Kemal Sekmen'le yaptığım telefon görüşmesinde bu tarihte yayınladığını belirtmiştir. (06.09.2019)

9. Erzurum: Erzurum Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000, 114 s.

Bu baskı Mehmet Sadi Çöğenli tarafından hazırlanmıştır. Kitabın sol tarafında Türkçe kapak ve jenerik sayfalarından sonraki sayfada, hazırlayanın “önsöz”ü bulunmaktadır. Devam eden sayfada müellif “İmâm Birgivî”nin kısaca hayatından bahsedilmektedir. Hazırlayan önsözünde çalışmasını iddialı bir şekilde şöyle takdim etmektedir:

metin neşre hazırlanırken Kuşadalı Şeyh Ahmet’in Biğâyetü’l-Mübteğî Şerhu’l-Kifâyeti’l-Mübtedî⁴⁹⁴ (İstanbul Matbaa-i İzzet Esat) ve Süleyman Sırrı’nın Kifâyetü’l-Müntehâ fi Şerhi Kifâyeti’l-Mübtedî (İstanbul Darü’l-tıbatî’l-Amire 1312) isimli eserleri esas alınmış ve bu kitaplardan hemen hemen müstağnî kılacak şekilde istifade edilmiştir.⁴⁹⁵

Bu baskıda bazı noksanlıklar görülmektedir. Meselâ «اِحْرَاجُ»ye mülhak iki bâb unutulmuş 41 bâbtan 39 tanesi zikredilmiştir.

10. İstanbul: Mektebetü’l-İrşad, 2019, 135 s.

Bir önceki çalışmanın yeniden dizilerek yayımlandığı bu baskının kapağında *el-İzâh li-fehmi Kifâyeti’l-mübtedî fi ilmi’s-sarf* adı bulunmaktadır. İlk üç sayfada (s. 5-7) birçok hatalı bilgi ile kısaca müellifin hayatından bahsedilmektedir. Bu baskıda da önceki baskıda görülen noksanlıklar devam etmektedir.

II. MUHTEVASI

Kifâyetü’l-mübtedî -başlıksız- bir “mukaddime”, yedi “bâb” ve bir “hâtıme”den oluşmaktadır. Aşağıda aynı tertiple içerikleri kısaca tanıtılacaktır.

A. MUKADDİME (s. 5-12)

Birgivî risâleye besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra sarf ilminin asıl mevzuu olan “**müştak kelimeler**”in birbirine girift üç başlık altında incelendiğini ve sarf

⁴⁹⁴ Önsözde kitap yukarıdaki gibi zikredilse de kitabın asıl ismi ileride geleceği üzere *İnâyetü’l-Mübteğî fi Şerhi Kifâyeti’l-mübtedî* dir.

⁴⁹⁵ Baskıda, bu iki geniş hacimli şerhten “metni/ibareyi anlamaya” yönelik kısa alıntılar yapılmış olup her iki şerhte yer alan sarfa ve diğer ilimlere dair yüzlerce meseleden müstağnî kılacak şekilde bir istifade söz konusu değildir.

ilmini tahsil etmek isteyenlerin, karşlarına bir kelime çıktığında onu tahlil edebilmeleri için bu kısımları bilmeleri gerektiğini ifade eder. “Aksâm-ı semâniye”, “aksâm-ı seb‘a” ve “aksâm-ı semâniyete aşer” diye başlıkları bu üç taksimi anlatırken önce gerekçe mahiyetinde aklî taksîm yapar, sonra liste halinde kısımları sayar.

1- Aksâm-ı Semâniye:

Bu sekiz kısımdan kasdı şunlardır:

1. Sülâsî mücerred sâlim,
2. Sülâsî mücerred gayr-i sâlim,
3. Rubâî mücerred sâlim,
4. Rubâî mücerred gayr-i sâlim,
5. Sülâsî mezîdün fih sâlim,
6. Sülâsî mezîdün fih gayr-i sâlim,
7. Rubâî mezîdün fih sâlim,
8. Rubâî mezîdün fih gayr-i sâlim.⁴⁹⁶

2- Aksâm-ı Seb‘a:

Bu yedi kısımdan kasdı şunlardır:

1. Sahîh:	Kök harflerinde hemze, şedde veya illet harfî bulunmayan kelime,
2. Mehmûz:	Kök harflerinde hemze bulunan kelime,
3. Muzâ‘af:	Ayne’l-fiili ile lâme’l-fiili aynı cins harf olan kelime,
4. Misâl:	Sadece fâe’l-fiili illetli olan kelime,
5. Ecvef:	Sadece ayne’l-fiili illetli olan kelime,
6. Nâkıs:	Sadece lâme’l-fiili illetli olan kelime,
7. Lefîf:	Kök harflerinde iki illet harfî bulunan kelime. ⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ Birgivî bu sekiz kısmın gerekçe mahiyetindeki aklî taksimini meâlen şöyle ifade eder (s. 5-6):

Müştak (türeyen) kelimelerin fiil-i mâzi müfred müzekker gâib kalıbında (kök harflerinde) ek bir harf yoksa “mücerred” ya da “aslî” diye, ek bir harf varsa “mezîdün fih” ya da “ziyadeli” diye isimlendirilir. Mücerred kelimenin fiil-i mâzi müfred müzekker gâibi üç harfli olursa “sülâsî mücerred”, dört harfli olursa “rubâî mücerred” diye isimlendirilir. Mezîdün fih olan kelimede eğer ek, üç harf üzerine olursa “sülâsî mezîd”, eğer dört harf üzerine olursa “rubâî mezîd” diye isimlendirilir. Bu dört kısımdan her birinde eğer hemze, şedde veya illet harfî bulunmazsa “sâlim” ya da “sahih” diye, eğer bulunursa “gayr-i sâlim” diye isimlendirilir. Bunların toplamı sekiz kısımdır. Her hangi bir müştak kelime illaki bu kısımlardan birine girer ve bu kısımlardan iki tanesi bir kelimede toplanmaz.

⁴⁹⁷ Birgivî bu yedi kısmın gerekçesini meâlen şöyle ifade eder (s. 8): “Müştak bir kelime muhakkak bu kısımlardan birine girer, ancak («سَلَامٌ») gibi bu kısımlardan ikisinin de bir kelimede toplanması caizdir.”

3- Aksâm-ı Semâniyete Aşer (Emsile-i Muhtelif):

Bu kısmı evvelâ tabloda gösterildiği gibi müştak kelimeyi dört ana başlığa, sonra da bunları alt başlıklara ayırarak liste halinde zikreder.

MÜŞTAK KELİMELER			
A. FİİL	B. SIFAT	C. MASDAR	D. İSİM
1. Mâzî	1. İsm-i fâil	1. Müekkid masdar-ı gayr-ı mîmî	1. İsm-i mekân
2. Muzâri	2. İsm-i mefûl	2. Masdar-ı mîmî	2. İsm-i zamân
3. Emir	3. Sıfat-ı müşebbehe	3. Masdar binâ-i merra	3. İsm-i âlet
4. Nehiy	4. İsm-i tafdîl	4. Masdar binâ-i nevi	4. İsm-i fiil ⁴⁹⁸
5. Taaccüb		5. Mübalağa-i masdar	

Sonra **emsile-i muhtelif** diye isimlendirilen bu 18 tane kalıptan Basralılara göre **müekkid masdar-ı gayr-ı mîmî**'nin, Kûfelilere göre ise **fiil-i mâzînin müfred müzekker gâibi**'nin iştikak ve vaz' da asıl olduğunu söyler (s. 11).

Mukaddime kısmının sonunda aksâm-ı seb'ayı esas alarak bu kitabı yedi bâba ayırdığını ve her bâbta kelimenin yukarıda izah edilen kısımlardan hangisinden olduğunu izah edecek bilgileri verdiğini ifade eder (s. 11-12).

B. BİRİNCİ BÂB: SAHÎH (s. 15-47)

Birgivî bu bâbta 1) Sarf ilminin bâbları, 2) Emsile-i muhtelif kalıpları ve 3) Bazı bâblara özel i'lâl kaideleri olmak üzere üç konuyu işler.

1. Sarf İlminin Bâbları (s. 15-23)

Birgivî sarf ilminin bâblarının sayısını 41 olarak tespit etmiştir.

Bu bâblardan;

⁴⁹⁸ Birgivî bu on sekiz kısmın gerekçesini meâlen şöyle ifade eder (s. 11): “Müştak bir kelime muhakkak bu kısımlardan birine girer ve bu kısımlardan iki tanesi bir kelimeye toplanmaz.”

6 tanesi: Sülâsî mücerred,

1 tanesi: Rubâî mücerred,

3 tanesi: Rubâî mezîd,

31 tanesi: Sülâsî mezîd içindir.

Bu 31 bâbdan;

3'ü: Mülhak olmayan rubâîler,

8'i: Rubâî mücerrede mülhak olanlar,

5'i: Mülhak olmayan humâsîler,

8'i: «تَدَخَّرَجَ»'ye mülhak olanlar,

4'ü: Mülhak olmayan sūdâsîler,

2'si: «اِحْرَنْجَمَ»'ye mülhak olanlar,

1'i: «اَفْشَعَرَّ»'ya mülhak olanlar içindir. (bkz. Ek 3, Şema 2)

2. Emsile-i Muhtelif Kalıpları (s. 24-43)

Birgivî, yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi 18 tane olarak belirlediği emsile-i muhtelif kalıplarını burada “Fiil”, “Sıfat”, “Masdar” ve “İsim” diye dört fasılda izah eder.

Bu fasıllarda ilgili kalıpların tariflerini, çekimi yapılanların kaç vecih üzere nasıl çekileceklerini, mâzî ve muzârinin malûm (etken) ve meçhûl (edilgen) alâmetlerini, muhâtab emir kalıbının muzâriden ve fiil olmayan kalıpların sülâsi ve gayr-i sülâsîden nasıl türetildiğini, fiil-i taaccüb, ism-i tafdîl ve ismî fiilin türeme şartlarını izah eder.

3. Bazı Bâblara Özel İ'lâl Kaideleri (s. 44-47)

Birgivî burada dört bâba özel bir takım i'lâl kaidelerini izah eder.

Evvelâ «اِفْتِعَالَ» bâbının fâe'l-fiili ya da ayne'l-fiiline bir takım harfler geldiğinde meydana gelen i'lâl kaidelerini açıklar. Bu i'lâllerden hangisinin vâcib (gerekli) hangisinin câiz olduğunu belirtir.

[1] Mâkabli sâkin, elif olmayan illet harfi aslî olursa «شَيِّ» gibi- hemzenin harekesi mâkabline verilip hazfedilebilir.

[2] Mâkabli sâkin, elif olmayan illet harfi ilhak için eklenmişse «جَوَيْة» gibi- yine hemzenin harekesi mâkabline verilip hazfedilebilir.

[3] Mâkabli sâkin, elif olmayan illet harfi ilhak dışında başka bir şeyden dolayı eklenmişse «خَطِيئة» gibi- hemze mâkablindeki harfin aynısına kalbedilip ona idgam edilebilir.

b) Mâkabli harekeli olursa «مُؤَجَّل» ya da «مُؤَجَّل» gibi- hemze tahfif ya da tahkîk edilebilir.

B Hemze iki tane olursa 1 ya birincisi harekeli ikinci sakin olur 2 veya ikisi de harekeli olur.

1 Birincisi harekeli ikincisi sakin olursa «أَمِنَ», «إِيْمَانٌ», «أَوْمِنَ» gibi- hemzenin mâkablinin harekesinin cinsine göre kalbedilmesi gerekir.

2 İkisi de harekeli olursa bakılır;

a) Eğer «أَيْمَةٌ» ve «جَاءَ» gibi- hemzenin kendisi veya mâkabli kesreli olursa yâ harfine kalbedilmesi gerekir. b) Eğer kendisi veya mâkabli kesreli değilse «أَوْيْدِمَ» gibi- vâv harfine kalbedilmesi gerekir.⁴⁹⁹

D. ÜÇÜNCÜ BÂB: MUZÂAF (s. 59-66)

Birgivî, muzâaf fiilin tarifini yaparak bâba başlar ve sülâsî bâbların hangisinden gelip gelmediğini ifade eder. Daha sonra idğâmın tarifini yapıp kısımlarını şu şekilde izah eder:

İdğâm 3 kısımdır. I Vâcib, II Câiz, III Mümteni.

I Vacib: Bu kısım iki nevidir: A Peşpeşe gelen aynı cins iki harften birincisi sâkin ikincisi harekeli olur B veya aynı cins iki harfin ikisi de harekeli olur.

⁴⁹⁹ Hemzenin tahfif edilmesi bahsinin şeması için bkz. Ek 3, Şema 4.

A Peşpeşe gelen aynı cins iki harften «مَدَّ» gibi- birincisi sâkin ikincisi harekeli olursa idğâm edilir.

B İkisi harekeli olursa mâkableri 1 ya sâkin olur, 2 veya harekeli olur.

1 Makableri sâkin olursa a ya illet harf olur b veya sahîh harf olur.

a İlet harf olursa «مَادَّ» gibi- aynı cins iki harften birincisinin harekesi hazfolunup idğâm edilir.

b Sahîh harf olursa «يَمُدُّ» gibi- aynı cins iki harften birincisinin harekesi mâkabline nakledilip idğâm edilir.

2 Makableri harekeli olursa «اعْتَدَّ» gibi- aynı cins iki harften birincisinin harekesi hazfolunup idğâm edilir.

II Câiz: Aynı cins iki harften birincisi harekeli ikincisi sükûn-i ârız ile sâkin olur. Bu da sadece «لَمْ يَمُدَّ», «لَمْ تَمُدَّ», «لَمْ أَمُدَّ» ve «لَمْ نَمُدَّ» gibi- tesniye, cemi, müfred müennes muhâtaba olmayan, başına cezm edici gelmiş muzâaf fiil-i muzârilere ve - «مُدَّ» gibi- emr-i hâzırlarda olur.

Bu durumda «لَمْ يَمُدُّ» gibi- idğâm yapılması veya «لَمْ يَمُدُّ» gibi- yapılmaması câizdir.

III Mümteni: Aynı cins iki harften birincisi harekeli, ikincisi de harekeli «ت», cemi müennes nûnu ve nefsi mütekellim mea'l-gayr «لَا» zamiri bitişmesi sebebiyle sâkin olur veya «مَمْدُودٌ» gibi- aynı cins iki harfin arasına bir fâsıla girer.

Bu durumda «مَدَدْتُ», «لَمْ يَمُدُّنَ» ve «مَدَدْنَا» gibi- idğâm yapılmaz.⁵⁰⁰

E. DÖRDÜNCÜ BÂB: MİSÂL (s. 69-74)

Birgivî, misâl fiilin tarifiyle konuya başlar; ardından illet, lîn ve med harflerini sayar; sonra da misâl fiilin hangi sülâsî mücerred bâblardan geldiğini ve aksâm-ı seb'adan hangileriyle birarada bulanabildiğini anlatır.

Devamında misâl fiille ilgili i'lâlleri dört alt başlıkta izah eder.

⁵⁰⁰ İdğâmın kısımlarının şeması için bkz. Ek 3, Şema 5.

1. Misâl-i Vâvî Fiilinin Vâvındaki İ'lâller

Burada dört yerde vâvda gerçekleşen i'lâlleri tek tek örnekleriyle verir ve misâl fiilinin masdar-ı mîmî, ism-i zaman ve ism-i mekânının sahih fiile zıt olduğunu örnekleriyle anlatır.

2. Misâl-i Yâî Fiilinin Yâsındaki İ'lâller

Burada yâda gerçekleşen bir yerdeki i'lâli anlatır.

3. Vâv ile Yâdaki Müsterek İ'lâller

Burada «اِفْتِعال» bâbına giren misâl fiilin i'lâlini anlatır.

4. Misâl Fiilinde İ'lâl Yapılmayan Yerler

Burada anlattıkları yerler dışında misâl fiilde i'lâl uygulanmadığını ifade eder.

F. BEŞİNCİ BÂB: ECVEF (s. 77-89)

Birgivî, ecvef fiilin tarifiyle konuya başlar; ecvef fiilin aksâm-ı seb'adan hangileriyle birarada bulanabildiğini söyler ve sadece “de'âimü'l-ebvâb” (دَعَائِمُ الْأَبْوَاب) denilen, yani mâzinin ayne'l-fiilin harekesi muzâridekininden farklı olduğu 1, 2 ve 3. bâblardan⁵⁰¹ gelebileceğini belirtir.

Daha sonra ecvef fiildeki i'lâl kaidelerini şu iki başlık altında işler:

1. Ecvef Fiilde İ'lâl Yapılmayan Sîğalar

Burada diğer sarf kitaplarında pek değinilmeyen, ecvef fiilde i'lâl yapılmayan 9 sîğayı örnekleriyle izah etmiştir. Bu 9 sîğa şunlardır:

1) Taaccüb sîğaları. Misal: «مَا أَقُولُهُ» ve «أَقُولُ بِهِ».

2) Sıfat-ı müşebbehe ya da ism-i tafdîl olan «أَفْعُلُ» sîğası. Misal: «أَبْيَضُ», «أَسْوَدُ» ve «أَقْيَسُ», «أَخْوَطُ».

3) «بَيْعُ» kalıbındaki masdar. Misal: «فَوَلُّ» ve «بَيْعُ».

⁵⁰¹ Birgivî'nin sıralamasına göre sülâsî mücerredin üçüncü bâbı «عَلِمَ - يَغْلِمُ» bâbıdır.

- 4) Masdar binâ-i merre sîğası. Misal: «فَوَلَّ» ve «يَبْعُهُ».
- 5) Misâl-i yâî fiilin masdar binâ-i nevi sîğası. Misal: «يَبْعُهُ».
- 6) Mübalağa-i masdar sîğası. Misal: «تَقُولُ».
- 7) İsm-i alet sîğaları. Misal: «مَقُولٌ», «مَقُولٌ» ve «مَحْطٌ», «مَحْطٌ».
- 8) İsm-i fiil sîğası. Misal: «قَوْلٌ».
- 9) “İf’âl”, “İnfi’âl”, “İfti’âl” ve “İstif’âl” bâblarının dışındaki mezîdün fih bâbları sîğaları. Misal: «قَوْلٌ» ve «سَائِرٌ».

2. Ecvef Fiilde Yapılan İ‘lâllerin Türleri

Bu kısımda ecvef fiilde gerçekleşen i‘lâlleri 5 alt başlık altında tafsilatlı bir şekilde verir. Bu 5 başlık şunlardır:

- 1) Ayne’l-fiilinin elife kalbedilmesi. Misal: «قَالَ» ve «بَاعَ».
- 2) Ayne’l-fiilinin harekesinin mâkabline nakledilmesi. Misal: «يَقُولُ» ve «يَبْعُ».
- 3) Ayne’l-fiilinin hemzeye kalbedilmesi. Misal: «قَائِلٌ» ve «كَائِلٌ».
- 4) Ayne’l-fiilinin yâya kalbedilmesi. Misal: «قِيَامٌ» ve «صِيَامٌ».
- 5) Ayne’l-fiilinin mâkablinin harekesinin hazfedilip ayne’l-fiilin harekesinin ona nakledilmesi. Misal: «قِيلَ» ve «اخْتِيرَ».⁵⁰²

G. ALTINCI BÂB: NÂKIS (s. 93-104)

Birgivî, nâkıs fiilin tarifîyle konuya başlar; nâkıs fiilin aksâm-ı seb‘adan hangileriyle birarada bulanabildiğini söyler ve nâkıs-ı vâvînin ve nâkıs-ı yâînin hangi sülâsî mücerred bâblardan gelip gelemediğini belirtir.

Ardından nâkıs fiildeki i‘lâl bahislerini şu iki başlık altında işler:

⁵⁰² «ت» gibi «اِفْعَالٌ» babından gelen ecvef fiillerde meçhul mâzinin başındaki hemze-i vaslın harekesinin «ت» ile aynı olması gerektiğine dair bkz. İbni Akîl, Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân, **Şerhu İbni Akîl alâ Elfiyyeti İbni Mâlik**, Dimaşk, Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 1436/2015, II, 97; Ecvef fiilde i‘lâl yapılmayan sîğalar ve yapılan i‘lâllerin türlerinin şeması için bkz. Ek 3, Şema 6.

1. Nâkıs Fiilde İ'lâl Yapılmayan Yerler

Diğer sarf metinlerinde pek değinilmeyen bu konuyu üç başlık altında izah eder:

1) İ'lâl yapılmayan vâv harfi: İki yerde vâv harfinde i'lâl yapılmaz.

a) Vâv harfi üçüncü ve sâkin bir harf olup mâkabli fethalı olursa i'lâl yapılmaz.

Misal: «عَزُّونَ».

b) Vâv harfi sâkin veya fethalı olup mâkabli zammeli olursa i'lâl yapılmaz. Misal:

«يَعُزُّونَ» ve «سَرُّونَ».

2) İ'lâl yapılmayan yâ harfi: İki yerde yâ harfinde i'lâl yapılmaz.

a) Sâkin olup mâkabli fethalı olursa yâda i'lâl yapılmaz. Misal: «رَمَيْنَ».

b) Yâ harfi sâkin veya fethalı olup mâkabli kesreli olursa i'lâl yapılmaz. Misal:

«تَزْمِينِ» ve «خَبِيشِ».

3) İ'lâl yapılmayan vâv ve yâ harfi: İster vâv olsun ister yâ olsun bir yerde i'lâl yapılmaz.

Bu bir yer mâkableri sâkin ve sahih olduğu yerdir. Misal: «عَزُّو» ve «رَمِي».⁵⁰³

2. Nâkıs Fiilde Yapılan İ'lâllerin Türleri

Burada nâkıs fiilde gerçekleşen i'lâlleri 7 alt başlık altında tafsilatlı bir şekilde izah eder. Bu 7 alt başlık şunlardır:

1) Vâvın yâya kalbedilmesi. Misal: «رَضِي» ve «أَعْطَيْتُ».

2) Lâme'l-fiilinin elife kalbedilmesi. Misal: «عَزَا» ve «رَمَى».

3) Lâme'l-fiilinin hemzeye kalbedilmesi. Misal: «تَعَزَّاءَ», «عَزَّاءَ» ve «إِعْطَاءَ».

4) Lâme'l-fiilinin harekesinin hazfedilmesi. Misal: «يَعُزُّو» ve «يَزْمِي».

5) Lâme'l-fiilinin mâkablindeki zammenin kesreye tebdîl edilmesi. Misal: «التَّعَاطِي» ve «التَّمْيِي».

6) Cezim alâmeti olarak lâme'l-fiilin düşmesi. Misal: «لَمْ يَعْزُ» ve «لَمْ يَزِم».

7) İdgâm edilmesi. Misal: «مَعَزُّو» ve «مَرْمِي».⁵⁰⁴

⁵⁰³ Nâkıs fiilde i'lâl yapılmayan yerlerin şeması için bkz. Ek 3, Şema 7.

⁵⁰⁴ Nâkıs fiilde yapılan i'lâllerin türlerinin şeması için bkz. Ek 3, Şema 8.

Birgivî, nâkıs fiilin i'lâl bahisleri bittikten sonra özel bir çekimi olan «رَأَى - يَرَى» fiilinin sülâsî mücerred ve «إِفْعَال» bâbından nasıl çekildiğini izah eder ve bu bâbda yapılan i'lâlleri özetleyerek bâbı hitâma erdirir.

H. YEDİNCİ BÂB: LEFÎF (s. 107-111)

Birgivî, lefif fiilin tarifiyle konuya başlar ve iki kısım olduğunu belirtir. Bu iki kısım şunlardır:

1. Lefif-i Mefrûk

Birgivî, lefif-i mefrûkun tarifini “fâe’l-fiili ve ayne’l-fiili illet harfi olandır” diye yaptıktan sonra, hangi sülâsî mücerred bâblardan geldiğini ve aksâm-ı seb‘adan hangileriyle birarada bulanabildiğini söyler.

Devamında lefif-i mefrûkun fâe’l-fiilinin hazif, isbât ve kalb konusunda misâl fiilin fâe’l fiili gibi; lâme’l-fiilinin de bütün hükümlerde nâkıs fiilin lâme’l-fiili gibi olduğunu örnekleriyle izah eder. Son olarak tek harf kalan emr-i hâzırın çekimini yaparak bu kısmı hitâma erdirir.

2. Lefif-i Makrûn

Birgivî, lefif-i makrûnun tarifini “ayne’l-fiili ve lâme’l-fiili illet harfi olandır” diye yaptıktan sonra, hangi sülâsî mücerred bâblardan geldiğini ve aksâm-ı seb‘adan hangileriyle birarada bulanabildiğini söyler.

Daha sonra ayne’l-fiili ve lâme’l-fiilinde bulunan bu iki illet harfinin yâ veyahut vâv olması durumlarını tafsilatı ile izah eder. Devamında lefif-i makrûnun ayne’l-fiilin sahih fiil gibi olup i'lâl yapılamayacağını, lâme’l-fiilin ise nâkıs fiilin lâme’l-fiili gibi olduğunu, dolayısıyla onun i'lâl kaidelerine tâbi olduğunu izah ederek bu kısmı sonlandırır.

I. HÂTİME: TEKİD NÛNLARININ HÜKÜMLERİ

Birgivî risâlenin omurgasını oluşturan bu yedi bâbı bitirdikten sonra, hâtıme olarak tekid nûnlarının hükmünü izah eder. Evvelâ bu nûnların hangi fiillerin sonuna bittiğini açıklar; daha sonra da nûnların bitişmesi sebebiyle bu fiillerde hangi değişikliklerin meydana geldiğini çekim örneklerini de vererek izah eder.

Son olarak da teliften ferağ kaydı ile risâleyi tamamlar.

III. METODU

Birgivî Mehmed Efendi, *Kifâyetü'l-mübtedî*'nin tamamında konu bütünlüğüne riayet eder ve her bir konuyu muhtevâsını anlatırken ayrıntılı olarak verdiğimiz başlıklar altında işler.

Kitabın genelinde, konu başlarında önce konu başlığının tanımını yapar; daha sonra konuyla alakalı örnekleri, ayrıntıları ve istisnâları zikreder.⁵⁰⁵

Birgivî eserini muhtasar bir metin olarak tasarladığı için bazı kaidelerin örneklerini vermez⁵⁰⁶, hemen hemen ihtilaflı hiçbir meseleye girmez, sadece kök kelime meselesinde Basra ve Kûfeliler'in ihtilaflını söyler⁵⁰⁷; birkaçı müstesnâ meseleleri herhangi bir âlime nisbet etmeksizin genel olarak serdeder. Kitabda sadece Sibeveyh (ö. 180/796)⁵⁰⁸, Ahfeş (ö. 215/830 [?])⁵⁰⁹ ve Yunus b. Habîb'in (ö. 182/798)⁵¹⁰ ismini zikreder; Arap kabilelerinden ise iki yerde “Yemen ehlinin luğatı”⁵¹¹ ve “Hüzeyl oğullarına göre”⁵¹² diyerek söz eder.

Risâlenin en önemli özelliği illetli fiillerde i'lâl yapılmayan sîğaları ve durumları maddeler halinde tek tek sıralamasıdır.⁵¹³

Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (ö. VIII. / XIV. yüzyılın başları) *Merâhu'l-ervâh* adlı eserinden daha muhtasar, Zencânî'nin (ö. 660/1262 [?]) *İzzî*'sinden daha geniş olarak telif edilen bu risâle, adından da anlaşılacağı üzere (*Kifâyetü'l-mübtedî*) bu ilme yeni başlayanlar için yetecek derecede malumatı, sarfa dair önemli sayılacak hiçbir meseleyi dışarda bırakmadan, genel bir çerçeve içerisinde sunmaya çalışır ve bunda da kanaatimizce başarılıdır.

Eserin metodunu anlattığımız bu kısım, şerhlerinin en meşhuru *Înâyetü'l-mübteğî*'nin müellifi Kuşadalı Ahmed Efendi'nin mukaddimedeki şu sözleriyle hitâma erdirelim.

⁵⁰⁵ Örnek için bkz. Birgivî, *Kifâye*, s. 93-104.

⁵⁰⁶ Örnek için bkz. Birgivî, *Kifâye*, s. 98, dipnot: 5.

⁵⁰⁷ Birgivî, *Kifâye*, s. 11.

⁵⁰⁸ Birgivî, *Kifâye*, s. 87.

⁵⁰⁹ Birgivî, *Kifâye*, s. 86.

⁵¹⁰ Birgivî, *Kifâye*, s. 115.

⁵¹¹ Birgivî, *Kifâye*, s. 38.

⁵¹² Birgivî, *Kifâye*, s. 78.

⁵¹³ Birgivî, *Kifâye*, s. 74, 77-80, 93-96.

Sarf ilmi, ilimlerin anası, yüksek sarayın merdiveni, dallı budaklı yüce ilim ağacının en esaslı kökü ve *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'nin sahibi, faziletli, takvâlı, müttakîlerin imâmı, “Şeyh-ı Fâzıl-ı Birgî” diye meşhur, Mehmed b. Pîr Ali'nin *Kifâyetü'l-mübtedî* isimli risâlesi de bütün mühim kaidelere kefil olan bir kitap, himmeti sarf etmeye lâyık birçok faydalı bilgiyi içeren sağlam bir metin, sarf ilmine dair metinlerin en güzeli, tahrir açısından en tam olanı, fayda bakımından en büyüğü, temel kaideleri bir araya getirme açısından en geniş, fikirlerin özünü ve itirazların aslını içeren, lafzı sağlam, görüşü itibara değer, bilmece ve karmaşa olmayacak derecede gayet kısa, meseleleri karıştırma ve kaydırma bulunmayan, dil sürçmesi ve düzensizlik barındırmayan bir eser olunca...⁵¹⁴

IV. ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bu bölümde *Kifâye* üzerine yapılan on üç şerhi, daha önceki çalışmalarda zikredilmeyen iki tercümesi ve bir yüksek lisans tezi tanıtılacaktır.

A. ŞERHLER

Yazma eser kütüphanelerinin matbû kataloglarından, internetteki yazma katalog tarama sayfalarından ve *Kifâyetü'l-mübtedî* şerhleri üzerine yapılan tezlerden yaptığımız araştırmalar neticesinde eserin on ikisi Arapça, biri Türkçe olmak üzere toplam 13 tane şerhi olduğunu tespit ettik. Bu şerhlerden İbn Allân'ın (ö. 1057/1647) *Husnü'l-inâye* adlı eserin şu ana kadar her hangi bir nüshası bulamadık. Önceki çalışmalarda zikredilmemiş Sökeli Hasan b. Veli'ye (ö. 1068/1658'den sonra) ait *el-Cenne* isimli bir şerhin varlığını da ilk defa bu çalışmada ortaya koyduk.

Bu şerhler, telif tarihi, telif tarihinin bulunmadığı durumlarda ise müellifin vefatı göz önünde bulundurularak kronolojik olarak sıralanacaktır. Dikkatı çeken bazı özellikleri zikredilecek; başlarından ve sonlarından bir kısmı yazılacaktır.⁵¹⁵

1. Kasapzâde İbrahim Efendi (ö. 1029/1620), *Şerhu Kasapzâde alâ Kifâyeti'l-Mübtedî*

Kifâye üzerine yazılan ilk şerhtir. Müellif Kasapzâde'nin, Birgivî'nin *İzhâru'l-esrâr*'ı üzerine de bir şerhi vardır.⁵¹⁶ Kasapzâde *Kifâye* üzerine yaptığı şerhin

⁵¹⁴ Kuşadalı, *İnâyetü'l-mübteğî*, vr. 51b.

⁵¹⁵ Bu şerhlerin bulunduğu kütüphaneleri gösteren bir tablo için bkz. Ek 2.

⁵¹⁶ Bkz. Erdal Kaya, *Kasapzâde İbrâhim Efendi ve “el-Ezhâr fi Şerhi'l-İzhâr” Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2007.

mukaddimesinde, Birgivî'nin bu eseri, muhtasar bir şekilde yazdığını, sarf kaidelerinin cevherleri ile dolu bir hazine kıldığını; bu eserin muhtasar metinler içinde eşsiz bir eser olup, talebeler nezdinde ve özellikle kendisine göre, kadr û kıymetinin çok yüce olduğunu belirttikten sonra bir hâşiye yazmaya karar verdiğini belirtmektedir.

Eserin telif tarihiyle alakalı nüshalarda herhanbi bir kayda rastlanmamıştır.

Bu şerh üzerine Mehmet Münip Şallıoğlu'nun yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁵¹⁷

Başı:⁵¹⁸

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي صرّف الأشياء بالحكمة على ما يشاء، وفتح أبواب الجنان للأنبياء، ونصّب فيها سرور الأولياء، وضمّ إليهم في الإحسان الصالحاء، ... وبعد: فإن الفنّ الموسوم بـ«الصرف» و«التصريف»، مما يحتاج إليه كلّ وضعٍ وشريفٍ، وقد صنّف الشيخ محمد بن پير علي الشهير ببركوي ... مختصرًا موسومًا بـ«الكفاية» ... فصرفتُ عنانَ همّتي إلى نحو التّحشية، بعدم الآلة وقلة البضاعة، مراعيًا فيها قاعدة الاختصار، متجنّبًا عن الإطالة والإكثار، متيّمًا من من منّته التوفيق، أن يصرف لساني إلى نحو التّحقيق. (بسم الله الرحمن الرحيم) الجار والمجرور متعلق بـ«أولّف» ...

Sonu:⁵¹⁹

... (ويعود اللام المحذوفة للجزم فيهما) حال كونهما (مفتوحة بدخولهما) أي: نوني التأكيد (نحو:

ليغزون وليرمين وليطوين؛ ولم يغزون ولم يرمين ولم يطوين).

2. İbni Allân (ö. 1057/1647), *Husnü'l-Înâye bi'l-Kifâye*

Birgivî'nin “*et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*” isimli kitabına “*el-Mevâhibü'l-fethiyye ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye*” isimli bir şerh yazan Muhammed Alî b.

⁵¹⁷ M. Münip Şallıoğlu, *Kasapzade'nin Şerhü Kifâyeti'l-Mübtedi Eserinin Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2006.

⁵¹⁸ Şallıoğlu, *a.g.e.*, s. 1-2 (Metin kısmı).

⁵¹⁹ Şallıoğlu, *a.g.e.*, s. 115 (Metin kısmı).

Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Sıddîkî, *Kifâyetü'l-mübtedî*'si üzerine de bir şerh yazmıştır. Ancak bu şerhin varlığı sadece kaynaklardan bilinmektedir;⁵²⁰ herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

3. Üsküplü Hüseyin b. Ferhad el-Prizrenî (ö. XI. / XVII. yüzyıl), *el-Înâye fî Şerhi'l-Kifâye*

Hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanamayan Üsküplü, mukaddimesinden anlaşıldığı üzere, bu şerhi, bugün Bulgaristan topraklarında bulunan Burgaz kasabasında müderris iken, kendisine bu kitabı okumak için gelip giden bir talebenin ısrarı üzerine yazmış; eserin ne bıkıracak derecede uzun ne de anlaşılmayacak derecede kısa olmadığını belirtmiştir.

Müellif Hüseyin b. Ferhad, Birgivî'nin sadece zikredip geçtiği birçok sarf kuralının örneklerini vermiş; zamirlerin mercilerini göstermiş; konuları sarf ilminde başlangıç seviyesinde olan bir talebenin anlayacağı şekilde ilk kaynaklardan kısa ve özlü bir şekilde anlatmaya gayret etmiştir.

Bağdatlı İsmail Paşa⁵²¹ ve ondan nakille Ömer Rıza Kehhâle⁵²² her ne kadar bu eserin telif tarihini 1122 yılı olarak belirtmişlerse de, eserin yazmaları arasında bu tarihten önce istinsâh edilmiş nüshaların bulunması verilen tarihin doğru olmadığını göstermektedir.⁵²³

Bu şerh üzerine Ramazan Demir'in yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁵²⁴

Başı:⁵²⁵

⁵²⁰ Muhıbbî, *Hulâsatü'l-eser*, IV, 187; Bağdatlı, *Hedıyyetü'l-ârifîn*, II, 283; a. mlf., *Îzâhu'l-meknûn*, I, 405; el-Hanbelî, Muhammed b. Abdülbâkî, *Meşyehatü Ebî'l-Mevâhib el-Hanbelî*, (thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız), Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1410/1990, s. 84.

⁵²¹ Bağdatlı, *Hedıyyetü'l-arifîn*, I, 341.

⁵²² Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn*, IV, 40.

⁵²³ Bkz. Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3504, istinsâh tarihi: 8 Rebîülâhır **1064** (29 Şubat 1654)); (Ankara) Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 1024, müstensih: Ali b. el-Hâc Abbâs, istinsâh tarihi: Evâhir-i (21-29) Zilhicce **1103** (3-11 Eylül 1692); Tokyo Üniversitesi Ktp., nr. 1039, müstensih: Ali b. el-Hâc Abbâs, istinsâh tarihi: Evâsıt-ı [11-20] Muharrem **1104** (22 Eylül – 1 Ekim 1692).

⁵²⁴ Ramazan Demir, *Üsküplü Hüseyin b. Ferhâd ve el-'Înaye fî Şerhi'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002.

⁵²⁵ Ramazan Demir, *a.g.e.*, s. 1-3 (Metin kısmı).

بسم الله الرحمن الرحيم. نحمدك يا من علّت عنايته عن العلة، وجلّت كفايته عن القلة ... وبعد:
فيقول العبد الفقير إلى الله الغني حسين بن فرهاد الأسكوبي مولداً، الپريزريني منشأ ... كان بعض الطلبة
يتردد إليّ حين كنت مدرّساً بقصبة بُرغوس ... وقرأ عليّ كتاب «الكفاية» الذي صنّفه الفاضل الكامل
العالم العامل محمد، المعروف ببرگوي في علم التصريف ... وسألني أن أشرحه، فأجبتُه إسعافاً بمرامه
لإلحاحه وإبرامه ... وسميته بـ«العناية في شرح الكفاية» ... أراد المصنف افتتاح كتابه بالتحميد بعد التيمّن
بالتسمية شكرًا على أنعم الله تعالى، التي من جملة ما توفيق عمل هذا الكتاب، فقال: (الحمد) هو الوصف
بالجميل الاختياري على جهة التعظيم والتبجيل، واللام ...

Sonu.⁵²⁶

... (وَلَمْ يَطْوِينَ) أورد هذه الأمثلة مقترنة بـ«لم» - وإن كانت مستغنى عنها - لزيادة الإيضاح ... ومن
المستقبل الطلبي المؤكّد بهما جواب القسم، كقولك: «بالله لأفعلن»، والعرض، نحو: «ألا تنزلن»، والتمني،
نحو: «ليتك تخرجن». هذا آخر ما تيسر من «شرح الكفاية».

4. Sökeli Hasan b. Veli (ö. 1068/1658'den sonra)⁵²⁷, el-Cenne

Kaynaklarda müellifi hakkında bir malumat bulamadığımız bu şerhin yazma eser kütüphanelerinde biri mukaddimeli, biri mukaddimesiz olarak iki nüshasını tesbit edebildik.⁵²⁸ Müellif Sökeli, bu şerhi Peygamber Efendimiz'in kabri ile minberi arasında bitirmesinden dolayı *el-Cenne* diye isimlendirdiğini mukaddimede ifade etmektedir. Teliften ferağ kaydına göre bu eseri 15 Zilkade 1068 (14 Ağustos 1658) Cuma günü kuşluk vakti, Medine-i Münevvere'de, Harem-i Şerif içerisinde, Ravza'ya karşı, Rahmet Kapı'sının yakınında tamamlamıştır.⁵²⁹

⁵²⁶ Ramazan Demir, *a.g.e.*, s. 138-139 (Metin kısmı).

⁵²⁷ Vefat tarihi bu şerhin sonundaki teliften ferağ kaydına göre verilmiştir. Bkz. Sökeli Hasan b. Veli, *el-Cenne*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Rodos Hafız Ahmed Ağa Blm., nr. 630, vr. 251b.

⁵²⁸ Mukaddimeli nüsha: Sökeli Hasan b. Veli, *el-Cenne*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Rodos Hafız Ahmed Ağa Blm., nr. 630; mukaddimesiz nüsha: Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3095.

⁵²⁹ Sökeli, *el-Cenne*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Rodos Hafız Ahmed Ağa Blm., nr. 630, vr. 251b.

Başı:⁵³⁰

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي صرّف قلوبنا في وجوه المعارف للعلم اليقين، وشرّف عيوننا بمُشاهدة الحقّ المبين، ... وبعد: فيقول الفقير إلى الله الغنيّ، المجاور تارةً في بلد الله، وأخرى في بلد النبيّ، حسن بن وليّ السُّكُوّي ... لما رأيتُ مختصر «كفاية المبتدي» الذي صنّفه الإمامُ الفاضلُ العالمُ الكامل، ... محمد بنُ پير علي البرگوي ... مختصرًا ينطوي على مباحث شريفة، ويحتوي على قواعد لطيفة: سنّح لي أن أشرّحه شرحًا يذلل من اللفظ صعبه ... وسميّه بـ«الجنة» لتمامه في الجنة الشريفة التي قال النَّبِيُّ صلى الله عليه وسلم في حقّها: «مَا بَيْنَ قَبْرِي وَمَنْبَرِي رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ». قال المصنف - رحمه الله - عملاً بالحديث الشريف والخبر المأثور، واقتداءً بالكتاب الكريم: (بسم الله الرحمن الرحيم) هو الثناء باللسان على قصد التعظيم سواء تعلّق بالنعمة أو بغيرها ...

Sonu:⁵³¹

... (لَمْ يَطْوَيْنِ) بإعادة الياء وكذا «إِزْصَيْنِ» بإعادة الألف وردّها إلى الأصل، وهو الياء ضرورة تحريكها، وذلك لأن هذه الحروف بمنزلة الحركة في الصحيح، وأنت تعيد الحركة، فكذا هنا تعيد اللام. والله أعلم بالصواب.

[قيد الفراغ من التأليف]

وقد وقع الفراغ من تحرير النسخة بـ[ال]مدينة المنورة، داخل الحرم الشريف، قبالة الروضة النبوية، وقريب باب الرحمة، في يوم الجمعة، وقت الضحى، خامس عشر من [ال]شهر المبارك ذي القعدة، سنة ثمانية وستين بعد الألف من الهجرة النبوية [١٥ ذو القعدة ١٠٦٨ هـ / ١٤ آب - أغسطس ١٦٥٨]. تم.

5. Malatyalı Mehmed b. Ebubekir (ö. 1113/1701'den sonra),⁵³²

Şerhu Malatî alâ Kifâyeti'l-Mübtedî

⁵³⁰ Sökeli, el-Cenne, vr. 160a-162a.

⁵³¹ Sökeli, el-Cenne, vr. 251b.

⁵³² Vefat tarihi, teliften ferağ kaydına göre verilmiştir. Bkz. Malatyalı Mehmed b. Ebubekir, *Şerhu Malatî alâ Kifâyeti'l-Mübtedî*, Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 6611, vr. 127b.

Kaynaklarda müellifi hakkında herhangi bir malumat bulamadığımız bu şerhin sadece Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 6611 numarada müellif hattı bir nüshası bulunmaktadır. 117b-128b varakları arasındaki *Kifâye* metninin satır aralarına ve kenarlarına yazılan bu şerh, vr. 101b-112b'de temize çekilmeye başlanmış; 41 bâbın bittiği yerde tamamlanamadan son bulmuştur. *Kifâye*'nin satır aralarına ve kenarına yazılan nüsha ise tam bir nüshadır.

Teliften ferağ kaydına göre eser 1 Cemâziyelevvel 1113 (4 Ekim 1701) tarihinde tamamlanmıştır.⁵³³

Başı:⁵³⁴

بسم الله الرحمن الرحيم، وبه نستعين. قال المصنف: (الحمد لله) للحمد معنيان: لغوي وعرفي، أما اللغوي فهو: الوصف بالجميل على الجميل الاختياري، سواء كان إنعامًا أو غيره. وأما العرفي فهو: فعلٌ ينبئ عن تعظيم المُنعم بسبب كونه مُنعمًا. وللشكر أيضا معنيان ...

Sonu:⁵³⁵

... (ويعود اللام المحذوفة) لأن هذه الحروف بمنزلة الحركة في الصحيح، ويعود الحركة بدخولهما، فكذا يعود اللام (للجزم فيهما) أي: في الناقص واللفيف (نحو: «لِيَغْزُونَ» و«لِيَزْمِينَ» و«لِيَطْوِينَ» و«لَمْ يَغْزُونَ» و«لَمْ يَزْمِينَ» و«لَمْ يَطْوِينَ»).

[قيد الفراغ من التأليف]

تمت «كفاية المبتدي» بعون الله سبحانه وتعالى. من يد العبد الضعيف محمد بن أبو بكر الملطي. ١ ج سنة ١١١٣ هـ. [١ جمادى الأولى ١١١٣ / ٤ تشرين الأول-أكتوبر ١٧٠١]. إلهي كما أنعمت علينا شرح الكتاب، أحسن إلينا حسن المآب، وأكرمنا بجزيل العطاء والثواب، الذي هو للنجاة من شدائد العقاب، ... يا رب لا عَزْوَ ولو أعطيت كل ما سألتُه منك فأنت بذلك جدير، وليس سواك عليه قدير، بل كل الناس إليك فقير فقير.

⁵³³ Malatyalı, *Şerhu'l-Malatî alâ Kifâyeti'l-mübtedî*, Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 6611, vr. 127b.

⁵³⁴ Malatyalı, *a.g.e.*, vr. 101b.

⁵³⁵ Malatyalı, *a.g.e.*, vr. 127b.

6. Kuşadalı Ahmed Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra)⁵³⁶, *Înâyetü'l-Mübteğî fî Şerhi Kifâyeti'l-mübtedî*

Kifâye'nin XII. / XVIII. asırda yazılan şerhleri arasında en çok tutulan ve Osmanlı döneminde basılan iki şerhinden biridir.⁵³⁷ Müellif Kuşadalı Ahmed Efendi, mukaddimede gençliğinden beri kitabı okuttuğunu, bazı zeki dostlarının kendisinden bu kitabı şerh etmesini istediklerini; ancak Birgivî'nin *İzhar*'ını şerh eden, *İmtihanü'l-ezkiyâ*'sına hâşiye yazan hocası **Adalı Mustafa b. Hamza Efendi**'nin (ö. 1085/1674'ten sonra) *Kifâyetü'l-mübtedî* üzerine de bazı müsveddelerinin olduğunu ve bu müsveddelerin tamamını tashih edip temize geçiremeden vefat ettiğini, kendisine kalan kısmı tamamlamasına dair bir emir verdiğini ve kendisinin bu emri yerine getirmeye söz verdiğini; hocasının vefatı ve dostlarının da ısrarlı talepleri üzerine, hocasının müsveddelerini esas alıp ve diğer sarf kitaplarını da mütâlaa ederek eksik kalan kısımları tamamlamak suretiyle bu kitabı şerh etmeye karar verdiğini ifade etmektedir.

Şerh incelendiğinde, *Kifâye*'nin birçok nüshasının elinde bulunduğu, nüsha farklarına işaret ettiği;⁵³⁸ elindeki nüshalardan Birgivî'nin *minhüvât* kayıtlarını şerhine derç ettiği;⁵³⁹ sarf ilmi ile iştikak ilminin tariflerini şerh ederek iştikak ilminin sarf ilminden bir cüz olup olmadığına işaret ettiği;⁵⁴⁰ kitabın kaynakçasını geniş tutup özellikle Birgivî'nin yazdığı diğer sarf-nahiv kitaplarında geçen bilgilerle buradakileri karşılaştırdığı;⁵⁴¹ Birgivî'ye karşı olan sevgisini her fırsatta izhar ettiği;⁵⁴² ilk şârih Kasapzâde'nin eleştirdiği yerlerde Birgivî'yi savunduğu;⁵⁴³ vâiz olmasından

⁵³⁶ Müellifin vefat tarihi bilinmemektedir. En son kaleme aldığı *Terceme-i Evrâd-ı Birgivî* adlı eserinin teliften ferağ kaydına bakarak (29 Şaban 1116 / 27 Aralık 1704), bu tarihten sonra vefat ettiği söylenmektedir. Bkz. Alaaddin Günay, **Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmil-i Cedîd Şerhi (Tahlil ve Tahkik)**, s. 44.

⁵³⁷ Kuşadalı, **Biğâyetü/Büğâyetü'l-mübteğî**, İstanbul: İzzet Esad Matbaası, 1299. Osmanlı döneminde basılan ikinci şerh aşağıda 12. sırada gelecek olan Ermenekli Süleyman Sırrı'ya (ö. 1350/1931) ait olan *Kifâyetü'l-müntehî*'dir.

⁵³⁸ Tezimizin metin kısmının dipnotlarında bu yerlerin hepsi tek tek belirtilmiştir. bkz. Kuşadalı, **Înâyetü'l-mübteğî**, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 963, vr. 58b, 60b, 63a, 64b vd.

⁵³⁹ Örnek olarak bkz. Kuşadalı, **a.g.e.**, vr. 57a-b, 62a.

⁵⁴⁰ bkz. Kuşadalı, **a.g.e.**, vr. 60a-61b, 62b-63a, 109b.

⁵⁴¹ Kuşadalı'nın kaynakları için bkz. Alaaddin Günay, **a.g.e.**, s. 44-45. Birgivî'nin sarf kitapları arasında yaptığı karşılaştırmalar için bkz. Kuşadalı, **a.g.e.**, vr. 61b, 67b, 70a, 72a, 99b.

⁵⁴² Müellif Birgivî'den bahsettiği hemen hemen her yerde mahir, zeki anlamına gelen “الْمُحَرِّير” kelimesini kullandığı görülmektedir. Ayrıca saygı, övgü ve dua ifadeleri için bkz. Kuşadalı, **a.g.e.**, vr. 69b, 76a, 92a-b, 94b.

⁵⁴³ bkz. Kuşadalı, **a.g.e.**, Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 3741, vr. 34b, satır. 18; vr. 74a, satır. 9; vr. 82a, satır. 17. (Bu dipnotta bu nüshanın tercih edilme sebebi diğer nüshalardan farklı olarak, kenarında Kasapzâde'ye reddiye yapıldığının açıkça belirtilmesidir.)

kaynaklandığı anlaşılan edebî bir dilinin ve üslûbunun olup kitabı akıcı bir şekilde şerh ettiği görülmektedir.

Bu şerh üzerine Şükrü Küçük'ün yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁵⁴⁴

Baş: ⁵⁴⁵

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي صرّف قلوب العلماء الأعلام، نحو العلوم الموصلة إلى دار السلام. ... أما بعد: فيقول العبد الضعيف الشيخ أحمد، ... الساكن بمدينة قوش آطهسي ... : لما كان علم الصرف هو أم العلوم، ... وكان «كفاية المبتدي»، للشيخ الفاضل التقي، إمام المتقين، صاحب «الطريقة المحمّدية» محمد بن پير علي الشهير بالفاضل البركي ... كتاباً كافلاً لقواعد مهمّة، ومتناً متيناً حافلاً لفوائد جمّة، ... وقد كنت أدّرسها من إبان الأمر، وغنّوّان العُمُر، وكان محتاجاً إلى الشرح: اقترح مني بعض الأجيّة الألبّة أن أشرحها، ولكن قد كان لأستاذي المحقق الشيخ المفتي مصطفى بن حمزة ... مُحشّي «الامتحان»، وشارح «الإظهار»، بعض تسويداتٍ عليها لشرحها، وقد تُوفي رحمه الله تعالى، ولم يوفق لإصلاحه ولا لتبييض ما سوّده إلا مقدارَ جزء، وقد ضاع هذا بين الطلّبة، وقد صدر من ذلك الأستاذ الأمر المؤكّد بالتّسليم والتّبييض، ومن هذا التّلميذ الوعد المؤكّد بالامثال، ومع هذا قد سألتني هذا أولئك البعض بالابتهال، فلزم تبييض أثره الجميل وتصحيحه وتكميله وإظهاره ... فشمرت عن ساق الجدّ، فتبعت الكتب بقدر وسعي، فجعلتُ مُسوّداته الشريفة أصلاً وأساساً، وتصرفتُ فيها بما هو الحريُّ بالتصرف، كزيادة الفوائد ونقص الزوائد وغيرهما، فشرحتُ «الكفاية» على قدر طاقتي، معترفاً بقلّة بضاعتي، متوكّلاً على الله، وعليه اعتمادي، شرحاً يتضمّن بسطاً إيجازها، وحلّ إشكالها، وتفصيل إجمالها، وتحقيق المرام وفّق المراد، فوق المعتاد، بألفاظٍ يفتح لها الأذان ويتنوّر بها السطور، ومعانٍ يتهلّل بها وجوه الأوراق وينشرح بها الصدور، فجاء بحمد الله كنزاً مدفوناً من جواهر الفوائد، وبحراً مشحوناً بنفيس الفوائد، وسميته بـ«عناية المبتغي، في شرح كفاية المبتدي» ... وها أنا أشرع في شرح الكتاب مستعيناً بالملك الوهاب،

⁵⁴⁴ Şükrü Küçük, Kuşadalı Ahmed Efendi ve İnâyetü'l-mübteğî fi şerhi Kifâyeti'l-mübtedi Adlı Eseri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2001.

⁵⁴⁵ Kuşadalı, İnâyetü'l-mübteğî, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 963, vr. 51b-52b.

فأقول: لَمَّا أراد المصنّف التّحرير الاقتفاء والتّأسيّ بأسلوب الكتاب اللّطيف المجيد، والعمل بالحديث الشّريف الحميد ... : افتتح كتابه ... بالبسملة المباركة، وعقبها بالحمدلة المتبركة، فقال: (بسم الله الرحمن الرحيم) أي: ملابسًا ومتبركًا، أو مستعينا به أصنف ...

Sonu.⁵⁴⁶

... (و) نحو «لَمْ يَغْزُونَ» و«لَمْ يَرْمِينَ» و«لَمْ يَطْوِينَ» بفتح الواو والياء فيها، وبالنون في كل

منها.

[قيد الفراغ من التّأليف]

قد تمّ ختام المرام، بعناية الملك العلام، فالحمد لله على نظام التمام، والصلاة والسلام على خير الأنام، محمد وآله البررة الكرام، وصحبه نجوم الهدى لنيل دار السلام، ونسأل الله تعالى أن يشرح بهذا «الشرح» صدور الطالبين، كما شرح شرحًا بـ«متنه» المتين قلوب الراغبين، بحرمة حبيبه محمد الأمين. آمين آمين آمين يا معين.

7. Ömer b. Eyyûb (ö. 1119/1707'den sonra)⁵⁴⁷, *el-Va'diyye*

Kaynaklarda müellifi hakkında herhangi bir malumat yoktur.⁵⁴⁸ Birgivi'nin *el-Avâmil*'i üzerine de bir şerhi bulunan⁵⁴⁹ Ömer b. Eyyûb, mukaddimede zamanındaki ulemânın sarf ilmiyle ilgilenmemesini eleştirip şikayetlerini dile getirdikten sonra, yirmi defa okuttuğu bu risâleye şerh yazmaya talebelerinin ve dostlarının ısrarlarıyla karar verdiğini belirtmektedir.

⁵⁴⁶ Kuşadalı, *Înâyetü'l-mübteğî*, vr. 130a.

⁵⁴⁷ Vefat tarihi bu şerhin sonundaki teliften ferağ kaydına gör tahminen verilmiştir. Bkz. Ömer b. Eyyûb, *el-Va'diyye*, Manisa İl Halk Ktp., Zeynelzâde Blm., nr. 1423, vr. 56b.

⁵⁴⁸ Yazma eser kütüphanelerinde bulunan diğer eserleri şöyledir. 1- *Müctenât* (*Şerhu'l-Erbe'îne'n-Neveviyye*), Süleymaniye Ktp., Antalya Tekelioğlu, nr. 827, vr. 237b-279a. (Bu nüshanın son tarafında müellif hattıyla teliften ferağ kaydı bulunmaktadır. Buna göre eseri, İzmir Şadırvan Camii'nde itikaf yaparken seher vakti 29 Ramazan 1117 [14 Ocak 1706] senesinde yazdığını ifade etmektedir.) 2- *Risâle fî Mastari't-te'vil*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Blm., nr. 713, vr. 1b-8a.

⁵⁴⁹ Yazmaları için bkz. Milli Ktp., Milli Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 5660, vr. 16b-77b; Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 4935, vr. 1b-20b (Fiili muzâriyi cezm edenlerden dokuzuncu «أَيْنَ»'ye kadar eksik bir nüsha).

Teliften ferağ kaydına göre eser 30 Ramazan 1119'da (25 Aralık 1707) tamamlanmıştır.

Başı:⁵⁵⁰

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي علّمني فهو يهديني، والذي أطمع أن يغفر لي خطيئتي يوم الدين ... وبعد: فيقول الفقير عمر بن أيوب ... : لما غلب على علمائنا الكبر والرياء، فتولّوا عن مبدأ العلوم وأصلها وهم معرضون، سيّما علم الصّرف، ... فضّل كثير من الطّلبة عن جادة السّابقين، فأردت تدريسه فوجدت فيه «كفاية البرگوي» كافيًا للمبتدئين، ومشتملًا على لبّ أصول الأوّلين والآخرين، بأوضح العبارات تسهيلًا للطّالبيين، والاستقراء التامّ من المتأخّرين، فأدرّسه مرارًا حتى أظنّه قد بلغ عشرين، ... لكنّ لما كان بعضه مخالفًا للعتيق، لا يخلو عن إطالة السّحيق، ... فألحّ بعض الطّلبة مع رجاء الأخلة، أن أكتب شرحًا يفي مرّاهم، لكن كان يؤهّني في عزمي ذلك بلجّوم الصّوارف، ويصرّفني عمّا عزمْتُ عليه ما يزي في الزّمان من كساد المعارف، ... فلم أجب ما سألونيّه من شرح النقاب، فبينما هَجَس في خاطري عموم النّصوص الواردة في وعيد الكاتم، الذي يحرق قلب السّالك كالحاطم، فتذكّرتُ وكنتُ واعيه، وتنبّهتُ وأجبتُ داعيه، فصمّمتُ عزمي، وأحكمتُ جزمي، فاقتفيت أثر الفحول، فلاقيتُ لآلئ الفضول، فإنّ الطّيور تشبّع عند الدُّباب العجول، وسميته بـ«الوعدية»، لأنّ الوعد كالعلّة الغائيّة، ... ولما كان الابتداء بالكتابة أولى من الابتداء بمجرد اللفظ، ليرغب المتعلّم للمؤلّف بسبب الدّلالة الظّاهرة على كونه غير أقطع: كتب المصنّف -رحمه الله تعالى- في أوّل كتابه (بسم الله الرحمن الرحيم) اقتداءً بالكتاب الكريم، وتطريدًا للفظ الرّجيم، وتنشيطًا للصّديق القويم ...

Sonu:⁵⁵¹

... («لَمْ يَغْزُونَ» و«لَمْ يَزِمِينَ» و«لَمْ يَطْوِينَ») بفتح اللّام في الجميع، والنّونُ مُحتمل، وأنت به

قميع.

⁵⁵⁰ Ömer b. Eyyüb, el-Va'diyye, Manisa İl Halk Ktp., Zeynelzâde Blm., nr. 1423, vr. 1b-2a.

⁵⁵¹ Ömer b. Eyyüb, el-Va'diyye, vr. 56b.

[قيد الفراغ من التأليف]

هذا ما عندي، والعلم عند العليم السميع، اللهم كما وفقت لفتق الخيام، ييسر القبول إلى دار السلام، وأحسن عاقبتنا في الأمور كلها كما أحسن [ت] عاقبة الختام، في آخر شهر نزل فيه كلام العلام، على أفضل الخلق عليه الصلاة والسلام، لأمته الذين جعل الله أكرم الأمم الكرام، وذلك الختم وقت الضحوة الكبرى، بعد هجرة محمد المصطفى، في تسع عشرة بعد الألف والمائة [٣٠ رمضان ١١١٩ هـ / ٢٥ كانون الأول-ديسمبر ١٧٠٧م]. أعوذ بكلمات الله التامات من شر ما خلق، فسبحان الله رب العرش العظيم، والحمد لله رب العالمين. تم بعون المعين.

8. Sobucalı Mehmed (ö. 1161/1711), *Keşfü'l-Înâye fî Mesâilî'l-Kifâye* / *Keşfü'l-Kifâye ve Cem'u'l-Înâye*⁵⁵²

Birgivî'nin *İzhâr*'ını da "*Fethu'l-esrâr fî kitâbi'l-İzhâr*" ismiyle şerheden müellif Sobucalı⁵⁵³, *Kifâye* şerhinin mukaddimesinde insanların, özellikle de kıramayacağı birinin kendisini sarf ilmi hususunda maharetli sanmaları sebebiyle bu kitabı şerh etmesini istediklerini, bu vesileyle *Kifâye*'yi şerh ettiğini ifade etmektedir.

Müellif Sobucalı bu şerhte sarfla ilgili meseleleri kısaca özetlemiş, konuları izah ederken örnekleri çoğaltmış ve Birgivî'nin buradaki ve diğer sarf kitaplarındaki görüşlerini mukayese etmiş ve genelde onu savunmuştur.⁵⁵⁴

Telif tarihi 6 Rebûlâhir 1146'dır (16 Eylül 1733).⁵⁵⁵

Bu şerh üzerine Abdullah Bilin'in yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁵⁵⁶

⁵⁵² Müellif Sobucalı kitabın mukaddimesinde şerhini *Keşfü'l-inâye fî mesâilî'l-Kifâye*; sonundaki teliften ferağ kaydında ise *Keşfü'l-Kifâye ve cem'u'l-inâye* diye isimlendirmiştir.

⁵⁵³ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 343; Mustafa Öncü, "Sobicevî", *DİA*, XXXVII, 342.

⁵⁵⁴ Abdullah Bilin, *Sobucalı Mehmed Efendi'nin Keşfü'l-Înâye fî Mesâilî'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik)*, Yüksek lisans tezi, İstanbul. Marmara Üniversitesi SBE, 2009, s. 20-22.

⁵⁵⁵ Bu şerhe ait yazma nüshaların sonunda bulunan teliften ferağ kaydı, istinsâh tarihi ile karıştırılmamalıdır.

⁵⁵⁶ Abdullah Bilin, *a.g.e.*.

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي جعل العلوم العربيّة وسيلةً إلى الفضائل البشريّة، وسبيلاً على معرفة السّعادات الشرعيّة، ... وبعد: فإنّي كنتُ بمكان خالٍ عن الفضلاء، وبلدٍ عارٍ عن العلماء، ... والناس يَحْسَبُونَنِي ذا بضاعةٍ، وماهرًا في الصّناعة، ... خصوصًا مَنْ لَا يَسْعُنِي مُخَالَفَتُهُ، وَلَا يُوَافِقُنِي إِلَّا موافقَتُهُ، حتّى التّمسَ مِنِّي أَنْ أُشْرَحَ «كفاية المبتدي» للعالم العامل الحَبْرِ البركي، ... فأقْدِمَ رَجُلًا لِمَا بِي مِنَ الشفقة عليه، وَأَوْخِزُهُ لِقَلَّةِ بضاعتي لديه، فلما رأيته مُلِحًّا فِي ذَلِكَ: أَخَذْتُ فِي شرح المقاصد والمسالك، فجاء بحمد الله ذُرًّا مُنْضَدًّا، وَعِقْدًا مُرْصَعًا مَسْرَدًا ... وَبَعْدَ كَشْفِ اللَّثَامِ عَنْ وُجُوهِ الختام، سَمَّيْتُهُ: «كشف العناية في مسائل الكفاية». ابتدأ -تَعَمَّدَهُ اللهُ تَعَالَى بِرِضْوَانِهِ، وَأَلْبَسَهُ جَلَابِيبَ غُفْرَانِهِ- بِالبسملة، ثم بالحمدلة اقتداءً بأسلوب الكتاب المجيد، وشكرًا على نِعَمِهِ الَّتِي التَّأَلَّفُ بَعْضُ مِنْهَا ... ثم بالصلاة على النبي عليه السلام ... فقال: (بسم الله الرحمن الرحيم) الباء للملابسة والظرف مستقرٌّ حال من ضمير عامله المقدر بعده للاهتمام والتخصيص ...

... (و«لَمْ يَطْوِينَ» و«لَمْ تَطْوِينَ» و«لَمْ أَطْوِينَ» و«لَمْ نَطْوِينَ» معلوماتٍ أو مجهولاتٍ، ونوناتها خفيفات أو ثقیلات.

يا رَبَّنَا! يا رَبَّنَا! اغْفِرْ نُونَاتِ نِقَائِصِنَا خفيفةً أو ثقیلةً، وَلَا تَأْخُذْ بِهَا، وَمُدِّنْ سِجَالِ رَحْمَتِكَ، وَيَسِّرْ أُمُورَنَا بِلُطْفِكَ، وَقُولَنَّ: «عبادي، وسعتكم نعمتي»، وَلَا تَزِمِينْ بِنَا بَيْتَ سَخَطِكَ، وَاغْفُورْ عَنَّا، وَقَيِّنْ شُرُورَ أَعْمَالِنَا، وَفَسَادَ آمَالِنَا، وَتَكَاسُلِنَا عَنِ الطاعات، وَهَجُومِنَا عَلَى الْمُخَالَفاتِ، وَاطْوِينْ عَلَى قَوْلِكَ: ﴿يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ﴾ [سورة الأعراف: ٤٩/٧]

⁵⁵⁷ Abdullah Bilin, a.g.e., s. 1-2 (Metin kısmı).

⁵⁵⁸ Abdullah Bilin, a.g.e., s. 156 (Metin kısmı).

[قيد فراغ البرگوي من تأليف «الكفاية»]

وقد نُقل عن المصنف في تاريخ تمامه، وفُضِّ ختام اختتامه أنه قال: «تمَّ كتاب "كفاية المتبدي"، بعون الله الملك الهادي، سنة خمس وستين وتسعمائة ليلة الاثنين غرة جمادى الأخرى [١ جمادى الآخرة ٩٦٥هـ / ٢١ مارس-آذار ١٥٥٨م]، نحمد الله تعالى أولاً وآخراً، ونصلي على حبيبه وآله ونسلم تسليماً». انتهى.

[قيد فراغ الضويبيجّه وي من تأليف الشرح]

ونحن نحمده ونشكره على آلائه، ونصلي ونسلم على محمّد وآله، خصوصاً على توفيقه على جمع الفوائد، ونظم الفرائد، المسمى بـ«كشف الكفاية وجمع العناية»، مع توزّع البال، وتشّتت الحال. وتيسّر ختمه في اليوم السادس من الربيع الآخر المنسلّك في سلك شهور السنة السادسة والأربعين ومائة وألف [٦ ربيع الآخر ١١٤٦هـ / ١٦ أيلول-سبتمبر ١٧٣٣م] من هجرة من ارتدى بغاية العزّ ونهاية الشرف، عليه من الصّلاة أعلاها، ومن التسليم أحلاها، فالحمد لله وليّ الإنعام، والصّلاة على محمّد وآله الكرام.

9. Karatepelizâde Hüseyin (ö. 1191/1777), *Bahru'l-Kavâid*

Bu şerh Karatepelizâde Hüseyin b. Mustafa b. Hasan Efendi'nin⁵⁵⁹, mukaddimede ifade ettiğine göre telif ettiği ilk eseridir. Şerhte kendisinden önce aynı coğrafyada yazılmış olan Kuşadalı Ahmed Efendi'nin ve Sobucalı'nın şerhini esas aldığı ve Sökeli Hasan b. Veli'nin şerhinden de birçok alıntı yaptığı görülmektedir. Müellif bu şerhlerin değinmediği birçok meseleye de değinmiştir.

Şerhin telif tarihi 1164'tür (1750-51).

Bu şerh üzerine Hüseyin Çolak'ın doktora çalışması bulunmaktadır.⁵⁶⁰

Baş: ⁵⁶¹

⁵⁵⁹ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, I, 405-406.

⁵⁶⁰ Hüseyin Çolak, **Karatepeli Hüseyin b. Mustafa el-Aydinî ve Bahru'l-Kavâid İsimli Eserinin Tenkid ve Tahlili**, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2018.

⁵⁶¹ Hüseyin Çolak, **a.g.e.**, s. 1-3 (Metin kısmı).

الحمد لله على تَوَاتُرِ نَعَمَائِهِ الظاهرة الزاهرة، وتراؤف آلائه المتوافرة المتظافرة، ... وبعد: فيقول العبد الفقير إلى الله الغنيّ حسينُ بنُ مصطفى الأيديني المدعو بين الطلبة بـ«ابن قرهدهلي» ... : إنّ من أراد أن يكون له مَنِيحَةٌ من الكتاب الإلهي، وفيه عِبَقَةٌ من الكلام النبوي، فليصرف عِنانَ هِمَّتِهِ إلى علم الصرف، ... وإنه لما كان «كفاية المبتدي» الذي صَنَفَهُ الفاضل العالم العامل البرگوي -رحمه الله- ينطوي على مباحث شريفة، ويحتوي على قواعد لطيفة: سنح لي أن أشرحه شرحاً يزيل من اللفظ صِعباًه، ... فَإِنَّهُ أَوَّلُ ما أفرغته في قَلْبِ التَّرْتِيبِ والترصيف، ... وسميته بـ«بحر القواعد»، لاشتماله على كثير من الفوائد، ... ثم ابتدأ المصنف ... بالبسملة، ثم بالحمدلة اقتداءً بأسلوب الكتاب المجيد، وشكراً على نعمته التي التَّأَلَّفُ بعضُ منها، وحفظاً للكتاب عن الأقطعية، فقال: (بسم الله الرحمن الرحيم) فإن قلت: إن بين حديثي التسمية والحمد تعارضاً ...

Sonu.⁵⁶²

... (وَلَمْ يَطْوِيَنَّ) بإعادة الياء، وكذا: «الْقَيْنَ» بإعادة الألف وردها إلى الأصل، وهو الياء ضرورة تحريكها، وإنما أعيدت اللام المحذوفة للجزم في اللفيف والناقص، لأن هذه الحروف فيهما بمنزلة الحركة في الصحيح، وأنت تعيد الحركة ثَمَّ، فكذا هنا تعيد اللام.

[قيد فراغ البرگوي من تأليف «الكفاية»]

وقد نقل عن المصنف في تاريخ تمامه، وقَصَّ ختامَ اختتامه أنه قال: «تَمَّ كتاب "كفاية المبتدي"، بعون الله الملك الهادي، سنة خمس وستين وتسعمائة ليلة الاثنين غرة جمادى الأخرى [١ جمادى الآخرة ٩٦٥هـ/ ٢١ مارس-آذار ١٥٥٨م]، نحمد الله تعالى أولاً وآخراً، ونصلي على حبيبه وآله ونسلم تسليماً». انتهى.

[قيد فراغ ابن قرهدهلي من تأليف الشرح]

وتم الشرح بعون الله تعالى في أربع وستين ومائة [١١٦٤هـ/ ١٧٥٠-٥١م]، بحمده وصلاته بلا نهاية. ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ (١٨٠) وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ (١٨١) وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (١٨٢)﴾ [سورة الصافات: ٣٧/١٨٠]

⁵⁶² Hüseyin Çolak, a.g.e., s. 240-241 (Metin kısmı).

10. Tavuskârî Mehmed (ö. 1165/1752'den sonra), *Bidâ'atü'l-Müktefî fî Şerhi Kifâyeti'l-Mübtedî*

Hayatı hakkında kaynaklarda bir malumat bulamadığımız Mehmed b. Mustafa et-Tâvuskârî el-Pulûrî,⁵⁶³ bu eseri Erzurum'da İbrahim Paşa Medresesi'nde 3 Rebûlevvel 1165'te (20 Ocak 1752) tamamlamış ve zamanın veziri Seyyid Abdullah Paşa'ya⁵⁶⁴ (ö. 1174/1761) ithaf etmiştir.

Mukaddimede *Kifâye*'yi sarf ilmi hakkında yazılmış, içinde pek çok faydalı bilginin bulunduğu muhtasar bir risâle olarak bulduğunu, ancak bu bilgileri izah edecek bir şerhin bulunmadığını söyleyerek bu kitabı şerh etmeye başladığını ifade eder. İthaf kısmında, Vezir Abdullah Paşa'ya uzun bir methiye vardır.

Baş: ⁵⁶⁵

بسم الله الرحمن الرحيم، وبه نستعين. نحمدك يا من صرّف أصول الأشياء إلى صيغها، وصيغ فروع
الأمثال من حصصها، ... وبعد: فيقول العبد الفقير إلى رحمة ربه الغني، محمد بن مصطفى الطلوري ... :
لما كان العلوم العربية - لا سيما علم الصرف الذي هو أهم العلوم، فإن به يتوصل إلى استفادة المعاني
التي لا بد منها للفهم - أسبق العلوم في إيجاب التعليم للمبتدي، ... وقد كان يخالج في صدري أن أشرح
رسالة «كفاية المبتدي» المتداولة في أيدي المنتهي والمبتغي، للعلامة عمدة الإسلام، المتزهّد قدوة الأنام،
... محمد بن پير علي البرگوي محيي الملة والدين ... إذ قد وجدتها مختصرة جامعة لخرائد أصول هذا
الفن في الأبواب، ... وليس لها شرح يُظهر فوائدها المستورة، ويوضح قواعدها الموفورة، فبقيت كنوزها
مدفونة: نظمت لشرحها فرائد لائقة، بمطالعة المستفيدين الفائقة، ... وسميتها بـ«بضاعة المكتفي»، في شرح
كفاية المبتدي»، إذ بها يستفيد المبتغي في «كفاية المبتدي». ... فأردت أن أتوسّل بها إلى حضرة من يعرف
قدرها، ويقدر مهرها، ... فوجدت لهذا أهلاً، فقلت: «وَأَفَقَ شَنْ طَبَقَةً» فإنه أطبق الوفقة، وذا الذي هو بدر

⁵⁶³ Diğer bir eseri için bkz. *Şerhu'r-Risâleti'l-Kiyâsiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 1953, vr. 0b-14a. (Bu eser Mûsâ el-Kelîm el-Pehlivânî'nin mantık ilmi hakkında yazmış olduğu "er-Risâletü'l-Kiyâsiyye" adlı eserin şerhidir. Risâlenin teliften ferağ kaydına göre müellif, eseri Antep'teki el-Medresetü'n-Nakîbiyye'de 1161 senesinde yazmıştır).

⁵⁶⁴ Abdülkadir Özcan, "Abdullah Paşa, Seyyid", *DİA*, Ek-I, 10-11.

⁵⁶⁵ Tavuskârî, *Bidâ'atü'l-Müktefî*, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3096, vr. 1b-3b.

الإسلام، ... الوزير عبد الله پاشا، يسّر الله ما يشاء، ... فجعلتها تحفةً لحضرته العلية، وخدمةً لسُدّته السنية، ... ثم بدأ المصنف رحمه الله تعالى بالتسمية والحمدلة امتثالاً بالحديث الشريف، واقتداءً بكتاب الملك اللطيف، فقال: (بسم الله) الباء: حرف جرّ، الظاهر أنّه أصليّ، فهو إمّا للإلصاق حقيقةً أو مجازياً ...

Sonu.⁵⁶⁶

... («لَمْ يَطْوِينَ») و«أَغْرُوزَ»، و«إِزْمِينَ» و«أَطْوِينَ» مفرداتٍ غائبةٍ مذكّرةٍ للخفيفة والثقيلة.

والحمد لله الذي يسر لنا الختم والإتمام، والصلاة على حبيبه الذي اصطفاه رحمةً لنا من الأنام، وعلى آله وصحبه الراشدين المرشدين الكرام.

[قيد الفراغ من التأليف]

قد استراح بعناية الملك الفيّاض، من الآلام وكمد الانتهاض، لنقل هذا الشرح من السواد إلى البياض، محمد الطّائو وشكّاريّ الطّوري - وفقه الله الأغراض - عصر الأربعاء، الثالث من الربيع الأول، من السنة الخامسة بعد الستين والمائة والألف [٣ ربيع الأول ١١٦٥ هـ / ٢٠ كانون الثاني/يناير ١٧٥٢ م] في مدينة أرزن الروم [أرضروم] في مدرسة إبراهيم باشا سنة ١١٦٥. م م م.

11. Behisnili/Bihisnili Mehmed b. Bekir (ö. XII. /XVIII. yüzyıl), *Şerhu Kifâyeti'l-Mübtedi*

Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulamadığımız müellif Behisnî'nin⁵⁶⁷, yazma eser kütüphanelerinde başka eserine de rastlayamadık.

Behisnî, mukaddimede *Kifâye*'nin sarf ilminde asıl olan meseleleri ele alan, zaid bilgileri içermeyen bir muhtasar olduğunu ifade edip eser üzerine manasını açıklayacak, kapalı kalan yerleri izah edecek, bununla birlikte anlaşılmayı zorlaştıracakı gerekçesiyle illetlerin birçoğunu zikretmediği bir şerh yazmak istediğini ifade etmiştir.

⁵⁶⁶ Tavuskârî, a.g.e., vr. 99b-100a.

⁵⁶⁷ Behisni/Bihisni günümüzde Adıyaman iline bağlı bir ilçe olup, Besni diye isimlendirilmektedir. Bkz. <https://adiyaman.ktb.gov.tr/TR-61336/besni.html>. (Erişim tarihi: 08.05.2020)

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله أجمعين. أمّا بعد: فيقول المستجيرُ الفقيرُ إلى رحمة ربه القديرِ محمد بن بكر البهسني -أدخله الجنة القويّ العليّ- : لَمَّا كان كتاب «الكفاية» للشيخ العالم العامل، والحبر المدقق الفاضل الكامل، مولانا محمد بن پير علي البرگوي -عليهما رحمة العليّ القويّ- مشتملاً على مسائل دقيقة، وتحقيقات عميقة، ومرتباً بالتراتب البديعة، ومزئناً بالأساليب البديعة، ومقصوراً على محض القواعد، ومحذوفاً ما هو كالزوائد: بدا لي أن أكتب عليه شرحاً يوضح حقائق مبانيه، ويظهر الغوامض من معانيه، فكتبته ضامناً إليه قواعد مسطورة في كتب الأعلام، وفوائد مركوزة في صحف الأفهام، معرضاً عن نقل أكثر العلل، لِمَا فيه من الفساد والخلل. والله المستعان، وعليه التكلان. قال الفاضل الفهيم: (بسم الله) افتتح كتابه بالبسملة والحمدلة، وقدم الأولى على الثانية، عملاً بما شاع، بل ما عليه الإجماع، واقتداءً بكتاب ذي البقاء...

... و«لَمْ يَطْوَيْنِ») ولغة طَيَّءٍ -على ما حكى عنهم-: حذف الياء الذي هو لام الفعل في الواحد المذكّر بعد الكسر والفتح، ك«يَزِمْنَ» و«إِزْمِنَ»، و«لِيَخْشَنَ» و«إِخْشَنَ». الحمد لله على التمام، ولرسوله الصلاة والسلام.

12. Ermenekli Süleyman Sırrı (ö. 1350/1931), *Kifâyetü'l-Müntehî alâ Kifâyeti'l-Mübtedî*

Bâyezîd Camii dersiamlarından olan Süleyman Sırrı b. Abdullah Zühdü b. Hasan Hüsnü Efendi'nin⁵⁷⁰ bu eseri *Kifâye*'ye yazılan en son ve en geniş şerhtir. Müellif mukaddimede diğer şerhlerin yetersiz kaldığını düşündüğü için bu şerhi yazmaya başladığını ifade etmektedir. Eserde birçok sarf kitabından ve âlimlerden alıntılar

⁵⁶⁸ Behisnili Mehmed b. Bekir, *Şerhu Kifâyeti'l-Mübtedi*, Milli Ktp., Samsun İl Halk Blm., nr. 823, vr. 57b.

⁵⁶⁹ Behisnili, *a.g.e.*, vr. 103b.

⁵⁷⁰ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Musa Alak, "Süleyman Sırrı", *DiA*, Ek-II, 544-545; Mustafa Oral, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-müntehî 'alâ Kifâyeti'l-mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE, 2015, s. 4-35.

bulunmaktadır.⁵⁷¹ Yukarıda altıncı sırada zikredilen Kuşadalı Ahmed Efendi'nin *İnâyetü'l-Mübteğî*'si ile bu şerh Osmanlı döneminde basılmıştır.⁵⁷²

Eserin 5 Cemâziyelâhir 1298'de (5 Mayıs 1881) yatsı ezanı okunurken ilk tebyîzi;⁵⁷³ beş ay 20 gün sonra, 24 Zilhicce 1298'de (16 Kasım 1881) kaba kuşluk vaktinde Atık Nişancı Mehmed Paşa Medresesi'nde ikinci tebyîzi; 14 yıl sonra evâhir-i (21-29) Zilhicce 1312'de de (15-23 Haziran 1895) Matbaa-i Âmire'de baskısı tamamlanmıştır.⁵⁷⁴ Eser matbu nüshada Sultan II. Abdülhamid Han (ö. 1336/1918) ve Maârif Vekili Seyyid Ahmed Zühdü Paşa'ya (ö. 1320/1902) ithaf edilmiştir.⁵⁷⁵

Bu şerh üzerine Mustafa Oral'ın yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁵⁷⁶

Başı:⁵⁷⁷

بسم الله الرحمن الرحيم. حامداً لمن كان كفايةً في البداية والنهاية، بتصريف أقوالنا من لفيف المثال والتقصان، ومُصلياً على مَنْ بُعث هدايةً في البغاية والوفاية، بتصحيح أجوف أعمالنا من إدغام همزات الشيطان، ... وبعد: فلما عدا زمانُ غروس أشجار الأعمار، وبدا أوانُ انكشاف أزهار الأفكار، ودنا تجلي جمال عروس الأثمار: غلا عيون الخواطر غليان البحور والأنهار، مصادفاً لزمان مَنْ مَلَكَ أَرْمَةُ العدل والإحسان بماربها، وأعاد شمس العلوم والعرفان بعد الأفول من مغاربها، ... السلطان الغازي المجاهد في سبيل الله عبد الحميد خان أيد الله سرير سلطنته مدداً مديداً، وصير رماح شوكته سداً سديداً، ... وأيد أصول اقتطاف نتائج العقول والفهوم، بمن هو مجمعٌ بحري المنقول والمعقول، ... الوزير المفخم، والدستور المكرم، ناظر المعارف العمومية السيد أحمد زهدي پاشا، وفقه الله في الدارين لما يشاء ... فخالج ببالي الكليل وفؤادي العليل التجرع من كؤوس الأنهار، والاعتراف من كنوز هذه الأسرار، وكان يعوقني عن ذلك ملاحظة حالي من عدم الاقتدار، فإذا سمعتُ هاتفاً ينادي أن:

⁵⁷¹ Mustafa Oral, a.g.e., s. 61-81.

⁵⁷² Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî fî Şerhi Kifâyeti'l-mübtedî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1312. (Eser, unvan sayfasında *Kifâyetü'l-müntehî fî Şerhi Kifâyeti'l-mübtedî* diye; mukaddimede ise *Kifâyetü'l-müntehî alâ Kifâyeti'l-mübtedî* diye isimlendirilmiştir.)

⁵⁷³ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî Şerhu Kifâyeti'l-mübtedî*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Blm., nr. 4093, vr. 185b (müellif hattı yazma nüshası).

⁵⁷⁴ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî*, s. 176.

⁵⁷⁵ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî*, s. 6.

⁵⁷⁶ Mustafa Oral, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-müntehî 'alâ Kifâyeti'l-mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE, 2015.

⁵⁷⁷ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî*, s. 6.

قد جاء سليمان نملة يوم العرض * بنصف جراد في فيها

ترنمت بفصيح القول واعتذرت * إن الهدايا بقدر مُهْديها

وأنا مشتغل بمذاكرة المخلصين من الأنام، بحال لا أجد فيه وقتاً أنام، لا سيما بمتن متين كأنه كوكب دُرِّيُّ يوقد من شجرة العرفان، أو لوحة لطيفة توجد من ألواح البيان، ... فكيف لا ذلك، فإنها منسوبة إلى من هو في زمانه ابن مالك، بل: هو إمام همام أفضل المحققين وقدوة المدققين، ... العريف بالإمام البرگوي بين الخواص والعوام ... فلا جرم اشتاق قلبي حول أشجارها، وساق ميلي نحو أنهارها، راجياً باستشمام أزهارها، ولكن لما لم أصل دليلاً يقيد بحقائقها، ورسياً يفيد بدقائقها، وإن جدت بالوصول، لم ألاق سوى الملول: سنح لي أن أكون دليلاً لمن جاء بعدي من الإخوان، على قدر ما وقفتُ عليه من نكات أفكار ذوي البصائر والعرفان، بفكري الفاتر، ونظري القاصر، مستفيضاً من فيوضات الملك القادر، بتدارك مجموعة موسومة بـ«كفاية المنتهي على كفاية المبتدي» التزاماً فيها بما هو أيسر من الطرائق، واحترازاً عما هو أعسر من الزوائد، وإدراجاً بما هو أهمُّ نفعاً، وأعمُّ جمعاً من الفوائد، كي يسهل فهمه، يعم نفعه. فباشرتُ بضبط ما أطلعت عليه من تنبيهات الثقات، وتوجيهات الثقات، ... لمّا كان من دأب المصنّفين أن يذكروا في ابتداء كتبهم سبعة أشياء، ثلاثة منها واجبة الاستعمال -وهي البسملة والحمدلة والصلولة-، وأربعة منها جائزة الاستعمال -وهي اسم الكتاب، وفنه، وتعداد فصوله، وتبيين الغرض منه- ... فصدّر الفاضل المصنّف المتّصف بأحسن الوصف رحمه الله تعالى بما هو واجب الاستعمال، فقال: (بسم الله الرحمن الرحيم) جرياً على تلك العادة السنيّة، والطريقة العليّة، واقتداءً لما تجلّى عليه الكتاب المبين، واتباعاً بما جرى عليه السلف الصّالحين، وامثالاً بما نطق به سيد المرسلين ...

Sonu.⁵⁷⁸

... (و) كذا («لَمْ يَطْوَيْنِ») بإعادة اللام المحذوفة لما مرّ من اللّيف، بعناية الملك

العزیز اللطيف.

⁵⁷⁸ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî*, s. 176.

[قيد الفراغ من تبييض الشرح]

والحمد لله على توفيقه بختام التبييض بفيوضات العليّ الأعلى الوهّاب، والصلاة والسلام على مَنْ أُوتِيَ الحكمةَ وفصلَ الخطاب، وعلى مَنْ أُرشدنا [إلى] سبيلِ الصّواب، وإليه المرجع والمآب، ونسأل الله القبولَ عند جميع الطُّلاب، بإفاضة عيون لطفه المستطاب، وإن كان غير لائق بالعرض على مُحَضَّر أولي الألباب، فإنه أثر الفقير إلى ألطاف ربّه القدير سليمان السري بن عبد الله بن زهدي ابن الحاج حسين حسني، عفاهم الله، في سنة سنة ثمان وتسعين بعد المائتين والألف في أربعة وعشرين من شهر ذي الحجة الشريفة [٢٤ ذو الحجة ١٢٩٨ هـ / ١٧ تشرين الثاني - نوفمبر ١٨٨١ م]، وقت الضحوة الكبرى، في المدرسة المشهورة بعتيق نشانجي محمد پاشا، غفر الله لمن يشاء.

13. Abdullah Hulusi Güzelyazıcı (ö. 1403/1983)⁵⁷⁹, *Temrinli Kifâye*

Eski İstanbul müftüsü Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın ağabeyi olan, Edirnekapi Mihrimah Sultan Camii'nde imamlik ve Atıf Efendi Kütüphanesi'nde memurluk yapan müellif, "Arapçayı Kolay Öğreten Kitaplar Serisi" başlığı altında bazı kitaplar neşretmiştir. Bu serinin ikinci kitabı olarak bastığı bu *Temrinli Kifâye* adlı eserin Arapçasını Gedik Paşa Camii imamı Hattat Hafız Saim Özel Efendi'ye (ö. 1426/2005)⁵⁸⁰ 1379/1959-60'ta yazdırmış ve metnin alt kısmına kitabı şerh edecek mahiyette Türkçe alıştırmalar koymuştur.⁵⁸¹

Güzelyazıcı, önsözünde sarf ilmine dair kitapları gözden geçirdiğini, Birgivi'nin *Bidâye'sini*⁵⁸² meşhur *Emsile* ve *Bina*'dan, *Kifâye'sini* *Maksud* ve *İzzi*'den daha zengin, muntazam ve mükemmel bulduğunu, nahiv ilminde Birgivi'nin *Âvâmil* ve *İzhâr*'ını okuyup okutanların sarftan *Bidâye* ve *Kifâye*'yi ondan sonra da *Merah*'ı okuyup okutmalarının çok isabetli ve faideli olacağını belirtmiştir. Ayrıca her ilimde olduğu gibi

⁵⁷⁹ Vefat tarihi, torununun gelini Hatice Güzelyazıcı'nın delaletiyle Edirnekapi Mezarlığı'ndaki kabrinden alınmıştır. Torununun verdiği bilgiye göre vefat tarihi tam olarak 17 Ocak 1983'tür. (3 Rebülâhîr 1403).

⁵⁸⁰ <https://www.ketebe.org/en/artist/saim-ozel-742>. (Erişim tarihi: 18.07.2020)

⁵⁸¹ Birgivi Mehmet Ef., **Temrinli Kifaye**, (nşr. Abdullah Güzelyazıcı), İstanbul: Türkiye Ticaret Postası Matbaası, 1959 (Kitabın sol tarafında Türkçe kapakta basım tarihi 1959, sağ tarafında Arapça metnin başladığı unvan sayfasında 1960 olarak verilmiştir).

⁵⁸² Güzelyazıcı'nın *Bidâye*'den kastedtiği *el-Emsiletü'l-Fazliyye*'dir. bkz. Arslan, **İmam Birgivi**, s. 147, dipnot: 564.

sarf ve nahiv ilimlerinde de tatbikat ve temrinatın önemli olduğunu, bu güzel kitaplarda eksik olan bu kısmı neşrettiği bu eserlerle tamamlamaya çalıştığını ifade etmiştir.⁵⁸³

B. TERCÜMELER

Kifâye'nin, biri Osmanlı döneminde olmak üzere iki tane Türkçe tercümesi yapılmıştır.

1. Karapınarlı Molla Mehmed b. Hüseyin b. İbrahim (ö. ?), *Mefhûm-i Kifâye*

Karapınarlı Molla Mehmed b. Hüseyin b. İbrahim⁵⁸⁴ tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilen bu eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Bölümü'ndedir.⁵⁸⁵

İlk sayfada eserin ismi şöyledir: “Hâzâ Mefhûmu Kifâyeti'l-mübtedâ⁵⁸⁶ li'l-İmâmi'l-Birgivi”. Ferağ kaydında ise: “*Mefhûmü'l-Kifâye* tamamlandı. Bunu Molla Mehmed Karapınârî yazdı” ibaresi bulunmaktadır. Hangi tarihte istinsâh edildiğini belirten kayıt silinmiştir.

2. Musa Özzeybek, *Kifaye Tercemesi*

Bu tercüme Özzeybek tarafından İsmail Hakkı Sezer danışmanlığında bitirme tezi olarak yazılmıştır.⁵⁸⁷

Tercümenin başında iki sayfa fihrist, önsöz (s. I-II) ve Birgivi Mehmed Efendi'nin biyografisi bulunmaktadır (s. III-IV). Daha sonra daktilo yazısıyla tercüme edilen eserin Arapça kısımları kurşun kalemle el yazısıyla yazılmıştır (s. 1-41). Son tarafında eserin bibliyografyası verilerek (s. 42) tercüme hitâma erdirilmiştir.

C. TEZ

Kifâye'nin şerhlerini anlatırken, tesbit edilen on üç şerhten altısı üzerine yapılan tezleri zikretmiştik. Metni üzerine ise Muhammet Hamidullah Yalçın'ın bir yüksek lisans çalışması vardır. Tezin tanıtımı şöyledir:

⁵⁸³ Birgivi Mehmet Ef., **Temrinli Kifaye**, s. 93-95.

⁵⁸⁴ Mütercimnin adı için bkz. Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 1976, vr. 70b, 88b.

⁵⁸⁵ Karapınarlı Molla Mehmed b. Hüseyin b. İbrahim, **Mefhûm-i Kifâye**, Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 1976, vr. 101b-108a.

⁵⁸⁶ Eserin adı hatalı bir şekilde “mübtedî” yerine “mübtedâ” olarak yazılmıştır.

⁵⁸⁷ Musa Özzeybek, **Kifaye Tercemesi**, Bitirme Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi SBE, Konya: y.y., 1987.

Muhammet Hamidullah Yalçın, İmam Birgivî Mehmed b. Pîr Ali (929-981/1523-1573) ve *Kifâyetü'l-Mübtedî* Adlı Eseri (İnceleme-Tahkik)⁵⁸⁸

Tez bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde (s. 1-6) tezin amacı ve önemi, kullanılan kaynaklar ve araştırma yöntemi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde (s. 7-35) Birgivî'nin hayatı ve eserlerinden bahsedilmiş; kendisine nisbeti sahih olmayan eserler tesbit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde (s. 36-62) *Kifâyetü'l-mübtedî* kitabı incelenmiş ve *Maksûd* kitabıyla mukayesesi yapılmıştır. Üçüncü bölümünde ise (s. 63-117) *Kifâye* üç nüsha ile mukabele edilip tahkikli metni yayınlanmıştır.

V. TAHKİKE ESAS ALINAN NÜSHALAR

Yazma Eser Kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunan *Kifâye*'nin tahkikinde dört yazma nüshası esas alınmıştır. Burada bunların tafsilatlı bir şekilde tanıtımı yapıp tahkike esas alınmasının sebepleri ifade edilecektir.

A. Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 172, vr. 1b-29a (Rumuz “ب”)

Zahriye: “*Kitâbü'l-Kifâye*”. Bu nüsha nesih hatlı, 13 satırlı, bazı kelimeleri harekeli, varakları kırmızı cetvelli ve satır araları ile kenarlarında notlar bulunan bir nüshadır.

Nüshada tashih kayıtları bulunmasına rağmen⁵⁸⁹ birçok yazım hatası vardır.⁵⁹⁰ Kenarlarında yer yer nüsha farklılıkları belirtilmektedir.⁵⁹¹ Bazen bir kelimenin yarısı üst satırın sonunda, diğer yarısı da alt satırın başında yazılmaktadır.⁵⁹²

Müstensih adı ve yeri bulunmayan bu nüshanın istinsâh tarihi 975'dir (1567-68).

⁵⁸⁸ Muhammet Hamidullah Yalçın, *İmam Birgivî Mehmed b. Pîr Ali (929-981/1523-1573) ve Kifâyetü'l-Mübtedî Adlı Eseri (İnceleme-Tahkik)*, Yüksek Lisans Tezi, Karaman: Karamanoğlu Mehmed Bey Üniversitesi SBE, 2019.

⁵⁸⁹ Tashih kayıtları örnekleri için bkz. vr. 5b, 6a, 7a, 25b, 26b kenarları ve vr. 6a, 9-10. satırların arası; vr. 8b, 7-8. satırların arası.

⁵⁹⁰ Yazım hatası örnekleri için bkz. vr. 5b, satır. 3 «الوا» yerine «الوا»; vr. 8b, satır. 7 «العين» yerine «العين»; vr. 9a, satır. 4 «إحدهما» yerine «أحدهما»; vr. 10b, satır. 2 «ألف المؤنث» yerine «ألف المؤنث» yazılmış.

⁵⁹¹ Nüsha farkı için örnekleri için bkz. vr. 3a, 5a, 7a'nın kenarları.

⁵⁹² Yarısı üst satırın sonunda, diğer yarısı alt satırın başında yazılan kelime örnekleri için bkz. vr. 25b, satır. 3'te «يحذفان» kelimesinin «يحذف» kısmı 3. satırın sonunda «فان» kısmı 4. satırın başında; vr. 26b, satır. 4'te «ناقص» kelimesinin «نا» kısmı 4. satırın başında, «قص» kısmı 5. satırın başında, vr. 28b, satır. 5'te «مؤققي» kelimesinin «مؤ» kısmı 5. satırın sonunda, «ققي» kısmı ise 6. satırın başında yazılmaktadır.

Bu nüshanın tercih edilme sebebi, müellif hayatıyken *Kifâye*'nin telif tarihinden on yıl sonra istinsâh edilmesi ve nüshaların farklı olması durumunda târîhen en eski olan bu nüshada ilgili kelimenin nasıl geçtiğini görebilme imkânı sağlamasıdır.

Bu nüsha tahkikte (ب) rumuzuyla gösterilmiştir.

B. Tokat Zile İlçe Halk Ktp., nr. 108, s. 1-36 (Rumuz “ز”)⁵⁹³

Zahriye: “Hâzihî *Kifâye* li-Mevlânâ Birgivî Mehmed Efendi rahimehüllâh”. Bu nüsha nesih hatlı, 15 satırlı, ana başlıkların üstü kırmızı kalemle çizili, satır aralarında ve kenarlarında nadiren nüsha farkları⁵⁹⁴ ve notlar bulunan bir nüshadır.

Kenarlarda bulunan notlar **Sobucalı Mehmed Efendi**'nin *Keşfü'l-inâye*, **Üsküplü Hüseyin Efendi**'nin *el-Înâye* ve **Hasan Paşa b. Alâüddin Ali el-Esved**'in *el-Mifrâh şerhu-Merâhî'l-ervâh* isimli eserlerinden yapılan alıntılardır. *Kifâye*'nin Üsküplü ve Sobucalı şerhlerinden yapılan alıntılarının sonuna -aralarındaki farkı ifade etmeden- sadece “şerh” rumuzu,⁵⁹⁵ Hasan Paşa'nın şerhinden yapılan alıntılarda “Şerhu Hasan Paşa ale'l-Merâh” rumuzu konulmuştur.⁵⁹⁶

İstinsâh yerine dair bir malumat bulunmayan bu nüshanın müstensihi **Dervîş Rûhânî b. Şeyh Ali**'dir (ö. 1175/1762'den sonra). İstinsâh tarihi harflerle: «في سنة خمس» (1155/1742-43), rakamla: 1165 (1751/52) olarak belirtilmektedir.

Müstensih Dervîş Rûhânî'nin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamasa da kütüphane kayıtlarında İsmail Hakkı Bursevî'nin ve diğer müelliflerin bazı kitaplarını istinsâh ettiği görülmektedir.⁵⁹⁷

⁵⁹³ Bu yazmanın sayfa numaralandırması varak adedine göre değil, matbu kitap gibi sayfa adedine göre yapılmıştır.

⁵⁹⁴ Nüsha farkı örneği için bkz. s. 29, sağdaki not.

⁵⁹⁵ Üsküplü'den yaptığı alıntılarının örnekleri için bkz. vr. 6, üstten 2. not; vr. 10, alttaki not; Sobucalı'dan yaptığı alıntılarının örnekleri için bkz. vr. 3, sağ kenardaki bütün notlar; vr. 5, üstten 2. not.

⁵⁹⁶ Örnek için bkz. vr. 15, sağ kenarda 3. not, vr. 26, sol kenarda 3. not.

⁵⁹⁷ İstinsâh ettiği bazı kitaplar için bkz. **İsmail Hakkı Bursevî**, *Şerhu Nüzheti'n-Nazar*, Ragıp Paşa Ktp., nr. 242, istinsâh tarihi: Muharrem 1153; a.mlf., *Silsiletü'l-Celvetiyye*, Erzurum İl Halk Küt. Nr. 2040, istinsâh tarihi: 1175; a.mlf., *Silsile-i Nâme Tarîk-i Celvetî*, Topkapı Sarayı Ktp., Hazine Blm., nr. 301, istinsâh tarihi: 1174; a.mlf., *Kitâbu'n-Necât*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 546, istinsâh tarihi: 1155; **Vahdeti Osman Efendi**, *Mühtede'l-enhur ilâ Mülteka'l-Ebhur*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 349, istinsâh tarihi: 1175; **Menteşezâde Abdürrahîm Efendi**, *Fetâvâyı Abdürrahîm Efendi*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 440, istinsâh tarihi: 1158; **Koca Nişancı, Celalzâde Tevkî'î Mustafa Çelebi**, *Mevâhibü'l-Hallâk fî Merâtibi'l-ahlâk*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 1605, istinsâh tarihi: 1165.

Bu nüshanın tercih edilme sebebi, kitabın izaha muhtaç yerlerinde iki şerhinden notlar bulunması ve misal olarak getirilen ya da yanlış okunma ihtimali bulunan kelimelerin harekelenmiş olmasıdır.

Bu nüsha tahkikte (:) rumuzuyla gösterilmiştir.

C. Melik Abdülaziz Ktp., nr. 1491, vr. 1b-22b (Rumuz “ص”)

vr. 1b: “*Kifâyetü ’l-mübtedî* li-Mehmed el-Birgî”. Bu nüsha nesih hatlı, 15 satırlı, ana başlıkları kırmızı mürekkepli, cümle başları üstten kırmızı çizgili, varakları kırmızı cetvelli, satır aralarında ve kenarlarında nüsha farkları ve notlar bulunan bir nüshadır.

Satır aralarında ve kenarlarda bulunan notlar **Birgivî**’nin *Şerhu ’l-Emsileti ’l-Fazliyye*⁵⁹⁸, **Kuşadalı Ahmed Efendi**’nin *İnâyetü ’l-mübtetî*⁵⁹⁹, **Üsküplü Hüseyin Efendi**’nin *el-İnâye*⁶⁰⁰, **Nukrekâr Seyyid Abdullah Efendi**’nin (ö. 776/1375) *Şerhu ’ş-Şâfiye*⁶⁰¹, **Teftâzânî**’nin (ö. 792/1390) *Şerhu ’l-İzzî*⁶⁰² ve **Ayşî Mehmed Efendi**’nin (ö. 1016/1607) *Rûhu ’ş-şuruh* isimli eserlerinden yapılan alıntılar⁶⁰³ ve bizzat müstensihî tarafından yazılmış notlardır.⁶⁰⁴ Alıntı yapılan eserlerin isimleri notların sonunda belirtilirken **Kuşadalı Ahmed Efendi**’den yapılan alıntılarının sonunda sadece “şerh” rumuzu bulunmaktadır.

İstinsâh yeri ve tarihine dair bir malumat bulunmayan bu nüshanın müstensihî Mahmud b. Abdullah el-Antâkî el-Halebî’nin (ö. 1161/1748)⁶⁰⁵ talebelerinden ve hocasının belagat ilmine dair *el-Alâka* isimli risâlesine yazdığı şerhle meşhur olan Ebü’n-Nush⁶⁰⁶ Bekir b. Ahmed b. Mustafa b. Hasan b. Osman⁶⁰⁷ el-Âydî el-Menteşevî’dir⁶⁰⁸ (ö. 1149/1736-37’den sonra). Kaynaklarda ismi “Musannifek Bekir b. Ahmed” diye geçen

⁵⁹⁸ Örnek için bkz. vr. 4b, alttan ilk not; vr. 7a, sol taraftaki 3. Not; vr. 7b, sağ tarafta en alttaki not.

⁵⁹⁹ Örnek için bkz. vr. 1b, metnin sağında ve solunda bulunan notlar; vr. 2a, metnin alt ve üstünde bulunan notlar; vr. 22a, metnin sol tarafında bulunan ve sonunda “şerh” rumuzu bulunan notlar.

⁶⁰⁰ Örnek için bkz. vr. 7b, metnin solunda bulunan 3. not, alt tarafındaki ilk not, sağ tarafındaki 3. ve 4. not; vr. 8a, üst taraftaki not; vr. 10a, metnin solundaki en son not.

⁶⁰¹ Örnek için bkz. vr. 12a, üstten en sondaki not; vr. 7b, üstten ilk not.

⁶⁰² Örnek için bkz. vr. 11a, soldan 3. not; vr. 12b, sağdan en alttaki not.

⁶⁰³ Örnek için bkz. vr. 9b, sağ taraftaki not; vr. 13a, soldaki en son not.

⁶⁰⁴ Örnek için bkz. vr. 8b, üstteki not; vr. 9a, soldaki uzun not; vr. 22b, sağdaki en son not.

⁶⁰⁵ Muhammed Râğıb et-Tabbâh, *İ’lâmü’n-nübelâ bi-Târîhi Haleb eş-şehbâ*, (nşr. Muhammed Kemal), Haleb: Dâru’l-Kalemi’l-Arabî, 1408/1988, VI, 493-495.

⁶⁰⁶ Bu künye 9a, 14b ve 15b varaklarında bulunan notlarda kullanılmaktadır.

⁶⁰⁷ Dedesinin ve atalarının ismini sadece 22b varağındaki notta kullanılmaktadır.

⁶⁰⁸ Bu nisbe 8b, 10a varağındaki notlarda kullanılmaktadır.

müstensihin, Muğla'nın Kavaklıdere ilçesine bağlı Mesevle (Çayboyu) köyünden⁶⁰⁹ ve “müellifin zümresinden” bir zât olduğu ifade edilmektedir.⁶¹⁰

Bu nüshanın tercih edilme sebebi, bir âlim tarafından yazılmış olması, kenarında Birgivî'nin *minhüvât* kayıtlarının bulunması⁶¹¹, kenarına yazılan hâşiyelerden müstensihin elinde birçok nüsha bulunduğunun anlaşılması⁶¹², nüsha farklarının satır aralarında ve kenarda çok titiz bir şekilde belirtilmesi ve birçok sarf kitabından alıntılar bulunmasıdır. Ayrıca sonunda müellif Birgivî'nin teliften ferağ kaydının bulunması da tercihe şâyân olmasının başka bir sebebidir.

Bu nüsha müstensihin “Musannifek” lakabından dolayı tahkikte (ص) rumuzuyla gösterilmiştir. Ayrıca satır aralarında ve kenarlarında gösterilen tüm nüsha farkları tahkik çalışmamızın dipnotlarında belirtilmiştir.

D. Trabzon İl Halk Ktp., nr. 250, vr. 16b-39a (Rumuz “ط”)

Bu nüsha nesih hatlı, 15 satırlı, ana başlıkları kırmızı mürekkepli, varakları kırmızı cetveli, satır aralarında ve kenarlarında nüsha farkları ve notlar bulunan bir nüshadır.

Satır aralarında ve kenarlarda bulunan notlar **Birgivî'nin** *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*⁶¹³, **Kuşadalı Ahmed Efendi'nin** *Înâyetü'l-mübteğî*⁶¹⁴, **Üsküplü Hüseyin Efendi'nin** *el-Înâye*⁶¹⁵, **Sobucalı Mehmed Efendi'nin** *Keşfü'l-inâye*⁶¹⁶, **Behisnili/Bihisnili Mehmed b. Bekir'in** *Şerhu'l-Kifâye*⁶¹⁷ ve **Ayşî Mehmed Efendi'nin** (ö. 1016/1607) *Rûhu's-şuruh* adlı eserlerinden⁶¹⁸ ve diğer bazı kitaplardan⁶¹⁹ yapılan alıntılardır.

⁶⁰⁹ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, s. 363, 682.

⁶¹⁰ Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, II, 32; a.mlf., **Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâlî**, İzmir: Keşîşân Matbası, ty., s. 105.

⁶¹¹ Örnek için bkz. vr. 2a, üstten 2. not; vr. 3a, soldan 3. not.

⁶¹² Örnek için bkz. vr. 3a, sol taraftan 7. not; vr. 5b, alttan 3. not; vr. 8a, alttaki en son not.

⁶¹³ Örnek için bkz. vr. 19b, sağdaki ilk not; vr. 20a, 5. ve 6. satır arasındaki not.

⁶¹⁴ Örnek için bkz. vr. 16b, 17a ve 17b'nin kenarlarındaki bütün notlar; vr. 24a, soldaki 2. not.

⁶¹⁵ Örnek için bkz. vr. 18a, soldan en alttan bi üstteki not.

⁶¹⁶ Örnek için bkz. vr. 18a, satır arasındaki notlar ve soldan ilk üç not; vr. 21b, üstteki ve sol taraftaki notlar; vr. 22b, sağdaki ve soldaki notlar.

⁶¹⁷ Örnek için bkz. vr. 21a, alttaki not; vr. 22b, üstteki not; vr. 23a, üstteki 2. not.

⁶¹⁸ Örnek için bkz. vr. 18a, soldaki en son not; vr. 19a, üstteki ilk not.

⁶¹⁹ Örnek için bkz. vr. 19a, üstteki 2. not; vr. 23b, sağ taraftaki notlar.

İstinsâh yerine dair bir malumat bulunmayan bu nüshanın müstensihî İshak Beyzâde'lerden Hâfızu'l-Kebîr Ahmed et-Trabzonî'dir. İstinsâh tarihi ise 21 Ramazan 1191 (23 Ekim 1777) Perşembe günüdür.

Bu nüshanın tercih edilme sebebi, müstensihînin risâlenin izaha muhtaç yerlerinde birçok şerhten alıntı yapmasıdır.

Bu nüsha tahkikte (ط) rumuzuyla gösterilmiştir.

VI. TAHKİK METODUMUZ

Medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu risâlenin yazma eser kütüphanelerinde 150'ye yakın yazmasını bulduk. İçlerinde müellif nüshası bulunmadığı için tercihli metodu icra ettiğimiz bu çalışmada şunlara dikkat ettik:

1- Tahkik için eserin yazmalarından dört tanesini seçtik. Ancak bunlardan herhangi birine bağlı kalmaksızın doğru veya en uygun olduğunu düşündüğümüz ibareyi metne aldık. Bununla beraber diğer nüshalardaki ve özellikle Kuşadalı Ahmed Efendi'nin şerhinde belirttiği nüsha farklarının hepsini dipnotta belirttik.

2- Müellife ait “منه” rumuzlu hâşiyelerin/notların hepsini dipnotlarda verdik.

3- Metinde adları geçen âlimlerin hayatlarına kısaca değinip meşhur eserlerinden birkaç tanesinin ismini verdik.

4- Dipnotta nüsha farklılıklarını «...» بدل «...» (ص) şeklinde; eksik ibareleri «...» (ص) şeklinde; fazla ibareleri de «...» زيادة «...» (ص) şeklinde verdik.

5- Eski yazmalarda جاز، أولهما، ثالث، الصلاة şeklinde yazılan kelimeleri bugünün imlâsıyla جائز، أولهما، ثلاث، الصلاة şeklinde yazdık. Benzer kelimelerde de bugünün imlâsını uyguladık.

6- Metinde geçen فح، اه، إ، آه، فحيث، إلى آخره، فحيث gibi kısaltmaları فح، اه، إ، آه، فحيث şeklinde açık olarak yazdık.

7- Metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak için gerekli yerlerde paragraf yapmaya, harf ve sayı kullanarak maddeleştirmeye ve noktalama işaretlerini kullanmaya özen gösterdik.

Bu maddeleştirmede řu sırayı gözettik:

a- Evvel  ebced sıralamasına göre harfleri kullandık.

b- S niyen rakamları kullandık.

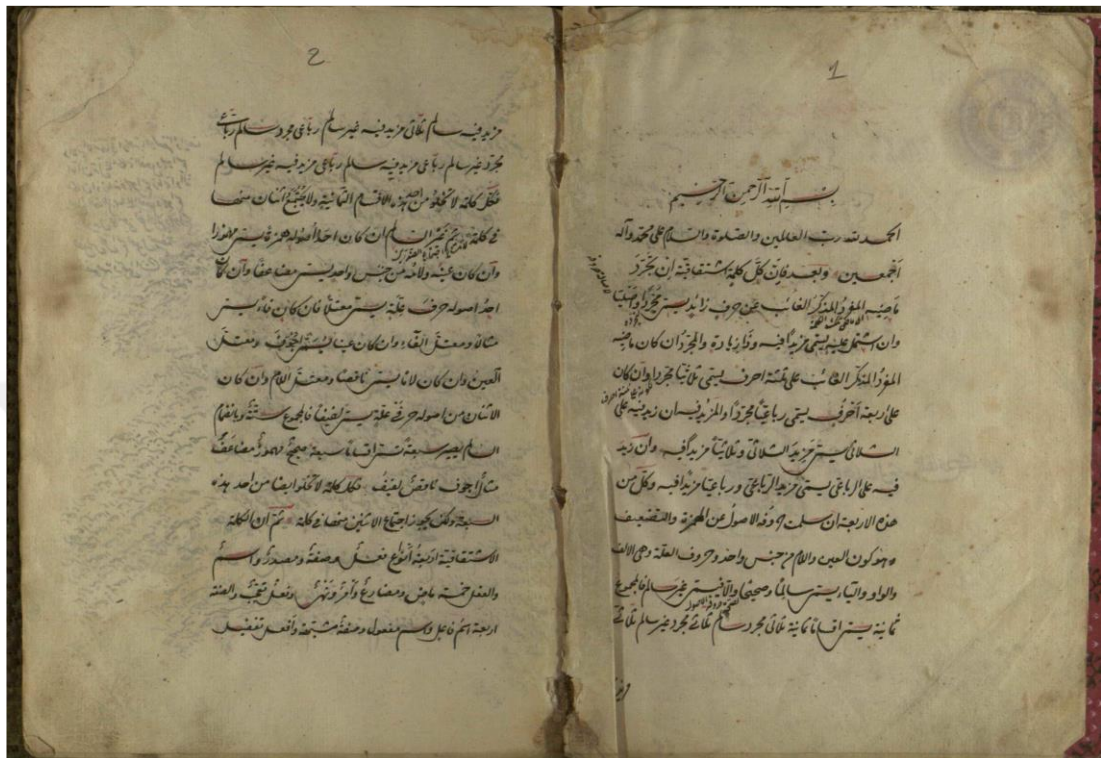
c- S lisen parantez içinde ebced sıralamasına göre harfleri kullandık.

d- Son olarak parantez içinde rakamları kullandık.

e- Eğer bu da yetmediyse satır başı yapıp tire (-) işareti koyduk.

9- Metinde geçen  yetleri tam harekeli olarak süslü parantez ﴿ ﴾ içerisinde verdik. Yanına köşeli parantez içinde s re adı, s re ve  yet numarasını ekledik. Ayrıca metinde sadece bir kısmı zikredilen  yetlerin tamamını dipnotta verdik.

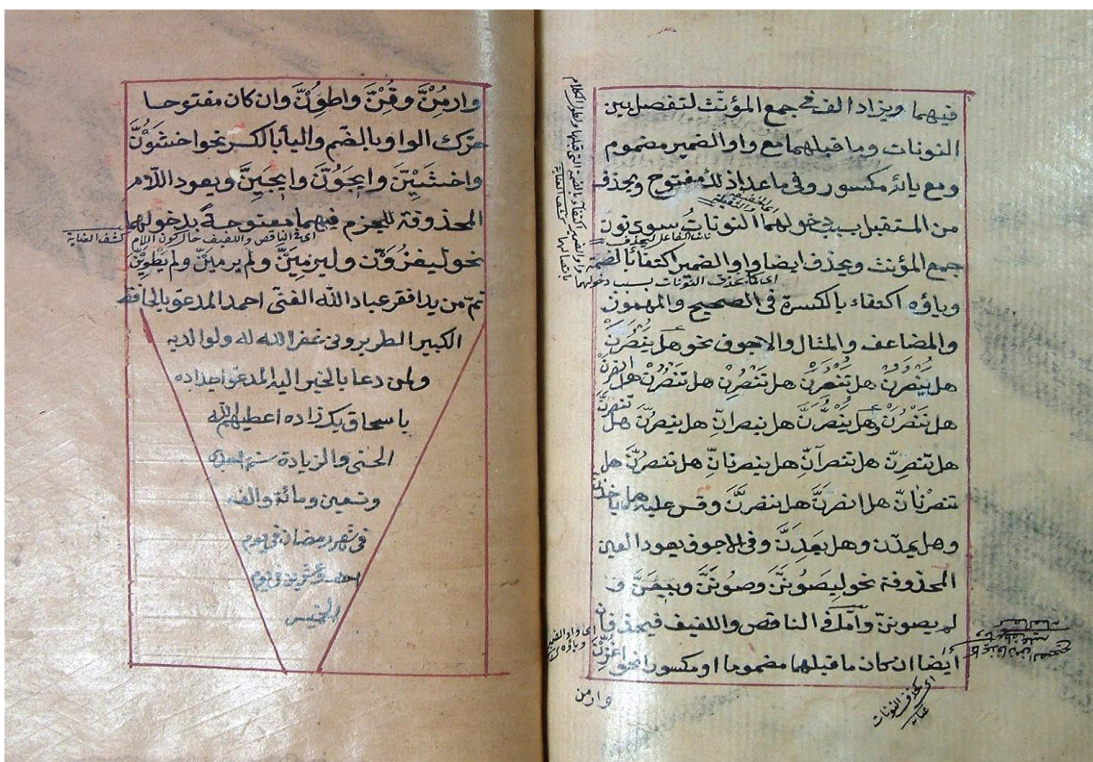
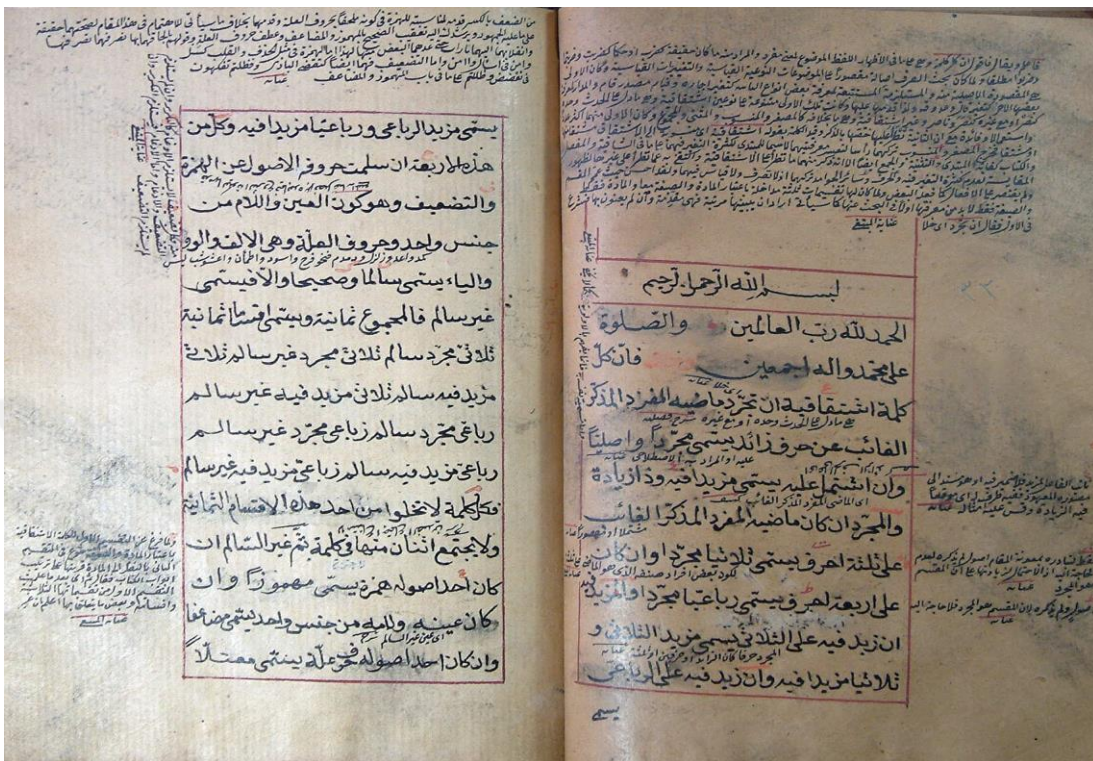
B. Tokat Zile İlçe Halk Ktp., nr. 108, s. 1-2, 35-36 (ز)

C. Melik Abdülaziz Ktp, nr. 1491, vr. 1b-2a, 22b (ص)

D. Trabzon İl Halk Ktp., nr. 250, vr. 16b-17a, 38b-39a (ط)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BİRGİVİ’NİN ESERLERİ ÜZERİNDEN SARF İLMİNE DAİR
GÖRÜŞLERİ ve SARF KİTAPLARININ TAHLİLİ

Bu bölümde Birgivî Mehmed Efendi'nin sarf ilmine dair yazmış olduğu dört eserinden bu ilimle alakalı görüşleri derlenip izah edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu eserlerinde ihtilaflı meselelere yaklaşımı ve o konulardaki tercihleri ele alınacaktır. Daha sonra sarf kitapları nahvî illetler açısından değerlendirilecek ve bu kitaplarda geçen şahidler ve misaller incelenecektir.

Birgivî, sarf ilmiyle alakalı dört eserinden ilk önce hicri 952'de *İm'ânü'l-enzâr* isimli *Maksûd* şerhini yazmıştır. Daha sonra 965'te *Kifâyetü'l-mübtedî*'yi ve son olarak oğlu Fazlullah öğretim çağına geldiğinde *el-Emsiletü'l-Fazliyye* ve *Şerhini* yazmıştır.

I. BİRGİVÎ'NİN SARF İLMİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Bu kısımda Birgivî'nin sarf ilmine dair görüşleri anlatılmaya çalışılacaktır. Birgivî bu ilme dair görüşlerini daha çok şerh olarak yazdığı *İm'ânü'l-enzâr* ve *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye* kitaplarında dile getirmiştir.

A. SARF İLMİNİN TARİFİ, MEVZÛU, GAYESİ VE ÖNEMİ

Birgivî sarf ilminin tarifi, mevzuu, gayesi ve önemi gibi bir ilme başlamadan önce talebenin bilmesi gereken bilgileri meâlen şöyle anlatmaktadır:

1. Sarf İlminin Tarifi

Başka kelimelerle ilişkisine itibar etmeksizin, hakikaten ya da hükmen müfred olan kelimelere, maddesi ve hey'eti açısından ârız olan halleri küllî bir şekilde ele alarak inceleyen ilme **sarf ilmi** denir.⁶²⁰

Tarifte geçen “başka kelimelerle ilişkisine itibar etmeksizin” kaydı, mureblik ya da mebnîlik hallerini çıkartmak içindir. Zira bunlar da müfred kelimelere ârız olan hallerdendir. Ancak bunlar kelimelere, müfred olmaları bakımından değil, başka kelimelerle terkip edilmesi açısından ârız olan haller olup sarfin değil, nahvin konusudur.⁶²¹

2. Sarf İlminin Mevzûu

Sarf ilmi, kıyasî olarak vaz' edilen kelimelerden ve onlarda meydana gelen değişikliklerden bahseder. Kıyasî olmayan cem'-i kesret, masdarlar ve bâbların bu ilimde anlatılması, bunlarda kıyasîlere benzer bir takım kaidelerin bulunması, fâideyi çoğaltmak gibi hususların mülâhaza edilmesi sebebiyledir. Kıyâsî olmayanları genel

⁶²⁰ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 62a.

⁶²¹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 62a.

özellikleri açısından ele alan ilim dalı **lügattır**. Sonuç itibarıyla sarf ilmi, küllî bir şekilde isim ve fiil kalıplarının -son taraflarında i‘râb alameti olarak yer alanları hariç-hareke ve sükûnundan, kök ve ek harflerinden ve bunların dizilişinden bahseder.⁶²²

“Küllîlik” asıl harflilerde (mücerred) cinsi ile, diğerlerinde nev‘i ile muteberdir. Hece harflerinin ve üç harekenin her biri nev‘dir, mutlak olarak harf ve hareke ise cinsdir. Dolayısıyla «مُقْتَلٌ» ile «مَنْصُرٌ» ve «نُصِرَ» ile «قِيلَ» aynı kalıplardır. Lakin «أُكْرِمَ» ile «أُكْرِمَ» ve «فَاتَلَ» ile «حَوَقَلَ» farklı kalıplardır.⁶²³

Her ilmin mevzûu avârız-ı zâtîyyesinden bahseden şeydir” kaidesince, sarf ilminde bizatihi kendisinden bahsedilecek şeylerin sebebi ya bir mana ifade etmesiyle alakalı **manevî bir ihtiyaç**, ya da telaffuzla alakalı **lafzî bir ihtiyaç**tır. Tesniye, cemi, ism-i taşğîr, ism-i mensûb, masdar, mâzî olması gibi bir mana ifade etsin diye kalıplardan bahsetmek sarf ilminin asıl amacıdır. Hemzenin tahfifi, i‘lâl ve idgam gibi meseleler ise telaffuzla ilgili ihtiyaçlardır.⁶²⁴

Ayrıca sarf ilminde mutasarrıf (çekimi yapılan) kelimelerden bahsedilip «نَغَمَ» ve «بَشَسَ» gibi gayri mutasarrıf (câmid) kelimelerden bahsedilmez.⁶²⁵

3. Sarf İlminin Gayesi

Sarf ilminin gayesi mevzûbahis kalıplardan birinin anlaşılması ile aynı kalıptan gelecek birçok lafzın telaffuzunun ve manasının bilinmesine imkân sağlamasıdır. Dolayısıyla kişi, o lafızları kolayca zaptedebilir, telaffuzunda hatadan emin olur ve bu kalıpları birinden duyduğunda ne anlama geldiğini hemen anlar.⁶²⁶

4. Sarf İlminin Önemi (Dinî Hükümü)

Birgivî, “farza vesile olan şey farzdır; vâcib ve diğerlerine vesile olan şeyler ise farz-ı kifâyedir” kaidesince, sarf ilminin de içinde olduğu ulûm-i Arabiyyeyi, şer‘î ilimleri öğrenmenin dayanağı olduğu için farz-ı kifâye olarak görmektedir.⁶²⁷

⁶²² Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 62b-63a.

⁶²³ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 63a.

⁶²⁴ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 63a-63b.

⁶²⁵ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 14a.

⁶²⁶ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 63b.

⁶²⁷ Birgivî, *et-Tarîkatü’l-Muhammediyye*, s. 114.

B. EMSİLE-İ MUHTELİFE KALİPLARI

Birgivî meşhur *Emsile*'de 24 sîğa üzerinden anlatılan emsile-i muhtelif kalıplarını *Kifâyetü'l-mübtedî* ve *el-Emsiletü'l-Fazliyye*'de 18 sîğa üzerinden anlatır. Ancak bu iki eserindeki 18 sîğa farklılık arzeder. *Kifâye*'de bu sîgaları geride anlatıldığı üzere fiil, sıfat, masdar ve isim başlıkları altında teorik olarak sayar. *el-Emsiletü'l-Fazliyye*'de ise bunları başlangıç seviyesinde sarf ilmini öğrenmek isteyenlerin muhakkak bilmesi gereken kalıplar şeklinde sıralar. Bu bölümde meşhur *Emsile*'deki 24 sîgaya eklediği ya da onlardan çıkardığı veyahutta bu sîgalardan birleştirdikleri anlatılacaktır.

Evvelâ tablo üzerinden bu üç eserdeki emsile-i muhtelif kalıpları şöyledir:

MEŞHUR EMSİLE			EL-EMSİLETÜ'L-FAZLİYYE			KİFÂYETÜ'L-MÜBTEDÎ		
Kelime		Sîga	Kelime		Sîga	Sîga		
01	نَصَرَ	Fiil-i mâzî	01	نَصَرَ	Fiil-i mâzî	01	Fiil-i mâzî	FİİL SİĞALARI
02	يُنْصِرُ	Fiil-i muzâri	02	يُنْصِرُ	Fiil-i muzâri	02	Fiil-i muzâri	
03	نَصْرًا	Masdar gayr-i mîmî	03	لِيُنْصِرَ	Emir	03	Emir	
04	نَاصِرٌ	İsm-i fâil	04	لَا يَنْصِرُ	Nehiy	04	Nehiy	
05	مَنْصُورٌ	İsm-i mef'ûl	05	مَا أَنْصَرُهُ	Fiil-i taaccüb-i evvel	05	Fiil-i taaccüb	
06	لَمْ يَنْصُرْ	Cahd-i mutlak	06	أَنْصِرُ بِهِ	Fiil-i taaccüb-i sâni	06	İsm-i fâil	SİFAT SİĞALARI
07	لَمَّا يَنْصُرُ	Cahd-i müstağrak	07	نَاصِرٌ	İsm-i fâil	07	İsm-i mef'ûl	
08	مَا يَنْصُرُ	Nefy-i hâl	08	مَنْصُورٌ	İsm-i mef'ûl	08	Sıfat-ı müşebbehe	
09	لَا يَنْصُرُ	Nefy-i istikbâl	09	أَنْصِرُ	İsm-i tafdîl	09	Ef'al-i tafdîl	
10	لَنْ يَنْصُرَ	Te'kîd-i nefy-i istikbâl	10	نَصْرٌ	Müekkid masdar-ı gayr-i mîmî	10	Müekkid masdar-ı gayr-i mîmî	MASDAR SİĞALARI
11	لِيُنْصِرَ	Emr-i gâib	11	مَنْصِرٌ	İsm-i zamân İsm-i mekân Masdar-ı mîmî	11	Masdar-ı mîmî	
12	لَا يَنْصِرُ	Nehy-i gâib	12	نَصْرَةٌ	Masdar binâ-i merra	12	Masdar binâ-i merra	
13	أَنْصِرُ	Emr-i hâzır	13	نَصْرَةٌ	Masdar binâ-i nevi	13	Masdar binâ-i nevi	
14	لَا تَنْصِرُ	Nehy-i hâzır	14	تَنْصَارٌ	Mübalağa-i masdar	14	Mübalağa-i masdar	
15	مَنْصِرٌ	İsm-i zamân İsm-i mekân Masdar-ı mîmî	15	نِصِيرِي	Mübalağa-i masdar	15	İsm-i zamân	İSİM SİĞALARI
16	مَنْصِرٌ	İsm-i âlet	16	مَنْصِرٌ	İsm-i âlet	16	İsm-i mekân	
17	نَصْرَةٌ	Masdar binâ-i merra	17	مَنْصَارٌ	İsm-i âlet	17	İsm-i âlet	
18	نَصْرَةٌ	Masdar binâ-i nevi	18	نَصَارٌ	İsm-i Fiil	18	İsm-i Fiil	
19	نُصِيرُ	İsm-i tasğîr	1- Meşhûr <i>Emsile</i> 'de bulunan gri renkli kutucuklardaki kalıplar Birgivî'nin <i>Kifâye</i> ve <i>Emsile</i> 'sinde bulunmamaktadır. 2- <i>Kifâye</i> 'de bulunan gri renkli kutucukdaki kalıp Birgivî'nin <i>Emsile</i> 'sinde bulunmamaktadır.					
20	نُصِرْتُ	İsm-i mensûb						
21	نُصَارٌ	Mübâlağa-i ism-i fâil						
22	أَنْصِرُ	İsm-i tafdîl						
23	مَا أَنْصَرُهُ	Fiil-i taaccüb-i evvel						
24	أَنْصِرُ بِهِ	Fiil-i taaccüb-i sâni						

1. Çıkarttığı Kalıplar

Burada meşhur *Emsile*'de zikredilen bazı kalıpları Birgivî'nin neden *el-Emsiletü 'l-Fazliyye* veya *Kifâyetü 'l-mübtedî*'de zikretmediği gerekçeleriyle anlatılacaktır. Birgivi bu gerekçeleri *Şerhu 'l-Emsileti 'l-Fazliyye*'de anlatır.

a) Cahd ve Nefiy Kalıpları

Birgivî, *Emsile* ve *Kifâye*'sinde cahd-ı mutlak, cahd-ı müstağrak, nefy-i hâl, nefy-i istikbâl ve te'kîd-i nefy-i istikbâl kalıplarını müstakil kalıplar olarak görmediği için saymaz. Zira *Şerhu 'l-Emsileti 'l-Fazliyye*'de bu kalıpların aslında fiil-i muzâriye dâhil olduğunu, sonundaki değişikliklerin de nahiv ilmiyle alakalı meseleler olduğu için itibar edilmemesi gerektiğini belirtir. Devamında bu kalıpların mana bakımından farklı olmasına da itibar edilmemesi gerektiğini söyler. Zira «أُ» ve «أُ» gibi fiilin manasını değiştirecek birçok harfin bulunduğunu, eğer her mana değişikliğini müstakil bir kalıp sayarsak kalıpların sayısının çok daha fazla artması gerektiğini ifade eder. Hatta bu gerekçeden dolayı bazı âlimlerin fiili, “mâzî”, “muzâri”, “emir” diye üçe ayırıp “nehiy” kısmını bile terkettiklerini ifade eder.⁶²⁸

“Emir” ve “nehiy” fiillerinin muzâriden türetilmesine rağmen başlı başına bir kısım sayılmasını ise, fiilin ihbâr manasından inşâ manasına değişmesiyle, çok kullanılmasıyla, teklifin (mükellefiyetin) dayanağı olmalarıyla ve harflerinin sadece bu kalıplara mahsus olup bu kalıplardan hiç ayrılmamasıyla gerekçelendirir.⁶²⁹

b) İsm-i Tasğîr ve İsm-i Mensûb

Birgivî, *Emsile* ve *Kifâye*'sinde ism-i tasğîr ve ism-i mensûb kalıplarını saymaz. Zira bunlarda birçok değişiklik meydana geldiğinden anlaşılmasının zor olduğunu belirtir. Ayrıca bunları müştak olmayan kalıplar içerisinde sayar.⁶³⁰

c) Mübâlağa-i İsm-i Fâil

Birgivî, *Emsile* ve *Kifâye*'sinde mübâlağa-i ism-i fâil kalıbını da saymaz. Zira bu kalıbın vezinleri semâ'îdir.⁶³¹ Sarf ilminin mevzûu ise geride anlatıldığı üzere kıyâsî kalıplardır.

⁶²⁸ Birgivî, *Şerhu 'l-Emsile*, vr. 70a-70b.

⁶²⁹ Birgivî, *Şerhu 'l-Emsile*, vr. 70b.

⁶³⁰ Birgivî, *Şerhu 'l-Emsile*, vr. 63b-64a.

⁶³¹ Birgivî, *Şerhu 'l-Emsile*, vr. 72a.

2. Eklediği Kalıplar

Burada meşhur *Emsile*'de zikredilmeyen bazı kalıpları Birgivî'nin neden *el-Emsiletü 'l-Fazliyye* ya da *Kifâyetü 'l-mübtedî*'de zikrettiği anlatılacaktır.

a) Mübâlağa-i Mastar Kalıpları

Birgivî, *Emsile* ve *Kifâye*'sinde *emsile-i muhtelif*e kalıplarına meşhûr *Emsile*'de bulunmayan mübâlağa-i masdar adında «تَفَعَّلَ» ve «فَعِيلَى» kalıplarını ekler. Bu iki kalıbın sülâs-i mücerred fiillerden kıyâsî olarak türetildiğini ve çekimlerinin olmadığını ifade eder.⁶³² Bu iki kalıptan bahsettiği yerde bunları neden eklediğinin gerekçesini belirtmez. Ancak sarf ilminin mevzûunu “kıyasî olarak vaz’ edilen kelimelerden bahseden ilim” olarak tarif etmesinden⁶³³ bu iki kalıbı neden eklediği anlaşılmaktadır.

b) «فَعَالٍ» Kalıbındaki İsm-i Fiil

Birgivî, *Emsile* ve *Kifâye*'sinde *emsile-i muhtelif*e kalıplarına ism-i fiil adında «فَعَالٍ» kalıbını da ekler.⁶³⁴ Zira Sibeveyh'e göre, bu kalıbın tam mutasarrıf olan bütün sülâsî fiillerden gelmesi kîyasîdir.⁶³⁵

c) Sıfat-ı Müşebbehe

Birgivî «أَفْعُلُ» kalıbında renk, kusur ve süs/zînet ifade eden fiillerden gelen sıfat-ı müşebbeheyi sadece *Kifâye*'sinde anlatır. İlgili yerde önce sıfat-ı müşebbehe'nin “sübut (devamlılık) manasındaki lazım fiilden türeyen isimdir” diye tarifini verir. Devamında sıfat-ı müşebbelenin birçok semâ'î kalıbının olduğunu ancak sadece zikredilen fiillerden «أَفْعُلُ» kalıbında sıfat-ı müşebbelenin kıyâsî olarak geldiğini ifade eder. Daha sonra tafsilatıyla çekimini yapıp bu konuyu hitâma erdirir.⁶³⁶

Emsile'sinde ise bu kalıptan bahsetmez. *Emsile Şerhi*'nde bunun sebebini “أَفْعُلُ» kalıbındaki sıfat-ı müşebbehe zikredilen fiillerden kıyâsî olarak gelse de, bu kalıbın

⁶³² Birgivî, *Kifâye*, s. 40; a. mlf., *Emsile*, vr. 80a; a. mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 73b.

⁶³³ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 62b.

⁶³⁴ Birgivî, *Kifâye*, s. 43; a. mlf., *Emsile*, vr. 80a.

⁶³⁵ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 73b. Ayrıca bkz. Sibeveyh Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun) Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408/1988, III, 280.

⁶³⁶ Birgivî, *Kifâye*, s. 33-34.

zikredilmesi ism-i tafdîl kalıbının terk edilmesini ya da aynı kalıbın iki defa söylenmesini gerektirir” diyerek açıklar.⁶³⁷

3. Birleştirdiği Kalıplar

Burada meşhur *Emsile*’de 4 kalıp üzerinden anlatılan “emr-i gâib”, “emr-i hâzır”, “nehy-i gâib” ve “nehy-i hâzır” kalıplarını Birgivî’nin *el-Emsiletü’l-Fazliyye* ve *Kifâyetü’l-mübtedî*’de neden “emir” ve “nehiy” diye iki kalıp üzerinden anlattığının gerekçesi verilecektir.

Emr-i Hâzır ve Nehy-i Hâzır

Birgivî emr-i hâzır kalıbında yapılan değişiklikten dolayı, müstakil bir kalıp olarak zikredilmesinin bir anlamda uygun olduğunu kabul etmesine rağmen “emir” ve “nehiy” kalıplarını gâib ve hâzır diye ayırıp dört kalıp üzerinden değil de, iki kalıp üzerinden anlatmasını, talebelere bu işin karışık gelmesiyle gerekçelendirir. Hatta bazı insanların başka ilimlere geçtikten sonra “neden emr-i hâzırın ya da nehy-i hâzırın gâib ve mütekellim sîgası zikredilmiyor?” diye soru sorduklarını, bunların emrin ve nehyin muhâtab kalıpları olduğunu bilmediklerini ifade eder. Bu garip soruların sorulmasını da bunların meşhur *Emsile*’de farklı iki kalıp olarak zikredilmesine bağlar.⁶³⁸

C. EMSİLE-İ MÜTTEFİKA (MUTTARİDE) ÇEKİMLERİ

Birgivî, bu meseleye sadece *Şerhu’l-Emsiletü’l-Fazliyye* risâlesinde değinir ve *Emsile*’de yaptığı bazı değişikliklerin sebeplerini burada izah eder. *Emsile Şerhi*’nde izah ettiği meseleleri şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

1. Emsile-i Muhtelif Kalıplarından Çekimi Yapılanlar ve Yapılmayanlar

Birgivî çekime başlamadan önce *emsile-i muhtelif* kalıplarını çekimi yapılanlar (mutasarrıf) ve yapılmayanlar (gayr-ı mutasarrıf) diye ikiye ayırmıştır. “Çekimi yapılmayanlar”dan kastın ise tesniye, cemi ve müennes kalıpları olmayıp tek bir hal/sîga üzere kalan kalıplar olduğunu belirtir.⁶³⁹

⁶³⁷ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 71b.

⁶³⁸ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 71b.

⁶³⁹ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 73b.

a) Çekimi Yapılmayan Kalıplar: 1) Taaccüb fiilleri, 2) «مِنْ» ile kullanılan ism-i tafdîl, 3) Masdar-ı gayr-ı mîmî, 4) İsm-i fiil, 5) Harf-i cer ile mecrûruna isnâd edilen fiil ve ism-i mef'ûl kalıplarıdır.

İsm-i zâhire isnâd edilen fiil ve sıfatların ise sadece müennes kalıpları gelir.⁶⁴⁰

b) Çekimi Yapılan Kalıplar: Yukarıda sayılanların dışında kalan bütün kalıplardır.⁶⁴¹

2. Çekim Yapılmadan Önce Bilinmesi Gereken Hususlar

Birgivî çekim yapılmadan önce şu beş kavramın bilinmesi gerektiğini belirtir: a) Tesniye, b) Cemi, c) Müenneslik, d) Muhatab-mütekellim, e) Ma'lûm-meçhûl.

Özellikle metinlerinde (*Emsile* ve *Kifâye*) pek değinmediği cemi mükesser kalıplarını, *Emsile Şerhi*'nde detaylıca anlatmıştır.⁶⁴²

Ayrıca ism-i fâil ve mef'ûlün çekiminde «فهو» ile «وذاك» lafızlarına yer vermediğini belirtir ve bunu: “çekimden kasıt, müştak kelimelerin yalın (müfred) hallerinin çekilip sayılmasıdır. Yoksa başka kelimelerle terki edilmemesi değildir” diyerek gerekçelendirir.⁶⁴³

3. Kalıpların Kaç Vecih Üzere Çekileceği ve Hangisiyle Başlanacağı

Birgivî'ye göre emsile-i muhtelifedeki isim kalıplarında **üç**, sıfatlarda **altı**, fiil-i mâzîde **on üç** ve fiil-i muzârîde **on bir** farklı vecih ile çekim yapılır.⁶⁴⁴

Bazı sarfçılar çekim yaparken kelâmın/konuşmanın meydana gelmesini sağlayan asıl unsur olduğu için önce **mütekellimi**, kelâmın meydana gelmesinde tesiri olduğu için sonra **muhâtabı** ve hiçbir tesiri olmadığı için de en son **gâibi** söylerler. Diğer bazı sarfçılar ise müfred kalıbının zamirden soyutlanması caiz olduğu ve örnekleri çok bulunduğu için önce **gâibi**, yine örnekleri fazla bulunduğu için sonra **muhâtabı**, bu sebepler bulunmadığı için en son **mütekellimi** söylerler.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 73b.

⁶⁴¹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 73b.

⁶⁴² Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 74a-75b.

⁶⁴³ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 72a.

⁶⁴⁴ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 76b-77a.

⁶⁴⁵ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 77b.

Birgivî, kendisinin lafzı itibara aldığı için ikinci kısımda anlatılan sarfçılarının görüşünü tercih ettiğini; birinci kısımda anlatılan görüşte ise dış dünyada olanın itibara alındığını ifade eder.⁶⁴⁶

4. Birgivî'nin Çekim Üslûbu

Birgivî, lafızları müşterek olan sîgalardan sadece birini söyleyerek çekim yapar. Bunun sebebi, müşterek olduklarını açığa çıkartmak ve sîgaları azaltarak ezberi kolaylaştırmaktır. Nitekim mütekellim vahdeh ve mütekellim me'a'l-gayr sîgalarında da mütekellimler müennes ya da müzekker olsalar bile bir sîga ile yetinilir.⁶⁴⁷

Ayrıca telaffuzu aynı olan tesniyeler, rütbeleri daha sonra olduğu için müfredlerden sonra söylenir.⁶⁴⁸

Meselâ fiil-i mâzî çekimi yapılırken, aynı lafızlarla gelen tesniye müzekker muhâtab ve tesniye müennes muhâtaba sîgası «نَصَرْتُمَا» kalıbı, sadece bir defa ve «نَصَرْتِ» ile «نَصَرْتِ» lafızlarından sonra söylenir.

Fiil-i muzâride ise aynı lafızda olan müfred müennes gâibe ile müfred müzekker muhâtab sîgası «تَنْصُرُ» kalıbı sadece bir defa; sonra müfred müennes muhâtaba sîgası «تَنْصُرِينَ» kalıbı; daha sonra da aynı olan tesniye sîgaları «تَنْصُرَانِ» ve sırasıyla cemileri söylenir.⁶⁴⁹

Birgivî'nin emsile-i müttefika fiil-i mâzî ve fiil-i muzari çekimi şöyle tablolaştırılabilir:

Birgivî'ye Göre Fiil-i Mâzînin Çekim Sıralanışı			Birgivî'ye Göre Fiil-i Muzârinin Çekim Sıralanışı		
۱- نَصَرَ	۲- نَصَرَا	۳- نَصَرُوا	۱- يَنْصُرُ	۲- يَنْصُرَانِ	۳- يَنْصُرُونَ
۴- نَصَرْتِ	۵- نَصَرْتَا	۶- نَصَرْتِ	۴- تَنْصُرُ	۶- تَنْصُرَانِ	۷- يَنْصُرُونَ

⁶⁴⁶ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 77b.

⁶⁴⁷ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 77b.

⁶⁴⁸ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 77b.

⁶⁴⁹ Mazi ve muzarinin çekimi için bkz. Birgivî, *Emsile*, vr. 80a-82b.

۱۰- نَصْرْتُمْ	۹- نَصْرْتُمَا	۷- نَصْرَتْ		۸- تَنْصُرُونَ	۶- ----	۴- ----
۱۱- نَصْرْتُنَّ	۹- ----	۸- نَصْرَتْ		۹- تَنْصُرْنَ	۶- ----	۵- تَنْصُرِينَ
	۱۳- نَصْرُونَا	۱۲- نَصْرْتُ		۱۱- نَنْصُرُ		۱۰- أَنْصُرُ

Birgivî, sadece sarf kitaplarında değil, ism-i işâretler ve zamirler gibi diğer bazı kelimelerin çekimini yaptığı nahiv kitaplarında da hep bu şekilde çekim yapar.⁶⁵⁰

Birgivî'ye göre isimlerin çekiminde aslında sonlarının sakın olarak söylenmesi gerekir. Ancak isimlerin müfredi bir faydadan dolayı ref haliyle söylenir. Bu fayda ise tenvinli ve mu'reb olan ismi, tenvinsiz ve sonu sükûn, fetha ya da kesra üzere mebnî olan isimden ayırt etmektir. İsimlerin tesniye ve cemilerinde ref halinin yanında kalıpları değiştiği için nasb ve cer halleri de söylenir.⁶⁵¹ İsimlerin mükesser cemileri, çoğu semâî olduğundan dolayı çekimde söylenmez.⁶⁵²

5. Kalıpların Tercümeleri Hakkında Görüşleri

Birgivî, meşhur Emsile'deki sîgaların tercümelerinde de birtakım değişiklikler yapar ve bu değişiklikleri şu şekilde izah eder:

1) Türkçede tesniye ile cemi, müzekker ile müennes ortak bir lafızla ifade edilir. Bundan dolayı biz bu kelimelerin tercümelerinde “iki”, “cemî”, “er”, “avrat” kelimelerini söylemeye devam ettik.⁶⁵³

2) Tercümede kullanılan “geçmiş zamanda”, “şimdiki halde”, “gelecek zamanda”; “gâib”, “bir hâzır”, “ben” ve “biz” gibi lafızları kaldırdık. Zira Türkçede mâzî, muzâri, müfred, gâib, muhâtab, mütekellim manaları ayırt edilir. Sadece tesniye ile cemi, müzekker ile müennes ayırt edilemez. Meselâ: Türkçe mâzînin örneği: “vurdu”, “vurdular”; “vurdun”, “vurdunuz”; “vurdum”, “vurduk”; muzârinin örneği: “vurur”, “vururlar”; “vurursun”, “vurursunuz”; “vururum”, “vururuz”dur. Yani bu ifadelerden fiilin hem hangi zamanda hem de hangi şahıs tarafından yapıldığı anlaşılır.

⁶⁵⁰ Birgivî, *İmtihânü'l-ezkiyâ*, s. 293; Birgivî, *İzhâr*, s. 131, 132.

⁶⁵¹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 72a.

⁶⁵² Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 74a.

⁶⁵³ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 75b. 76a.

3) Aynı şekilde «نَصَرَ» kelimesinin anlamında söylenen: “gâib bir kişi geçmiş zamanda”; «نَصْرَتْ»’de söylenen “sen hâzır bir kişi geçmiş zamanda”; «نَصْرْتُ»’de söylenen “ben geçmiş zamanda” ve «يُنْصِرُ»’de söylenen “gâib bir er şimdiki hal ya da gelecek zamanda” gibi tercümeleri de kaldırdık.

4) Tercümeden kasıt eksik ya da fazla olmaksızın tam karşılığı bildirmektir. Ta ki işiten o sözü duyduğunda manayı anlasın ve o manayı ifade etmek istediğinde o sözü söylesin. Meselâ çocuğa «نَصَرَ»’yı işittiğin zaman “yardım etti bir er”i işittiğinde ne anlıyorsan onu anla; Arapça konuşmak istediğinde “yardım etti bir er” demek istediğin yerde «نَصَرَ» de. Bu ikisi aynıdır” denildiğinde bu maksat bizim söylediğimizle hasıl olur.

Birgivî tercüme meselesi hakkında Arapça ile Türkçe arasında yanlış kıyas yapanları şu sözleri ile eleştirerek bu konuyu hitâma erdirir:

Ulûm-i Arabiye’de ökçeli/yüksek mertebede olduğunu iddia eden birini şöyle derken işittim: “Arap dilinin inceliklerinden biri de birçok manayı az bir lafızla ifade etmesidir. Söz gelimi «نَصَرَ» lafzı Arap dilinde tek bir lafızdır. Eğer bu lafzın içerdiği manalar Türkçe ifade edilmek istense yedi farklı kelimeye ihtiyaç duyulur.” Bu yanlış anlayış, *Emsile*’nin haşiyelerinde yazılan ve yetersiz kişilerden işitilen sözleri körü körüne taklit etmekten başka bir şey değildir.⁶⁵⁴

D. SARF İLMİNİN BÂBLARI

Birgivî *Maksûd*’da 30 olarak sayılan sarf ilminin bâblarını *İm‘ânü’l-enzâr* kitabında 38 olarak sayar.⁶⁵⁵ Maksûd’a göre fiiller “aslî” (mücerred) ve “zü’z-ziyâde” (mezîd) olmak üzere iki kısımdır. Mücerred fiiller de “sülâsî” ve “rubâî” olmak üzere ikiye ayrılır. Sülâsî mücerred fiiller 6 bâbdır. Rubâî mücerred fiiller 1 bâbdır. 6 tane de “rubâî mücerrede mülhak” bâb vardır. Mezîd fiiller “sülâsî mezîd” ve “rubâî mezîd” olmak üzere iki kısımdır. Sülâsî mezîd fiiller “rubâî”, “humâsî” ve “südâsî” olmak üzere üçe ayrılır. Rubâîler 3 bâb, humâsîler 5 bâb, südâsîler 6 bâbdır. Rubâî mezîd fiiller ise “humâsî” ve “südâsî” ayrımı yapılmadan 3 bâb olarak verilir. Toplamda 30 bâb eder.⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 78b.

⁶⁵⁵ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 15a.

⁶⁵⁶ Meçhûl, *Kitâbü’l-Maksûd*, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2011, s. 4-6. Birgivî’nin *Maksûd*’daki 30 bâba eklediği 8 bâbı şema şeklinde görmek için bkz. Ek 3, Şema 1.

Binâ'da ise "sülâsî mücerred" 6 bâbdır. "Sülâsî mezîd" 12 bâb olup "rubâî", "humâsî" ve "südâsî" olmak üzere üç nevidir. Rubâîler 3 bâb, humâsîler 5 bâb, südâsîler 4 bâbdır. "Rubâî mücerred" 1 bâbdır. 6 tane de "rubâî mücerrede mülhak" bâb vardır. Rubâî mezîd 3 bâb olup "humâsî" ve "südâsî" diye iki nevidir. Humâsîler 1 bâb, südâsîler 2 bâbdır. 5 tane de "تَدَخَّرَجْ" 'ye mülhak" bâb vardır. Son olarak da "اِخْرُجْ" 'ye mülhak" 2 bâb vardır. Toplamda 35 bâb eder.⁶⁵⁷

Birgivî *Kifâyetü'l-mübtedî* ve *el-Emsiletü'l-Fazliyye* kitaplarında ise *Îm'ânü'l-enzâr*'daki bablara üç tane daha ekleyerek bâbları 41'e çıkarmıştır.⁶⁵⁸ Tezimizin ikinci kısmında *Kifâye*'nin muhtevasının anlatıldığı yerde geçtiği üzere bu 41 bâbdan 6'sı sülâsî mücerred, 1'i rubâî mücerred, 31'i sülâsî mezîd ve 3'ü de rubâî mezîddir.⁶⁵⁹

Burada Birgivî'nin sarf kitaplarındaki bâblar ile *Binâ* ve *Maksûd*'daki bâblar mukayese edilerek anlatılacaktır.

1. Mücerred Bâbların Sayısı ve Sıralanışı

Birgivî, mücerred bâbların sayısında *Binâ* ve *Maksûd* kitaplarına göre bir değişime gitmemiş; sülâsî mücerred bâbları 6, rubâî mücerred bâbı ise 1 tane olarak saymıştır.⁶⁶⁰

a) "Sülâsî Mücerred Bâblar"ın Sıralanışı

Birgivî, *Îm'ânü'l-enzâr*'da sülâsî mücerred bâbların sıralanışını *Binâ* ve *Maksûd*'a göre yapar. Ancak *Kifâye* ve *Emsile*'sinde sülâsî mücerred bâbların sıralanışı farklılık arzeder. *Emsile Şerhi*'nde evvelâ sülâsî mücerred bâblarının neden altı tane olduğunu, harekelerinin neden anlatılan şekillerde geldiğini ve neden bu şekilde sıralandıklarını tek tek anlatır.⁶⁶¹ *Binâ* ve *Maksûd*'dan farklı olarak "aslolan, mâzîde ve muzâride ayne'l-fiili harekelerinin farklı olmasıdır" ve "aslolanın başta

⁶⁵⁷ Meçhûl, *Kitâbü Binâi'l-ef'âl*, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2011, s. 3-18. Birgivî'nin *Binâ*'daki 35 bâba eklediği 6 bâbı şema şeklinde görmek için bkz. Ek 3, Şema 2.

⁶⁵⁸ Birgivî, *Kifâye*, s. 15, a.mlf., *Emsile*, vr. 91a.

⁶⁵⁹ Birgivî, *Kifâye*, s. 15-23; a.mlf., *Emsile*, vr. 79b-90b. Birgivî'nin *Kifâyetü'l-mübtedî* ve *el-Emsiletü'l-Fazliyye*'deki sarf ilminin bâblarını şema şeklinde görmek için bkz. Ek 3, Şema 2; Ek 3, Şema 3.

⁶⁶⁰ Birgivî, *Kifâye*, s. 15-16; a.mlf., *Emsile*, vr. 79b, 86b-88a.

⁶⁶¹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 64b-66a.

gelmesi lâzımdır” kaidesine binâen zikredilen kitaplarda 4. sırada yer alan «فَعِلٌ - يَفْعُلُ» bâbını 3. bâb yapar.⁶⁶²

b) “Rubâî Mücerred Bâbı”

Birgivî 1 bâb olan rubâî mücerredin sayısı ve ne olduğu hakkında *Binâ* ve *Maksûd*’dan farklı bir görüş belirtmez.⁶⁶³

2. Mezîd Bâbların Sayısı ve Sıralanışı

Sülâsî mezîd ve rubâî mezîd diye iki alt başlık altında işlenen mezîd bâbların sayısı ve tertibi hususunda Birgivî’nin görüşleri farklılık arzeder:

a) “Sülâsî Mezîd Bâblar”ın Sayısı ve Sıralanışı

Sayısı: Birgivî, *Maksud*’da 14 tane olarak sayılan “sülâsî mezîd” bâblara *İm‘ânü’l-enzâr*’da 14 tane daha ekleyerek 28’e çıkarır. Şöyle ki *Maksûd* sahibinin “rubâî mücerrede mülhak” olarak saydığı 6 bâbı istitrâd kabilinden mülhak olarak saydığını ama aslında bu bâbların sülâsî mezîdler içerisinde sayılması gerektiğini belirtir. Ayrıca rubâî mücerrede mülhak bâblar içerisinde «فَلَسَسَ» bâbının sayılmadığını ve aslında bu mülhak bâbların yedi tane olması gerektiğini savunur. «زَلَزَلَ» bâbının da Kûfeliler’e göre mülhak, Basralılar’a göre ise rubâî mücerred olduğunu bildirir ama bu bâbı rubâî mücerrede mülhak bâblar içinde saymaz. Artı olarak *Maksûd* sahibinin saymadığı yedi tane de «تَدَخَّرَجَ»’ye mülhak bâbların bulunduğunu ifade eder.⁶⁶⁴ (bkz. Ek 3, Şema 1)

Kifâye ve *Emsile*’de ise bu 28 bâba üç bâb daha ekleyerek “sülâsî mezîd” bâbların sayısını 31’e çıkarır.⁶⁶⁵ Şöyle ki Kûfeliler’in görüşünü esas alarak, “rubâî mücerrede mülhak olanlar” a «زَلَزَلَ», “تَدَخَّرَجَ”’ye mülhak olanlar” a da «تَزَلَزَلَ» bâbını ekler. «إِطْمَأَنَّ» gibi fiilleri de “إِفْشَعَرَ» bâbına mülhak” müstakil bir bâb sayar. Böylece üç bâb daha eklemiş olur.⁶⁶⁶ (bkz. Ek 3, Şema 2)

⁶⁶² Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 65b-66a.

⁶⁶³ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 66a.

⁶⁶⁴ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 15a.

⁶⁶⁵ Birgivî, *Kifâye*, s. 17; a.mlf., *Emsile*, vr. 88a-90b. *Kifâye*’de olup *İm‘ân*’da bulunmayan üç bâb için bkz. Ek 3, Şema 1.

⁶⁶⁶ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 67a-68b.

Binâ'ya göre ise "sülâsi mezîdler" 12 bâbdır. Birgivî, *Bina* sahibinin «دَحْرَج» , «دَحْرَج» ve «اَحْرَنْجِم»'ye mülhak olarak saydığı 13 bâbı "sülâsî mezîd bâblar"da sayar. Ayrıca «دَحْرَج»'ye mülhak 6 bâba «زَلَزَل» ve «فَلَنْس» bâblarını, «دَحْرَج»'ye mülhak 5 bâba da «تَمَسْكَن» , «تَزَلَزَل» ve «تَقْلَنْس» bâblarını ekleyerek mülhak bâbların sayısını sekize çıkarır. «اِطْمَأَنَّ» gibi fiilleri de «اِفْشَعْرَ» bâbına mülhak" başlığı altında sülâsî mezîd bâbları içerisinde sayıp *Bina* sahibinin 12 olarak saydığı bâblara 19 bâb ekleyerek sayısını 31'e çıkarır. (bkz. Ek 3, Şema 3)

Sıralanışı: Birgivî, kendi te'lifi olan *Kifâye* ve *Emsile* kitaplarında "sülâsî mezîd" bâbları "rubâî", "humâsî" ve "südâsî" kısımlarına ve bunları da "mülhak olanlar" ve "mülhak olmayanlar" diye iki gruba ayırır.

Kifâye'de "rubâî mücerrede mülhak" olan sekiz bâbın üçüncü bâbını «جَهْوَر» , dördüncü bâbını «زَلَزَل» olarak tertib ederken⁶⁶⁷; *Emsile*'de ise bunun aksini yapar.⁶⁶⁸ *Emsile Şerhinde* de bunun sebebini "sıralamada ek harfin önce gelmesi, sonra aynı cinsden olması, sonra («و») harfinde olduğu gibi mahreç konusunda) ulviyyeti, en son da illet olması itibara alınır" diye açıklar.⁶⁶⁹

Yine *Kifâye*'de "mülhak olmayan sülâsî mezîd humâsî" beş bâbı sıralarken üçüncü ve dördüncü sırada «تَفْعُل» ve «تَفَاعُل» bâbını, beşinci sırada ise «اِفْعَال» bâbını sayar.⁶⁷⁰ *Emsile*'de ise «اِفْعَال» bâbını üçüncü sırada sayıp «تَفْعُل» ile «تَفَاعُل» bâblarını dördüncü ve beşinci sırada sayar.⁶⁷¹ *Emsile Şerhinde* bunun sebebini "sıralamada: önce ek harfin hemze-i vasıl olması, sonra ek harfin kesin önde gelmesi, en son olarak da aynı cinsden olması itibara alınır" diye açıklar.⁶⁷²

⁶⁶⁷ Birgivî, *Kifâye*, s. 18.

⁶⁶⁸ Birgivî, *Emsile*, vr. 89a.

⁶⁶⁹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr 63b. Metin şöyledir:

«والمعتبر في التقديم ١- أولًا: تقدّم الزائد، ٢- ثم تجانس، ٣- ثم علويته، ٤- ثم عليته، فتدبر».

⁶⁷⁰ Birgivî, *Kifâye*, s. 19-20.

⁶⁷¹ Birgivî, *Emsile*, vr. 90a.

⁶⁷² Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 68a. Metin şöyledir:

«والمعتبر في التقديم ١- أولًا: كون الزائد همزة وصل، ٢- ثم التقدّم المتيقن، ٣- ثم التجانس».

b) “Rubâî Mezîd Bâblar”ın Sayısı ve Sıralanışı

Bunların sayısı her iki telifinde de aynıdır. Lakin *Kifâye*’de bu bâbları sadece “Rubâî Mezîd” alt başlığında, başka hiçbir taksimata tâbî tutmaksızın işlerken⁶⁷³, *Emsile*’de “Mezîd” ana başlığı altında, “Sülâsî Mezîd” ve “Rubâî Mezîd” diye ikiye ayırır; sonra da “Rubâî Mezîd”i “Humâsî” ve “Südâsî” diye iki alt başlıkta işler.⁶⁷⁴

II. İHTİLAFLI MESELERİ SUNUMU VE TERCİHLERİ

Bu kısımda Birgivî’nin sarf kitaplarında ele aldığı yedi ihtilaflı mesele anlatılacaktır. Birgivî bu meselerin birinde yaptığı açıklamalarla tercihini imâ eder; ikisinde bir tercihte bulunmaksızın sadece tarafların görüşlerini belirtir; geri kalan dört meselede ise tercih ettiği görüşü söyler.

A. İŞTİKÂKIN KAYNAĞI

Birgivî, *Kifâye*’de tercih yapmaksızın müştak kelimelerinin aslının ne olduğu konusunda Basra ve Kûfeliler’in ihtilafını zikreder; Basralılar’a göre **mimsiz müekkid masdarın**, Kûfeliler’e göre ise **müfred müzekker mâzînin** iştikâk ve vaz‘da asıl olduğunu belirtir.⁶⁷⁵

Emsile Şerhi’nde iki tarafın gerekçelerini söyler ve bu gerekçelerde Kûfeliler’in görüşünü tercih ettiğini imâ eder.

Basralılar’ın **mimsiz müekkid masdarı** asıl kabul etmelerinin gerekçesi şudur: Türetilen her bir fer‘î kelimedede, asılda bulunana ek olarak bir şeylerin bulunması gerekir. Zira kelime türetmekten kasıt budur. Fiilin durumu da böyledir. Kendisinde masdar (iş, oluş) manasıyla beraber, türetilmesinn amacı olan üç zamandan biri, nisbet (fâile delalet) ve teceddüd anlamları vardır.

Kûfeliler’in müfred müzekker mâzîyi asıl kabul etmelerinin gerekçesi ise şudur:

(1) Sülâsî mücerred, müfred müzekker gâib mâzîde hiçbir zaman ek harf bulunmaz.

⁶⁷³ Birgivî, *Kifâye*, s. 17.

⁶⁷⁴ Birgivî, *Emsile*, vr. 88a-90b.

⁶⁷⁵ Birgivî, *Kifâye*, s. 11. Bu ihtilaf hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Kemaleddin el-Enbârî, **el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire: Dâru’l-Fikr, ty, I, 235-245.

(2) Masdarda ise genellikle ek harf bulunur.

(3) İştikāk lafza dönük bir meseledir ve mücerred ya da mezîd olma meselesinde manadan daha çok lafız itibara alınır.

(4) (Basralılar’a cevap olarak) Bir kalıbın bazen asılda bulunan manalardan sadece birine delalet etmesi için türetilmesi mümkündür.⁶⁷⁶

B. SÜLÂSÎ BÂBLARDA İSM-İ FÂİLİN İŞTİKÂK KAYNAĞI

Ulemanın cumhuruna göre sülâsî fiillerde ism-i fâil kalıbı fiil-i muzâriden, bazı dil âlimlerine göre ise fiil-i mâzîden türetilir. Kûfeliler’e göre fiilden türemesi **vasıtasız**, Basralılar’a göre ise **vasıtayla**dır. Yani önce masdardan fiil-i mâzî , mâzîden de fiil-i muzâri türetilir. Daha sonra da ism-i fâil bu fiillerden türetilir.⁶⁷⁷

Birgivî *İm’ân*’da *Maksûd* sahibinin ism-i fâil bahsinde “mâzînin ayne’l-fiiline bakılır” sözü üzerine getirdiği yorumda: “Burada (sülâsî bâblarda) ism-i fâilin “mâzî”den müştak olduğuna dair bir işaret vardır. Ayrıca *Maksûd* sahibi ecvef fiilin ism-i fâilini açıklarken de mâzîden müştak olduğunu açıkça ifade etmiştir. Lakin başkalarına göre ism-i fâil, “muzari”den müştaktır.” diyerek sadece ihtilafa değinir; herhangi bir tercihte bulunmaz.⁶⁷⁸

Kifâye ve *Şerhu’l-Emsile*’de ise, bu ihtilafa değinmeden, ism-i fâilin “malûm muzâriden” müştak olduğunu söyler.⁶⁷⁹

C. RUBÂÎ MUZÂ‘AF FİİLLERİN MÜCERRED Mİ MEZİD Mİ OLDUĞU

Basralılar’a göre «رُزِلَ» gibi rubâî muzâaf fiiller “rubâî mücerred bâbı”ndan, Kûfeliler’e göre ise “rubâî mücerrede mülhak bâblar”dan sayılır. Yani «رُزِلَ» fiilin kalıbı Kûfeliler’e göre «فَعْلَلْ», Basralılar’a göre ise «فَعْلَلْ»’dir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 69b-70a.

⁶⁷⁷ Kuşadalı, *İnâyetü’l-mübteğî*, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., nr. 963, vr. 83b-84b; Ömer b. Eyyûb, *el-Va’diyye*, Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 1423, vr. 20b; Süleyman Sırrı, *Kifâyetü’l-müntehî*, s. 118.

⁶⁷⁸ Birgivî, *İm’ân*, vr. 19a.

⁶⁷⁹ Birgivî, *Kifâye*, s. 32; a.mlf., *Şerhu’l-Emsile*, vr. 71b.

⁶⁸⁰ Vezni hakkındaki bu açıklama minhüvât kaydından alınmıştır. Bkz. Birgivî, *Şerhu’l-Emsileti’l-Fazliyye*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 323, vr. 6a.

Birgivî *İm 'ân*'da tercih yapmadan sadece bu ihtilafa değinir.

Kifâye ve *Emsile*'de ise ihtilafa değinmeden bu bâbı, "Rubâî mücerrede mülhak bâblar" arasında sayar ve sadece *Kifâye*'de bu bâbın rubâî muzâ'af fiillere ait olduğunu söyler.⁶⁸¹

Emsile Şerhi'nde de iştikâkı (kelimenin neden türediğini) açıkladığı için Kûfeliler'in görüşünü tercih ettiğini söyler.⁶⁸²

D. HAREKELİ ZAMİR BİTİŞEN ECVEF MÂZÎ FİİLİN İ'LÂLİ

Ecvef mâzî fiiline harekeli zamir bitiştiğinde yapılan i'lâlde dil alimleri arasında ihtilaf vardır.

Birinci kısım dilcilere göre i'lâl şöyle yapılır:

«فَعَلَ» kalıbından gelen «قَالَ» gibi ecvef-i vâvîler vâva delalet etsin diye «فَعْلٌ» kalıbına, «بَاعَ» gibi ecvef-i yâîler ise yâya delalet etsin diye «فَعْلٌ» kalıbına nakledilir («فُعْلٌ», «بِيعَ»). Sonra fâe'l-fiilinin harekesi hazfedilip ayne'l-fiilin harekesi ona nakledilir («فُعْلٌ», «بِيعَ»). İki sâkin bir araya geldiği içinde ayne'l-fiili hazfedilir («فُعْلٌ», «بِيعَ»). Ancak ecvef fiil «خَافَ» ve «طَالَ» gibi «فَعْلٌ» yada «فَعْلٌ» kalıbından gelirse, hangi bâbdan geldiğine delalet ettiği için herhangi bir bâba nakledilmez.⁶⁸³

İkinci kısım dil alimlerine göre ise i'lâl şöyle yapılır:

Vâv ile yâ illet ve harekeli harfler olup mâkableri de harekeli olduğu için elife kalbedilir («قَالَنْ», «بَاعَنْ», «خَافَنْ»). İki sâkin bir araya geldiği içinde ayne'l-fiili hazfedilir («فُعْلَنْ», «بِيعَنْ», «خَفَنْ»). Eğer ecvef fiilin ayne'l-fiili «بَاعَ» da olduğu gibi yâ harfi veya «خَافَ» de olduğu gibi kesreli vâv harfi olursa, fâe'l-fiili «بِيعَ» de olduğu gibi yâ harfine delalet etsin diye, ya da «خَوَفَ» de olduğu gibi kalıba delalet etsin diye fethadan kesreye dönüştürülür («فُعْلَنْ», «بِيعَنْ», «خَفَنْ»). Ama eğer ayne'l-fiili «فُعْلَنْ» de olduğu gibi fethalı vâv harfi ise, o zaman bu vâva delalet etsin diye fâe'l-fiili fethadan zammeye dönüştürülür («فُعْلَنْ»).⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Birgivî, *Kifâye*, s. 18; a.mlf., *el-Emsile*, s. 89a.

⁶⁸² Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 67a.

⁶⁸³ Bu şekilde i'lâl yapan dil alimlerinden birine örnek için bkz. Zencânî Ebü'l-Me'âlî İzzeddin Abdülvehhab b. İbrâhim el-Hazrecî, *Kitâbü Tasrîfi'l-İzzî*, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2012, s. 39-40.

⁶⁸⁴ Bu şekilde i'lâl yapan dil alimlerinden birine örnek için bkz. Meçhûl, *Kitâbü'l-Maksûd*, s. 22-23.

Birgivî, *İm‘ân*’da birinci kısımdaki dil alimlerinin açıklamalarının, bir fiilin lafzan ve manen farklı bir bâba naklini gerektirdiği için doğru olmadığını belirtir. Lafzan farklı olmasının açık olduğunu, manen farklı olmasını ise bâbların manasının farklı olmasıyla izah eder.⁶⁸⁵

Kifâye’de de ikinci kısımdaki dil âlimlerinin açıklamalarına göre i‘lâl yapar.⁶⁸⁶

E. ECVEF FİİLİN İSM-İ MEF‘ÛLÜNÜN İ‘LÂLİ

Birgivî, *İm‘ân*’da, ecvef fiilin ism-i mef‘ûlünde i‘lâl yapılırken hazfedilen harfin ayne’l-fiil (2. kök harf) mi yoksa ism-i mef‘ûl kalıbı için ilave edilen vâv mı olduğuna dair Sibeveyh (ö. 180/796) ile Ahfeş (ö. 215/830 [?]) arasında ihtilaf olduğunu, Sibeveyh’e göre hazfedilen harfin ismi mef‘ûl vâvı, Ahfeş’e göre ise ayne’l-fiil olduğunu belirtir. Yapmış olduğu izahatta her iki âlim tarafından öne sürüldüğü iddia edilen delilleri tek tek tahlil ederek “anlattığı gerekçelerden dolayı Sibeveyh’in bütün delillerinin fâsid olduğu”nu ve bundan dolayı da *Maksud* Sahibi’nin Ahfeş’in görüşünü tercih ettiğini beyan eder.⁶⁸⁷

Kifâye’de ise, evvela Ahfeş’in görüşünü, daha sonra Sibeveyh’in görüşünü nakledip herhangi bir tercihte bulunmaz.⁶⁸⁸

F. MÜLHAK BÂBLARDA ELİFİN EK HARF OLUP OLMAMASI

Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*’de, Mülhak bablarda ilhâkı sağlayan şeyin ya «جَلَبَبْ»’de olduğu gibi bir harfin tekrarlanması ya da bir harfin ziyade edilmesi ile gerçekleştiğini anlatır. Ziyade edilen harfin de ya «حَوْقَلْ»’de olduğu gibi illet harflerinden biri ya da «قُلْنَسْ»’de olduğu gibi nûn olduğunu söyler.

Bunun devamında ziyade edilecek illet harflerinden elifin bazı dil alimlerine göre, med harflerinden olduğu için gayet hafif bir harf olması sebebiyle, sâkin olmaya ve değişmeye maruz kalan son harf yerinde zâid olarak gelebileceğini söyler.

⁶⁸⁵ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 27b-28b.

⁶⁸⁶ Birgivî, *Kifâye*, s. 80-82.

⁶⁸⁷ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 29b-31b.

⁶⁸⁸ Birgivî, *Kifâye*, s. 86-87.

Bazı dil alimlerinin ise, “elifin asla zâid olarak gelemeyeceğini; çünkü aslında onun yâ harfî olduğunu; bundan dolayı («سَلَفَى»’da olduğu gibi) yâ suretinde yazıldığını ve makablinde fetha bulunmadığı zaman («يُسَلَفَى»’da olduğu gibi) yâya döndüğünü” söylediklerini nakleder.

Birgivî bu iki görüşün de muhtemel olduğunu, ancak ikincisinin kendisine daha uygun geldiğini ifade eder.⁶⁸⁹

Emsile Şerhi’nden daha önce yazdığı *Kifâye*’de ise birinci görüşü tercih ederek «سَلَفَى», «تَسَلَفَى» ve «إِسْلَفَى» gibi mülhak fiillerin aslının «سَلَفَى», «تَسَلَفَى» ve «إِسْلَفَى» olduğunu söyler.⁶⁹⁰

G. ESMÂ-İ EF‘ÂLDEN «فَعَالٍ» KALIBININ İSİM Mİ YOKSA FİİL Mİ OLDUĞU

Birgivî, esmâ-i ef‘âlden «فَعَالٍ» kalıbının fiil mi, isim mi olduğuna dair tartışmada, bazı muhakkiklerin fiilin tarifine girdiği için bu kalıbı fiilden saydıklarını belirtir. Ancak bu kalıpta fiile mahsus özelliklerden hiçbirisi bulunmayınca ve («زُودَ»)’nin masdar olan bir kelimedenden nakledilmesi gibi) isimden de nakledildiği zahir olmayınca, bunu takdiren masdardan nakledilen isim olarak kabul ettiklerini belirtir.⁶⁹¹

III. NAHİV İLLETLERİ VE BİRGİVÎ’NİN SARF KİTAPLARINDA KULLANDIĞI İLLETLER

Bu bölümde önce “illet” kavramı ele alınacak, ardından dil âlimlerinin çeşitli açılardan yaptıkları illet taksimleri anlatılacak ve son olarak Birgivî’nin sarf kitaplarında kullandığı illetler değerlendirilecektir.

A. İLLET KAVRAMI

“İlet” kelimesi sözlükte “tekrarlamak, hastalık ve meşguliyet” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁹² Kelimenin fıkıh usûlü, kelâm gibi diğer bazı ilim dallarındaki ıstılâhî

⁶⁸⁹ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 67b-68a.

⁶⁹⁰ Birgivî, *Kifâye*, s. 25.

⁶⁹¹ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 69a.

⁶⁹² İbn Faris, Ahmed b. Fâris b Zekeriyya er-Râzî el-Kazvînî, *Mu‘cemü Mekâyisi’l-luga*, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1399/1979, IV, 12.

anlamına dair tanımlar bulunmakla birlikte, Arap dili alanındaki anlamına dair klasik metinlerde herhangi bir tanım bulunmamaktadır. Klasik metinlerde verilen bilgilerden hareketle illet hakkında “kıyas edilen şeyle (makīs) üzerine kıyas edilenin (makīsün aleyh) arasını cemedan vasıftır ki kıyas edilen üzerine kıyas edildiği şeyin hükmünü veririr” diye bir tarif yapmak mümkündür.⁶⁹³

Sibeveyh’in hocası Halil b. Ahmed’in (ö. 175/791) illetler hakkında kendisine yöneltilen soruya verdiği cevaptan dilcilerin bu kavramdan ne kastettikleri daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Kendisine “izah etmiş olduğun illetleri Araplardan mı aldın yoksa bunlar kendi görüşlerin mi?” diye bir soru yöneltilmesi üzerine şu cevabı vermiştir:

“Araplar bu dili seciyelerine göre konuşuyorlar ve nerede, ne söyleneceğini biliyorlardı. Kendilerinden bu konuda bir şey nakledilmese de zihinlerinde bu illetler vardı. Ben kendi tecrübemle bu illetleri anlatmaya çalıştım. Eğer anlattığım illet onların zihinlerindeki ile aynıysa bu zaten istediğim şeydir. Eğer burada benim izah ettiğimden başka bir illet varsa benim durumum mimarlık harikası bir sarayı inceleyen ustanın durumuna benzer. Bu usta, sarayın mimarının ne kadar hikmetli biri olduğunu apaçık delillerle ve kendisine gelen doğru haberlerle anlamıştır. İşte bu usta, sarayı dolaşp orada gördüğü her özellik için “mimar bunu şu sebepten dolayı böyle yapmıştır, bu sebepten dolayı şöyle yapmıştır” diyerek aklına gelen ve gönlünden geçenleri anlatır. Bu anlattıkları mimarın fikirleriyle örtüşebilir de örtüşmeyebilir de. Lakin bu ustanın söylemiş olduğu sebeplerin, mimarın fikri arkaplanı ile aynı olması ihtimali vardır. Eğer benden başka biri, dil konularına getirdiğim illetlerden daha güzel bir illet bulursa, buyursun getirsin.”⁶⁹⁴

Birgivî de *İm‘ânü’l-enzâr*’da müteaddî (geçişli) fiilin lâzım (geçişsiz) fiile nasıl dönüştürüldüğünü anlatırken “sebeb”, “şart” ve “illet” kavramlarını Hanefî fakihlerine göre şöyle tarif etmiştir:

Bir şeyin varlığının (vücûd) bağlı olduğu diğer şeye “**şart**”; bir şeyin gerekliliğinin (vücûb) bağlı olduğu diğer şeye “**illet**”, bir şeyin varlık ve gereklilik dışında bir alâka ile bağlı olduğu diğer şeye “**sebeb**” denir.⁶⁹⁵

⁶⁹³ Bu tarifler için bkz. Hasan Hindâvî, *Menâhicü’s-sarfiyyîn ve mezâhibühüm fi’l-karneyn es-sâlis ve’r-râbi’ mine’l-hicre*, Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1989, s. 340-341. Ayrıca illetin bazen vasıf ya da isim veyahutta hüküm olabileceğine dair bkz. Teftâzânî, *Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tavzîh*, (thk. Zekerîyya Umeyrat), Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416/1996, II, 138-139.

⁶⁹⁴ Zeccâcî, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi ileli’n-Nahv*, (thk. Mâzin el-Mübârek), Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1406/1986, s. 65-66.

⁶⁹⁵ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 22a. Hanefî fakihlerinin bu kavramları nasıl tarif ettiğine dair bkz. Teftâzânî, *Şerhu’t-Telvîh*, II, 273.

B. İLLETLERİN TAKSİMİ

İllet kavramı, dil bilimlerinin ortaya çıkmasından itibaren kullanılan bir kavramdır. Dilcilerin çoğu bu kavramı kitaplarında şerhetmeden zikrederken, bazıları özel başlıklar altında işlemişlerdir. Kimi dilciler ise bu konu hakkında müstakil kitaplar yazmışlardır.⁶⁹⁶

Genelde nahiv ilmi esas alınarak işlenen illet kavramı, bazı dilciler tarafından farklı bakış açılarıyla taksim edilmiştir.

Meselâ İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) illetleri ikiye ayırmıştır. Birincisi: Arap kelamının özelliklerini anlamaya yarayan illetler. Örneğin “her fâil merfûdur” gibi. İkincisi “**illetü'l-ille**” diye isimlendirilen ve “fâil neden merfûdur?”, “mef'ûl neden mensûbtur?” gibi sorulara cevap olarak verilen, Arap dilinin hikmetini anlamaya yarayan illetlerdir.⁶⁹⁷

Zeccâcî (ö. 337/949) illetleri, **ta'limî**, **kıyâsî** ve **cedelî / nazarî** olmak üzere üç kısma ayırmıştır:

Ta'limî illet, Arap dilini öğrenmeye yarayan illetlerdir. Örneğin biz «قام زيد – فهو» «ذهب – فهو راكب» sözünü işittiğimizde, ism-i fâilin nasıl yapıldığını anlayıp «فهو راكب» deriz.

Kıyâsî illet, bir kurala kıyas edilerek ortaya konulan ikinci derecedeki illetlerdir. Örneğin «إِنَّ زَيْدًا قائمٌ» sözünde «إِنَّ» edatı, neden «زَيْدًا» kelimesini nasb etti? şeklinde sorulduğunda, “zira «إِنَّ» bir mef'ûl alan müteaddî fiile benzemektedir. Bu benzerlikten dolayı nasb ettiği ma'mûl mef'ûle, ref ettiği ma'mûl ise fâile benzer” şeklinde verilen cevap kıyâsî bir illettir.

Cedelî / nazarî illet ise zikri geçen bu ilk iki derecedeki illetlerden sonra ortaya konan üçüncü derecedeki tâlî illetlerdir. Örneğin «إِنَّ» ve kardeşleri hangi yönden fiile benzerler?” şeklinde sorulacak sorulara verilen cevaplar bu illet türündendir.⁶⁹⁸

⁶⁹⁶ Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Adem Yerinde, **Klasik Nahiv Eleştirisi**, s. 131-39; Mehmet Cevat Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, **Marife Dergisi**, Sayı: 1, Bahar 2009, s. 163-66.

⁶⁹⁷ İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, **el-Usûl fi'n-Nahv**, (thk. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, I, 35.

⁶⁹⁸ Zeccâcî, **el-İzâh**, s. 64-65; Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, s. 169-70.

Süyûtî (ö. 911/1505) ise, illetleri birçok âlimden nakiller yaparak farklı açılardan ele almış ve Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Mûsâ ed-Dîneverî'nin (ö. V./XI. yüzyıl) *Simâru's-sinâ'a* isimli eserinde bu illetlerden yirmi dört tanesini saydığını⁶⁹⁹; daha sonra da İbn Mektûm'un (ö. 749/1348) *Tezkire*'sinde (*Kaydû'l-evâbid*) bunları örneklerle şerh ettiğini belirtmiştir.⁷⁰⁰

Bu illetlerin isimleri şunlardır:

1) Semâ',	13) Mucâvere,
2) Teşbîh,	14) Vücûb,
3) İstiğnâ,	15) Cevâz,
4) İstiskâl,	16) Tağlîb,
5) Fark,	17) İhtisâr,
6) Te'kîd,	18) Tahfîf,
7) Ta'vîz,	19) Asıl,
8) Nazîr,	20) Evlâ,
9) Nakîz,	21) Delâlet-i hâl,
10) Haml ale'l-ma'na,	22) İş'âr,
11) Müşâkele,	23) Tezâd,
12) Muâ'ale,	24) Tahlîl.

C. BİRGİVÎ'NİN SARF KİTAPLARINDA KULLANDIĞI İLLETLER

⁶⁹⁹ Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Mûsâ ed-Dîneverî, *Simâru's-sinâ'a*, (thk. Muhammed b. Halid el-Fâzıl), Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1990, s. 135. Dîneverî bu kitabında 23 tane illet saymıştır. Daha sonra gelen İbn Mektûm nasıl olduysa bunlara illetü'l-cevâz'ı da ekleyerek sayıyı 24'e çıkarmıştır. Süyûtî de bundan alıntı yaparak bunları 24 tane saymıştır. bkz. ed-Dîneverî, *Simâru's-sinâ'a*, s. 135, dipnot: 6.

⁷⁰⁰ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İktirâh fî usûli'n-Nahv*, (thk. Abdülhakîm Atıyye), Dimaşk: Daru'l-Beyrûtî, 1427/2006, s. 98-100.

Birgivî, sarf kitaplarında “illet” kavramını müstakil bir başlık altında işlememiştir. Hatta *İm‘ânü’l-enzâr* hariç, eserlerinde bu kavramı hiç kullanmamıştır. *İm‘ân*’da ecvef fiilin ism-i mef‘ûlünde hazfedilen harfin, ecvefin aynel-fiili mi yoksa ism-i mef‘ûl vâvı mı olduğu konusunda Sibeveyh ile Ahfeş arasındaki ihtilafı gerekçeleriyle tafsilatlı bir şekilde anlattığı yerde “fark” ve “iş‘âr” illetlerinden bahsetmiştir.⁷⁰¹ Yine aynı eserinde *Maksûd* sahibinin “bazı kelimelerde başka illetlerden dolayı i‘lâl yapılmaz” sözünü şerh ettiği yerde “fark”, “nazîr” ve “nakîz” illetlerinin ismini zikretmiştir.⁷⁰² Ayrıca Arapça dil bilimleri kitaplarında zikredilen birçok delilin yakîn ifade eden kat’î deliller olmayıp akıl kuvvetiyle istinbat edilen ve zan ifade eden “hatâbî” deliller olduğunu, dolayısıyla akla gelebilecek başka delillerin bunlara zarar veremeyeceğini de ifade etmiştir.⁷⁰³

Birgivî’nin sarf kitapları incelediğinde yukarıda sayılan 24 illetten 17 illeti kullandığı görülür:

1. İstiskāl İleti

Sarf kitaplarında en çok başvurulmuş illetlerden birisi “istiskāl” illetidir. Bazı harflerin ya da harekelerin dile ağır gelmesi mülâhaza edilerek başvurulmuş bu illete, bazen de bir kelimenin çok kullanılmasından dolayı başvurulduğu görülmektedir.⁷⁰⁴ Bu illetin kullanıldığı çoğu örnekte, harekelerden genelde zamme ile kesre’nin ağır, fethanın hafif geldiği ifade edilmektedir.

İktirâh’ta bu illete, «يَعُدُّ» fiilinin fâel-fiilinde bulunan vâv harfinin yâ ile kesre arasında bulunduğu için hazfedilmesi örnek olarak verilir.⁷⁰⁵

Sarf kitaplarında bu illet, «إِسْتِثْقَالًا لِلْكَسْرِ قَبْلَ الضَّمِّ» (...zammeden önce kesre dile ağır geldiği için) örneğinde olduğu gibi «ثَقُلَ قُلٌّ» fiili veya türevleri ile ya da «لِكَثْرَةِ...» (...çok kullanıldığı için) gibi ifadelerle belirtilir.

⁷⁰¹ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 29b-31b.

⁷⁰² Birgivî, *İm‘ân*, vr. 34b-35a.

⁷⁰³ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 24b.

⁷⁰⁴ Nihat Tarı, *Taftâzânî ve Sa’dî’nî Adlı Şerhi*, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi SBE, 2015, s. 99.

⁷⁰⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

Birgivî'nin de bu illete sıklıkla başvurduğu tespit edilmiştir.⁷⁰⁶ Örneğin «رَأَى»'nın fiil-i muzârisi «يَرَى»'da hemzenin telaffuzu zord olup illet harfiyle bir arada bulunduğu ve çok kullanıldığı için hazfedildiğini ve fiilin «يَرَى» şekline dönüştüğünü bu illeti gerekçe göstererek izah etmiştir.⁷⁰⁷

2. Tahfif İleti

Bu illet genelde yukarıda belirtilen istiskâl illetinin bir sonucudur. Bir kelimedede telaffuzu dile ağır gelen harfin ya da harekenin başka bir harfe veya harekeye dönüştürülmesinin ya da hazfedilerek ortadan kaldırılmasının illeti budur.

İktirâh'ta bu illete açıklama yapılmadan idğâm örnek olarak verilir.⁷⁰⁸

Sarf kitaplarında kelimenin sonunda bulunan vâv ile yâ harfinin fethayla harekelenebilmesinin gerekçesinde de tahfif illeti söylenir. Aynı şekilde mahreçleri birbirine yakın olan harflerin birbirine kalp edilip idgam edilmesi, illet harflerinden vâv ile yâ'nın elif'e kalbedilmesi gibi birçok i'lâl kaidesinin illeti olarak hep tahfif gösterilmektedir.

Birgivî de bu illete sıklıkla başvurur.⁷⁰⁹ Örneğin idğâmın câiz olduğu «لَمْ يَمُدَّ» kelimesinde, sondaki dâl harfinin fehta ile harekelenmesini bu illeti gerekçe göstererek izah etmiştir.⁷¹⁰

3. Fark İleti

Bu illete birbirine karışmasından korkulan iki kelimenin arasındaki farkı belirtmek için başvurulur.

İktirâh'ta bu illete dil alimlerinin fâili ref, mef'ûlü nasb, cemi nûnunu fetha ve tesniye nûnunu kesrelemeleri örnek olarak verilir.⁷¹¹

⁷⁰⁶ Birgivî, *İm'ân*, vr. 29a, 33b; a.mlf., *Kifâye*, s. 55, 60, 78; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 64b, 65a, 67b.

⁷⁰⁷ Birgivî, *Kifâye*, s. 52.

⁷⁰⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 100.

⁷⁰⁹ Birgivî, *İm'ân*, vr. 33a; a.mlf., *Kifâye*, s. 62, 102; 103; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 65a, 66a, 67a.

⁷¹⁰ Birgivî, *Kifâye*, s. 62.

⁷¹¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 100.

Sarf kitaplarında bu illet çoğu zaman «فَرْقًا بَيْنَ...» (arasını ayırmak için) veya «...كَارِشْتِيرِلْمَاسِنْدَانْ كَوْرَكُلْدُغُو İÇİN» (...karıştırılmasından korkulduğu için) ya da «...لِئَلَّا يَلْتَبَسَا» (...ikisi birbirine karışmaması için) gibi ifadelerle belirtilir.⁷¹²

Birgivî'nin, *İm'ânü'l-enzâr*'da açıkça ifade ettiği⁷¹³ bu illete diğer kitaplarında da sıklıkla başvurduğu görülmektedir.⁷¹⁴ Meselâ ecvef fiilin ism-i tafdîlinde («أَفَيْسَ» ve «أَحْوَطَ» gibi kelimelerde) i'lâl yapılmamasının illetinin muzârinin nefs-i mütekellim vahdeh sîğası ile karışma endişesi olduğunu belirtmiştir.⁷¹⁵

4. Müşâkele İleti

Bu illete kelimenin ya kendi telaffuzunda bir ses uyumu olsun diye («لَمْ يَمُدُّ» gibi) ya da aynı bâbdan («مُكْرِمٌ»'da hemzenin hazfı gibi) veya aynı fiilden («يُكْرِمُ»'de hemzenin hazfı gibi) gelen sîğalar şeklen birbirine uygun olsun diye başvurulur.

İktirâh'ta bu illete «سَلَا وَسَلًا وَأَغْلَالًا» ayet-i kerimesi örnek olarak verilir.⁷¹⁶ Yani bazı kırâatlere göre gayr-i munsarif olan «سَلَا وَسَلًا»'nin tenvinlenmesinin gerekçesi kendisinden sonra gelen «أَغْلَالًا»'e şeklen uygunluk sağlamasıdır.⁷¹⁷

Sarf kitaplarında bu illet, genelde «...إِطْرَادًا/طَرْدًا لِلْبَابِ» (...bâbına uygun olması için) veya «...حَمْلًا عَلَى...» (...e üzerine hamletmek için) ya da «...إِتِّبَاعًا/تَبَعًا...» (...e uyması için...) gibi ifadelerle belirtilir.

Birgivî de bu illete çokça başvurmuştur.⁷¹⁸ Meselâ idgamın caiz olduğu «لَمْ يَمُدُّ» kelimesinde, sondaki dal harfinin zamme ile harekelenmesini “ayne’l fiiline uyması için” diyerek bu illete gerekçelendirmiştir.⁷¹⁹

⁷¹² Nihat Tarı, *Taftâzânî ve Sa'dî'nî Adlı Şerhi*, s. 105.

⁷¹³ Birgivî, *İm'ân*, vr. 29b, 30a, 34b.

⁷¹⁴ Birgivî, *İm'ân*, vr. 4a, 25b, 32b; a.mlf., *Kifâye*, s. 79, 80, 87; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 65a, 67a.

⁷¹⁵ Birgivî, *Kifâye*, s. 78.

⁷¹⁶ İnsan Suresi, Ayet: 4. «سَلَا وَسَلًا» kelimesinin tenvinli okunması Nâfi ve Kisâi kıraatine göredir.

⁷¹⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 100.

⁷¹⁸ Birgivî, *İm'ân*, vr. 33a; a.mlf., *Kifâye*, s. 24, 27, 30; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 66a, 67b.

⁷¹⁹ Birgivî, *Kifâye*, s. 62.

5. İş‘âr İlleti

Bu illete çoğunlukla kelimedede telaffuz edilen hareke ya da («صَلُوَّة») kelimesindeki elifin vâv ile yazılması gibi) yazılan harf ile telaffuz edilmeyen bir şeye işaret etmek için başvurulur.

İktirâh’ta bu illete «مُوسَى» kelimesinin cemisinde, hazfedilenin elif olduğuna delalet etmesi için vâvın mâkablinin fethalanıp «مُوسُون» denmesi örnek olarak verilir.⁷²⁰

Sarf kitaplarında bu illet, genellikle «لِتَذُلَّ عَلَى» (...a delalet etmesi için) gibi kalıplarla ifade edilir.

Birgivî’nin *İm‘an*’da açıkça ifade ettiği⁷²¹ bu illete örnek olarak, «خَافَ - يَخَافُ» gibi dördüncü bâbtan gelen ecvef-i vâvî fiilin, mâzî cemi müennes gâibe sîğasında «خَفِنَ» şeklinde fâel fiilinin bâbına delalet etmesi için kesralı olarak tellafuz edilmesi gösterilebilir.⁷²²

6. İstiğnâ İlleti

Bu illete genellikle sâkin bir harfle başlamak mümkün olmadığı için kelimenin başına getirilen hemze-i vasıla, aynı kelimenin başına gelen bazı değişikliklerden dolayı harekelenmesiyle, ihtiyaç kalmadığında (müstağni olunduğunda) başvurulur.

İktirâh’ta bu illete Arapların «تَرَكَ» fiiliyle «وَدَعَ» fiilinden müstağni olmaları örnek olarak verilir.⁷²³

Sarf kitaplarında bu illet genellikle «اِسْتَعْنَى» (müstağni oldu) fiili ve türevleri ile ifade edilir.

Birgivî de bu illete birçok yerde başvurmuştur.⁷²⁴ Meselâ sülâsî ecvef fiillerin emr-i hâzırlarının («فُلَّ», «بَغَ» gibi) başında hemzenin bulunmamasını, fâe’l-fiili harekelendiğinden dolayı artık ona ihtiyaç kalmamasıyla gerekçelendirmiştir.⁷²⁵

⁷²⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 100; İbnü’t-Tayyib eş-Şarkî, *Feyzu neşri’l-inşirâh min ravzi tayyi’l-İktirâh*, (thk. Mahmûd Yûsuf Feccâl), Dubai: Dârü’l-Bühûs li’l-Dirasati’l-İslâmiyye ve İhyai’t-Tûras, 1421/2000, II, 863.

⁷²¹ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 29b, 34b.

⁷²² Birgivî, *İm‘ân*, vr. 27b.

⁷²³ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

⁷²⁴ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 10a; a.mlf., *Kifâye*, s. 85, 102, 108.

⁷²⁵ Birgivî, *Kifâye*, s. 85.

7. Ta‘vîz İleti

“Hazfedilen bir harfin yerine başka bir harfin getirilmesi” anlamındaki bu illet, genellikle sarf kitaplarında «عَوَّضَ» fiili ve türevleri ile ifade edilir.

İktirâh’ta bu illete dil âlimlerinin «اللَّهُمَّ» kelimesindeki mîm harfini nidâ harfinden ivaz saymaları örnek olarak verilir.⁷²⁶

Birgivî’nin de zaman zaman başvurduğu⁷²⁷ bu illete tef’îl (تَفْعِيل) bâbının masdarının, ortasındaki «ي»nin hazfedilip onun yerine sonuna «ة» getirilerek «تَفْعِلَةٌ» şekline dönüştürülmesi örnek olarak verilebilir.⁷²⁸

8. Mu‘âdele İleti

Bu illete sarf kitaplarında genellikle «حَوَّلَ» gibi mülhak (ilhak edilen) ile «دَخَجَ» gibi mülhakun bih (kendisine bir şey ilhak edilen) kelimeler arasındaki denklik konularında başvurulur.

İktirâh’ta bu illete gayr-i munsarifin cer halinin fethayla olmasına mukabil cemi müennesin nasb halinin kesreyle olması örnek olarak verilir.⁷²⁹

Sarf kitaplarında bu illet genellikle “mukâbele” ya da “muvâzane” veyahutta “mu‘âdele” gibi farklı tabirlerle ifade edilir.

Birgivî, «جَهَرَ», «عَثِرَ» gibi mülhak fiillerde i‘lâlin ve «جَلَبَبَ» fiilinde de idgamın terkedilmesini, ilhak edildiği “rubâî mücerred”e denkliğinin sağlanmasıyla gerekçelendirmiştir.⁷³⁰

9. Tağlîb İleti

Bu illete genellikle aralarında bir alaka bulunan iki lafızdan biri diğerine tercih edildiğinde başvurulur.

⁷²⁶ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

⁷²⁷ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 33a; a.mlf., *Kifâye*, s. 86, 103; a.mlf., *Şerhu’l-Emsile*, vr. 72b.

⁷²⁸ Birgivî, *Kifâye*, s. 37.

⁷²⁹ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

⁷³⁰ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 15a.

İktirâh'ta bu illete Hazreti Ebubekir ve Hazreti Ömer anlamına gelen «عُمَرَيْنِ» kelimesi örnek olarak verilir.⁷³¹

Birgivî, bu illete sadece *Maksûd* Sahibi'nin “mütekellim için iki kalıp vardır” sözünü izah ederken başvurmuştur:

Aslında iki kalıptan biri mütekellim me‘a'l-gayr için olup bu şahıslardan her biri hükmen tekil şahıs hükmündedir. Hatta topluluktan biri “döveriz” dediğinde, sanki topluluktaki şahıslardan her biri “döverim” demiş gibi olur. Dolayısıyla bu ifade genelleme bâbındadır.⁷³²

10. Kurb ve Mücâveret İlleti

Yakın ve bitişik olma anlamlarına gelen bu illete sarf kitaplarında genellikle “ibdâl”, “idgâm” konularında ve bazı harflerin sâkin veya harekeli kılınmasında başvurulur.

İktirâh'ta bu illete «الْحَمْدُ لِلَّهِ» lafzında «لِلَّهِ» kelimesinin başındaki lâm harf-i cerrini dâla bitişik olduğu için zammeli olarak söylenmesi örnek olarak verilir.⁷³³

Birgivî bu illet türüne sülâsî mücerred muzâri fiillerin fâe'l-fiilin sâkin kılınmasında başvurmuştur. Zira muzâraat harfinin sülâsî mücerred mâzinin başına gelerek dört harekenin peşpeşe geldiğini ve fâe'l-fiilin de muzâraat harfine bitişik olmasından dolayı sâkin kılındığını ifade etmiştir.⁷³⁴

11. Teşbih İlleti

Benzetme anlamına gelen bu illete bir kelimeye başka bir kelimenin hükmü verildiğinde başvurulur.

İktirâh'ta bu illete fiil-i muzârinin isme benzemesinden dolayı mu‘reb olduğu ve bazı isimlerin harfe benzemesinden dolayı mebnî olduğu örnek olarak verilir.⁷³⁵

Birgivî, bu illete zamme harekesinin niçin vazedildiğini anlattığı yerde başvurmuştur. Zammenin «حَسَنَ» gibi lâzimî sıfatlar ve «كَرَمَ» gibi sahibinin iradesinin bulunmadığı tabîi fiiller için vazedildiğini ifade etmiştir. Aralarındaki benzerliği de

⁷³¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

⁷³² Birgivî, *İm‘ân*, vr. 19b.

⁷³³ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

⁷³⁴ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 65a.

⁷³⁵ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

“zamme telaffuz edilirken iki dudaktan birinin diğerine katılması nasıl lazımsa, bu sıfatlar da sahibine öyle lazımdır” diye gerekçelendirmiştir. Sahibinin iradesinin bulunmaması gerekçesiyle mâzinin meçhûlünde ilk harfin, muzârinin meçhulünde de muzâraat harfinin zammelenmesini de aynı gerekçeye bağlamıştır.⁷³⁶

12. Asıl İleti

Sarf kitaplarında genellikle bu illete bir kelimedede i‘lâli gerektirecek bir durum bulunduğu halde i‘lâl yapılmadığında başvurulur.

İktirâh’ta bu illete açıklama yapılmadan «اِسْتَحْوَذَ» ve «يَأْكُرُمُ» fiilleri ve gayr-i munsarif bir kelimenin munsarif olması örnek olarak verilir.⁷³⁷ Yani «اِسْتَحْوَذَ» fiilinde vâv harf-i illet mâkabli sâkin olmasından dolayı i‘lâli gerektiren bir durum olduğu halde i‘lâl yapılmaması ve zaruret, tenâsüb gibi bazı sebeplerden dolayı gayr-i munsarifin munsarifliğe döndürülmesi bu illetle gerekçelendirilir.⁷³⁸

Birgivî bu illete sadece if‘âl bâbının emr-i hâzırının başındaki hemzenin, vasıl hemzesi olmayıp kelimenin aslından olduğunu belirttiği yerde başvurmuştur.⁷³⁹

13. Semâ‘ İleti

Bu illet, gramer kitaplarında bir hükme uygun bir gerekçe öne sürülemediğinde “Araplardan böyle işitildi” veya “böyle duyulmuştur” gibi kalıp ifadeleriyle başvuru bir illettir.

Sarf kitaplarında diğerlerine nisbeten pek kullanılmayan bu illet, Süyûtî’nin de belirttiği üzere dilcilerin bir hükmün illetini izah etmekten aciz kaldıkları zaman en son başvurdukları illet türüdür.⁷⁴⁰

İktirâh’ta bu illete Arapların «اِمْرَأَةٌ ثَدْيَاءُ» sözü örnek verilir. Devamında «رَجُلٌ اَثْدَى»

⁷³⁶ Birgivî, *Şerhu’l-Emsile*, vr. 65b.

⁷³⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 98.

⁷³⁸ İbnü’t-Tayyib eş-Şarkî, *Feyzu neşri’l-inşirâh*, II, 876.

⁷³⁹ Birgivî, *Kifâye*, s. 30.

⁷⁴⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 97, a.mlf., *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1990, s. 407. Süyûtî’nin bazı alimlerden naklettiği söz şöyledir:

«إذا عجز الفقيه عن تعليل الحكم قال: هذا تعبدِّي، وإذا عجز النحوي عنه قال: هذا مسموع، وإذا عجز الحكيم عنه قال: هذا بالخاصية.»

Fakih bir hükmün illetini ifade etmekten aciz kalırsa “bu taabbüdidir” der; nahivci âciz kalırsa “Araplardan böyle işitildi” der; Filozof aciz kalırsa “bu ona özel biri durumdur” der.

denilemeyeceğini ve bunun semâ‘ illetinden başka bir gerekçesinin olmadığı ifade edilir.⁷⁴¹

Birgivî bu illete sülâsî fiillerin ayne’l-fiilin harekesinin nasıl olacağı, masdarlarının hangi kalıpta geleceği gibi meseleleri gerekçelendirdiğinde başvurmuştur.⁷⁴²

14. Te’kîd İleti

Bir hükmün pekiştirilmesi anlamına gelen bu illete genellikle sarf kitaplarında talep manasındaki fiillerin sonuna tekid nûnları eklenmesi bahsinde başvurulur.

Nitekim *İktirâh*’ta bu illete Arapların fiilin meydana geldiğini pekiştirmek için emir fiillerin sonuna («أَنْضَرَنَّ» gibi) nûn-i hafife veya («أَنْضَرَنَّ» gibi) nûn-i sâkîle dahil etmeleri örnek olarak verilir.⁷⁴³

Birgivî de bu illete *Kifâye*’de aynı örneği vermiştir.⁷⁴⁴

15. Haml ale’l-ma‘na İleti

Bu illete herhangi bir hükme kelimelerin manasına bakılarak verilen gerekçede başvurulur.

İktirâh’ta bu illete ﴿فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ﴾ ayet-i kerimesi örnek olarak verilir. Zira fâili müennes «مَوْعِظَةٌ» olan «جَاءَ» fiilinin müzekker olarak gelmesinin illeti, fâilin müzekker olan «الْوَعْظُ» manasına hamledilmesidir.⁷⁴⁵

Birgivî bu illete «جَوْلَان» ve «سَيَّالَان» gibi kelimelerde vâv ve yâ harekeli illet harfleri olup mâkableri fetha olduğu için elife kalbedilmeleri gerektiği halde neden kalbedilmediklerini izah ederken başvurmuştur. Buradaki vâv ile yâ harfinin elife çevrilmemesini “bu kelimelerin manasındaki hareketliliğe delâlet etsin diye vâv ile yâ harfleri harekeli bırakıldı” diye gerekçelendirmiştir.⁷⁴⁶

⁷⁴¹ İbnü’t-Tayyib eş-Şarkî, *Feyzu neşri’l-inşirâh*, II, 864.

⁷⁴² Birgivî, *İm‘ân*, vr. 15b-16a; a.mlf., *Şerhu’l-Emsile*, vr. 63a.

⁷⁴³ İbnü’t-Tayyib eş-Şarkî, *Feyzu neşri’l-inşirâh*, II, 864.

⁷⁴⁴ Birgivî, *Kifâye*, s. 115.

⁷⁴⁵ İbnü’t-Tayyib eş-Şarkî, *Feyzu neşri’l-inşirâh*, II, 864.

⁷⁴⁶ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 35a.

16. Nazîr İleti

Bu illete bir kelimeye lafzen ya da manen başka bir kelimeye benzemesinden dolayı verilen hükümlerde başvurulur.⁷⁴⁷

İktirâh'ta bu illete («لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا») gibi) cezim halinde iki sâkin harf yan yana geldiğinde Arapların birincisini benzeri olan cerre hamlederek kesrelemeleri örnek olarak verilir. Zira fiildeki cezim alametinin benzeri isimdeki cer alametidir.⁷⁴⁸

17. Nakîz İleti

Bu illete bir kelimeye lafzen ya da manen başka bir kelimeye zıt olmasından dolayı verilen hükümlerde başvurulur.⁷⁴⁹

İktirâh'ta bu illete dil alimlerinin «لَا»'dan sonra gelen nekre ismi, zıddı olan «إِنَّ»'ye hamlederek nasb etmesi örnek olarak verilir.⁷⁵⁰

Birgivî'nin sarf eserlerinde, bu son iki illetin örneği tesbit edilememiştir. Sadece *Maksûd* sahibinin “bazı kelimelerde başka illetlerden dolayı i'lâl yapılmaz” sözünü *İm'ân*'da şerh ederken, başka illetleri isim olarak sıralarken bu iki illetin de ismini zikretmiştir.⁷⁵¹

IV. BİRGİVÎ'NİN SARF KİTAPLARINDAKİ İSTİŞHÂDLAR VE MİSALLER

İstişhâd sözlükte “şahit getirmek ya da şahit göstermek” anlamlarına gelir. İstişhâdın dil ilimlerindeki ıstılâhî anlamı “bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek”tir. Verilen bu örneğe “şâhid” denir. Bazı eserlerde “istişhâd” yerine “ihticac” ya da “istidlâl” kavramları kullanılır.⁷⁵²

⁷⁴⁷ Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, s. 172.

⁷⁴⁸ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 99.

⁷⁴⁹ Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, s. 172.

⁷⁵⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 99.

⁷⁵¹ Birgivî, *İm'ân*, vr. 35a.

⁷⁵² İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *DİA* XXIII, 396.

“Misal” kavramı ise istiṣhâddan farklı olarak “bir kaidenin izah edilmesi ve kolay anlaşılmasını sağlamak için getirilen örnek” anlamında olup, istiṣhâd gibi bir kaidenin doğruluğunu ispatlamaz.⁷⁵³

Dil ilimlerinde şâhidler şunlardan biri olabilir:

1) Mütevâtir, şâz ve âhâd kırâatleriyle en fasih kelimeler olan Kur’ân-ı Kerîm.

2) Bazı âlimlere göre hadîs-i şerifler.

3) En son 150 (767) senesi sınır olarak belirlenen cahiliyyûn, muhadramûn ve mütekaddimûn tabakalarında bulunan şairlerin şiirleri ve aynı dönemlerdeki nesirler.⁷⁵⁴

Bu kısımda Birgivî’nin sarf kitaplarında istiṣhâd kabilinden vermiş olduğu örnekler, bu üç başlık altında incelenip ayrıca “misal” olarak getirdiği örneklerin özellikleri anlatılacaktır.

A. KUR’ÂN-I KERÎM İLE İSTİṢHÂD

Birgivî, Sarf kitaplarından *İm’ânü’l-enzâr*’da dört ve *Kifâyetü’l-mübtedî*’de 3 olmak üzere 7 ayetle istiṣhâdda bulunmuştur.

İm’ânü’l-enzâr’da şâhid olarak getirdiği dört ayetin ilk üçünün bağlamı dil ilimleri ile alakalı değildir. Dolayısıyla bunları yukarıdaki ıstılâhi anlamını verdiğimiz istiṣhâd kabilinden değil, bedî ilmi içerisinde zikredilen ve “bir sözün ardından onu pekiştiren ve doğruluğunu kanıtlayan atasözü, vecize ve temsil niteliğinde bir söz zikretme anlamında edebî sanat”⁷⁵⁵ diye tarif edilen “istiṣhâd” kabilinden değerlendirmek gerekmektedir.

İlk iki ayeti «مُحَمَّدٌ» kelimesini şerh ettiği yerde getirmiştir.⁷⁵⁶ Kalem Sûresinin 4. âyeti olan ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ (Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.) ile Enbiyâ Sûresinin 107. ayeti olan ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ (Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik.) şâhidleri «مُحَمَّدٌ» kelimesinin aslında “güzel hasletleri fazla olan” anlamında olup bu tür hasletleri çok olduğu için Efendimiz’e isim olarak verilmesine şâhid olarak getirmiştir.

⁷⁵³ Taftâzânî, **Mutavvel**, İstanbul: Daru’t-Tıbbâ’ati’l-Âmire, 1286, s. 10.

⁷⁵⁴ İsmail Durmuş, “İstiṣhâd”, **DİA**, XXIII, 396.

⁷⁵⁵ İsmail Durmuş, “İstiṣhâd”, **DİA**, XXIII, 397-398.

⁷⁵⁶ Birgivî, **İm’ân**, vr. 9a.

Üçüncü âyeti «آل» kelimesini şerh ettiği yerde getirmiştir.⁷⁵⁷ Hûd Sûresi'nin 46. ayeti olan ﴿...إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ...﴾ (O asla senin ailenden değildir.) şâhidini ise Efendimiz'e tâbi olmayan akrabalarının «آل» kelimesinin kapsamına girmediğine şâhid olarak getirmiştir.

Dördüncü âyeti *Maksud Sahibi*'nin «فالحرف الأخير من الماضي مبني على الفتح في الواحد» (fiil-i mâzînin son harfi [ister müzekker olsun ister müennes olsun gâib] müfred ve tesniyelerde fetha üzere mebnîdir.) sözünü şerh ettiği yerde getirmiştir.⁷⁵⁸ Zira hem müzekker hem de müennes için kullanılan «الواحد» lafzının müennese kullanılmasında bir beis görmemektedir. Gerekçe olarak da Basralılar'ın görüşüne göre «وَاحِدٌ» gibi ism-i fâil kalıbında gelen bazı isimlerden kastın ism-i fâil değil de nisbet olduğunu belirtmiştir.⁷⁵⁹ Bu meseleye Bakara Sûresi'nin, 68. ayetini ﴿...بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ...﴾ (yaşlı olmayan bir inek) şâhid olarak getirmiştir.⁷⁶⁰ Zira âyet-i kerîmede müennes olan «بَقَرَةٌ»'ün sıfatı olarak gelen «فَارِضٌ» kelimesinin müzekker gelmesinin sebebi, bu kelimenin fiilden türeyen ism-i fâil olmayıp «ذَاتُ فَرَضٍ» anlamında nisbet ismi olmasıdır.⁷⁶¹

Kifâyetü'l-mübtedî'de ise «تَفَعَّلُ», «تَفَاعَلُ», «تَفَعَّلُ» ve «تَفَعَّلُ»'e mülhak bâblarının fiil-i muzârisinin başında iki «تَ» bir araya geldiğinde ikisinden birinin hazfî caizdir” kaidesine Leyl Sûresi'nin 14. ayeti olan ﴿...نَارًا تَلَطَّى﴾ (Alev alev yanan bir ateşle...), Abese Sûresi'nin 6. ayeti olan ﴿فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى﴾ (sen ona yöneliyorsun) ve Kadr Sûresi'nin 4. ayeti olan ﴿تَنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ...﴾ (... melekler iner dururlar.) âyet-i kerîmelerini şâhid olarak getirmiştir.

⁷⁵⁷ Birgivî, *İm'ân*, vr. 10b.

⁷⁵⁸ Birgivî, *İm'ân*, vr. 17b.

⁷⁵⁹ Birgivî bu izahı sadece 23a varagında yapıp 17b'de «أي: في ذي الوحدة» diyerek bu izahı ima edecek bir şerhte bulunmuştur.

⁷⁶⁰ Birgivî, *İm'ân*, vr. 17b.

⁷⁶¹ Bu konu hakkındaki tafsilat için bkz. Kemaleddin el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf*, II, 758-760.

B. HADİS-İ ŞERİF İLE İSTİŞHÂD

Birgivî, sarf kitaplarından sadece *İm‘ânü’l-enzâr*’da bir hadis-i şerif ile istişhâdda bulunmuştur. Eserin sonunda burada yazmış olduğu tevcih, ta‘lîl, tahkîk, itiraz, cevap ve soruların çoğunun kendi fikirlerinden oluştuğunu, bunları başkalarından intihal etmediğini ifade ettiği yerde⁷⁶², Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde geçen ve “haber edilen şey, gözle görülen gibi değildir” anlamına gelen «لَيْسَ الْخَبْرُ كَالْمُعَانَةِ» hadis-i şerifiyle⁷⁶³ istişhâdda bulunmuştur. Birgivî ayetleri delil olarak getirdiği yerlerde bunların ayet olduğunu ifade eden «قوله تعالى» ya da «قال الله تعالى» gibi ifadeler kullanmasına rağmen burada bu cümlelerin hadis olduğunu belirten «قوله» gibi bir ifade kullanmamıştır.⁷⁶⁴

C. ARAP ŞİİRİ İLE İSTİŞHÂD

Birgivî sarf kitaplarında Arap şiiri ile istişhâdda bulunmamıştır.

D. BİRGİVÎ’NİN SARF KİTAPLARINDAKİ MİSALLER

Yukarıda da ifade edildiği üzere bir kaidenin izah edilmesi ve kolay anlaşılmasını sağlamak için getirilen örneğe “misal” denir. Yine vurgulamak gerekirse misal, şahid gibi bir kaidenin doğruluğunu ispatlamaz.

Birgivî vermiş olduğu kaidelerin zihinde canlanması için birçok misal zikretmiştir. Bu misallerde, diğer Arap olmayan dilcilerin misallerinde kullandığı ifadelerden farklı bir tutum gösterdiği tespit edilememiştir. Vermiş olduğu misallerde kaidenin zihinde canlanması için basit ifadeler kullanmış ve anlamlı bir cümle kurmaya çalışmamıştır.

Misal verirken en çok kullandığı ifade «نَحْوُ» kelimesidir.⁷⁶⁵ Bazen bu kelimenin

⁷⁶² Birgivî, *İm‘ân*, vr. 35a.

⁷⁶³ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid, vd.), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001, III, 114, hadis nr. 2447.

⁷⁶⁴ Hâlbuki *İmtihânü’l-ezkiyâ* kitabında istişhad olarak getirdiği beş hadisi şeriften önce bu ifadeyi kullanmıştır. Bkz. Birgivî, *İmtihânü’l-ezkiyâ*, s. 178, 180, 182, 207, 285.

⁷⁶⁵ Birgivî, *İm‘ân*, vr. 14b; a.mlf., *Kifâye*, s. 17; a.mlf., *Emsile*, vr. 87a; *Şerhu’l-Emsile*, vr. 62b, 75a.

başına «...نَحْوِ...»⁷⁶⁶, «بِنَحْوِ...»⁷⁶⁷, «عَلَى نَحْوِ...»⁷⁶⁸ ya da «أَمَّا نَحْوُ...»⁷⁶⁹ gibi edatların geldiği görülmektedir.

Bu ifadeden sonra en çok kullandığı kelime teşbih anlamına gelen «ك» harfi cerridir.⁷⁷⁰ Genelde tek başına kullandığı bu ifadenin bazen peşinde «كَمَا...»⁷⁷¹, «كَمَا...»⁷⁷² ve «كَذَا...»⁷⁷³ gibi kelimelerin geldiği görülmektedir.

Bu ifadelerden başka misal verirken «مِثْلُ...»⁷⁷⁴, «مِثَالُ...»⁷⁷⁵, «مِثَالُهُ...»⁷⁷⁶ gibi kelimeleri ya da sadece «فِي...»⁷⁷⁷ ve «فَ...»⁷⁷⁸ harfleri de kullandığı tespit edilmiştir.

Eğer şerhlerinde yapmış olduğu açıklama, lügat ilmiyle alakalı ise bu gibi yerlerde «يُقَالُ...»⁷⁷⁹ ve «جَازَ أَنْ يُقَالَ... وَلَمْ يَجْزُ...»⁷⁸⁰ gibi ifadeleri kullanmaktadır.

Eğer verdiği kaideye getirdiği örnekten sonra, kaideye uygun olmayan bir örnek zikredecekse bunu «بِخِلَافِ...»⁷⁸¹ ya da «لَا يُقَالُ...»⁷⁸² ifadesiyle izah etmektedir.

Ayrıca Birgivî, bazı âlimler gibi bir kaideye «نَحْوُ...» kelimesiyle örnek verdikten sonra peşinden hemen «وَنَحْوُ...» diyerek başka bir örnek getiriyorsa, getirmiş olduğu bu ikinci örneğin birincisinden farklı olarak mezkûr kaidenin diğer bir kısmına işaret ettiği tesbit edilmiştir. Buna örnek olarak, *Kifâye*'den şu örnek getirilebilir.⁷⁸³

⁷⁶⁶ Birgivî, *İm'ân*, vr. 26a; a.mlf., *Kifâye*, s. 44.

⁷⁶⁷ Birgivî, *İm'ân*, vr. 31a.

⁷⁶⁸ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 67b.

⁷⁶⁹ Birgivî, *İm'ân*, vr. 15a; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 69a.

⁷⁷⁰ Birgivî, *İm'ân*, vr. 10a; a.mlf., *Kifâye*, s. 39; a.mlf., *Emsile*, vr. 90b; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 74b.

⁷⁷¹ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 76b.

⁷⁷² Birgivî, *İm'ân*, vr. 29b; a.mlf., *Kifâye*, s. 102; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 62b.

⁷⁷³ Birgivî, *İm'ân*, vr. 6a; a.mlf., *Kifâye*, s. 103; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 62b.

⁷⁷⁴ Birgivî, *İm'ân*, vr. 9b; a.mlf., *Kifâye*, s. 61; a.mlf., *Emsile*, vr. 87a; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 62a, 75a.

⁷⁷⁵ Birgivî, *İm'ân*, vr. 21a; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 78a.

⁷⁷⁶ Birgivî, *Kifâye*, s. 34.

⁷⁷⁷ Birgivî, *İm'ân*, vr. 33a.

⁷⁷⁸ Birgivî, *Şerhu'l-Emsile*, vr. 63a.

⁷⁷⁹ Birgivî, *İm'ân*, vr. 19a, 21a.

⁷⁸⁰ Birgivî, *İm'ân*, vr. 22a.

⁷⁸¹ Birgivî, *İm'ân*, vr. 27b; a.mlf., *Kifâye*, s. 88; a.mlf., *Şerhu'l-Emsile*, vr. 63a.

⁷⁸² Birgivî, *Kifâye*, s. 31, 43.

⁷⁸³ Birgivî, *Kifâye*, s. 94-95.

ولا يُعَلُّ الياء إذا كان ما قبلها مكسورًا، وهي ساكنة أو مفتوحة، نحو: «خَشِيَّ»، و«خَشِيتُ»، و«لن يَزِمِيَّ»، و«يَزِمِيانِ»، و«إِزْمِيَا»، ونحو: «خَشِينَ»...

Burada “sâkin ya da fethalı «ي» harfinin mâkabli kesreli olduğunda i‘lâl yapılmaz” kaidesine «نَحْوُ: "خَشِيَّ"» diyerek önce kaidenin birinci kısmı olan fethalı olan «ي» harfine misal getirmiş, devamında da «وَنَحْوُ: "خَشِينَ"» diyerek kaidenin ikinci kısmı olan sâkin «ي» harfine misal getirmiştir.⁷⁸⁴

⁷⁸⁴ «وَنَحْوُ: ...» ifadesiyle farklı bir kısma işaret ettiğine misal olarak bkz. Birgivî, **İm‘ân**, vr. 31b; a.mlf., **Kifâye**, s. 61, 80, 100.

SONUÇ

Birgivî Mehmed Efendi'nin Sarf İlmine Dair Görüşleri ve *Kifâyetü'l-Mübtedî* İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlilini konu edindiğimiz tezimizden çıkardığımız sonuçlar şunlardır.

1) Birgivî'nin hayatı ve eserlerini anlattığımız ilk kısımda bundan önce yapılan çalışmalarda gün yüzüne çıkmayan birtakım bilgilere ulaştık. Oğlu olduğu iddia edilen Ruus Mustafa Efendi'nin onun oğlu olmadığını ve üç tane eserinin müellif hatlı nüshasının hangi kütüphanede olduğunu vb. meseleleri tespit ettik.

2) *Kifâyetü'l-mübtedî* eserini farklı açılardan tahlil ettiğimiz ikinci kısımda bu eserin yazma eser kütüphanelerinde bulunan bütün nüshalarının dijital görsellerini talep ederek hepsini görmeye çalıştık. Bu yazmaların kenarlarında bulunan notların hangi eserlere ait olduğunu tespit ettik. Bu tespitle hangi şerhinden daha çok istifade edildiğini yazmalar üzerinden göstermeye çalıştık.

Şerhlerini izah ettiğimiz bölümde, bu şerhlerin özellikle *Kifâye* metnini şerh etmeye başladığı kısımları yazdık. Bu şekilde yaptığımız araştırmayla daha önceki çalışmalarda tespit edilemeyen Sökeli Hasan b. Veli'nin *el-Cenne* isimli şerhini tespit ettik. Ayrıca şerhleri arasında *Înâyetü'l-mübtetâi* isimli Kuşadalı Ahmed Efendi'ye ait olan eserin sadece *Kifâye*'yi değil, Birgivî'nin diğer sarf eserlerinde bulunan birçok meseleyi de uzun alıntılar yaparak şerh ettiğini tespit ettik.

3) Yaptığımız araştırmalar esnasında Birgivî'nin eserlerinin birçoğunun ilmî bir tahkikle basımının gerçekleşmediğini fark ettik. Zira bu baskıların çoğu Türkiye'de bulunan Yazma Eser Kütüphanelerindeki nüshalar düzgün bir şekilde taranmadan, bunların kıymeti yazmalara vakıf kişiler tarafından değerlendirilmeden, müellifin kendine ait hâşiyeleri (minhüvât kayıtları) belirtilmeden ve kitaplarındaki çetrefilli birçok mesele anlaşılmadan basımının gerçekleştiğini gördük. Dolayısıyla ilk önce XVI. yüzyıl Osmanlı ilim ve fikir dünyası üzerinde önemli etkileri bulunan bu âlimin eserleri için ehilleri tarafından ilmî bir tahkikle basılması gerekmektedir.

4) Birgivî'nin Osmanlı ilim dünyasına yaptığı etkilerin daha net belli olması için kendisine ait olduğu hakkında şüphe bulunmayan eserlerinin, Yazma Eser Kütüphanelerinde bulunan onlarca yazma nüshası karşılaştırılarak, bunların kimler tarafından, hangi tarihlerde, nerelerde yazıldığı tespit edilerek çalışmaların yapılması gerektiğini hissettik.

5) Birgivî'nin Sarf ve Nahiv ilminde yazmış olduğu eserler Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eserlerinin özellikle Adalı Mustafa b. Hamza (ö. 1085/1674'ten sonra), talebesi Kuşadalı Ahmed Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra), Zeynîzâde Hüseyin (ö. 1172/1759 [?]), Sobucalı Mehmed (ö. 1161/1748) ve Karatepelizâde Hüseyin (ö. 1191/1777) Efendiler gibi birçok Ege Bölgesi ilim adamının üzerinde etkisi olduğunu gördük. Bu âlimlerin birbirlerinden etkilendiği meseleleri ve aralarındaki ilmi bağlantıları ortaya çıkaracak çalışmaların yapılması gerektiğini fark ettik.

6) Birgivî'nin sarf alanında yazmış olduğu eserleri kronolojik olarak ele alarak ve bu eserleri üzerine kendisinden etkilenen Ege bölgesi ilim adamlarının yaptığı şerhlerden takviye ederek yaptığımız bu çalışmada, Birgivî'nin Sarf ilmine dair görüşlerini anlatmaya çalıştık. Bu çalışma ile bunu göstermeye bir nebze de olsa muvaffak olabildiysek kendimizi bahtiyâr addederiz.

KAYNAKÇA

A. MATBU KAYNAKLAR

- Açıkgöz, Namık: **Riyâzî Divanı'ndan Seçmeler**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Açıkgöz, Namık: “Riyâzî”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 144-145.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî: **Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, (thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşid, vd.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Alak, Musa: “Ordu Şeyhi Veliyüddîn b. Halîl el-Bükâî: Hayatı, Eserleri ve Zübdetü'l-Kavâid ve Ukdetü'l-Fevâ'id'i” **İslâmî İlimler Dergisi**, Bahar 2018, Sayı: 1, s. 7-62.
- Alak, Musa: “Süleyman Sırrı”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, Ek-II, 544-545.
- Ali b. Bâlî: **el-Ikdü'l-manzûm fî zikri efâzlı'r-Rûm**, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- Altuntaş, Mustafa Celil: “Risâle fî usûli'l-hadîs'in İmâm Birgivî'ye Aidiyeti”, **Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî**, Balıkesir: 2019, II, 651-667.
- Arıdaş, Selma: **Birgivi Vasiyetnamesi'nin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2019.

- Arslan, Ahmet Turan: “İmam Birgivî’nin (929-981H/1523-1573M) Bir Mektubu”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 5, 1997, s. 61-74.
- Arslan, Ahmet Turan: “İmam Birgivî’ye Nisbet Edilen Bazı Eserler”, **1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu 13-14 Nisan 2007 Bildiriler Kitabı**, İstanbul: TÜRÇEK, 2009, s. 176-182.
- Arslan, Ahmet Turan: **İmam Birgivî ve Arapça Tedrisatındaki Yeri**, İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Arslan, Ahmet Turan: “İmam Birgivî ve Günlük Hayatı”, **İlim ve Sanat Dergisi**, Sayı: 19, 1988, s. 52-57.
- Arslan, Ahmet Turan: “Vasiyetnâme”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, XLII, 556-558.
- Atâî, Nev‘îzâde Atâullâh b. Yahyâ: **Hadâiku’l-hakâik fî tekmileti’ş-Şekâik** (Zeyl), nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Atâî, Nev‘îzâde Atâullâh b. Yahyâ: **Hadâiku’l-hakâik fî tekmileti’ş-Şekâik**, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Atsız, Hüseyin Nihal: **İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981=1523-1573) Bibliyografyası**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Avcı, Metin: **el-Maksûd Şerhlerinden İm‘ânü’l-Enzâr (İnceleme ve Edisyon Kritik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2004.
- Ayvansarâyî, Hüseyin: **Mecmûa-i Tevârîh**, (nşr. Fahri Ç. Derin-Vâhid Çubuk), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Bağdatlı İsmail Paşa: **Hediyetü’l-ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn**, (nşr. Kilisli Rifat Bilge – İbnülemin

- Mahmud Kemal İnal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955.
- Bağdatlı İsmail Paşa: **Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn**, (tsh. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Baltacı, Cahid: **XV – XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul: İFAV -Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı-Yayınları, 2005.
- Barutçu, H. İhsan: **İmam-ı Birgivî Hazretlerinin Hayatı ve Görüşleri**, İzmir: Yeni Asya Matbaası, ty.
- Bedir, Murteza: “Tâcüşşerîa” **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 360-362.
- Bilin, Abdullah: **Sobucalı Mehmed Efendi'nin Keşfü'l-İnaye fi Mesaili'l-Kıfaye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. Marmara Üniversitesi SBE, 2009.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn**, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Birgivî Mehmed Efendi: **el-Bidâye (el-Emsiletü'l-Fazliyye)**, (haz. Abdullah Hulusi Güzelyazıcı), İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1957.
- Birgivî Mehmed Efendi: **el-Emsiletü'l-Fazliyye**, İstanbul: Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Ser-i Askeriye, 1256.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Hâşiyetü'l-Hidâye (Ta'likât ale'l-İnâye)**, (nşr. Mehmet Özkan), Balıkesir: Emin Yayınları, 2016.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İnkâzü'l-hâlikîn**, (nşr. Hüsâmeddin b. Musa Afâne), Kudüs: y.y., 1423/2002.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İnkâzü'l-hâlikîn**, (nşr. Emine Ömer el-Harrat), Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2005.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İmtihânü'l-ezkiyâ**, (thk. Hamdî el-Cibâlî), Nablus, y.y., 1417/1997.

- Birgivî Mehmed Efendi: **İzhâru'l-esrâr**, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2012.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Kifâyetü'l-mübtedî**, İstanbul: Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriyye, 1256/1840.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Kifâyetü'l-mübtedî**, (thk. Ahmed Muhammed Abdünna'îm), Kahire: Dâru't-Tıbâati'l-Muhammediyye, 1409/1989.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Kitâbü'l-Avâmil (el-cedîd)**, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2011.
- Birgivî Mehmed Efendi: **el-Mufâdale beyne'l-ganiyyi's-şâkir ale'l-fakîri's-sâbir**, (thk. Hayr Ramazan Yusuf), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1414/1994.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Mukaddimetü'l-müfessirîn**, (thk. Abdurrahman b. Sâlih b. Süleyman ed-Dehiş); Manchester: Mecelletü'l-Hikme, 2004.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Resâilü'l-Birgivî**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2011.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Resâilü'l-Birgivî**, İstanbul: Karahisarlı Ali Rıza Matbaası, ty.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Risâle fî Âdâbi'l-bahs**, İstanbul: Hacı Muharrem Matbaası, 1281, s. 9-10.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Risâle fî Emsileti't-tasrîf**, (nşr. Suheyb Molla Muhammed Nûrî Ali), İstanbul: Dâru Nur Sabah, 1437/2016, s. 629-640.
- Birgivî Mehmed Efendi & Akkirmânî, Mehmed: **Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'în**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.
- Birgivî Mehmed Efendi: **et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye**, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1436/2015.
- Birgivî Mehmet Ef.: **Temrinli Kifaye**, (nşr. Abdullah Güzelyazıcı), İstanbul: Türkiye Ticaret Postası Matbaası, 1959.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Usûlü'l-hadîs**, (nşr. Emre Yazıcı), İstanbul: Dârulilim, 1433/2012.

- Birgivî Mehmed Efendi: **Vasiyetnâme**, İstanbul, y.y., 1292.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Zuhrü'l-müte'ehhilîn ve'n-misâ fî ta'rîfî'l-athâr ve'd-dimâ**, (nşr. Hidâyet Hartford – Eşref Münib), Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Bursalı Mehmed Tahir: **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333
- Bursalı Mehmed Tahir: **Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli**, İzmir: Keşîşân Matbası, ty.
- Cenâbî Mustafa Efendi: **Cenâbî Târîhi**, (nşr. Mehmet Canatar), “Müverrih Cenabi Mustafa Efendi ve Cenabi Tarihi” Doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 1993.
- Cengiz, Osman: **16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları**, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- el-Cübûrî, Bâsim Salih Hüseyin Salih: **تفسير البركوي للإمام محيي الدين محمد بن بير علي البركوي (ت ٩٨١هـ)** دراسة وتحقيق، Doktora Tezi, Kâdisiyye: Tıkrît Üniversitesi, 2012.
- Çadır, Hikmet: **Kara Sinan Yûsuf b. Abdulmelik b. Bahşîş'in “el-Mazbût fî Şerhi'l-Maksûd” İsimli Eserinin Tahkiki, Değerlendirmesi ve Birgivî'nin İm'ânü'l-Enzâr Şerhi İle Metodolojik Olarak Karşılaştırılması**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2018.
- Çakır, Mesut: **İmâm Birgivî'nin Kitâbü'l-İmân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili**, Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2018.
- Çelik, Mehmet Kemal: **İlk İzhâr Şerhi Muslihuddin Ulamîşî'nin Keşfü'l-Esrâr'ı (İnceleme ve Edisyon Kritik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2005.
- Çelik, Ersin: “Osmanlıda Hoca Talebe İlişkisine Güzel Bir Örnek: Şeyhülislâm Sa'dî Çelebî ve Amasyalı Kızıl Molla”,

- Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Amasya 2017, II, 290-291.
- Çolak, Hüseyin: **Karatepli Hüseyin b. Mustafa el-Aydîni ve Bahru'l-Kavâ'id İsimli Eserinin Tenkid ve Tahlili**, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2018.
- Danişmend, İsmail Hâmi: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Demir, Ramazan: **Üsküplü Hüseyin b. Ferhâd ve el-'Înaye fî Şerhi'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002.
- Demiral, İsmail: **Birgivî'nin ed-Dürri'l-Yetîm Adlı Eseri Işığında Eskicizâde'nin Terceme-i Dürr-i Yetîm ile A. Celâleddin Karakılıç'ın Tecvîd İlmi Eserinin Karşılaştırması**, Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi SBE, 2019.
- Demircigil, Bayram: **Birgivî'nin İslâm ve Osmanlı Hukukundaki Yeri ve Ferâiz Risâlesinin Edisyon Kritiği**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2001.
- Dîneverî, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Mûsâ: **Simâru's-sinâ'a**, (thk. Muhammed b. Halid el-Fâzıl), Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1990.
- Dönmez, Mustafa İsmail: **Kuşadalı Mustafa b. Hamza ve "Netâicu'l-Efkâr fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013.
- Durmuş, İsmail: **"İstîşâd", DİA** İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 396-397.
- Düzenli, Yaşar: **İmam Birgivî ve Tefsirdeki Metodu**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1987.

- Emecen, Feridun: “Mustafa I”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXI, 272-275.
- Enbârî, Kemaleddin: **el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire: Dâru'l-Fikr, ty.
- Ençakar, Aziz: “Müellifi Meçhul Bir Yazma Eserin Hikâyesi”, **İlim Dergisi**, Sayı: 34, 2019, s. 52-53.
- Ençakar, Orhan: “Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Sayı: 23, 2014, s. 223-277.
- Erdoğan, Gûsamettin: **İmam Birgivi'nin el-Emsiletü'l-Fadliyye Şerhi (İnceleme ve Edisyon Kritik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002.
- Ergin, Mehmet Cevat: “Arap Dilinde Nahiv İlletleri Üzerine”, **Marife Dergisi**, Sayı: 1, Bahar 2009, s. 163-166.
- Ergin, Muharrem: **Türk Dilbilgisi**, İstanbul: Tavaslı Matbaacılık, 2000.
- el-Ermenekî, Abdurrahman: **Hâşiye alâ Şerhi'l-Konevî alâ Vasiyetnâme**, İstanbul: Tophâne-i Amire, 1262.
- Feccâl, Mahmûd: **el-İsbâh fî Şerhi'l-İktirâh**, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1409/1989.
- Gel, Mehmet: “Birgivî Mehmed Efendi Araştırmalarına Bir Katkı: el-Kavlü'l-Vasît Beyne'l-İfrât ve't-Tefrît'in Müellif Kimdir?”, **İslâmî İlimler Dergisi**, Güz 2012, Sayı: 2, VII, 59-76.
- Gelibolulu Mustafa Âlî: **Künhü'l-ahbâr**, (haz. Ali Çavuşoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Gökçe, Mehmed Cüneyt: “Birgivî Avamili'ne İtikadî Bir Bakış”, **Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî**, II, 316-334.
- Günay, Alaaddin: **Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmil-i Cedîd Şerhi (Tahlil ve Tahkik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE, 2014.

- Gümüş, Şakir: **XV ve XVI. Yüzyıllarda Birgi Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi SBE, 2019.
- Gündüz, Filiz: "Mahmud Paşa Külliyesi", **DİA**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 380-381.
- Hamdan, Halid Riyaz: "تحقیق مخطوط "معدّل الصلاة" للبرکوي", Kudüs: Câmîatü'l-Yasir: Kudüs, 1437/2016.
- el-Hanbelî, Muhammed b. Abdülbâkî: **Meşyehatü Ebî'l-Mevâhib el-Hanbelî**, (thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız), Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1410/1990.
- el-Harûb, Yasir: "Risâle fî Emsileti't-tasrîf", **Mecelletü Câmîati'l-Kudüs**, Sayı: 19, 2010, s. 330-372.
- Muhammed Halil: **Enîsü'l-müsâmirîn** (Edirne Tarihi 1360-1650), (çev. Ratip Kazancıgil), Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 1996.
- Hıbrî, Abdurrahman: **Menâhicü's-sarfiyyîn ve mezâhibühüm fi'l-karneyn es-sâlis ve'r-râbi' mine'l-hicre**, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1989.
- Hindâvî, Hasan: **Menâhicü's-sarfiyyîn ve mezâhibühüm fi'l-karneyn es-sâlis ve'r-râbi' mine'l-hicre**, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1989.
- İbni Akîl, Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân: **Şerhu İbni Akîl alâ Elfiyyeti İbni Mâlik**, Dimaşk, Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436/2015.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr el-Usûl fi'n-Nahv, (thk. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî: **İsmetî, Mehmed**, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 140-141.
- İpekten, Haluk: **İsmetî Dîvânı -Edisyon Kritik-**, Ankara: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Kâtib Çelebi (Hacı Halife), Mustafa b. Abdullah: **Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn**, (nşr. Şerettin Yaltkaya – Kilisli Muallim Rifat), İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943.

- Kâtib Çelebi (Hacı **Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak**, İstanbul: Ali Rıza Halife), Mustafa b. Efendi Matbaası, 1286/1870.
- Abdullah:
- Kâtib Çelebi (Hacı **Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâtî'l-fühûl**, (thk. Mahmûd Halife), Mustafa b. Abdülkâdir el-Arnâvut) İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Abdullah: Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.
- Kaya, Erdal: **Kasapzâde İbrâhim Efendi ve “el-Ezhâr fî Şerhi'l-İzhâr” Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)**, İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE, 2007.
- Kaylı, Ahmet: **A Critical Study of Birgivî Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBE, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ: **Mu‘cemü'l-müellifin terâcimu musannifî'l-kütübi'l-Arabiyye**, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kocabaş, Savaş: “İmam Birgivi'nin “İnâye” Üzerine Yazdığı “Ta‘lîkât” Kitabındaki Yöntemi ve Fıkhî-Usûlî Yaklaşımları”, **Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî**, Balıkesir: 2019, I, 130-154.
- Kunter, Halim Baki: **Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri**, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed: **el-Câmi‘ li-ahkâmi'l-Şur‘ân**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Kuşadalı Ahmed Efendi: **Biğâyetü/Büğâyetü'l-mübteğî**, İstanbul: İzzet Esad Matbaası, 1299.
- el-Kübeysî, Saîd Fevvâz Vüheyb: “Risâletü İkâzî'n-Nâimîn ve İfhâmi'l-Kâsırîn li'l-İmâm Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivî (ö. 981) Dirâse ve Tahkîk” **Anbar University Journal of Islamic Sciences**, 2015, Sayı: 24, s. 332-383.

- Küçük, Şükrü: **Kuşadalı Ahmed Efendi ve İnâyetü'l-Mübteğî fî Şerhi Kifâyeti'l-Mübtedî Adlı Eseri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2001.
- Küçükdağ, Yusuf: “Zenbilli Ali Efendi”, **DİA**, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIV, 247-249.
- Lekesiz, Mustafa Hulusi: **XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri**, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 1997.
- Martı, Huriye: **Birgivî Mehmed Efendi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Martı, Huriye: **et-Tarîkatü'l-Muhammediyye: Muhteva Analizi, Kaynakları ve Kaynaklık Değeri**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Martı, Huriye: “et-Tarîkatü'l-Muhammediyye”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 106-108.
- Mecdî, Mehmed Efendi: **Hadâiku's-Şekâik**, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Meçhûl: **Kitâbü'l-Maksûd**, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2011.
- Meçhûl: **Kitâbü Binâi'l-ef'âl**, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., 2011.
- Mehmed Süreyyâ: **Sicill-i Osmânî: Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308-1312.
- el-Melîcî, Târık Muhtâr: امتحان الأذكياء شرح لب الأبواب لمحمد بن بير على البركوى: دراسة وتحقيق, Yüksek Lisans, Kahire: Kahire Üniversitesi Daru'l-Ulûm Fakültesi, 1989.
- Muhibbî, Muhammed Emin: **Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer**, Beyrut, Dâru Sadır, ty.
- Muallim Nâcî: **Esâmî**, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308.

- Onaibekov, Azat: **Birgivî Mehmet Efendi'nin Cilâü'l-Kulûb Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahric ve Tahkiki**, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2019.
- Oral, Mustafa: **Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-müntehî 'alâ Kifâyeti'l-mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi SBE, 2015.
- Öğüt, Salim: "Tervîye", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 520-521.
- Öncü, Mustafa: **Fethu'l Esrar fî Kitabi'l-İzhâr Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009.
- Öncü, Mustafa: "Sobicevî", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, XXXVII, 342.
- Öngören, Reşat: **Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Özcan, Abdülkadir: "Abdullah Paşa, Seyyid", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, Ek-I, 10-11.
- Özkan, Mehmet: "Osmanlıca Metinlerde İslâm Hukuku Motifleri: "Fetâvâ-yı Birgivî" Örneği", **Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, Sayı: 1, s. 79-107.
- Özmen, Muhammed: **Kızıl Molla Abdurrahman b. Ali el-Amasî'nin (ö. 983/1575) İbn Kemal'in Hidâye Şerhi Üzerine (Mesh 'ale'l-Huffeyn Meselesi Bağlamında) İtirazları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2015.
- Öztürk, Cuma: **İmam Birgivî'nin ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi SBE, 2018.
- Öztürk, Sait: "Kassâm", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XXIV, 579-582.

- Özyalvaç, Ali Naci: “Bir Müfettiş Raporunda Erken 20. Yüzyıl İstanbul Suriçi Sıbyan Mektepleri”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 21, Sayı: 1, Ocak 2011, s. 345–373.
- Özzeybek, Musa: **Kifaye Tercemesi**, Bitirme Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi SBE, Konya: y.y., 1987.
- Pakalın, Mehmed Zeki: **Sicill-i Osmânî Zeyli**, (haz. Cengiz Kartın), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Peçevî, Peçuylu İbrahim: **Târîh-i Peçevî**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281-1283.
- Pehlivan, Necmeddin & Çelik, Muhammed: “Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Mehmed Efendî (ö. 981/1573)’nin Risâle fi’l-Âdâb’ı”, **Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî**, Balıkesir: 2019, III., 412-456.
- Riyâzi Muhammed Efendi: **Riyâzu’s-şu‘arâ**, (haz. Namık Açıkgöz), Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Sefer, Nurcan & Ahunbay, Zeynep: “Eminönü’nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası’nın 1920- 2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar” **Restorasyon Yıllığı Dergisi**, Sayı: 10, 2015, s. 80-120.
- es-Seyyid, Mahmud Saîd Muhammed: إمعان الأنظار شرح على المقصود فى الصرف لزين الدين البركوي (٩٢٩-٩٨١) : دراسة و تحقيق Yüksek Lisans Tezi, Kahire: Kahire Üniversitesi, 2016.
- Sezen, Tahir: **Osmanlı Yer Adları**, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006.
- Sırrı, Süleyman: **Kifâyetü’l-müntehî fî Şerhi Kifâyeti’l-mübtedî**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1312.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî: **el-Kitâb**, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn) Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1408/1988.

- Süyûtî, Celâlüddîn **el-İktirâh fî usûli'n-Nahv**, (thk. Abdülhakim Atıyye), Abdurrahmân b. Ebî Dimaşk: Daru'l-Beyrûtî, 1427/2006.
- Bekr,:
- Süyûtî, Celâlüddîn **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Abdurrahmân b. Ebî İlmiyye, 1411/1990.
- Bekr,:
- Şallıoğlu, M. Münip: **Kasapzade'nin Şerhü Kifâyeti'l-Mübtedi Eserinin Edisyon Kritiği**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2006.
- eş-Şarkî, İbnü't-Tayyib: **Feyzu neşri'l-inşirâh min ravzi tayyi'l-İktirâh**, (thk. Mahmûd Yûsuf Feccâl), Dubai: Dârü'l-Bühûs li'd-Dirasati'l-İslâmiyye ve İhyai't-Tûras, 1421/2000.
- Şemseddin Sâmi: **Kâmûsü'l-a'lâm**, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306.
- Şeşen, Ramazan & İzgi, **Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu**, İstanbul: Cevat & Akpınar, Cemil: İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1406/1986.
- Şeyhî, Mehmed Efendi: **Vekâyi'u'l-fudalâ**, (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- et-Tabbâh, Muhammed **İ'lâmü'n-nübelâ bi-Târîhi Haleb eş-şehbâ**, (nşr. Muhammed Kemal), Haleb: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 1408/1988.
- Tanman, Mehmet Baha: "Emîr Buhârî Tekkesi", **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 126-128.
- Tarı, Nihat: **Taftâzânî ve Sa'dî'nî Adlı Şerhi**, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi SBE, 2015.
- Taşköprizâde, Ebü'l- **eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed **Osmâniyye****, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu b. Muslihiddîn Mustafa: Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddin **Şerhu Tasrîfi'l-İzzî**, (nşr. Muhammed Câsim el-Mes'ûd b. Fahriddin Muhammed), Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 1432/2011.
- Ömer:

- Teftâzânî, Sa‘düddin **Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tavzîh**, (nşr. Zekerriyya Mes‘ûd b. Fahriddin Umeyrat), Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416/1996.
Ömer:
- Teftâzânî, Sa‘düddin **Mutavvel**, İstanbul: Daru’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1286.
Mes‘ûd b. Fahriddin
Ömer:
- Tiker, Zeynep Hatice: **Birgivî Vasiyet-Nâmesi (Giriş – Dil İncelemesi – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)**, Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2019.
- Uzunçarşılı, İsmail **Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğridir’deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malûmat**, İstanbul: Devlet Matbaası, 1347/1929.
- Uzunçarşılı, İsmail **Karesi Meşâhîri**, Karesi: Karesi Vilayeti Matbaası, 1923.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Hatâbe”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, XVI, 443.
- Yazarı belirtilmemiş: “İstanbul’da İlk Nakşibendî Tekkesi ve Müessisi Emîr Buhârî Hazretleri”, **Keşgöl Dergisi**, Sayı: 36, 2019, s. 14-17.
- Yenen, Halit: **İmam Birgivî’nin Avâmil ve İzhâru’l-Esrâr’ının İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi SBE, 2010.
- Yerinde, Adem: **Klasik Nahiv Eleştirisi**, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- Yıldırım, Muhammed **Birgivî’nin Şeyhayn (Burhânüşşerîa ve Sadrüşşerîa) Savunması (Risâle fî Reddi’l-İslâh ve’l-İzâh)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009.
- Yıldız, Sakıb: “Akkirmânî”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, II, 270.

- Yüksel, Emrullah: “Birgivî”, **DİA**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, VI, 191-194.
- Yüksel, Emrullah: **Mehmed Birgivî’nin (929-981 / 1523-1573) Dinî ve Siyasî Görüşleri**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Zeccâcî, Ebü’l-Kâsım **el-Îzâh fî ilelî’n-Nahv**, (thk. Mâzin el-Mübârek), Abdurrahmân b. İshâk: Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1406/1986.
- Zencânî, Ebü’l-Me‘âlî **Kitâbü Tasrîfî’l-İzzî**, (nşr. Musa Alak), İstanbul: y.y., İzzeddin Abdülvehhab b. 2012
- İbrâhim el-Hazrecî:
- Ziriklî, Hayreddin: **el-A‘lâm kāmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ min’el-Arab ve’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşrikîn**, Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 1970.

B. YAZMA KAYNAKLAR

- Ali b. Bâlî: **el-Ikdü’l-manzûm fî zikri efâzî’r-Rûm**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 2444; a.ktp., Hacı Mahmud Efendi Blm., nr. 4597.
- Atâî, Nev‘îzâde Atâullâh **Hadâiku’l-hakâik fî tekmileti’s-Şekâik**, Ragıp Paşa b. Yahyâ: Ktp., nr. 1013.
- Bâbertî, Ekmeleddin: **el-Înâye**, Süleymaniye Küt., Nafiz Paşa Blm., nr. 291.
- Bahâeddinzâde: **Risâle fî Reddî’l-Islâh ve’l-Îzâh**, Millet Ktp., Ali Emîrî Arapça Blm., nr. 583, vr. 21b-45a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Şerhu Kifâyeti’l-mübtedi**, Milli Ktp., Samsun İl Halk Blm., nr. 823, vr. 57b-103b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Cilâü’l-kulûb**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 1477.
- Birgivî Mehmed Efendi: **ed-Dürrü’l-yetîm**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 78b-80a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **el-Emsiletü’l-Fazliyye**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 79b-91a.

- Birgivî Mehmed Efendi: **Fetâvâ-yı Birgivî**, Süleymaniye Ktp., Antalya Tekelioğlu Blm., nr. 852, vr. 97b-113a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Hâşiyetü'l-Hidâye**, Murad Molla Ktp., nr. 806; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 466, vr. 1b-28b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Hâşiyetü İnkâzî'l-hâlikin**, Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3832, vr. 1b-3a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İkâzu'n-nâimîn ve ifhâmü'l-kâsırîn**, Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 2081; a.ktp., Süleymaniye Blm., nr. 702, vr. 80b-82a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İm'ânü'l-enzâr**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024. vr. 3b-35a; Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 2104, vr. 1b-21a; a.ktp., Fatih Blm., nr. 4809, vr. 81b-106a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İmtihânü'l-ezkiyâ**, Erzurum İl Halk Ktp., nr. 23891; Murad Molla Ktp., nr. 1564; Tire Necip Paşa Ktp., Diğer Vakıflar Blm., nr. 463.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İnkâzü'l-hâlikîn**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 22b-31a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İnkâzü'l-hâlikîn tercümesi**, Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed Blm., nr. 295, vr. 116b-119a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **İzhâru'l-esrâr**, Ragıp Paşa Ktp., nr. 1301.
- Birgivî Mehmed Efendi: **el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrât ve't-tefrît**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 615, vr. 107b-110a; Princeton Üniversitesi, Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 49b-52a; a.ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 57b-60b.v
- Birgivî Mehmed Efendi: **Kifâyetü'l-mübtedî**, Riyad Melik Abdülaziz Ktp., nr. 1491, vr. 1b-22b; Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye Ktp., nr. 5275, vr. 39b-57a; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 323, vr. 24b-41b; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 7633, vr. 1b-15b.

- Birgivî Mehmed Efendi: **Kitâbü'l-Îmân ve'l-istihsân**, Nuruosmaniye Ktp., nr. 1994; a.ktp., nr. 1995.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Mu'addilü's-salât**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 71b-78a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Muhâkemâtü'l-Birgivî**, Millet Ktp., Ali Emîrî Arapça Blm., nr. 583, vr. 21b-45a (hâmişinde).
- Birgivî Mehmed Efendi: **Reddü'l-Fâdıl el-Birgivî li-Fetvâ Ebi's-Su'ûd**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 5380, vr. 39b-47b; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Blm., nr. 3699, vr. 128a-132a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Risâle fî'l-Ferâiz**, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 1b-4a
- Birgivî Mehmed Efendi: **Risâle fî Âdâbi'l-bahs**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 48b-49a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Risâle fî Ademi cevâzi'l-ücre ale'l-kırâe**, Süleymaniye Ktp., Serez Blm., nr. 3832, vr. 1b-3a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Risâle fî Tafdîli'l-ganiyyi's-şâkir ale'l-fakîri's-sâbir**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 49b-57a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'în**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 3792, vr. 32b-56b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye**, Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Blm., nr. 1024, vr. 61b-78b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Ta'likât alâ İzâhi'l-Islâh / Risâle fî Reddi'l-Islâh ve'l-Îzâh**, Süleymaniye Küt., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 2720, vr. 21b-40b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Ta'likât ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye**, Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba Blm., nr. 446, vr. 100b-101b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **es-Seyfü's-sârim**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 87b-100a.

- Birgivî Mehmed Efendi: **Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye**, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Blm., nr. 323, vr. 1b-15a; Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 5395, vr. 103b-107a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Şerhu Risâleti'l-Ferâiz**, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 1446, vr. 4b-25a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Ta'likât ale'l-Înâye**, Murad Molla Ktp., nr. 806; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 466, vr. 1b-28b.
- Birgivî Mehmed Efendi: **et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye**, Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., nr. 1060; Ayasofya Blm., nr. 1955.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Tefsîru'l-Birgivî**, Atıf Efendi Ktp., nr. 175; a.ktp., nr. 176; Süleymaniye Küt., Fatih Blm., nr. 230; a.ktp., Esad Efendi Blm., nr. 69.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Ücretle Kur'ân Okuma Aleyhinde Türkçe Fetvâ**, Süleymaniye Ktp., Mehmed Arif – Mehmed Murad Blm., nr. 174, vr. 124b-126a.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Vasiyetnâme**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 2253.
- Birgivî Mehmed Efendi: **Zuhrü'l-müte'ehhilîn ve'n-nisâ fî ta'rîfi'l-athâr ve'd-dimâ**, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi Blm., nr. 2081, vr. 82b-87a.
- Çömez Ahmed Efendi: **ez-Ziyâ fî şerhi'l-Binâ**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Blm., nr. 4115, vr. 29b-64a.
- Hocazâde Abdünnasîr: **Risâletü'l-Evrâdi'l-Birgiviyye**, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Blm., nr. 121, vr. 329b-330a.
- Hocazâde Abdünnasîr: **Şerh bi'l-kavl ale't-Tarîka**, Süleymaniye Ktp., Fatih Blm., nr. 2607.
- İbn Allân, Muhammed **el-Mevâhibü'l-Fethiyye ale't-Tarîkati'l-Muhammediyye**, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye Blm., nr. 713.
- Alî b. Muhammed el-Bekrî es-Siddîkî:

- Karapınarlı, Molla **Mefhûm-i Kifâye**, Süleymaniye Ktp., Carullah Blm., Mehmed b. Hüseyin b. nr. 1976, vr. 101b-108a.
- İbrahim:
- Kazasker Abdurrahman **Sûre li-vakfiye**, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Blm., Efendi: nr. 1581, vr. 59a-62b.
- Keşfî es-Samâkovî, **Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye**, Nuruosmaniye Ahmed b. Ebubekir: Ktp., nr. 2447.
- Kemalpaşazâde: **Îzâhu'l-İslâh**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 1029.
- Kuşadalı Ahmed Efendi: **Înâyetü'l-mübteğî**, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa Blm., vr. 68a-130a; Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 3741.
- Kuşadalı Ahmed Efendi: **Terceme-i Evrâd-ı Birgivî**, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba Blm., nr. 449, vr. 148b-149b.
- el-Kürdî, Muhammed b. **Şerhu't-Tarîka**, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa Molla Ebubekir es- Blm., nr. 362.
- Sehravânî el-Elmevânî:
- Malatyalı Mehmed b. **Şerhu Malatî alâ Kifâyeti'l-Mübtedî**, Milli Ktp., Milli Ebubekir: Kütüphane Yazmalar Blm., nr. 6611, vr. 117b-127b.
- Meçhul: **Risâle fi's-Sarf**, Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi Blm., nr. 410, vr. 41b-45b; Elazığ Ağın İlçe Halk Ktp., nr. 9, vr. 178b-182a.
- Mehmed b. Mustafa: **Zübdetü'l-hakâik (Şerhi Vasiyetnâme)**, Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı Blm., nr. 4244.
- Ömer b. Eyyûb: **el-Va'diyye**, Manisa İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde Blm., nr. 1423.
- Sırrı, Süleyman: **Kifâyetü'l-müntehî Şerhu Kifâyeti'l-mübtedî**, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi Blm., nr. 4093.
- Sökeli Hasan b. Veli: **el-Cenne**, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Rodos Hafız Ahmed Ağa Blm., nr. 630, vr. 160b-251b; Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3095, vr. 1b-142a.

Tavuskârî, Mehmed: **Bidâ‘atü’l-Müktefî**, Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3096.

C. İNTERNET KAYNAKLARI

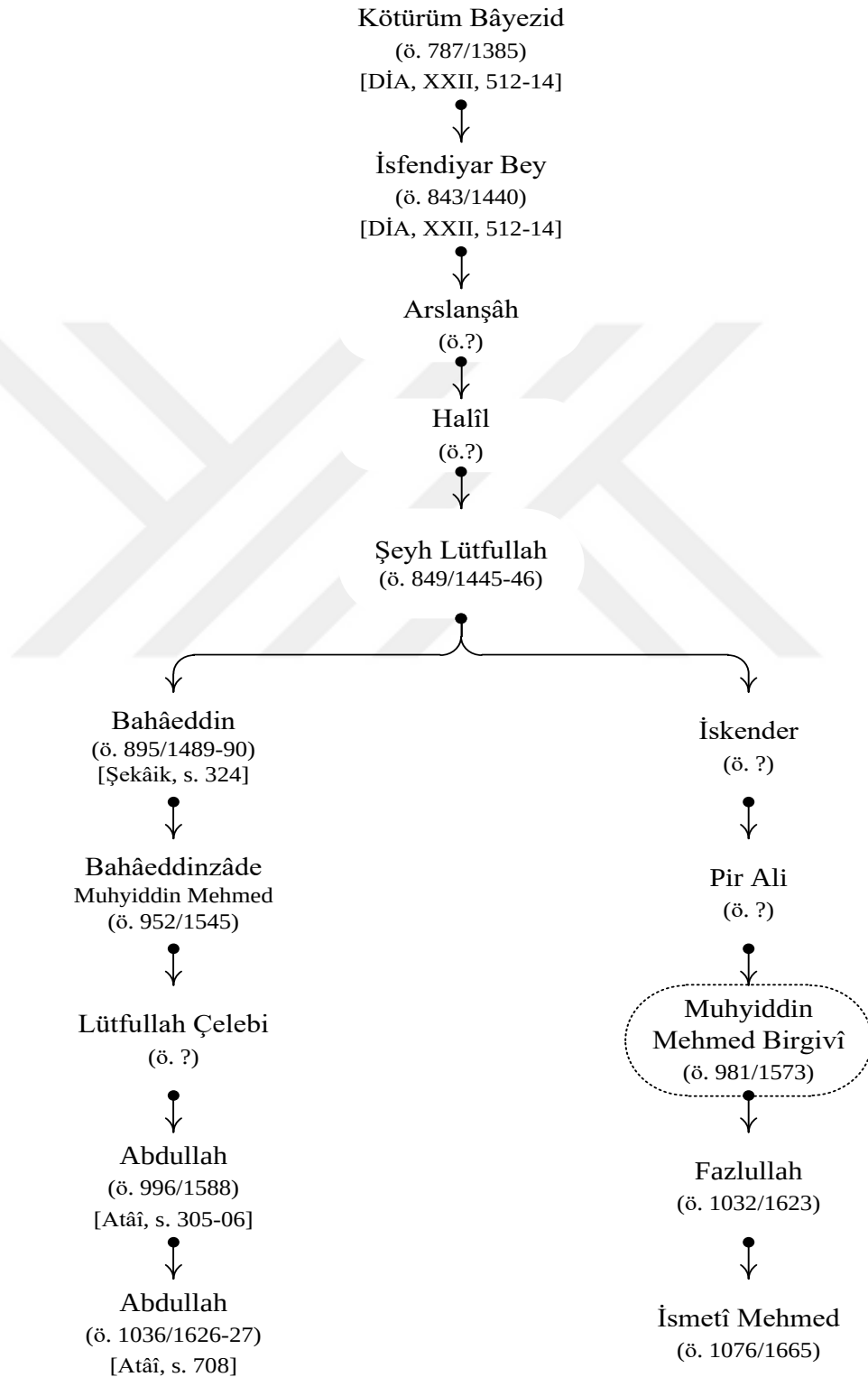
<https://adiyaman.ktb.gov.tr/TR-61336/besni.html>. (Erişim tarihi: 08.05.2020)

<https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/depremde-su-ile-dolan-20-yil-onarilmayi-bekleyen-cami-h25201.html>, (Erişim tarihi: 26.06.2020)

<https://www.dunyabizim.com/gezi-mekan/kifin-dogup-buyudugu-semt-h5231.html> (Erişim tarihi: 31.12.2019)

<https://www.ketebe.org/en/artist/saim-ozel-742>. (Erişim tarihi: 18.07.2020)

Ek 1: Birgivî'nin Şeceresi

Ek 2: Kifâye Şerhlerinin Nüshaları

01.	KASAPZÂDE, İbrahim Efendi (ö. 1029/1619) شرح قصاص زاده على كفاية المبتدي				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Ezheriyye (Mısır)	90672	1059 5 Rebîülevvel	Behrâm b. el-Hâcî Musa	69b-131a
02	Kütahya Vahid Paşa İl Halk Ktp.	00855	1126 Evâhir-i Zilkade	Hüseyin b. İbrahim	71b
03	İstanbul Üniv. Nadir Eserler	00313	1179 C.âhir	Yok	86b
04	Abdullah Güzelyazıcı - Haseki - İST	03876	Yok	Yok	66a
05	Amasya Beyazıt İl Halk Ktp.	01895	Yok	Yok	68b-141b
06	Burdur İl Halk Ktp.	01555	Yok	Yok	1b-8b(Nakıs)
07	İstanbul Üniv., Rodos Hafız Ahmed Paşa	00994	Yok	Yok	77a
02.	İBN ALLAN, Muhammed Alî b. Muhammed el-Bekrî es-Siddîkî (ö. 1057/1648) حُسْنُ الْعِنَايَةِ بِالْكَفَايَةِ				
NÜSHA BULUNAMADI					
03.	ÜSKÜPLÜ, Hüseyin b. Ferhad el-Prizrenî (ö. XI. / XVII. yüzyıl) العِنَايَةُ فِي شَرْحِ الْكَفَايَةِ				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Serez Ktp.	03504	1064 8 Rebîülâhir	Yok	1b-61a
02	Milli Kütüphane Yazmalar	01024	1103 Evâhir-i Zilhicce	Ali b. el-Hâc Abbas	57b
03	Tokyo Üniversitesi	01039	1104	Ali b. el-Hâc Abbas	51a
04	Laleli Ktp.	03095	1158	Yok	142b-185b
05	M. Hafid Efendi Ktp.	00414	1175 13 Şaban	Yok	1b-46a
06	Kastamonu İl Halk Ktp.	02748	1184	el-Hâc Ahmed b. el-Hâc Ali	48a
07	Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp. - Ankara	01706	Yok	Yok	41a(Nakıs)
08	Emanet Hazinesi Ktp.	01862	Yok	Yok	56b
09	Kastamonu İl Halk Ktp.	03632	Yok	Zârbâşîzâde (ضار باشي زاده) Derviş Ahmed	62a
10	Manisa Akhisar Zeynelzade	00734	Yok	Yok	46a(Nakıs)
11	Şurayı Milli Ktp. (İran)	210823	Yok	Yok	42b

04.	SÖKELİ, Hasan b. Veli (ö. 1068/1658'den sonra) الجنّة				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Rodos Hafız Ahmed Ağa Ktp.	00630	1094 1 Zilhicce	Bursa Şeyh Paşa (Dibekli) Camii İmamı Ahmed	160b-251b
02	Laleli Ktp.	03095	1185	Yok	142a
05.	MALATYALI Mehmed b. Ebubekir (ö. 1113/1701'den sonra) شرح المَلْطِي على كفاية المبتدي				
No	Koleksiyon	Nr.	Nesh Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Milli Kütüphane Yazmalar	06611	1113 1 C.evvel	Müellif	117b-128b
02	Milli Kütüphane Yazmalar	06611	1113	Müellif	101b-112b
06.	KUŞADALI, Ahmed Efendi (ö. 1116/1704'ten sonra) عناية المُبْتَدِي في شرح كفاية المبتدي				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Kılıç Ali Paşa	00963	Yok	Yok (Müellif nüshasından istinsâh edilmiş)	51b-130a
02	Hamidiye Ktp.	01347	1116 Safer - Kuşadali Medresesinde	Hasan b. Receb	122b
03	Serez Ktp.	03502	1130	İbrahim b. Ali el-İzniki	101b
04	Rağıp Paşa Ktp.	01359	1136	Solâkzâde İbrahim b. Mustafa	121a
05	Emanet Hazinesi Ktp.	01861	1138 11 Rebülevvel	Yok	1b-101a
06	Denizli Ktp.	00313	1139	Mustafa b. Muhammed	86b
07	Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp. - Ankara	05227	1147	Mehmed b. Ahmed el-Hâcî Abdullah	104b-167a
08	Antalya Tekelioğlu Ktp.	00916	1163	Aslen Halepli, Nortili Hüseyin Şâhî	120b
09	Mehmed Asım Bey	00595	1176	Muhsin b. Mustafa - Kılıç Ali Paşa Camiinde	1b-40b
10	Kütahya Vahit Paşa İl Halk Ktp.	02207	1216	Hüseyin b. Mehmed b. Ömer	118a
11	Arif Hikmet-Medine	00414	1283	Mehmed İsmet el-Celâlî	?
12	Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp.	02829	Yok	Yok	94
13	Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp. - Ankara	03741	Yok	Topçuzâde Hamza (Kuşadası'nda)	83a
14	Erzurum İl Halk Ktp.	00694	Yok	Ömer b. el-Hac Hüseyin	90b-142a
15	H. Hüsnü Paşa Küt.	01443	Yok	Mehmed b. Ahmed	98a
16	Kastamonu İl Halk Ktp.	01598	Yok	Yok	59
17	Laleli Ktp.	03094	Yok	Yok	121a
18	Manisa İl Halk Ktp.	02486	Yok	Yok	1b-100b
19	Pertev Paşa Ktp.	00575	Yok	Yok	122b

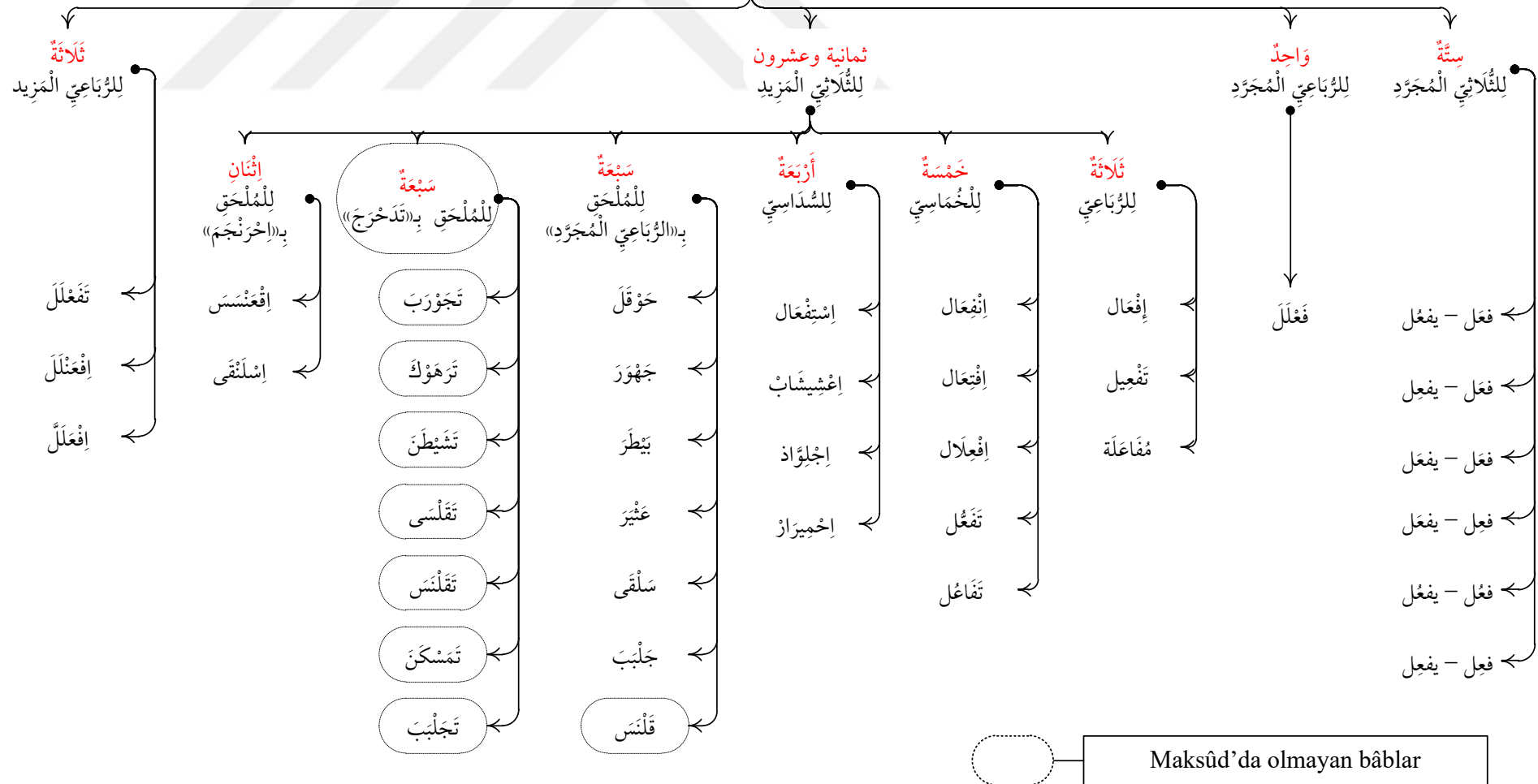
20	Serez Ktp.	03503	Yok	Yok	101b
21	Tire Ktp., Diğer Vakıflar Blm.	00899	Yok	Yok	121a
22	Yusuf Ağa Ktp. - Konya	11725	1299 15 Muharrem	İzzet Esad Matbaası	135 s.
07.	Ömer b. Eyyûb (ö. 1119/1707'den sonra) الوَعْدِيَّة				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Vrk Sayısı
01	Manisa Akhisar Zeynelzade	01423	Yok	Yok	56b
02	Mehmed Asım Bey	00598	1173 (7 Muharrem)	el-Hâc Hasan b. Süleyman	17a-72a
03	el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye	02284	?	?	?
04	Merkezü'l-Melik Faysal	07622	?	?	?
08.	SOBUCALI, Mehmed b. Ahmed (ö. 1161/1748) كَشَفُ الْعِنَايَةِ				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Varak
01	Cemal Öğüt	00527	1148	Hasan b. Mehmed b. Hasan	1b-82b
02	Elmalı İlçe Halk Ktp.	02745	1156	Yok	44b-92b
03	Samsun İl Halk Ktp.	00180	1157	Yok	101b-174a
04	Atıf Efendi Ktp.	02661	Yok	Yok	82a
05	Safranbolu İzzet Mehmet Paşa	00168	Yok	Yok	58b
06	Sivas Gürün İlçe Halk Ktp.	00059	Yok	Yok	102b-175a
09.	KARATEPELİ, Hüseyin b. Mustafa el-Aydîni (ö. 1191/1777) بَحْرُ الْقَوَاعِدِ				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Varak
01	Serez Ktp.	03505	1194	Abdurrahmân b. Ahmed Emîn	60b
02	Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp.	01411	1194 Evâsıt-ı C.evvel	Mehmed b. İsmail b. Mehmed b. Abdülkâdir	100a
03	Yazma Bağışlar	004566	1216	Mahmud b. Halil el-Aksarayî - Niğde Çintezâde Mehmed Efendi Medresesi	70b-151b
04	Raşid Efendi Ktp.	21482	1245 Safer	Gülzade es-Seyyid İbrahim b. Mustafa	53a
05	Konya Bölge Yazma Eserler	09676	1268	Akşehirli Mehmed b. İbrahim	87b
06	Hüdai Efendi	01608	1315	Mehmed b. Zülfikar	1-56
07	Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp.	04991	Yok	Yok	94b
08	Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp.	00795	Yok	Yok	01b-60b
09	Diyarbakır İl Halk Ktp.	00107	1123 (?)	Yok	83b
10	Diyarbakır İl Halk Ktp.	00651	Yok	Yok	41b-82a

10.	TAVUSKÂRÎ, Mehmed b. Mustafa (ö. 1165/1752'den sonra) بِضَاعَةُ الْمُكْتَفِي فِي شَرْحِ كَفَايَةِ الْمُبْتَدِي				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Varak
01	Darulmesnevi	00532	1180 Şevval	Yok	1b-94b
02	Arif Hikmet - Medine	00414	1282 18 Cemâziyelevvel	Mehmed İsmet el-Celâlî	114b
03	Amasya Beyazıt İl Halk Ktp.	01830	Yok	Hasan b. Mustafa	75b
04	Esad Efendi Ktp.	03133	Yok	Yok	67b
05	Laleli Ktp.	03096	Yok	Yok	100a
11.	BEHİSNİLİ/BİHİSNİLİ Mehmed b. Bekir (ö. XII. /XVIII. yüzyıl) شَرْحُ الْبَهْسِنِيِّ عَلَى كَفَايَةِ الْمُبْتَدِي				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Varak.
01	Samsun İl Halk Ktp.	00823	1204 27 Cemâziyelevvel	Ali b. İbrahim	57b-103b
02	Diyarbakır İl Halk Ktp.	00647	1213 Evâil-i Şaban	Mehmed b. Veli el-Âmidî	01b-50a
12.	ERMENEKLİ, Süleyman Sırrı Efendi (ö. 1350/1931) كِفَايَةُ الْمُتَتَبِعِ فِي شَرْحِ كَفَايَةِ الْمُبْتَدِي				
No	Koleksiyon	Nr.	İstinsâh Tarihi	Müstensih	Varak
01	Veliyüddin Efendi Ktp.	04093	1298 5 C.âhir	Müellif Hattı	185a
02	Veliyüddin Efendi Ktp.	04067	1312 Evâhir-i Zilhicce	Matbaa-i Âmire	176

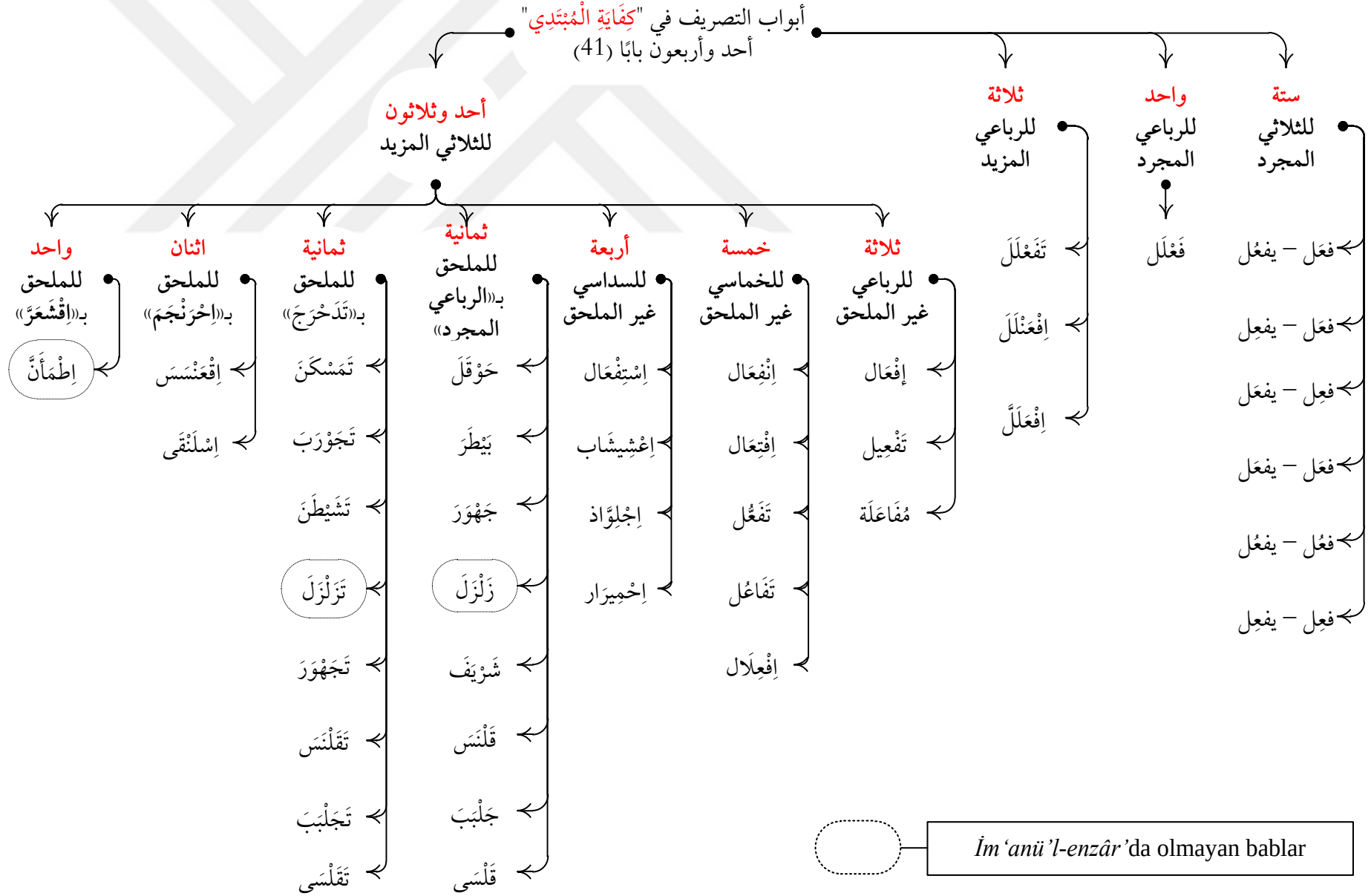
Ek 3: Şemalar

Şema 1: *İm‘ânü’l-Enzâr*’daki Bâblar (38 Bâb)

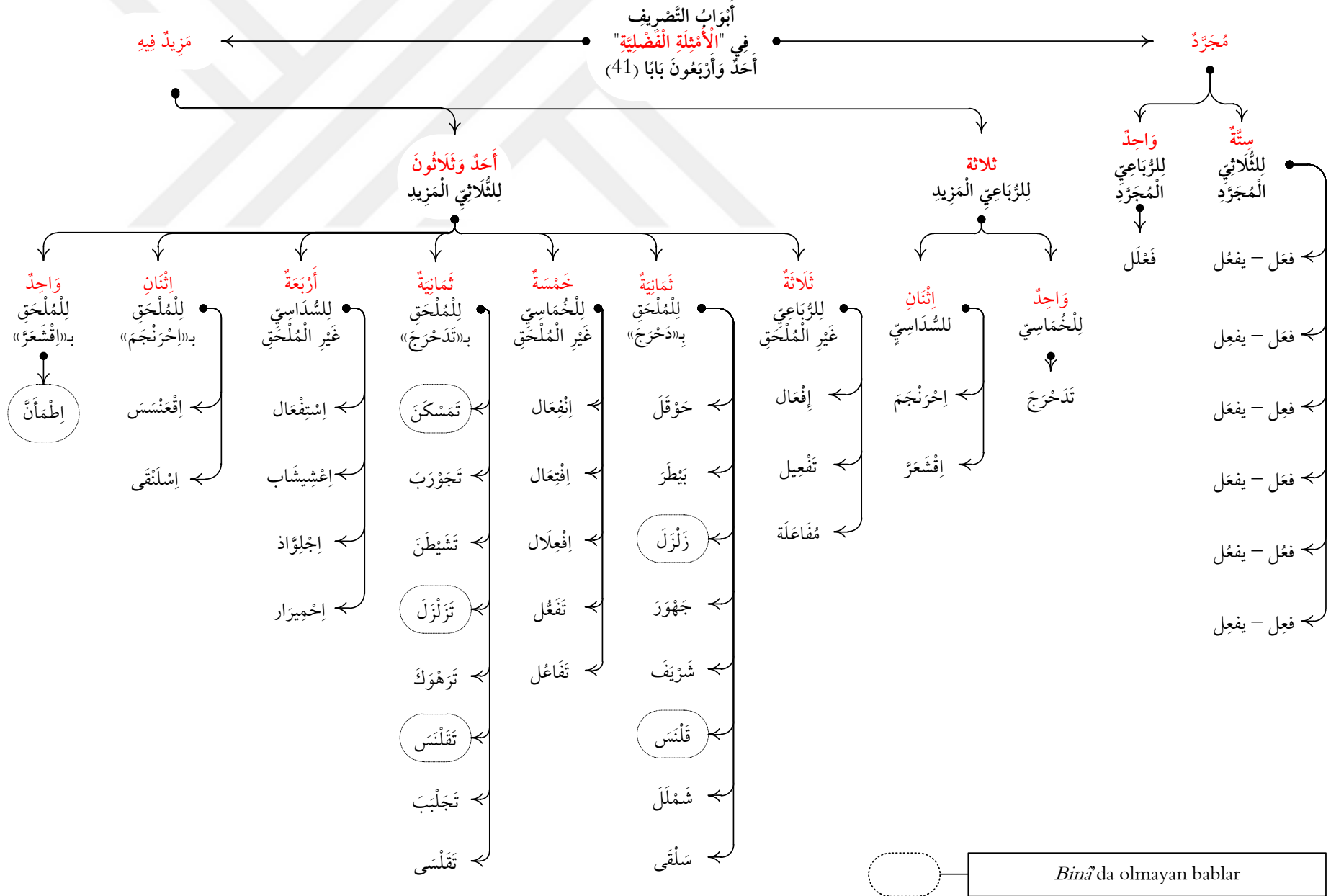
أَبْوَابُ التَّصْرِيفِ
فِي "إِمْعَانِ الْأَنْظَارِ"
ثَمَانِيَّةٌ وَثَلَاثُونَ بَابًا (38)

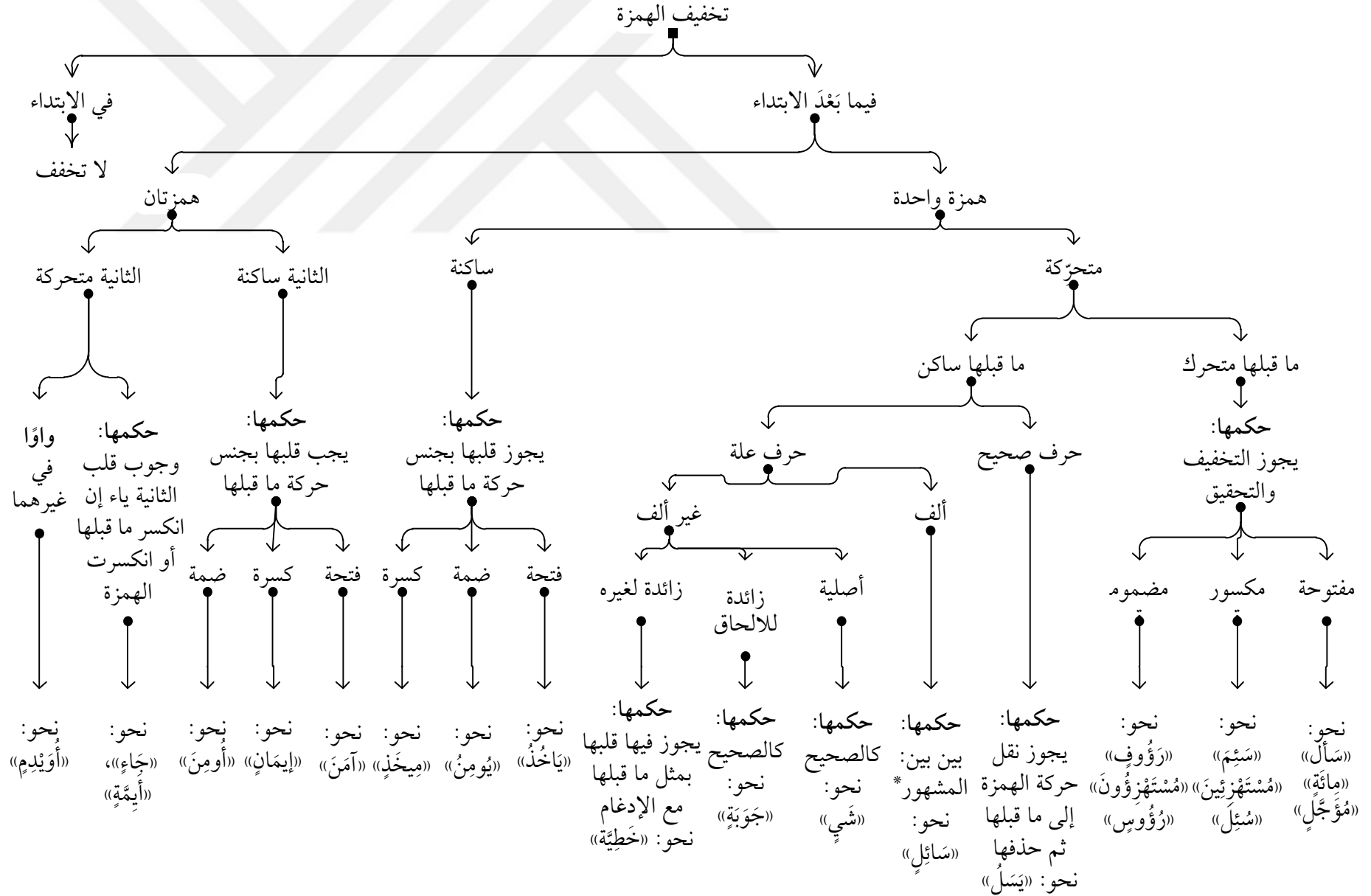
Şema 2: Kifâyetü 'l-Mübtedî' deki Bâblar (41 Bâb)

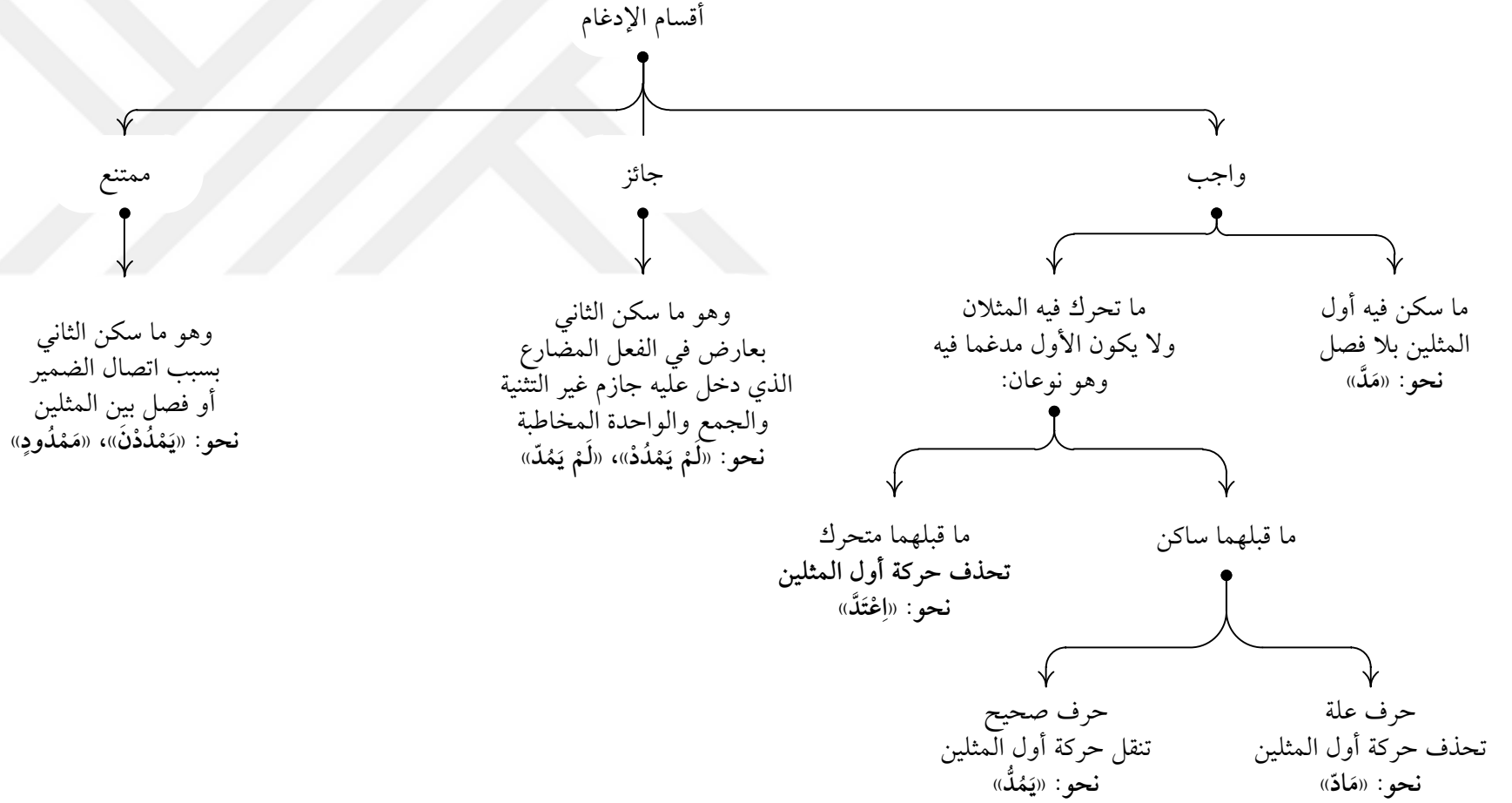
Şema 3: Emsile-i Fazliyye'deki Bâblar (41 Bâb)

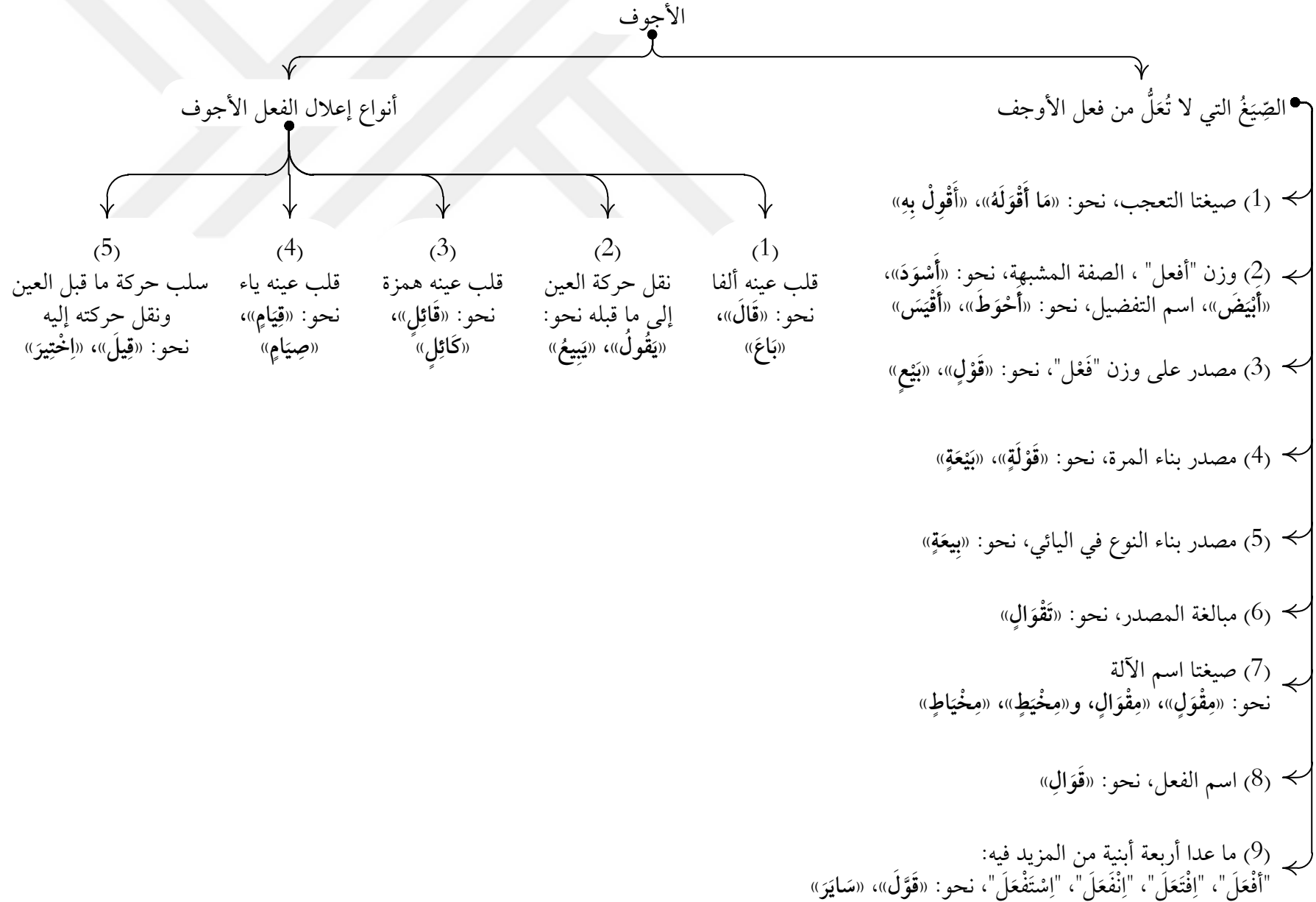
Şema 4: Hemzenin Hükümleri

Şema 5: İdğam Çeşitleri

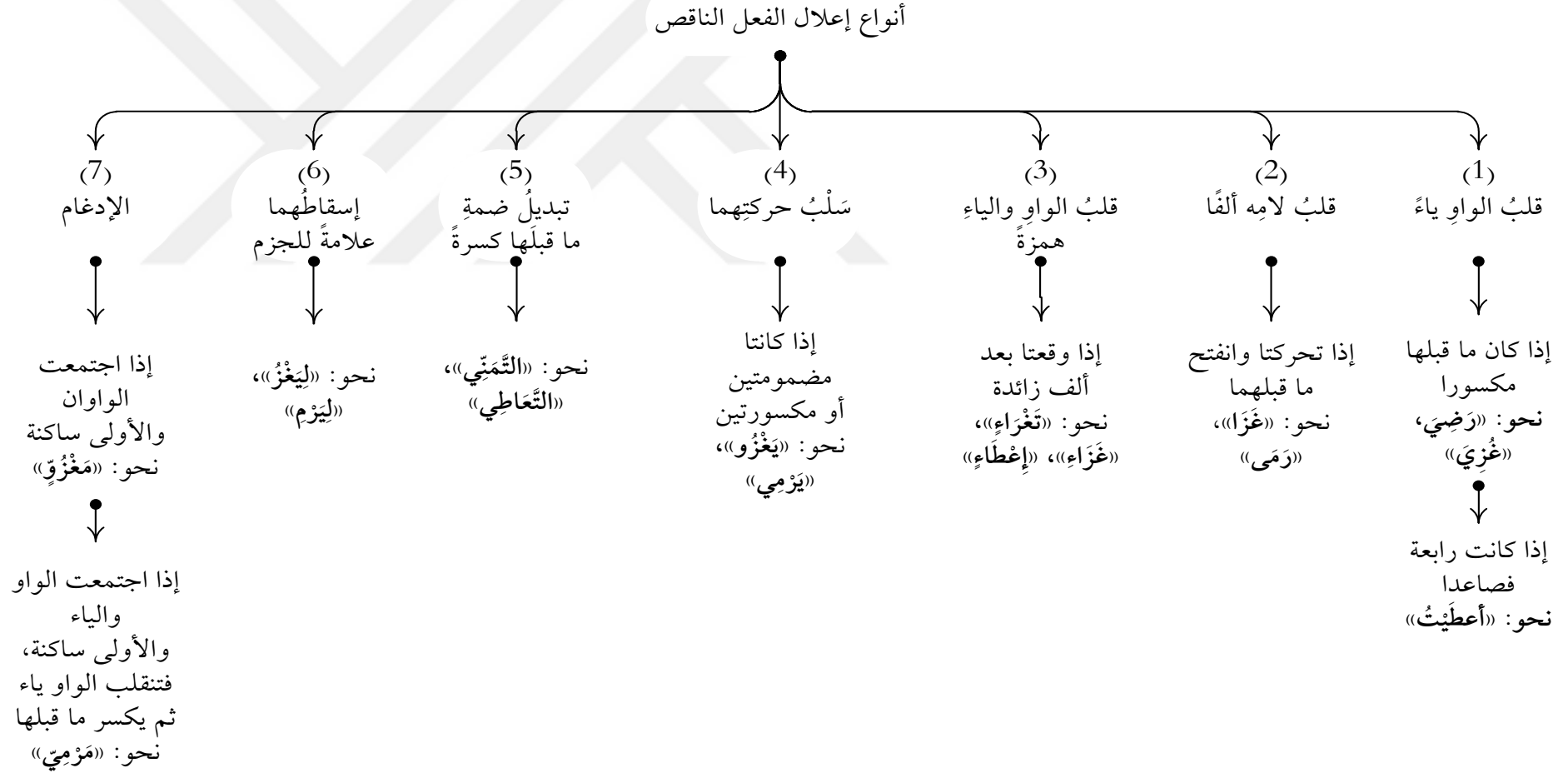
Şema 6: Ecvef Fiildeki İ'âlaller

Şema 7: Nâkıs Fiilde İ'âl Yapılmayan Yerler

Şema 8: Nâkıs Fiildeki İ'âl Çeşitleri

Ek 4: Resimler

Resim 1: Birgivi Mehmed Efendi ve Fazlullah Efendi'nin İzmir – Ödemiş - Birgi'deki Kabirleri

Resim 2: Birgivi Mehmed Efendi'nin Babası Pîr Ali'nin Balıkesir – Karesi – Başçeşme Mezarlığı'ndaki Kabri

Resim 3: Birgivî Mehmed Efendi'nin Babası Pîr Ali'nin Balıkesir – Karesi – Başçeşme Mezarlığı'ndaki Kabri

Resim 4: Birgivî'nin Büyük Dedesi Şeyh Lûtfullah'ın Balıkesir – Merkez Cumhuriyet Meydanı'ndaki Şeyh Lûtfullah Camii Haziresindeki Kabri

Resim 5: Birgivi'nin Hocası Kazasker Abdurrahman Efendi'nin Kabrinin Bulunduğu İstanbul – Fatih - Fevzi Paşa Caddesi - Emir Buhârî Sokağı'ndaki Emir Buhârî Türbesi karşısındaki Mezarlık.

KİFÂYETÜ'L-MÜBTEDÎ'NİN TAHKİKİLİ METNİ

كفاية المبتدي

تأليف

الإمام محمد بن پير علي بن إسكندر البرگوي

(٩٢٩-٩٨١ هـ / ١٥٢٣-١٥٧٣ م)

رحمه الله تعالى

رسالة الماجستير

إعداد

عزيز أنجاقار

إشراف

الأستاذ المساعد الدكتور موسى علق

إستانبول ٢٠٢٠

رموز النسخ

- (ب) : النسخة المحفوظة في مكتبة باليكسير، برقم: ١٧٢، ق ١ب-٢٩أ.
- (ز) : النسخة المحفوظة في مكتبة توقات زيله، برقم: ١٠٨، ص ١-٣٦.
- (ص) : النسخة المحفوظة في مكتبة الملك عبد العزيز العامة بالرياض، قسم المخطوطات، برقم: ١٤٩١، ق ١ب-٢٢ب. وهي النسخة التي نسخها واعتنى بها بكر بن أحمد المدعو بـ«مُصَنِّفُكَ».
- (ط) : النسخة المحفوظة في مكتبة طربزون، برقم: ٢٥٠، ق ١أ-٢٦ب.

[مقدمة المؤلف]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ^(١)

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد^(٢) وآله أجمعين.

وبعد:

[الأقسام الثمانية]

فإنَّ كلَّ «كلمة اشتقاقية»:

أ- إن تجرّد ماضيه المفردُ المذكّرُ الغائبُ عن حرفٍ زائدٍ: يسمّى «مُجَرَّدًا»
و«أَصْلِيًّا»،

ب- وإن اشتمل عليه: يسمّى «مَزِيدًا فِيهِ» و«ذَا زِيَادَةٍ».

أ- و«الْمُجَرَّدُ»:

١- إن كان ماضيه المفردُ المذكّرُ الغائبُ على ثلاثة أحرفٍ: يسمّى «ثُلَاثِيًّا مُجَرَّدًا»،

٢- وإن كان على أربعة أحرفٍ: يسمّى «رُبَاعِيًّا مُجَرَّدًا».

ب- و«الْمَزِيدُ فِيهِ»:

١- إن زيدَ فيه على الثُّلَاثِيّ: يسمّى «مَزِيدَ الثُّلَاثِيّ» و«ثُلَاثِيًّا مَزِيدًا فِيهِ»،

٢- وإن زيدَ فيه على الرُّبَاعِيّ: [ط١أ] يسمّى «مَزِيدَ الرُّبَاعِيّ» و«رُبَاعِيًّا مَزِيدًا

فِيهِ».

(١) (ب): «بسم الله الرحمن الرحيم. وبه» بدل «بسم الله الرحمن الرحيم».

(٢) (ب)، (ص)، (ط): «والصلوة على محمد» بدل «والصلوة والسلام على محمد».

وكلُّ من هذه الأربعة:

(أ) إنَّ سلِّمت حروفُه الأصولُ [ص ١٢] عن الهمزة، والتَّضعيف - وهو: كونُ العينِ واللامِ من جنسٍ واحدٍ-، وحُرُوفُ العِلَّةِ - وهي: الألفُ والواوُ والياءُ^(١) -: يسمَّى «سَالِمًا» و«صَحِيحًا»،

(ب) وإلَّا فيسمَّى: «غَيْرَ سَالِمٍ» [ب ١٢].

فالمجموع ثمانية، تسمَّى^(٢) «أَفْصَامًا ثَمَانِيَّةً»:

- ١ - «ثَلَاثِيٌّ مُجَرَّدٌ سَالِمٌ»،
- ٢ - «ثَلَاثِيٌّ مُجَرَّدٌ غَيْرُ سَالِمٍ»،
- ٣ - «ثَلَاثِيٌّ [ز ٢] مَزِيدٌ فِيهِ سَالِمٌ»،
- ٤ - «ثَلَاثِيٌّ مَزِيدٌ فِيهِ غَيْرُ سَالِمٍ»،
- ٥ - «رَبَاعِيٌّ مُجَرَّدٌ سَالِمٌ»،
- ٦ - «رَبَاعِيٌّ مُجَرَّدٌ غَيْرُ سَالِمٍ»،
- ٧ - «رَبَاعِيٌّ مَزِيدٌ فِيهِ سَالِمٌ»،
- ٨ - «رَبَاعِيٌّ مَزِيدٌ فِيهِ غَيْرُ سَالِمٍ».

فكلُّ كلمةٍ لا تَخْلُو من أحد هذه «الْأَفْصَامِ الثَّمَانِيَّةِ»، ولا يجتمع اثنان منها في كلمة.

^(١) بهامش (ص):

وإنما سُمِّيَ هذه الحروفُ «عِلَّةً»: أ- لكثرة تغيُّراتها؛ من «نقص»، و«زيادة»، و«قلب»، و«إبدال»، كما أن العلة تارة تَنْقُصُ، وتارة تَزِيدُ، وتارة تُبَدِّلُ بِالصَّحَّةِ، وتارة بَعْلَةً أُخْرَى، ب- ولأن كل هذه الحروف توجد في جميع أنواع الكلمة: ١- في «الأسماء»، نحو: «بَيْتٍ»، و«ثَوْبٍ»، و«مَالٍ»، ٢- و«الأفعال»، نحو: «قَالَ» و«قَوْلٌ» و«بَيَّعَ»، ٣- و«الحروف»، نحو: «لَوْ» و«كَيْ» و«مَا»، كما أنَّ «العلة» توجد في جميع أنواع المخلوقات. (منه).

^(٢) (ز): «يسمى»؛ (ط): «ويسمى» بدل «تسمى».

[الأقسام السبعة]

ثُمَّ «غَيْرُ السَّالِمِ»:

أ- إن كان أحد أصوله همزة: يسمّى «مَهْمُوزًا»،

ب- وإن كان عينه ولاؤه من جنس واحد: يسمّى «مُضَاعَفًا»،

ج- وإن كان أحد أصوله حرف علة: يسمّى «مُعْتَلًّا»، [ط ٢ب]

١- فإن كان فاء^(١): يسمّى «مِثَالًا» و«مُعْتَلَّ الْفَاءِ»،

٢- وإن كان عينًا: يسمّى «أَجُوفًا»^(٢) و«مُعْتَلَّ الْعَيْنِ»،

٣- وإن كان لامًا: يسمّى «نَاقِصًا» و«مُعْتَلَّ اللَّامِ»،

٤- وإن كان الاثنان^(٣) من أصوله حرفي علة: يسمّى «لَفِيفًا».

فالمجموع سِتَّةٌ، وبانضمام [ص ٢ب] «السَّالِمِ» تصير^(٤) سبعة، تسمّى^(٥) [ب ٢ب]

«أَقْسَامًا سَبْعَةً»:

١- «صحيح»،

٢- «مهموز»،

^(١) (ب)، (ط): «وإن كان فاء» بدل «فإن كان فاء».

^(٢) (ب)، (ز): «أجوف» بدل «أجوفًا». (ص) تحت كلمة «أجوفًا»: «"أجوف" نسخة». انظر: قوش آطهلي أحمد أفندي، عناية المبتغي، مكتبة السليمانية، قسم قليچ علي پاشا، برقم ٩٦٣، ق ٥٨ب، حيث قال:

«أَجُوفٌ» غير منصرف للوزن والوصف، وأكثر النسخ: «أَجُوفًا» برسم التنوين. فتدبر.

^(٣) (ب)، (ط): «اثنان» بدل «الاثنان».

^(٤) (ب)، (ز)، (ط): «يصير» بدل «تصير»؛ (ص): «يصير/تصير» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان - بدل «تصير».

^(٥) (ص): «تسمى/يسمى» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان -؛ (ط): «يسمى» بدل «تسمى».

٣- «مضاعف»،

٤- «مثال»،

٥- «أجوف»،

٦- «ناقص»،

٧- «لفيف».

فكلُّ كلمة لا تخلو أيضًا من أحد هذه «الأقسام السبعة»^(١)، ولكن يجوز اجتماع الاثنين^(٢) منها في كلمة.

[الأمثلة المختلفة]

ثم إنَّ «الكَلِمَةَ الْإِشْتِقَاقِيَّةَ» أربعةُ أنواعٍ:

أ- «فِعْلٌ»،

ب- و«صِفَةٌ»،

ج- و«مُضَدَّرٌ»،

د- و«اسْمٌ».

أ- و«الْفِعْلُ» خمسةٌ:

١- «مَاضٍ»،

٢- و«مُضَارِعٌ»،

٣- و«أَمْرٌ»،

(١) (ز): بدون «الأقسام».

(٢) (ب): «اجتماعُ اثنين» بدل «اجتماعُ الاثنين».

٤ - و«نَهَيْ»

٥ - و«فَعْلُ تَعَجَّبٍ»^(١).

ب - و«الصِّفَةُ» أربعة:

١ - «اسْمُ فَاعِلٍ»

٢ - و«اسْمُ مَفْعُولٍ»

٣ - و«صِفَةُ مُشَبَّهَةٍ»^(٢)

٥ - و«أَفْعَلُ تَفْضِيلٍ» [ز٣]

ج - و«الْمُضَدَّرُ» خمسة:

١ - «مُضَدَّرٌ مُؤَكَّدٌ غَيْرُ مِيمِيٍّ»

٢ - و«مُضَدَّرٌ»^(٣) مِيمِيٍّ

٣ - و«بِنَاءُ مَرَّةٍ»

٤ - و«بِنَاءُ نَوْعٍ»

٥ - و«مُبَالَغَةُ مُضَدَّرٍ»

د - و«الْإِسْمُ» أربعة:

١ - «إِسْمُ مَكَانٍ» [ط٣أ]

٢ - و«إِسْمُ زَمَانٍ»

^(١) (ط): «و"فعل التعجب" بدل «و"فعل تعجب"».

^(٢) (ط): «و"صفة المشبهة" بدل «و"صفة مشبهة"».

^(٣) (ب): «مصدر» بدل «ومصدر».

٣- و«اسْمُ آلَةٍ»،

٤- و«اسْمُ فِعْلٍ».

فالمجموع ثمانية عشر، يسمّى: «أَمْثَلَةٌ مُخْتَلِفَةٌ»:

١- «مَاضٍ»،

٢- «مُضَارِعٌ»،

٣- «أَمْرٌ»،

٤- «نَهْيٌ»،

٥- «فِعْلٌ تَعَجُّبٍ»،

٦- «اسْمُ فَاعِلٍ»،

٧- «اسْمُ مَفْعُولٍ»،

٨- «صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ»،

٩- «أَفْعَلٌ تَفْضِيلٍ»،

١٠- «مَضَدَّرٌ مُؤَكَّدٌ غَيْرُ مِيمِيٍّ»، [ب٣أ]

١١- «مَضَدَّرٌ مِيمِيٍّ»،

١٢- «بِنَاءٌ مَرَّةٍ»،

١٣- «بِنَاءٌ نَوْعٍ»،

١٤- «مُبَالَغَةٌ مَضَدَّرٍ»،

١٥- «اسْمُ مَكَانٍ»،

١٦- «اسْمُ زَمَانٍ»،

١٧ - «إِسْمُ آلَةٍ»،

١٨ - «إِسْمُ فِعْلٍ».

فكلُّ كلمة لا تخلو من أحد هذه «الْأَقْسَامِ الثَّمَانِيَةِ عَشَرَ»، ولا يجتمع [ص ١٣] اثنان منها في كلمة.

[مأخذ الاشتقاق]

وواحدةٌ منها: أصلٌ في الاشتقاق والوضع^(١)، وباقيها: مأخوذٌ ومشتقٌّ منها، وذلك الواحدُ:

أ- «الْمُضَدَّرُ الْمُؤَكَّدُ غَيْرُ الْمِيمِيِّ»^(٢) عند البَصْرِيِّينَ،

ب- و«الْفِعْلُ الْمَاضِي الْمَفْرَدُ الْمُذَكَّرُ الْغَائِبُ» عند الكُوفِيِّينَ.

[سبب تقسيم الكتاب إلى أبوابه السبعة]

فهذه تقسيمات ثلاثة متداخلة^(٣) لا بُدُّ من معرفتها لمن يريد تحصيل الصَّرْفِ، حتَّى إذا أُورِدَ^(٤) عليه^(٥) كلمة: يَعْرِفُ أَنَّهَا مِنْ أَيِّ قِسْمٍ مِنْ «الْأَقْسَامِ الثَّمَانِيَةِ»؟ وَمِنْ أَيِّ

(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٦٠ ب، حيث قال:

(وَوَاحِدَةٌ) كائنةٌ (منها) أي: من هذه الأقسام. وفي بعض النسخ: (واحد) أي: قسمٌ واحدٌ، وهو الأظهر، ويدعو إليه «ذلك الواحد». وأما «واحدة»: فيدعو إليه «باقيها» و«منها». فافهم.

(٢) (ص)، (ز): «الغير الميمِي»، (ط): «غير ميمِي» بدل «غير الميمِي».

(٣) بهامش (ص):

نحو: «أَخَذَ»، و«سَأَلَ»، و«قَرَأَ»، و«مَدَّ»، و«وَعَدَ»، و«قَالَ»، و«غَزَا»، و«وَقَى»، و«طَوَى»، ونحو: «أَخَذَ»، و«أَسْأَلَ»، و«أَقْرَأَ»، و«مَدَّ»، و«أَوْعَدَ»، و«أَقَالَ»، و«أَغْرَى»، و«أَوْقَى»، و«أَطَوَى»، ونحو: «وَسْوَسَ» و«تَوَسَّسَ». (منه).

(٤) (ب): «وَرَدَ» بدل «أُورِدَ».

(٥) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٦٣ ب، حيث قال:

(إذا أُورِدَ عليه) أي: "على من يريد". وفي بعض النسخ: (من الثلاثي).

قسم من «الأقسام السبعة»؟ ومن أي قسم من [ط^٣ب] «الأقسام الثمانية عشر»؟ فكسرتُ هذا الكتاب على سبعة أبواب، أذكر في كل منها ما جاء منه^(١)، ومن «الأقسام^(٢) الثمانية»، [ب^٣ب] ومن «الأقسام^(٣) الثمانية عشر»^(٤)، إن شاء الله تعالى:

١- الباب الأول: [ز^٤] في «الصحيح»،

٢- الباب الثاني: في «المهموز»،

٣- الباب الثالث: في «المضاعف»،

٤- الباب الرابع: في «المثال»،

٥- الباب الخامس: في «الأجوف»،

٦- الباب السادس: في «الناقص»،

٧- الباب السابع: في «اللفيف».

(١) (ب): تحت كلمة «ما جاء منه»: «جامعه» (نسخة) أي: «جامع بتلك السبعة»، «جاء معه» (نسخة) أي: «جاء مع تلك السبعة».

(٢) (ب)، (ز)، (ط): «من الأقسام» بدل «ومن الأقسام».

(٣) (ز): «والأقسام» بدل «ومن الأقسام».

(٤) (ص): «ما جامعهُ من "الأقسام الثمانية"، و"الأقسام الثمانية عشر" بدل «ما جاء منه، ومن "الأقسام الثمانية"، ومن "الأقسام الثمانية عشر"».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٦٤ أ، حيث قال:

«ما جامعهُ أي: "قِسْمًا جامع كل واحد منها". وفي بعض النسخ: «جاء» -من المَجِيء- «مَعَهُ»، وفي بعضها: «منه» بدل «مَعَهُ». (من الأقسام الثمانية) حال من «ما». و«من» للتبعية.

بهامش (ص):

وفي أكثر النسخ: «ما جاء منه، ومن الأقسام الثمانية، ومن الأقسام الثمانية عشر». فالنسخ المتداولة هنا أربع. (هـ). ولعل الشارح لم يطلع [على] هذه النسخة التي هي أكثر النسخ عليها مع أن هذه النسخة أكثر وأظهر مما نقله من النسخ. فافهم.

[الباب الأول: في «الصَّحِيحِ»]

الباب الأول: في «الصحيح»

وهو: ما سَلِمَتْ حروفُه [ص٣ب] الأَصْلِيَّةُ -الَّتِي تُقَابَلُ بالفاء والعين واللام- من حروفِ العِلَّةِ والهمزة والتَّضْعِيفِ.

[أَبْوَابُ التَّضْرِيفِ]

ولا بُدَّ أَوَّلًا من معرفة «الأبواب».

وهي: أحدٌ وأربعون بابًا.

[أَبْوَابُ «الثَّلَاثِي الْمَجْرَدِ»]

ستة لـ «الثَّلَاثِي الْمَجْرَدِ»،

وهو: ما كان مَاضِيهِ المفردُ المُذَكَّرُ الغائبُ على ثلاثة أَحْرُفٍ.

الأوَّل: «فَعَلَ [ط؛أ] - يَفْعَلُ» -بفتح العين في الماضي، وضمِّها في الغابر^(١)،

نحو: «نَصَرَ - يَنْصُرُ».

والثاني^(٢): «فَعَلَ - يَفْعَلُ» -بفتح العين في الماضي، وكسْرِها في المضارع^(٣)،

نحو: «ضَرَبَ - يَضْرِبُ».

والثالث: [ب؛أ] «فَعَلَ - يَفْعَلُ» -بكسرِ العين في الماضي، وفتحِها في المضارع،

نحو: «عَلِمَ - يَعْلَمُ».

والرابع: «فَعَلَ - يَفْعَلُ» -بفتح العين فيهما،

نحو: «فَتَحَ - يَفْتَحُ».

^(١) (ب)، (ز)، (ط): «في المضارع» بدل «في الغابر».

^(٢) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق٦٩ب، حيث قال:

وفي بعض النسخ: بلا واو، فعَدَمُ العطفِ ليكون بابًا بعد بابٍ. وكذا البواقي.

^(٣) (ز): «في الغابر» بدل «في المضارع».

وشرط فيه: أن يكون عينه أو لأمه حرفاً من «حُرُوفِ الْحَلْق»،

-وهي سِتَّةٌ: ١- الهمزة، ٢- والهاء، ٣- والعين، ٤- والحاء، ٥- والغين، ٦-
والخاء -،
إِلَّا مَا شَذَّ،

نحو: «أَبَى - يَأْبَى».

و«الشَّاذُّ»: ما جاء على خلاف القياس.

والخامس: «فَعْلٌ - يَفْعُلُ» -بضم العين فيهما-

نحو: «حَسُنَ - يَحْسُنُ».

والسادس: [زه] «فَعِلٌ - يَفْعِلُ» -بكسر العين فيهما-

نحو «حَسِبَ - يَحْسِبُ».

وهذا [ص؛ أ] الباب لا يجيء بالأصالة إِلَّا مِنْ «الْمُعْتَلِّ الْفَاءِ»،

نحو:

«وَمَقَّ - يَمَقُّ»،

و«وَرِثَ - يَرِثُ»،

و«وَلِيَ - يَلِي».

[بَابُ «الرُّبَاعِيِّ الْمُجَرَّدِ»]

وواحدٌ لـ«الرُّبَاعِيِّ الْمُجَرَّدِ».

وهو: ما كان [ط؛ أ] مَاضِيهِ المفردُ المذكورُ الغائبُ على أربعةِ أَحْرُفٍ أصولٍ.

وهو:

«فَعْلَلٌ»،

نحو: «دَخَرَجَ». [ب؛ ب]

[أَبْوَابُ «الرُّبَاعِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ»]

وثلاثة لِـ«الرُّبَاعِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ».

وهو: ما زاد^(١) في ماضيه المفرد المذكّر الغائب على الرُّبَاعِيِّ الْمُجَرَّدِ حَرْفٌ أو حرفان.

وهو:

١ - «تَفَعَّلَ» - بزيادة التاء في أوّله -،

نحو: «تَدَخَّرَجَ».

٢ - و«افْعَلَّلَ» - بزيادة الهمزة في أوّله، والنون بعد العين -،

نحو: «اِحْرَنْجَمَ».

٣ - و«افْعَلَّلَ» - بزيادة الهمزة في أوّله، وتكرير اللام والإدغام^(٢) -،

نحو: «افْشَعَّرَ».

[أَبْوَابُ «الثُّلَاثِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ»]

وأحدٌ وثلاثون لِـ«الثُّلَاثِيِّ الْمَزِيدِ فِيهِ».

وهو: ما زاد في ماضيه المفرد المذكّر الغائب على الثُّلَاثِيِّ الْمُجَرَّدِ حَرْفٌ أو حرفان أو ثلاثة أَحْرَافٍ.

[أَبْوَابُ «الرُّبَاعِيِّ غَيْرِ الْمُلْحَقِ»]

ثلاثة منها لِـ«الرُّبَاعِيِّ غَيْرِ الْمُلْحَقِ».

وهو:

(١) (ص): تحت كلمة «زَادَ»: «زَيْدٌ». (نسخة).

(٢) (ص): تحت الواو من كلمة «والإدغام»: «مع». (نسخة).

١ - «أَفْعَلَ» - بزيادة الهمزة في أوّله -،

نحو «أَكْرَمَ».

٢ - و«فَعَّلَ» - بتكرير العين والإدغام -،

نحو: «فَرَّحَ».

٣ - و«فَاعَلَ» - بزيادة الألف بين الفاء والعين -،

نحو: «قَاتَلَ».

[أَبْوَابُ «الْمُلْحَقِ بِالرُّبَاعِيِّ الْمُجَرَّدِ»]

وثمانية لـ «الْمُلْحَقِ بِالرُّبَاعِيِّ الْمُجَرَّدِ»

- أعني [طه أ]: ما أُريدَ مُوَازَنَتُهُ له^(١) - [ص ٤ ب].

وهو:

١ - «فَوَعَلَ» - بزيادة الواو بين الفاء والعين -،

نحو: «حَوَقَلَ».

٢ - و«فَيْعَلَ» [ص ه أ] - بزيادة الياء بين الفاء والعين -،

نحو: «بَيْطَرَ».

٣ - و«فَعْوَلَ» - بزيادة الواو بين العين [ز ٦] واللام -،

نحو: «جَهْوَرَ».

٤ - و«فَعْفَلَ» - بتكرير الفاء^(٢) بعد العين -،

نحو: «زَلْزَلَ».

وهذا الباب مختصّ بـ «الْمُضَاعَفِ».

(١) (ط): «أعني به: ما كان ثُلَاثِيًّا في الأصل، وأُريدَ مُوَازَنَتُهُ له» بدل «أعني: ما أُريدَ مُوَازَنَتُهُ له».

(٢) (ط): «بتكرار الفاء» بدل «بتكرير الفاء».

٥- و«فَعِيلٌ» - بزيادة الياء بين العين واللام -،

نحو: «شَرِيفٌ».

٦- و«فَعْلَلٌ» - بزيادة النون بين العين واللام -،

نحو: «قَلْنُسٌ».

٧- و«فَعْلَلٌ» - بتكرير اللام -،

نحو: «جَلْبَبٌ».

٨- و«فَعْلَى» - بزيادة الألف في الآخر^(١) -،

نحو: «قَلْسَى».

[أبواب «الخُمَاسِيَّ غَيْرِ الْمُلْحَقِ»]

وخمسة لـ«الخُمَاسِيَّ غَيْرِ الْمُلْحَقِ».

وهو:

١- «انْفَعَلٌ» - بزيادة الهمزة والنون في الأوَّل^(٢) -،

نحو: «انْقَطَعَ».

٢- و«اِفْتَعَلَ» - بزيادة الهمزة في الأوَّل^(٣)، والتاء بين الفاء والعين -،

نحو: «اجْتَمَعَ».

٣- و«تَفَعَّلَ» - بزيادة التاء في الأوَّل، وتكرير العين مع الإدغام -،

نحو: «تَكَسَّرَ».

^(١) (ب): «في آخره» بدل «في الآخر». وبهامشها: «في الآخر» (نسخة).

^(٢) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٣) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

٤ - و«تَفَاعَلَ» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل^(١)، والألفِ بينَ الفاء والعين -،

نحو: «تَبَاعَدَ».

٥ - و«افْعَلَّ» [طه ب] - بزيادة الهمزة في الأوَّل، وتكرير اللّام [به ب] مع الإدغام -،

نحو: «احْمَرَّ».

[أَبْوَابُ «مُلْحَقٍ "تَدَخَّرَجَ" »]

وثمانية لِـ«مُلْحَقٍ "تَدَخَّرَجَ"».

وهو:

١ - «تَمَفَّعَلَ» - [صه أ] بزيادة التَّاءِ والميم في الأوَّل^(٢) -،

نحو: «تَمَسَّكَنَ».

٢ - و«تَفَوَّعَلَ» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل، والواو^(٣) بين الفاء والعين -،

نحو: «تَجَوَّرَبَ».

٣ - و«تَفَنَّعَلَ» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل^(٤)، والياء بين الفاء والعين -،

نحو: «تَشَيْطَنَ».

٤ - و«تَفَعَّفَلَ» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل^(٥)، وتكرير الفاء بعد العين -،

نحو: «تَزَلَّزَلَ».

وهذا البابُ مختصٌّ بـ«المُضَاعَفِ».

(١) (ط): «في أوله» بدل «في الأوَّل».

(٢) (ط): «في أوله» بدل «في الأوَّل».

(٣) (ب): «والواو» بدل «والواو».

(٤) (ط): «في أوله» بدل «في الأوَّل».

(٥) (ط): «في أوله» بدل «في الأوَّل».

٥- و«تَفْعُولٌ» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل^(١)، والواوِ بين العين واللام-

نحو: «تَجْهَوْرٌ»^(٢).

٦- و«تَفْعَلٌ» - بزيادة التَّاءِ [ز] في الأوَّل^(٣)، والثَّوْنِ بين العين واللام-

نحو: «تَقْلَنْسٌ».

٧- و«تَفْعَلَلٌ» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل^(٤)، وتكرير اللام-

نحو: «تَجَلْبَبٌ».

٨- و«تَفْعَلَى» - بزيادة التَّاءِ في الأوَّل^(٥)، والألفِ في الآخر-

نحو: «تَقْلَسَى».

[أَبْوَابُ «السُّدَاسِيِّ غَيْرِ الْمُلْحَقِ»]

وأربعة لـ«السُّدَاسِيِّ غَيْرِ الْمُلْحَقِ».

وهو: ^(٦)

١- «إِسْتَفْعَلٌ» - بزيادة [ب] الهمزة والسَّينِ والتَّاءِ في الأوَّل^(٧)،

نحو: «إِسْتَخْرَجَ».

^(١) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٢) (ط): «تَرْهَوَكْ» بدل «تَجْهَوْرٌ».

^(٣) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٤) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٥) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

وبهامش (ص):

وجد لفظ «الأول» في كثير من النسخ في كلِّ ما كان في هذا الكتاب: باللام، وفي بعضها في

كلِّ ما وجد: بالإضافة إلى الضمير، أي: «في أوله». (هـ).

^(٦) (ص)، (ز): بدون «وهو». وتحت كلمة «استفعل»: «"وهو". (نسخة)».

^(٧) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

٢- و«افْعُو عَلَّ» -زيادةِ الهمزة في الأوَّل^(١)، والواوِ بعدَ العينِ^(٢)، [ط٦٦] وتكريرِ العينِ بعدَ الواوِ -،

نحو: «اعْشَوْشَبَ».

٣- و«افْعُوْلَ» -زيادةِ الهمزة في الأوَّل^(٣)، وَالْوَاوَيْنِ مع الإدغام بين [صهـ] العين واللام -،

نحو: «اجْلُوْذَ».

٤- و«افْعَالٌ» -زيادةِ الهمزة في الأوَّل^(٤)، والألفِ بين العين واللام، وتكريرِ اللام مع الإدغام -،

نحو: «احْمَارٌ».

[بَابَا «مُلْحَقٍ» إِحْرَنْجَمٌ]

واثنان لـ «مُلْحَقٍ» إِحْرَنْجَمٌ.

وهو: ^(٥)

١- «افْعَنْلَلْ» -زيادةِ الهمزة في الأوَّل^(٦)، والنُّونِ بعدَ العين، وتكريرِ اللام -،

نحو: «افْعَنْسَسَ».

٢- و«افْعَنْلَى» -زيادةِ الهمزة في الأوَّل^(٧)، والنُّونِ بين العين واللام^(٨)،

^(١) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٢) (ص): تحت لفظ «بعد العين»: «بين العين واللام». (نسخة).

^(٣) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٤) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٥) (ص)، (ز)، (ط): بدون «وهو».

^(٦) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٧) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٨) (ط): «بعد العين واللام» بدل «بين العين واللام».

والألف في الآخر،

نحو: «إِشْلَنْقَى».

[بَابُ «مُلْحَقٍ» أَقْشَعَرٍّ]

وواحد لـ «مُلْحَقٍ» أَقْشَعَرٍّ.

وهو: ^(١)

«إِفْعَالٌ» [ب٦ب] - بزيادة الهمزة في الأول ^(٢)، وأُخْرَى ^(٣) بين العين واللام،

وتكرير اللام مع الإدغام،

نحو: «إِطْمَأَنَّ».

^(١) (ص)، (ز)، (ط): بدون «وهو».

^(٢) (ط): «في أوله» بدل «في الأول».

^(٣) (ب): فوق كلمة «وأخرى»: «والأخرى» (نسخة)؛ (ط): «والأخرى» بدل «وأخرى».

فصل: في «الأفعال»

[١ - الفعل الماضي]

أما «الماضي»:

أ- فهو: الفعل الذي دلَّ بصيغته على زمانٍ قبلَ زمانٍ إخبارك.

ب- ويصَرَّف على ثلاثة عشرَ وجهًا: ستةٌ لـ«الغيبَةِ»، وخمسةٌ لـ«الخطاب» -
باشتراك التثنية-، [٨] واثنان لـ«المُتَكَلِّم».

ج-

١- وآخره: مبني على الفتح إلا عند [ط٦ب] اتِّصالِ: (أ)- واو الضمير: فيُضَمُّ
للمُجانَسَةِ، (ب)- أو تائه أو نُونه: فيُسَكَّنُ فَرَارًا عن توالي أربع حركاتٍ فيما هو
كالكلمة الواحدة -وهو: الفعل مع ضمير الفاعل-، فإنه فيه لا يجوز^(١)، بخلاف
نحو^(٢): «ضَرَبَكَ»، فإنَّ [ص٦٦] الكاف^(٣) ضميرُ المفعول. وهذا الفَرارُ في الثلاثي
وخماسي^(٤) أوَّلُه همزة وصلٍ، وأُسْكِنَ فيما عداهما أيضًا طَرَادًا للباب.

٢- والحرفُ الرَّابِعُ: ساكنٌ في جميع السُّداسيِّ،

٣- وكذا: الحرفُ [ب٦٧] الثَّالثُ في خُماسيٍّ أوَّلُه تاءٌ زائدةٌ.

٤- وأما الحرفُ الثَّاني: فساكنٌ في الكلِّ إلا الثلاثيِّ والخُماسيِّ المذكورَ.

(١) بهامش (ص):

ولم يوجد في كثير من النسخ لفظُ «فيه» في قوله: «فإنه لا يجوز»؛ وفي بعضها وُجِدَ هكذا:
«فإنه فيه لا يجوز»؛ وفي بعضها هكذا: «فإنه لا يجوز فيه». فافهم.

(٢) (ص): بدون «نحو».

(٣) (ز): «فإن الكاف فيه ضمير المفعول» بدل «فإن الكاف ضمير المفعول»؛ (ص): فوق لفظ «ضمير المفعول»:
«فيه». (نسخة).

(٤) (ز): «والخُماسي» بدل «وخُماسي».

د- وعلامة «المعلوم»: فتح ما عدا الساكن: ١- إلّا أوّل ما فيه همزة من الخماسيّ والسُداسيّ - فإنه همزة وصل^(١) تُكسّر^(٢) في الابتداء في المعلوم، وتسقط^(٣) في الوصل -، ٢- وإلّا عين بعض الثلاثيّ^(٤) - وقد مرّ -.

هـ- وعلامة «المجهول»: ضمّ ما فتح وكُسِر في المعلوم إلّا ما قبل الآخر، فإنه يُكسّر في جميع الأبواب.^(٥)

و- وأصل «سَلَقَى» [ط٧أ] و«تَسَلَقَى» و«اسْلَقَى»: «سَلَقَى» و«تَسَلَقَى» و«اسْلَقَى» - بفتح الياء - وحكمها: حكم «النّاقص»، وسيجيء^(٦).

^(١) قال الشارح قوش آطهلي:

وفي "شرح العزّي" لمولانا المشتهر بـ«دَدَه»: اعلم أنّ «همزة الوصل»: همزة ١- «ابن»، ٢- و«ابنم»، ٣- و«ابنة»، ٤- و«امرئ»، ٥- و«امرأة»، ٦- و«أثنين»، ٧- و«أثنين»، ٨- و«اسم»، ٩- و«اشت»، ١٠- و«أئمن الله»، ١١- وهمزة الماضي والمصدر والأمر للخماسي والسُداسي، ١٢- وهمزة أمر الحاضر من الثلاثي، ١٣- والهمزة المتصلة بلام التعريف. وما عدا ذلك «همزة قطع». هذا كلامه.

وأما «همزة القطع» فثمانية: همزة ١- باب الإفعال ٢- والمتكلم ٣- والماضي المهموز، ٤- والاستفهام، ٥- والجمع على «أفعال»، ٦- و«أفعل» التفضيل، ٧- وذو اللام المُنَادَى -ك«يا الله»-، ٨- و«الصفة المشبهة على «أفعل». كذا نقل [ابن القصاب (منه)] عن الفاضل الجاربردي، فاعرف ذلك ينفك في المسالك.

انظر قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق٧٦ب، دَدَه جُونُجِي، حاشية على شرح الفتازاني على تصريف العزّي، إستانبول: مطبعة العامرة، ١٢٨٨، ص ١١٠؛ ابن القصاب إبراهيم أفندي، شرح كفاية المبتدي، ص ٤٣-٤٤. (M. Münip Şallıoğlu, Kasapzade'nin Şerhü Kifâyeti'l-Mübtedi Eserinin

(Edisyon Kritiği), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2006

^(٢) (ب): «يكسر»؛ (ص): «تكسر/يكسر» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «تكسر».

^(٣) (ب): «يسقط»؛ (ص): «تسقط/يسقط» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «تسقط».

^(٤) بهامش (ب):

وهو الباب الثالث والخامس والسادس. (منه).

^(٥) (ب): «في جميع أبواب» بدل «في جميع الأبواب». وبهامشها: «الأبواب» (نسخة).

بهامش (ص):

فتقلب ألف «فاعل» في مجهوله واوا -وكذا ألف «تفاعل» و«احمّار»-، لانضمام ما قبلها، نحو: «قوتل»، و«تُبوعَد» و«أُحمور به».

^(٦) (ص): تحت لفظ «وسيحيى»: «النّاقص وحكمه في بابه إن شاء الله تعالى».

ز- وأصل «إِحْمَرَّ» و«إِحْمَارَّ» و«إِقْشَعَرَّ» و«إِطْمَأَنَّ»: «إِحْمَرَّرَ» و«إِحْمَارَّرَ» و«إِقْشَعَرَّرَ» و«إِطْمَأَنَّ» -بفتح ما قبل الآخر في الكل، وسكون العين والهمزة [ص٦ب] في الأخيرين^(١)-. وحكم جميعها: حكم «المضاعف»، [ز٩] وسيجيء^(٢).

[٢- الفِعْلُ الْمُضَارِعُ]

وأما «المضارع»:

أ- فهو: ما زيد في أوله حرف من حروف «أَتَيْنَ» للدلالة [ب٧ب] على الحال أو الاستقبال^(٣).

ب-

١- «الهمزة»: للمتكلم وحده،

٢- و«التون»: له مع غيره،

٣- و«التاء»: للمخاطب^(٤)، وللغائب المفردة، ولمثنائها،

٤- و«الياء»: للغائب المذكور -مفردًا، أو مثنًى، أو مجموعًا-، ولجمع المؤنث^(٥) الغائبة.

ج- وَيُصَرَّفُ^(٦) على أحد عشر وَجْهًا: بِاشْتِرَاكِ مفرد «الغائبة» و«المخاطب»^(٧)، واشتراكِ تثنية «الغائبة» و«المخاطب» و«المخاطبة».

^(١) (ز): «في الآخرين» بدل «في الأخيرين».

^(٢) بهامش (ص):

المضاعف وحكمه في بابه إن شاء الله تعالى.

^(٣) (ص)، (ط): «والاستقبال» بدل «أو الاستقبال».

^(٤) (ب)، (ز)، (ط): «للخاطب» بدل «للمخاطب». (ص): تحت لفظ «للمخاطب»: «للخاطب». (نسخة).

^(٥) (ز): «وللجمع المؤنث» بدل «ولجمع المؤنث».

^(٦) (ب): «وَيُصَرَّفُ» بدل «وَيُصَرَّفُ».

^(٧) (ص): «أو المخاطب» بدل «والمخاطب».

-د-

١- وَسُكِّنَ^(١) الفاء في الثلاثي فرارًا عن توالي أربع حركات في الكلمة الواحدة. وإنما عُيِّنَ الفاء للتسكين لقُرْبِهِ من حرف^(٢) [ط٧ب] المضارعة التي لزم منها توالي أربع حركات، ولم يمكن إسكانها لامتناع الابتداء بالساكن.

٢- وإن كان في أوّل الماضي همزة زائدة: تسقط في المضارع.

٣- والساكن في الماضي: باقٍ على حاله في مضارعه.

هـ- وعلامة «المعلوم»: ١- فتح حرف المضارعة إلّا في الرباعي [ب٨أ] -أيّ رباعيّ كان-، فإنّها تُضَمُّ فيه، ٢- وكسر ما قبل الآخر إلّا: فيما أوّلُه^(٣) تاء زائدة^(٤) -فيُفْتَح^(٥)- ، وبعض [ص٧أ] الثلاثي، -وقد مرّ^(٦)-، ٣- وفتح ما عداهما غير الساكن واللام.

و- وعلامة «المجهول»: ١- ضَمُّ حرف المضارعة، ٢- وفتح ما عداه غير الساكن واللام.

ز- وأما «اللام»: ١- فيُفْتَحُ^(٧) عند اتصال ألف الضمير، ٢- ويُضَمُّ^(٨) عند الواو، ٣- ويُكْسَرُ^(٩) عند الياء للمجانسة، ٤- ويُسَكَّنُ^(١٠) عند نون جمع المؤنث [ز١٠أ]

(١) (ب)، (ز)، (ط): «ويسكن» بدل «وسكّن».

(٢) (ص): تحت لفظ «حرف المضارعة»: «حُرُوفٌ». (نسخة).

(٣) (ص): تحت لفظ «أوّلُه»: «أَوَّلُ مَاضِيهِ». (نسخة).

(٤) (ص): تحت لفظ «إلا فيما أوّلُه تاء زائدة»: «إلا ما في أوّلِه تاء زائدة». (نسخة).

(٥) (ب): «فتفتح» بدل «يفتح».

(٦) بهامش (ص):

أنه فيه إما مفتوح، أو مضموم، أو مكسور، في بيان الأبواب الثلاثة. (منلا بكر).

(٧) (ب)، (ز)، (ط): «فتفتح»؛ (ص): «يفتح/فتفتح» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «يفتح».

(٨) (ز): «تضم»؛ (ص): «يضم/تضم» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «يضم».

(٩) (ز): «تكسر»؛ (ص): «يكسر/تكسر» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «يكسر».

(١٠) (ز): «تضم» بدل «يضم».

حَمَلًا عَلَى الْمَاضِي، ٥- وَيُرْفَعُ^(١) فِيمَا عِداهَا إِلَّا: (أ) أَنْ يَدْخُلَهَا نَاصِبٌ فَيَنْصِبُهَا - وهو: «أَنَّ»، و«لَنْ»، و«كَيْ»، و«إِذَنْ»-، (ب) أَوْ جَازِمٌ فَيَجْزِمُهَا - وهو: «لَمْ»، و«لَمَّا»، و«إِنْ»، و«لَأُمُّ الْأَمْرِ»، و«لَا النَّهْيُ»^(٢)-، وهما يُسْقِطَانِ [ط٨] التَّنَوُّاتِ إِلَّا نَوْنَ جَمْعِ الْمُؤَنَّثِ.

نحو:

لَمْ يَنْصُرْ	لَمْ يَنْصُرَا	لَمْ يَنْصُرُوا

إلى آخره.

و:

لَنْ يَنْصُرَ	لَنْ يَنْصُرَا	لَنْ يَنْصُرُوا

إلى آخره.

^(١) (ز): «تُرْفَعُ» بدل «يُرْفَعُ».

^(٢) (ط): «و"لاء النهي"» بدل «و"لا النهي"».

[٣ ، ٤ - الأَمْرُ والنَّهْيُ]

أ-

١ - وأَمَّا «الأَمْرُ»:

فهو^(١): ما يُطْلَبُ به الفعلُ من الفاعل^(٢).

٢ - و«النَّهْيُ»: [ب ٨ ب]

فهو: ما يُطْلَبُ به تركُ الفعل من الفاعل.

ب - وصيغتهما: كصيغة «المضارع المجزوم» مزيداً في أوله:

١ - «لا» في النهي،

نحو: «لَا يَنْصُرُ»^(٣).

٢ - ولاَمٌ مكسورةٌ في الأمر،

نحو: «لِيَنْصُرَ»^(٤).

٣ - إِلَّا «صِيغَةُ الْمُخَاطَبِ مِنَ الْأَمْرِ الْمَعْلُومِ»، فإنه لَمَّا كَثُرَ استعماله: حَذَفُوا

اللامَ، ثُمَّ حَرَفَ الْمُضَارَعَةَ، فَ:

(أ) إِنْ كَانَ ما بَعْدَهَا سَاكِنًا: آتَوْا^(٥) همزة وصل:

(١) (ز): «وهو» بدل «فهو».

(٢) (ب): «عن الفاعل» بدل «من الفاعل».

(٣) (ز): زيادة «و» «لَا تَنْصُرُ».

(٤) (ب)، (ص)، (ط): بدون «نحو: لينصر».

(٥) (ز)، (ص): «آتوا» بدل «آتوا».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٨٠ ب، حيث قال:

(آتو) بالمد من «الإفعال» (همزة وصل) أي: «جاؤوا بها» أو «أعطوا»، لا بالقصر من الثلاثي.

(١) مكسورة في الابتداء، إلّا في ثلاثي ضَمَّ عَيْنُ مُضَارِعِهِ^(١) [ص٧ب] فَتَضُمُّ^(٢)

تَبَعًا لِلْعَيْنِ^(٣)،

(٢) ساقطة في الوصل،

نحو: «وَاضْرِبْ»^(٤)، «وَاعْلَمْ»، «وَأَنْضُرْ».

(ب) وإن كان ما بعدها متحرّكًا: أَبَقُوهُ^(٥) على حاله،

كـ«دَخِرْج» - أصله: «لِتُدْخِرْج» -.

ومنه: «أَكْرِم» - مخاطب أمرٍ معلوم^(٦) من «باب الإفعال» -، لِأَنَّ أَضْلَ «يُكْرِمُ»:

«يُؤَكْرِمُ»^(٧)، حَذَفُوا هَمْزَتَهُ لئَلَّا يَجْتَمَعَ هَمْزَتَانِ [ط٨ب] في المتكلم^(٨)، وَحَذَفُوا فِي

الفاعل والمفعول وغيرهما أيضًا اطرادًا للباب، وَبَنَوْا مُخَاطَبَ أَمْرِهِ المعلوم على

الأصلِ الْمَرْفُوضِ، فَهَمْزَتُهُ: [ب٩أ] قَطَعَ مَفْتُوحٌ، تَبَيَّنَ فِي الْوَصْلِ وَالْإِبْتِدَاءِ.

(١) بهامش (ص):

وهو الباب الأول، والخامس.

(٢) (ب)، (ط): «فيضم»؛ (ص): «فتضم/فيضم» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان - بدل «فتضم».

(٣) (ب): «العين» بدل «للعين».

(٤) (ز)، (ط): «نحو: "اضْرِبْ" بدل «نحو: "وَاضْرِبْ"».

(٥) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٨٠ب - ٨١أ، حيث قال:

(أَبَقُوهُ) وفي بعض النسخ: «آتَوْهُ»، أي: "جاؤوا بما بعدها"، أي: "قَرُّوْا به أَمْرًا". (على حاله)

بلا تغيير.

(٦) (ط): «أمر المعلوم» بدل «أمر معلوم».

(٧) (ز): «لأن أصل "تُكْرِمُ": "تُؤَكْرِمُ" بدل «لأن أصل "يُكْرِمُ": "يُؤَكْرِمُ"».

(٨) بهامش (ص):

وقد سبق أصل آخر من «أنه إن كان في أول الماضي همزة زائدة: تسقط في المضارع».

فافهم. (منه).

[٥ - فعلُ التَّعَجُّبِ]

وأما «فعلُ التَّعَجُّبِ»: [١١]

أ- فهو: ما وُضِعَ لإنشاء التَّعَجُّبِ.

و«التَّعَجُّبُ»: انْفِعَالُ النَّفْسِ عِنْدَ إدْرَاكِ الْأُمُورِ الغريبةِ.

ب- وله صيغتان:

إحداهما^(١): منقولةٌ من ماضِي «بابِ الإِفْعَالِ»، وهو: «مَا أَنْصَرُهُ».

والثانية: منقولةٌ من مُخَاطَبِ أمرِهِ المعلوم، وهو: «أَنْصِرْ بِهِ».

ومعناهما واحدٌ.

ج- ولا يُبْنَى إِلَّا مِنْ:

١- ثَلَاثِيٍّ،

٢- مَجْرَدٍ،

٣- ثابتٍ مدلولُهُ في الزمان الماضي^(٢) على الاستمرار،

٤- قابلٍ للزيادةِ والنقصانِ،

٥- غيرِ لونٍ ولا عيبٍ ظاهرٍ،

فلا يُقال: «مَا أَحْمَرُهُ»،

ولا: «مَا [ص ٨] أَعْرَجُهُ».

٦- وقياسُهُ: أَنْ يُبْنَى مِنَ المعلومِ.

ونحوُ «مَا أَمَقَّتَهُ» -أي: ما أَشَدَّ كَوْنُهُ مَمْقُوتًا-: شاذٌّ.

د- ولا يُتَصَرَّفُ فِيهِمَا بِالتَّشْنِيَةِ والجمعِ وغيرهما.

^(١) (ب) «أحدهما» بدل «إحداهما».

^(٢) (ب) «في الماضي» بدل «في الزمان الماضي».

فصل: في «الصفات»

[١ ، ٢ - «اسم الفاعل» و«اسم المفعول»]

أ-

١ - أمّا «اسم الفاعل»:

فهو: اسم [طه] مشتق من «معلوم المضارع» لمن قام به الفعل بمعنى

«الحدوث». [ب٩ب]

٢ - و«اسم المفعول»:

فهو^(١): اسم مشتق من «مجهول المضارع» لمن وقع عليه الفعل.

ب- وصيغتهما:

١ - من «الثلاثي المجرد»: «فاعل»، و«مفعول».

٢ - وهما من «غيره»: على صيغة «المضارع» بـ:

(أ) - ميم مضمومة موضع حرف المضارعة،

(ب)

(١) وكسر ما قبل الآخر في «اسم الفاعل»،

نحو: «مكرم».

(٢) وفتح في «اسم المفعول»،

نحو: «مكرم».

ج - ويصرفان على ستة أوجه: ثلاثة لـ «المذكر»، وثلاثة لـ «المؤنث».

^(١) (ب)، (ز)، (ط): بدون «فهو».

د- وَتَشْنِيْهُمَا تَكُوْنُ^(١): ١- بالألف والنون في «الرفع»، ٢- وبالياء^(٢) والنون في «النصب» و«الجر».

هـ- وجمعُهما للمذكر: ١- بالواو والنون في «الرفع»، ٢- وبالياء^(٣) والنون [١٢] في «النصب» و«الجر».

[٣- الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ]

وَأَمَّا «الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ»:

أ- فهو^(٤): اسمٌ مشتقٌّ مِنْ «فعلٍ لازمٍ» بمعنى «الثبوت». [ص ٨ب]

ب- وَصِيغَتُهَا كَثِيرَةٌ سَمَاعِيَّةٌ إِلَّا:

«أَفْعَلٌ» -بفتح الهمزة والعين، وسكون الفاء- من الألوانِ والعُيُوبِ الظَّاهِرَةِ وَالْحَلِيِّ، فَإِنَّهُ مِنْهَا [ط ٩ب] قِيَّاسٌ^(٥).

١- وَيُصَرِّفُ^(٦) عَلَى [ب ١٠أ] خَمْسَةَ أَوْجِهٍ -باشتراك الجَمْعِ بَيْنَ الْمَذْكَرِ وَالْمُؤَنَّثِ-.

٢- وَمُؤَنَّثُهُ: لَا يَجِيءُ بِالتَّاءِ -كما يجيء بها في «اسم الفاعل» و«اسم

(١) (ز)، (ص)، (ط): «يكون» بدل «تكون».

(٢) (ص): «والياء» بدل «وبالياء». وتحت لفظ «والياء»: «وبالياء». (نسخة).

(٣) (ز)، (ص)، (ط): «والياء» بدل «وبالياء». (ص): تحت لفظ «والياء»: «وبالياء». (نسخة).

(٤) بهامش (ص):

والتذكير باعتبار الخبر. وفي بعض النسخ: «فَهْي» على مقتضى الظاهر.

(٥) (ط): «فإنه قياسي» بدل «فإنه منها قياس».

(٦) (ب): «ويتصرف» بدل «ويُصَرِّفُ».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٨٦أ، حيث قال:

(ويصرف) أي: «أفعل» للصفة، وهذا هو الأوفق، وأما التأنيث كما في بعض النسخ: فبالتأويل،

إن صح.

المفعول»^(١)، بل: بِالْأَلِفِ الممدودة، وحذفِ الهمزة مِنْ أَوَّلِهِ، وفتحِ الفاءِ، وسكونِ العينِ.^(٢)

٣- وتشنيته: كتشنيتهما^(٣)، غيرَ أَنَّ الهمزة تُقَلَّبُ واوًا في تشنية المؤنث.^(٤)

٤- وجمعه: لا يجيء بالواو والنون، ولا بالياء والنون، بل: على «فُعْلٍ»^(٥) - بضمِّ الفاءِ، وسكونِ العينِ فيهما-.

٥- مثاله:

أَحْمَرُ	أَحْمَرَانِ (أَحْمَرَيْنِ)	حُمْرٌ ^(٦)
حَمَرَاءُ	حَمَرَاوَانِ (حَمَرَاوَيْنِ)	حُمْرٌ

[٤ - «أَفْعُلُ» التَّفْضِيلُ]

وَأَمَّا «أَفْعُلُ» التَّفْضِيلُ:

أ- فهو: اسمٌ مشتقٌّ مِنْ «يَفْعُلُ» للزيادة^(٧) على الغير.

ب- وصيغته: «أَفْعُلُ» - بفتحِ الهمزة والعين، وسكونِ الفاءِ-.

ج- ولا يُبْنَى إِلَّا مِمَّا يُبْنَى مِنْهُ «فِعْلُ التَّعَجُّبِ».

^(١) (ز)، (ص): «والمفعول» بدل «واسم المفعول».

^(٢) أي: فَعْلَاءَ. (المحقق).

^(٣) أي: كتشنية اسم الفاعل، واسم المفعول. (المحقق).

^(٤) أي: فَعْلَاوَانِ. (المحقق).

^(٥) (ص): تحت لفظ «فُعْلٍ»:

إلا أنه بكسرِ الفاءِ في الأجوفِ اليائِي، نحو: «بَيْضُ»، وتركِ الواوِ على حالها في الواوي، نحو:

«خَوْرٍ»، و«سَوْدٍ».

^(٦) (ط): بدون «حمر».

^(٧) (ب): «لزيادة» بدل «لزيادة».

د- وقياسه أيضًا: أن يكون للفاعل، ونحو «أشهر»: ^(١) شاذ.

هـ- ويُصَرَّف كـ«اسم الفاعل»: ١- غير أن مؤنثه لا يجيء بالتاء، بل: بالالف المقصورة، [ب١٠ب] مَعَ حَذْفِ الهمزة، وَضَمِّ الفاء، [ص٩ص] وَسُكُونِ العَيْنِ، [ط١٠ط] ٢- وَتُقَلَّبُ أَلِفُ الْمُؤنَّثِ ^(٢) فِي التثنية والجمع ياءً.

د- مثاله:

أَنْصَرُ	أَنْصَرَانِ (أَنْصَرَيْنِ) [ز١٣]	أَنْصَرُونَ (أَنْصَرَيْنِ)
نُصْرَى	نُصْرَيَانِ (نُصْرَيَيْنِ)	نُصْرِيَّاتٍ

^(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٨٦ب، حيث قال:

(ونحو: «أشهر») و«أَعْرَفَ» و«أَعْذَرَ» و«أَلَوَمَ»، أي: "أَزِيدَ مشهوريةً ومعروفةً ومعدوريةً وملوميةً" (شاذٌ) مخالفٌ للقياس، سماعي، وقليل.

^(٢) (ب): «الألف المؤنث» بدل «ألف المؤنث».

فصل: في «المصادر»

[١ - المَصْدَرُ الْمُؤَكَّدُ غَيْرُ الْمِيمِي]

أما «المَصْدَرُ الْمُؤَكَّدُ غَيْرُ الْمِيمِي»^(١):

أ- فهو: ما دلَّ على حَدَثٍ فَقَطْ، بغير ميمٍ زائدةٍ في أوله.

ب- وصيغته:

١- من «الثلاثي المجرد»: سَمَاعِيَّةٌ إِلَّا أَنْ الْغَالِبُ:

(أ) في «فَعَلٌ» - بفتح العين - : «فَعْلٌ» - بسكونه - ،

(ب) وفي «فَعِلٌ» - بكسر العين - : «فَعْلٌ» - بفتحيتين^(٢) - ،

(ج) وفي «فَعْلٌ» - بضم العين - : «فَعَالَةٌ» - بفتح الفاء - .

٢- ومن «غير الثلاثي»: قِيَاسِيَّةٌ.

(أ) والضابط فيه: أَنْ:

(١) كُلُّ «ما في أوَّلِ مَاضِيهِ هَمْزَةٌ زَائِدَةٌ»: يُزَادُ قَبْلَ آخِرِهِ أَلْفٌ، وَيُكْسَرُ ما

تَحَرَّكَ كُلُّهُ غَيْرَ ما قَبْلَ الألفِ،

نحو: «إِكْرَامٌ»، و«إِنْقِطَاعٌ»، و«إِسْتِخْرَاجٌ».

(٢) وَكُلُّ «ما في أوَّلِ مَاضِيهِ تَاءٌ زَائِدَةٌ»: يُضَمُّ ما قَبْلَ لَامِهِ^(٣) فَقَطْ،

^(١) (ز)، (ص): «الغير الميمي» بدل «غير الميمي».

^(٢) (ب): «بفتحيتين» بدل «بفتحيتين».

^(٣) بهامش (ص):

قوله: «يُضَمُّ قَبْلَ لَامِهِ»: أ- هكذا وقعت العبارة في كثير من نسخ هذا الكتاب، وهي الموافقة لما في شرح المصنف لـ «رسائله الفضلية». ب- وفي بعضها: «يُضَمُّ ما قَبْلَ لَامِهِ». أ- فعلى النسخة الأولى كلمة «قبل لَامِهِ»: ١- إما مرفوعٌ لفظاً، ٢- أو تقديرًا، نائبُ فاعلٍ لـ «يُضَمُّ». ونظيره: قوله تعالى: ﴿لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ / بَيْنَكُمْ﴾ [سورة المائدة: ٨٩/٦]، وقولهم: «المفعول مَعَهُ [مَعَهُ]»، ب- وعلى الثانية إعرابه ظاهرٌ. (بكر بن أحمد أبو النصح الأديني).

نحو: «تَكْشِرُ»، و«تَبَاعُدُ»، و«تَدْخُرُجُ». [ب ١١]

(٣) وفي «الرُّبَاعِيّ الْمَجْرَدُ» و«مُلْحَقَاتِهِ»: يُزَادُ فِي آخِرِ مَاضِيهِ تَاءٌ،

نحو: «دَخَرَجَةٌ»، و«حَوْقَلَةٌ».

(٤) وفي «فَعَلٌ»: «تَفْعِيلٌ» - بفتح التَّاءِ، وسكونِ الفاءِ، وكسرِ العينِ -.

(٥) وفي «فَاعِلٌ»: [ط ١٠ ب] «مُفَاعَلَةٌ» - بِضَمِّ الميمِ، وفتحِ العينِ -.

وهذا هو القياس [ص ٩ ب] الْمُطَرَّدُ.

(ب) وقد جاء كثيراً:

(١) في «الرُّبَاعِيّ الْمَجْرَدُ» و«مُلْحَقَاتِهِ»: بكسرِ الفاءِ، وزيادةِ الألفِ قبلَ آخرِهِ،

نحو: «دِخْرَاجٌ»، و«زِلْزَالٌ».

وجاء فتحُ الفاءِ أيضاً في «الْمُضَاعَفِ»^(١).

(٢) وفي «فَعَلٌ»: «تَفْعِلَةٌ»^(٢) - بحذفِ الياءِ من المصدرِ الأوَّلِ، وتعويضِ التَّاءِ

منه في الآخرِ -،

نحو: «تَكْمِلَةٌ».

(٣) وفي «فَاعِلٌ»: «فِعَالٌ» - بكسرِ الفاءِ -.

^(١) انظر: حسين بن مصطفى ابن فَرَهْتَبَهْلي، بحر القواعد، ص ١٢٠، (Hüseyin Çolak, Karatepeli Hüseyin b.)
Mustafa el-Aydinî ve Bahru'l-Kavâid İsimli Eserinin Tenkid ve Tahlili, Doktora Tezi,
Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2018). حيث قال:

(في المضاعف) أي: «مضاعف الثلاثي» عند مُكَرَّرِ الفاءِ، هذا مذهب الكوفيين، واختاره
المصنّف فيما سبق، فإن عندهم لا يوجد «مضاعف الرباعي»، وأما عند البصريين: فهو
«مضاعف الرباعي»، نحو: «وَسْوَاسٌ» و«قُلُقَالٌ».

^(٢) بهامش (ص):

بل: من الناقص يحيى على هذا الوزن، نحو: «تَسْمِيَةٌ»، و«تَغْدِيَةٌ».

(ج) وقد قيل: قياس لغة [زء ١] اليمَن^(١):

(١) في «فَعَلَّ» -بتشديد العين-: «فِعَالٌ» -بكسرِ الفاء^(٢)-،

نحو: «كِذَّابٌ».

(٢) وفي «فَاعَلَّ»: «فِيْعَالٌ» -بِكَسْرِ الفاءِ-،

نحو: «قِيَتَالٌ».

(٣) وفي «تَفَعَّلَ»: «تَفِيْعَالٌ» -بِكَسْرِ التَّاءِ والفاءِ-،

نحو: «تِمَلَّاقٌ».

ج- وهذا المصدرُ لا يُشْتَى ولا يُجْمَع.

[٢- الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ]

وَأَمَّا «الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ»:

أ- فهو: ما دلَّ على حَدَثٍ [ب ١١] فَقَطْ بِمِيمٍ زائدةٍ في أَوَّلِهِ.

ب- وصيغته:

١- من «الثَّلَاثِيَّ الْمَجْرَدُ»: «مَفْعَلٌ» -بفتح الميم والعين، وسكونِ الفاءِ-،

إِلَّا ما شَذَّ،

نحو: «مَرْجَعٌ».

٢- وَمِنْ «غَيْرِهِ»: صيغة «[اسم] الْمَفْعُولِ»،

نحو: «مُكْرَمٌ».

ج- وهذا أيضًا لا يُصَرَّفُ.

(١) (ط): «لغة أهل اليمن» بدل «لغة اليمن».

(٢) (ط): «التاء» بدل «الفاء».

[٣، ٤ - «بِنَاءُ الْمَرَّةِ» و«بِنَاءُ النَّوعِ»]

أ-

١- وأما «بِنَاءُ الْمَرَّةِ»: [ط ١١١]

فهو: ما دلَّ على حَدَثٍ وَكَمَيَّتِهِ.

٢- وأما «بِنَاءُ النَّوعِ»:

فهو: ما دلَّ^(١) على حَدَثٍ وَكَيْفِيَّتِهِ.

ب- وصيغتهما:

١- من «الثَّلَاثِيَّ الْمُجَرَّدِ [ص ١١٠] الذي لا تَاءَ في مصدره»:

(أ) - «فَعْلَةٌ» - بفتح الفاء -،

(ب) - و«فِعْلَةٌ» - بِكسر الفاء^(٢)، وسكونِ العينِ فيهما -.

٢- ومن «ما زاد على الثلاثة مِمَّا لم يكن في آخر مصدره تَاءً»: صيغة مصدره

مَعَ زيادةِ التَّاءِ في آخرِهِ لهُمَا^(٣) معًا،

نحو: «إِكْرَامَةٌ»، و«إِنْقِطَاعَةٌ»، و«إِسْتِخْرَاجَةٌ».

٣- ومن «غيرهما»: على المصدرِ المُسْتَعْمَلِ^(٤).

ج- ويصْرَفَانِ على ثلاثة أَوْجُهٍ، وتثنِيَتُهُمَا كَتَشْنِيَةِ «اسمِ الفاعِلِ»، ولا يُجْمَعَانِ

إِلَّا بِالْأَلْفِ وَالتَّاءِ.

(١) (ز)، (ط): «و"بناء النوع": ما دلَّ» بدل «وَأما "بناء النوع": فهو: ما دلَّ». (ص): فوق كلمة «وَأما بناء النوع»:

«وَبِنَاءُ النَّوعِ مَا دَلَّ». (نسخة).

(٢) (ب)، (ز)، (ط): «بِكسره» بدل «بِكسر الفاء». (ص): تحت كلمة «بِكسر الفاء»: «"بِكسره". (نسخة).

(٣) (ص): تحت لفظ «لَهُمَا»: «لِ"الْمَرَّةِ" وَ"النَّوعِ". (ابن أحمد).

(٤) انظر: قوش أطهلي، عناية المبتغي، ق ٨٨ ب، حيث قال:

(على المصدرِ المستعملِ) وَيُفَرَّقُ بالتوصيفِ غالبًا، نحو: «كُتَابَةٌ وَاحِدَةٌ»، و«دَحْرَجَةٌ وَاحِدَةٌ»

في المرة، و«غُرَّةٌ عَجِيبَةٌ» و«إِجَابَةٌ شَرِيفَةٌ» في النوع. وقد يترك بالقرائن غيره.

د- وفي جَمْعِهِمَا من «الثَّلَاثِي المَجْرَد»: يُفْتَحُ عَيْنُهُمَا^(١)، ويجوز [ب١٢] كسرُ العينِ أَيْضًا في بناءِ النَّوعِ^(٢).

هـ- نحو:

نَصْرَةٌ	نَصْرَتَانِ (نَصْرَتَيْنِ)	نَصْرَاتُ

نَصْرَةٌ	نَصْرَتَانِ (نَصْرَتَيْنِ)	نَصْرَاتُ (/نَصْرَاتُ)

[٥ - مُبَالِغَةُ الْمَصْدَرِ]

وَأَمَّا «مُبَالِغَةُ الْمَصْدَرِ»:

أ- فقياس من «الثَّلَاثِي المَجْرَد».

ب- وله وَزْنَانِ:

١- «تَفْعَالٌ» -بفتح التَّاء، وسكونِ الفاء-،

٢- و«فَعِيلَى» -بِتَشْدِيدِ الْعَيْنِ [زه ١٥] وكسره، وكسرِ الفاء-،

نحو: [ط١١ب] «تَنْصَارٍ» و«نَصِيرَى».

ج- ولا يُصَرَّفَانِ.

(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق٨٩أ، حيث قال:

(يُفْتَحُ عَيْنُهُمَا) للفرق بين «الاسم» و«الصفة»، ولم يعكس، لأنها أولى بالسكون، لثقلها باقتضائها الموصوف.

(٢) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق٨٩أ، حيث قال:

(ويجوز كسرُ العينِ أَيْضًا في بناءِ النَّوعِ) إنباعًا للفاء، إلَّا في «المضاعف». وسيجيء في بابه. فافهم.

فصل: في «الأسماء»

[١ ، ٢ - «إِسْمُ الزَّمَانِ» و«إِسْمُ الْمَكَانِ»]

أ-

١- أمّا «إِسْمُ الزَّمَانِ»:

فهو: اسمٌ مشتقٌّ مِنْ «يَفْعُلُ» لزمانٍ وقع فيه الفعلُ.

٢- و«إِسْمُ الْمَكَانِ»:

اسمٌ مشتقٌّ مِنْ «يَفْعُلُ» لمكانٍ وقع فيه الفعلُ.

ب- وصيغتهما [ص ١٠ ب] مُتَّحِدَةٌ:

١- من «الثَّلَاثِيَّ المَجْرَدِ»:

(أ) الذي عَيْنُ مُضَارِعِهِ مَفْتُوحٌ أو مَضْمُومٌ: «مَفْعُلٌ» -بفتح الميم والعين،

وسكونِ الفاء-، ك«المصدر الميمي»:

نحو: «مَنْصَرٍ».

إِلَّا ما شَذَّ،

نحو: «مَسْجِدٍ».

(ب) وإن كان عَيْنُ مُضَارِعِهِ مَكْسُورًا: ف«مَفْعِلٌ» -بكسر العين-،

نحو: «مَضْرِبٍ».

(ج) وَيُصَرِّفُ [ب ١٢ ب] على ثلاثة أَوْجُهٍ، ولا يُجْمَعُ بالواو والثون، ولا بالالف والتاء.

(د) مثاله:

مَضْرِبٌ	مَضْرِبَانِ (مَضْرِبَيْنِ)	مَضَارِبٌ

٢- ومن «غير الثلاثي»:

(أ) على وزن «اسم المفعول»، كـ«المصدر الميمي».

(ب) ويُصَرَّف على ثلاثة أوجهٍ أيضاً، إلاَّ أنَّه لا يُجَمَع إلاَّ بالالف والتاء.

(ج) مثاله:

مُسْتَخْرَجٌ	مُسْتَخْرَجَانِ (مُسْتَخْرَجَيْنِ)	مُسْتَخْرَجَات

(د) فيكونُ صيغةُ «اسم المفعول» و«المصدر الميمي» و«اسم^(١) الزَّمانِ» و«[اسم] المكانِ» من غير الثلاثيِّ واحدةً.

[٣ - «اسمُ الآلة»]

وأمَّا [ط١٢] «اسم الآلة»:

أ- فاسم^(٢) مشتقٌّ مِنْ «يَفْعُلُ» لِلآلَةِ.

ب- ولا يُبْنَى إِلَّا مِنْ «الثلاثيِّ المجرَّد المتعدِّي».

ج- وصيغته:

١- «مِفْعَلٌ»،

٢- و«مِفْعَالٌ»^(٣)،

- بكسر الميم، وسكون الفاء-

٣- نحو:

مِنْصَرٌّ		

^(١) (ص): تحت لفظ: «واسم الزمان والمكان»: «واسمِي». (نسخة). (ط): «والزمان والمكان» بدل «واسم الزمان والمكان».

^(٢) (ب)، (ص)، (ز): «فَاسْمٌ» بدل «فهو: اسم».

^(٣) (ز): «مِفْعَالٌ» بدل «و"مِفْعَالٌ"».

و:

		مِنْصَارٌّ

د- وَيُصَرِّفُ كَتَصْرِيفٍ «اسْمُ الزَّمانِ مِنَ الثُّلاثِيِّ المَجْرَدِ».

[٤ - «اسْمُ الْفِعْلِ»]

وَأَمَّا «اسْمُ الْفِعْلِ»:

أ- فهو: اسمٌ على «فَعَالٍ» [١٦] دالٌّ على مَعْنَى أَمْرِ الْمُخاطَبِ [ب١٣] المَعْلُومِ مع المبالغة.

ب- وَلَا يُبْنَى إِلَّا مِنْ: [ص١١]

١- ثُلَاثِيٍّ،

٢- مُجَرَّدٍ،

٣- مُتَصَرِّفٍ،

٤- تَامٍ،

نحو: «ضَرَابٍ».

ولا يقال مِنْ «يَذَرُ»: «وَذَارٍ» لَعَدَمِ التَّصَرُّفِ،

ولا [مِنْ «كَانَ»]: «كَوَانٍ» لِعَدَمِ التَّمَامِ.

ج- وَلَا يُصَرِّفُ^(١) بِالثَّنِيَّةِ وَالْجَمْعِ وَغَيْرِهِمَا، بَلْ: يَكُونُ عَلَى هَيْئَةٍ وَاحِدَةٍ أَبَدًا.

^(١) (ب)، (ز): «ولا يتصرف» بدل «وَلَا يُصَرِّفُ».

فصل: في الأحكام

المُخْتَصَّة بِبَابِ «الْأَفْتَعَالِ» و«التَّفْعُلِ» و«التَّفَاعُلِ» و«التَّفَعُّلِ»

[أَحْكَامُ «بَابِ "افْتَعَلَ" »]

أَمَّا «افْتَعَلَ»:

[أ- أَحْكَامُ «فَاءِ "افْتَعَلَ" »]

أ- فمتى كان فاءه «صادًا» أو «ضادًا» أو «طاءً» أو «ظاءً»: قُلِبَتْ تَأْوُهُ «طَاءً»،

فَيَدْغَمُ فِيهَا:

١- «وَجُوبًا» فِي نَحْوِ: «اطَّلَبَ»،

٢- و«جَوَازًا» عَلَى الْوَجْهَيْنِ فِي نَحْوِ: «اظْطَلَمَ / اِظْلَمَ»،

٣- وَفِي نَحْوِ: «اضْطَبَّرَ» و«اضْطَرَبَ»:

(أ) الْبَيَانُ أَكْثَرُ،

(ب) وَيَجُوزُ إِدْغَامُ الْفَاءِ فِي الطَّاءِ بَعْدَ قَلْبِهَا فَاءً،

نَحْوِ: «اصْبِرْ» [ط ١٢ب] و«اضْرَبْ».

٢- وَمتى كان فاءه «دالًا» أو «ذالًا» أو «زايًا»^(١): قُلِبَتْ تَأْوُهُ «دالًا»، فَيَدْغَمُ فِيهَا:

(أ) «وَجُوبًا» فِي نَحْوِ: «ادَّمَعَ»،

(ب) و«قَوِيًّا» عَلَى الْوَجْهَيْنِ فِي نَحْوِ: «ادَّكَرَ / اِدْكَرَ»، وَيَجُوزُ [ب ١٣ب]

«ادْدَكَرَ»،

^(١) (ب)، (ص)، (ط): «زاء» بدل «زايًا».

٣- و«ضعيفاً» بقلبها زاءاً^(١) في نحو: «إزَّجَرَ»، وَالْفَصِيحُ: «إزْدَجَرَ».

ج- ومتى كان فاؤه «ثاءً»: تُدْغَمُ^(٢) «وُجُوبًا» على الوجهين،

نحو: «إثَّغَرَ» و«إثَّغَرَ»^(٣).

د- ومتى كان فاؤه «سيناً» أو «شيناً»:

١- فالبيانُ أحسنُ،

نحو: «إسْتَمَعَ» و«إسْتَبَهَ».

٢- وجاء إدغامُ الفاءِ في الثَّاءِ بعد قلبها فاءً،

نحو: «إسْتَمَعَ» و«إسْتَبَهَ».

وهذا حكمُ «فاءِ [ص ١١ب] افْتَعَلَ».

[ب- أَحْكَامُ «عَيْنِ "افْتَعَلَ"]

وَأَمَّا حُكْمُ «عَيْنِهِ»:

أ- فمتى كانت حرفاً من حُرُوفِ «تَدْدُزٍ سَشْصِضِطَّطٍ»:

١- ف«الإظهار» أكثرُ،

٢- ويجوز لك «الإدغام» [١٧ب: (أ) قلب تائه إلى هذه الحروف، (ب)

وتحريك فائه: بالفتح، أو الكسر^(٤)، (ج) وحذف الهمزة،

^(١) (ب)، (ص)، (ط): «زاءاً» بدل «زائياً».

^(٢) (ب)، (ط): «يدغم» بدل «تدغم».

^(٣) (ص): «نحو: "اثَّغَرَ" و"اثَّغَرَ"» بدل «نحو: "انَّغَرَ" و"انَّغَرَ"».

^(٤) (ط): «والكسر» بدل «أو الكسر».

نحو: «قَتَلَ / قَتَلَ - يَقْتُلُ / يَقْتُلُ - قَتَلًا / قَتَلًا مُقْتَلًا / مُقْتَلًا مُقْتَلًا»،

ويجوز ضمُّ الفاء^(١) في «[اسم] الفاعل» للإتباع.

وَقَسَّ عليه نحو: «يَنْتَرُ / يَنْتَرُ» و«يَبْدُلُ / يَبْدُلُ» و«يَعْدُرُ / يَعْدُرُ» و«يَنْزَعُ / يَنْزَعُ» و«يَبْسُمُ / يَبْسُمُ» و«يَنْشُرُ / يَنْشُرُ» و«يَخْصِمُ / يَخْصِمُ» و«يَنْضِلُ / يَنْضِلُ» و«يَلْطِمُ / يَلْطِمُ» و«يَنْظُرُ / يَنْظُرُ».

[أَحْكَامُ «بَابِ تَفَعَّلَ» و«بَابِ تَفَاعَلَ» و«بَابِ تَفَعَّلَ» و«مُلْحَقَاتِ

«تَفَعَّلَ»]

وَأَمَّا «تَفَعَّلَ» و«تَفَاعَلَ»: [ط ١٣]

أ- فمتى كان فاؤهما من حروف^(٢) «تَشْدُذُ سَشْضِطْطِ»: [ب ١٤] يجوز قلبُ تائهما إلى هذه الحروف، وإدغامها فيها مع اجتلابِ الهمزة المكسورة في الابتداء دون الدَّرَجِ،

نحو: «اتَّرَسَ»، و«اتَّاقَلَ»، و«ادَّتَرَ»، و«ادَّكَرَ»، و«ازَّاجَرَ»، و«اسَّمَعَ»، و«اشَّقَّقَ»^(٣)، و«اصَّدَقَ»، و«اضَّرَعَ»، و«اطَّهَّرَ»، و«اظَّاهَرَ».

ب- ومتى اجْتَمَعَ تاءان في أوَّل المضارع المعلوم من هذين البابين و«بابِ التَّفَعُّلِ» و«مُلْحَقَاتِهِ»: يجوز:

١- إثباتُهما،

٢- وحذفُ الثانية،

^(١) (ط): «ويجوز لك ضم الفاء» بدل «ويجوز ضم الفاء».

^(٢) (ز)، (ط): «فمتى كان فاؤهما حرفًا من حروف» بدل «فمتى كان فاؤهما من حروف». (ص): تحت كلمة «فاؤهما» زيادة «حرفًا». (نسخة).

^(٣) (ب): «و» «اشَّقَّقَ» بدل «و» «اشَّقَّقَ».

نحو قوله تعالى:

﴿نَارًا تَلَطَّى﴾^(١) [سورة الليل: ١٤/٩٢]،

و﴿فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى﴾^(٢) [سورة عبس: ٦/٨٠]،

و﴿تَنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ﴾^(٣) [سورة القدر: ٤/٩٧].

^(١) تمام الآيات: ﴿فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَطَّى﴾ (١٤) لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى (١٥) الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى (١٦) وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى (١٧) الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى (١٨) ﴿[سورة الليل: ١٤/٩٢-١٨].

^(٢) (ز): «فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى» بدل «وَفَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى».

تمام الآيات: ﴿عَبَسَ وَتَوَلَّى﴾ (١) أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى (٢) وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهٗ يَزَكَّى (٣) أَوْ يَذْكُرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى (٤) أَمَّا مَنْ اسْتَعْجَلَ (٥) فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى (٦) وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزَكَّى (٧) وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَى (٨) وَهُوَ يَخْشَى (٩) فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّى (١٠) كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ (١١) فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ (١٢) ﴿[سورة عبس: ١٢/٨٠-١٢].

^(٣) تمام السورة: ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ (١) وَمَا أَذْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ (٢) لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ (٣) تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ (٤) سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ (٥)﴾ [سورة القدر: ٤/٩٧].

[الباب الثَّاني : في «المَهْمُوزِ»]

الباب الثاني: في «المهموز» [ص ١٢]

وهو: ما كان أحد أصوله همزة.

أ- فإن كانت فاء: يسمّى ^(١) «مهموز الفاء»،

نحو: «أخذ».

ب- وإن كانت عيناً: يسمّى ^(٢) «مهموز العين»،

نحو: «سأل».

ج- وإن كانت لاماً: يسمّى ^(٣) «مهموز اللام»،

نحو: «قرأ».

[أحكام الهمزة]

أ- ولا تخفف ^(٤) الهمزة إذا ^(٥) كانت مُبتدأً بها.

ب- وإذا لم تكن ^(٦) مُبتدأً بها: ف: ١- إمّا [ب ١٤] واحدة، ٢- أو اثنتان ^(٧).

(١) (ب): «تسمى» بدل «يسمى».

(٢) (ب): «تسمى» بدل «يسمى».

(٣) (ب): «تسمى» بدل «يسمى».

(٤) (ب)، (ط): «ولا يخفف»؛ (ص): «ولا يخفف/ولا تخفف» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «ولا تخفف».

(٥) (ص): تحت لفظ «إذا كانت»: «إن». (نسخة).

(٦) (ب): «وإذا لم يكن»؛ (ص): «وإن لم تكن» بدل «وإذا لم تكن»؛ (ص): فوق لفظ «وإن لم تكن»: «وإذا لم». (نسخة).

(٧) (ب): «فإما واحدة أو اثنتين»؛ (ط): «فإما واحدة أو اثنتين» بدل «فإما واحدة أو اثنتان». (ص): تحت لفظ «اثنتان»: «اثنتين». (نسخة).

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٩٥ ب، حيث قال:

(وإذا لم تكن مبتدأً بها ف) صفتها، أو فمن صفتها: (إما أن) أو فإما ذات أن (تكون واحدة أو

اثنتين) في كلمة على الانفصال الحقيقي. وليس في أكثر النسخ: «أن تكون»، ف«واحدة»:

منصوب بتقديره، ولا يجوز رفعه لنصب «أو اثنتين».

١ - فالأوْلَى: (أ) إمَّا ساكنة، (ب) أو متحرّكة. [ط١٣ب]

(أ) ف«الساكنة»: يجوز [١٨ز] قلبُها بجنس حركة ما قبلها:

(١) فَإِنْ كَانَتْ فَتْحَةً: قُلِبَتْ أَلِفًا،

نحو: «يَاخُذُ».

(٢) وَإِنْ^(١) كَانَتْ ضَمَّةً: قُلِبَتْ وَاوًا،

نحو: «يُؤْمِنُ».

(٣) وَإِنْ كَانَتْ كَسْرَةً: قُلِبَتْ يَاءً،

نحو: «مِيخَذُ».

(ب) و«المتحرّكة»: لَا تَخْلُو: (١) إمَّا أَنْ يَكُونَ مَا قَبْلَهَا سَاكِنًا، (٢) أو متحرّكًا.

(١) فَإِنْ كَانَ سَاكِنًا: فَذ: - إمَّا أَنْ يَكُونَ حَرْفًا صَحِيحًا، - أو حَرْفَ عِلَّةٍ.

- فَإِنْ كَانَ حَرْفًا صَحِيحًا: يَجُوزُ نَقْلُ حَرَكَةِ الْهَمْزَةِ إِلَى مَا قَبْلَهَا، ثُمَّ حَذْفُهَا،

نحو:

«يَسْأَلُ»، أَصْلُهُ: «يَسْأَلُ».

و«سَلُ»، أَصْلُهُ: «إِسْأَلُ»، نُقِلَتْ حَرَكَةُ الْهَمْزَةِ إِلَى السِّينِ [«إِسْأَلُ»]، فَحُذِفَتْ

لِاجْتِمَاعِ السَّاكِنَيْنِ [«إِسْلُ»]، ثُمَّ اسْتُغْنِيَ عَنْ هَمْزَةِ الْوَصْلِ فَصَارَ «سَلُ».

ووجب هذا التّخفيفُ في «يَرَى»، و«أَرَى - يُرَى»، لِكَثْرَةِ الْإِسْتِعْمَالِ، [ص١٢ب]

وَاجْتِمَاعِ الْهَمْزَةِ مَعَ حَرْفِ الْعِلَّةِ فِي الْفِعْلِ الثَّقِيلِ. [ب١٥أ]

^(١) (ط): «فَإِنْ» بدل «وَإِنْ».

- وإن كان حرف علة، ف: إمّا أن يكون^(١) ألفاً، أو غيرها.

فإن كانت ألفاً: فيجوز أن تُجَعَلَ «بينَ بينَ» المشهور - وهو: أن تُجَعَلَ بينَ الهمزة، وبين حرف علة من جنس حركتها-، [ط؛ ١١] نحو: «سائلٌ».

وإن كانت غيرها: ف: إمّا أن تكون أصلية، أو زائدة للإلحاق، أو لغيره.

والأوليان: كالحرف الصحيح،

نحو: «شيء» و«سوء» و«جِيل» و«جَوْبَة»^(٢).

والثالثة^(٣): يجوز فيها قلبها بمثل ما قبلها مع الإدغام^(٤)،

ك«خَطِيئة» و«مَقْرُوءة»^(٥).

(٢) وإن كان ما قبل الهمزة المتحركة متحرّكاً: فذاك تسعُ صُور^(٦):

(١) (ز)، (ط): «أن تكون»؛ (ص): «أن يكون/تكون» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان - بدل «أن يكون».

(٢) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٩٧، حيث قال:

(نحو: «شيء») على «فَع» بالياء الأصلية، أصله: «شيءٌ» على «فَعَلٍ»، و«سوء» على «فَع» بالواو الأصلية، أصله: «سوءٌ» على «فَعَلٍ»، و«جِيل» بياء زائدة للإلحاق ب«جَعْفَرٌ»، أصله: «جَيْئَالٌ»، و«جَوْبَة» بواو زائدة للإلحاق به أيضاً، أصله «جَوْبَة»، فأُعِلَّ ك«يَسْأَلُ».

(٣) انظر: حسين بن فرهاد الأسكوبي، العناية في شرح الكفاية، ص ٧٩ (Ramazan Demir, Üsküplü Hüseyin), b. Ferhad ve el-İnaye fi Şerhi'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2002، حيث قال:

(والثالثة) وهي حرف العلة الزائدة لغير الإلحاق.

(٤) (ب): «الادغام» بدل «الإدغام».

(٥) انظر: الأسكوبي، العناية، ص ٨٠، حيث قال:

ك«خَطِيئة» أصلها: «خَطِيئةٌ»، وباءها زائدة للفاعلية، و«مَقْرُوءة» أصلها: «مَقْرُوءَةٌ»، وواوها زائدة للمفعولية.

(٦) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ٩٧، حيث قال:

فهذه الجملة مُعْتَرِضة بالفاء، ويؤيده ما في نسخة من الواو.

- مفتوحة قبلها الثلاث، [١٩]

- ومكسورة كذلك،

- ومضمومة كذلك،

نحو:

«سَأَلَ»، «مِائَةٍ»، «مُؤَجَّلٍ»،

«سَيِّمٍ»، «مُسْتَهْزِئِينَ»، «سُئِلَ»^(١)،

«رُؤُوفٍ»، «مُسْتَهْزِؤُونَ»، «رُؤُوسٍ»^(٢).

ففي هذه الصُّورِ يجوزُ: [ب ه ا] التَّخْفِيفُ، والتَّحْقِيقُ.

فتخفيفُ:

نحو «مُؤَجَّلٍ»: قلبُها وَاوًا،

ونحو «مِائَةٍ»: قلبُها^(٣) ياءً،

ونحو «مُسْتَهْزِؤُونَ» و«سُئِلَ»: «بَيْنَ بَيْنَ الْمَشْهُورِ»، وقيل: «بَيْنَ بَيْنَ الْبَعِيدِ»

- وهو: أن تُجْعَلَ^(٤) بين الهمزة، وحرفِ علةٍ من جنسِ حركةٍ ما قبلها-، [ص ١٣]

وتخفيفُ الباقي: «بَيْنَ بَيْنَ الْمَشْهُورِ».

٢- وأما الهمزتان:

(أ) فَإِنْ كَانَتِ الثَّانِيَةُ سَاكِنَةً: وَجِبَ قَلْبُهَا إِلَى جَنْسِ حَرَكَةِ مَا قَبْلَهَا،

(١) (ط): «وَسُئِلَ» بدل «سُئِلَ».

(٢) (ز): «رُؤُوسٍ»، «مُسْتَهْزِؤُونَ» بدل «مُسْتَهْزِؤُونَ»، «رُؤُوسٍ».

(٣) (ز)، (ص)، (ط): بدون «قلبها».

(٤) (ب): «أَنْ يُجْعَلَ» بدل «أَنْ تُجْعَلَ».

نحو: «آَمَنَ» و«إِيْمَانٍ» و«أُوْمِنَ».

وإن كانت الأولى همزة وصل: تسقط في الدَّرج، [ط١٤ب] وتعود الثانية.

ولك أن تقلبها إلى جنس حركة ما قبلها،

نحو: «وَأُذِنَ/» و«أَيَذَنُ»^(١) و«يَا زَيْدُ أُذِنُ/» و«يَا أَبِي أُذِنُ/» يا أبي ايذَنُ»^(٢).

والتَّرمُّوا الحذف في «خُذْ» و«كُلْ»، للكثرة^(٣).

وقالوا: «مُرْ»، وهو أفصحُ مِنْ «أومُرْ»، وأما «وأُمُرْ»: فهو أفصحُ^(٤) من «ومُرْ».

(ب) وإن تحركتا: وجب قلبُ الثانية:

(١) ياء: إن انكسر ما قبلها، أو انكسرت^(٥)، [ب١٦أ]

^(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق٩٩ب، حيث قال:

(نحو: «وَأُذِنَ» أمراً من «الإذن» مع واو العطف بقلبها ألفاً لفتح ما قبلها حالاً، وهو الواو.

وأكثر النسخ: بلا واو، فما قبلها حيثند واو «نحو» المنصوب بمضمر، وإعراب «النحو» معلوم.

^(٢) (ب): «نحو: "وائذن" و"يا زيد ائذن" و"يا أبي ائذن" بدل «نحو: "وَأُذِنُ/» و«يَا زَيْدُ أُذِنُ/» و«يَا أَبِي أُذِنُ/» و«يَا أَبِي ايذَنُ/».

انظر: التفتازاني، شرح تصريف العزّي، جدة: دار المنهاج، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م، ص١٥٨-١٥٩، حيث قال:

(تقول: «يَا زَيْدُ ائِجَلْ» تلفظ بالواو) لزوال الكسرة لسقوط الهمزة في الدرج. (وتكتب بالياء)

لأنَّ الأصل في كلِّ كلمةٍ أنْ تُكْتَبَ بصورةٍ لفظها بتقدير الابتداء بها والوقف عليها، فالابتداء

فيه بالياء، نحو: «ائجل»، فتكتب بالياء، فلو كُتِبَتْ في الكتب التَّعليميَّة بالواو: فلا بأس به، فإنه

لتوضيحه وتفهمه للمستفيدين.

^(٣) (ب): «في "كُلْ" و"خُذْ" للكثرة» بدل «في "خُذْ" و"كُلْ" للكثرة». (ص): فوق كلمة «للكثرة»: «للكثرة الاستعمال». (نسخة).

^(٤) (ط): «فأفصح» بدل «فهو أفصح». (ص): تحت لفظ «فهو أفصح»: «فأفصح». (نسخة).

^(٥) انظر: الأسكوبي، العناية، ص٨٦، حيث قال:

(أو انكسرت) أي: «الهمزة الثانية».

نحو: «جاء» و«أَيِّمَّة»^(١).

(٢) وَاوَا: في غيرهما،

نحو: «أَوَيْدِم»، و«أَوَادِم»^(٢).

(١) (ز): «أَيِّمَّة» بدل «أَيِّمَّة».

انظر: محمد الصويحجي، كشف العناية في شرح الكفاية، ص ٨٢-٨٣، (Abdullah Bilin, Sobucalı) Mehmed Efendi'nin Keşfü'l-İnaye fi Mesâilî'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki (Edisyon Kritik), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2009 حيث قال:

(نحو: «جاء») أصله: «جاءِي»، قلبت الياء همزة، كما في كل اسم فاعلٍ من الأجوف [«جاءِي»]، فاجتمع همزتان، فقلبت الثانية ياء [«جاءِي»]، فأعلل إعلال «قَاضٍ»، فوزنه «فَاعٍ» عند سيبويه، وعند الخليل: لا تُقلَّب الياء همزة، بل تُقلَّب الياء إلى موضع الهمزة [«جاءِي»]، فتُعلل إعلال «قَاضٍ»، فوزنه «فَالٍ» عنده. والدلائل من الطرفين، وترجيح مذهب سيبويه: في «المطولات». و«أَيِّمَّة» أصله: «أَيِّمَّة»، جمع «إِمَامٍ»، فنُقلت كسرة الميم الأولى إلى الهمزة الثانية، لأجل الإدغام [«أَيِّمَّة»]، فصارت الأولى مفتوحة، والثانية مكسورة، فقلبت الثانية ياءً لانكسارها [«أَيِّمَّة»]. هذه عند البصريين. وعند الكوفيين: لا تُقلَّب الثانية، وقُرئ عندهم: ﴿أَيِّمَّةُ الْكُفْرِ﴾ [سورة التوبة: ١٢/٩] بهمزتين.

(٢) انظر: الأسكوبي، العناية، ص ٨٧، حيث قال:

(نحو: «أَوَيْدِم») في تصغير «آدم»، أصله: «أَوَيْدِم» قلبت الهمزة الثانية واوا لضم ما قبلها، و«أَوَادِم» في جمع «آدم»، أصله: «أَوَادِم»، قلبت الثانية واوا حملاً للمكبر على المُصغَر، فوزنه: «أَفَاعِل».

[الباب الثالث: في «المُضَاعَف»]

الباب الثالث: في «المضاعف»

وهو: ما كان عينه ولاؤه من جنس واحد.

ولا يجيء في الثلاثي إلا من ثلاثة [٢٠] أبواب، تسمى ^(١) «دعائم الأبواب» - أعني: ما خالف حركة عين ماضيه حركة عين مضارعه -.

ويجتمع مع «مهموز الفاء»،

نحو: «أم» ^(٢).

[أقسام الإدغام]

وهو على ثلاثة أقسام: أ- قسم يجب فيه الإدغام، ب- وقسم يجوز، ج- وقسم يمتنع.

و«الإدغام» ^(٣): إسكان الأول، وإدراجه في الثاني. [ص ١٣ ب]

أ- القسم الأول: نوعان؛

١- النوع الأول: ما سكن فيه أول المثليين بلا فصل،

نحو:

«مد» - مصدرًا -،

و«مدّة»، و«مدّة»، وكذا تشيتهما وجمعهما. [طه ١٥ أ]

^(١) (ب): «يُسَمَّى/تُسَمَّى» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان -؛ (ص)، (ط): «يُسَمَّى» بدل «تُسَمَّى».

^(٢) انظر: محمد الصّويّجّهوي، كشف العناية، ص ٨٤، حيث قال:

ويجتمع أيضا مع «المثال»، كما يجيء، نحو: «وَدَّ».

^(٣) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٠٠ ب، حيث قال:

ثم إنه: أ- «إِفْعَالٌ» في استعمال الكوفية، وهو الأخفُّ الأشهر، ب- و«افْتِعَالٌ» في البصرية، فهو في عرفهم جميعًا.

ولا يجوز تحريك العين في جمعهما للثقل.

٢- والنوع الثاني: ما تحرك فيه المثان من غير فصلٍ، ولا يكون الأولى «مُدْغَمًا فيها»، إذ لو كانت «مُدْغَمًا فيها»: يمتنع الإدغام،

نحو: [ب١٦ب] «مَدَدَ»، و«تَمَدَّدَ»، وسائر تصاريْفهما.

وهذا النوع لا يخلو: (أ) إمّا أن يسكن فيه ما قبل أول المثليْن، (ب) أو يتحرك.

(أ) والساكن: (١) إمّا حرف علة، (٢) أو حرف صحيح^(١).

(١) فإن كان^(٢) حرف علة: تُحذف^(٣) حركة أول المثليْن، فيُدْغَمُ وإن لزم اجتماع الساكتين، -لأنّه «على حدّه»، وهو جائز، وهو: أن يكون الأول حرف لين والثاني مُدْغَمًا^(٤)، -

نحو:

«مَادٍ» - اسم فاعل^(٥)، -

و«مَمَادٍ» و«مُتَمَادٍ» - اسم فاعل أو اسم مفعول^(٦)، فاللفظ مُتَّحِدٌ، والتقدير

^(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٠٢، حيث قال:

(أو حرف صحيح) بالوصف والإضافة.

^(٢) (ز)، (ط): «وإن كان» بدل «فإن كان».

^(٣) (ب)، (ص)، (ط): «يُحذف» بدل «تُحذف».

^(٤) (ص): «مدغم» بدل «مدغمًا». وتحت كلمة «مدغم»: «مدغمًا». (نسخة).

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٠٢، حيث قال:

(والثاني) منهما، أو الأول الذي هو الواحد (مدغم) جملة حالية.

انظر: الأسكوبي، العناية، ص ٩٠، حيث قال:

وفي بعض النسخ: «مدغمًا فيه»، وهو غير صحيح إلا أن يُرتكَب «الإضمار بلا ذكر المرجع»،

فحيث يكون وجه الكلام هكذا: «والثاني مدغمًا في ثاني المثليْن».

^(٥) (ب): «اسم الفاعل» بدل «اسم فاعل».

^(٦) (ب)، (ز): «واسم المفعول» بدل «أو اسم مفعول».

مُخْتَلَفٌ - إلى آخرِ تصرّيفها^(١)، [ز١٢]

ونحو:

«مَادٌّ» و«مُودٌّ»، و«تَمَادٌّ» و«تُمُودٌّ» إلى جمع المؤنث الغائبة^(٢)،

وكذا مُضَارِعُهَا^(٣) سَوَى ما اتَّصَلَ به نونُ جمعِ المؤنثِ،

وكذا ما اتَّصَلَ به أَلِفُ الضَّمِيرِ أو واؤه [ص؛ ١١] أو ياءُه من «الأمر» و«النهْي».

ونحو «إِحْمَارٌ» - وإن لم يكن «مُضَاعَفًا» -: مثل [طه ١ب] «تَمَادٌّ» في باب

الإدغام بلا فرق. [ب ١٧]

(٢) وإن كان السَّاكُنُ حرفًا صحيحًا: نُقِلَ حركةُ أوَّلِ المِثْلَيْنِ إليه - لئلا يُلْزَمَ

«التِّقَاءُ السَّاكِنِينَ عَلَى غَيْرِ حِدَّةٍ» -، فَيُدْغَمُ،

نحو:

«يُمُدُّ»، «مَمَدِّ»، «مِمَدِّ»^(٤)،

و«أَمَدِّ»، «يُمِدُّ»، «مُمِدِّ»، «مَمَدِّ»،

و«اسْتَمَدَّ»، «يَسْتَمِدُّ»، «مُسْتَمِدِّ»، «مُسْتَمَدِّ».

وكذا: حكمُ نحوِ «إِقْشَعَرَّ»^(٥) و«إِطْمَأَنَّ» بلا فرق، وإن لم يكونا «مُضَاعَفَيْنِ».

(ب) والذي يَتَحَرَّكُ فيه ما قَبْلَ أوَّلِ المِثْلَيْنِ: يُحْذَفُ فيه حركةُ أوَّلِ المِثْلَيْنِ،

فَيُدْغَمُ،

^(١) (ز)، (ط): «تَصَارِيفُهَا» بدل «تَصْرِيفُهَا». (ص): تحت كلمة «تَصْرِيفُهَا»: «تَصَارِيفُهَا». (نسخة).

^(٢) (ز): «إِلَى جَمْعِ الْمُؤنَّثِ» بدل «إِلَى جَمْعِ الْمُؤنَّثِ الْغَائِبَةِ».

^(٣) (ز): «مُضَارِعُهَا» بدل «مُضَارِعُهَا».

^(٤) (ب): «و"مِمَدِّ"» بدل «مِمَدِّ».

^(٥) (ط): «وكذا: حكم "اقشعر"» بدل «وكذا: حكم نحو "اقشعر"».

نحو:

«مَدَّ»،

و«انْقَدَّ»، «يَنْقَدُّ»، «مُنْقَدِّ»،

و«اعْتَدَّ»، «يَعْتَدُّ»، «مُعْتَدِّ»، -فيتحد فيهما لفظ «الفاعل» و«المفعول» أيضًا، ويختلف التقدير-.

وكذا: حكم نحو «إِخْمَرَّ»^(١) «يُخْمَرُّ»^(٢) بلا فرق، وإن لم يكن مضاعفًا.

ب- والقسم الثاني^(٣) -أعني: ما يجوز فيه الإدغام-: ما سَكَنَ الثاني فيه بِعَارِضٍ.

وذلك: الفعلُ الْمُضَاعَفُ^(٤) الذي دخل عليه جازمٌ غيرُ التثنية، [ز٢٢] والجمع، والواحدةِ المخاطبةِ،

نحو: «لَمْ يَمْدَّ [لَمْ يَمْدَّ/لَمْ يَمْدُّ]»، أصله: «لَمْ يَمْدُدْ»، نُقِلَ [ب١٧ب] حركةُ الدَّالِ الأولى إلى الميم، فالتَقَى ساكنان [لَمْ يَمْدُدْ]، فحَرَكَ^(٥) الثانيةُ: ١- إِمَّا بِالْفَتْحِ [لَمْ يَمْدُدْ] لِحَفَّتِهِ، [ط١٦ط] ٢- أو بِالْكَسْرِ [لَمْ يَمْدُدْ] لَأَنَّهُ أَصْلٌ فِي تَحْرِيكِ السَّاكِنِ، [ص١٤ب] ٣- أو بِالضَّمِّ [لَمْ يَمْدُدْ] لِإِتْبَاعِ عَيْنِهِ^(٦)، فَأُدْغِمَ الْأُولَى فِي الثَّانِيَةِ، وصار^(٧): «لَمْ يَمْدَّ [لَمْ يَمْدَّ/لَمْ يَمْدُّ]» -

(١) (ط): «وكذا: حكم "إِخْمَرَّ" بدل «وكذا: حكم نحو "إِخْمَرَّ"».

(٢) (ص): تحت كلمة «يُخْمَرُّ»: «مُخْمَرٌّ». (نسخة).

(٣) (ط): «القسم الثاني» بدل «والقسم الثاني».

(٤) (ب): «الفعل المضارع المضاعف»؛ (ط): «الفعل المضارع» بدل «الفعل المضاعف»؛ (ص): تحت كلمة «المضاعف»: «المضارع». (نسخة).

(٥) (ب): «فحركات» بدل «فحرك».

(٦) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٠٤ أ، حيث قال:

(لِإِتْبَاعِ عَيْنِهِ) وهذا من «الإفعال»، وهو الأنسب والأظهر، مضافٌ إلى مفعوله، ويجوزُ من «الافتعال» إلا أنه لا يخلو عن الاعتلال.

(٧) (ز)، (ط): «فصار» بدل «وصار».

بِحَرَكَاتِ الدَّالِ^(١) -، ويجوزُ «لَمْ يَمْدُدْ» بِالْإِظْهَارِ^(٢).

وقس عليه:

«لَمْ تَمُدَّ»،

و«لَمْ أَمُدَّ»،

و«لَمْ نَمُدَّ»،

و«لَا يَمُدُّ»^(٣) -نَهْيًا-.

وإن لم يكن عينه مضمومًا: لم يَجُزْ تحريكُ «الْمُدْغَمِ فِيهِ» بِالضَّمِّ، بل: بِالْفَتْحِ
والكسر^(٤) فقط،

نحو:

«لَمْ يَفِرَّ / لَمْ يَفِرَّ / لَمْ يَفِرَّ»

و«لَمْ يَعِضَّ / لَمْ يَعِضَّ / لَمْ يَعِضَّ»

و«لَمْ يُعِدَّ / لَمْ يُعِدَّ / لَمْ يُعِدَّ»

و«لَمْ يَنْقَدَّ / لَمْ يَنْقَدَّ / لَمْ يَنْقَدَّ»

و«لَمْ يَعْتَدَّ / لَمْ يَعْتَدَّ / لَمْ يَعْتَدَّ»

^(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٠٤، حيث قال:

«لَمْ يَمُدَّ / لَمْ يَمُدَّ / لَمْ يَمُدَّ» -بِحَرَكَاتِ الدَّالِ- الثانية الثلاث على البدل، وهذا لغة بني تميم.

^(٢) (ب): «بإظهار» بدل «بالإظهار».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٠٤، حيث قال:

«ويجوزُ «لَمْ يَمْدُدْ» بِالْإِظْهَارِ للمثلين نظرًا على ظاهر كون الثانية مع وجود الخفة به، وهذا

لغة أهل الحجاز.

^(٣) (ز): «و"لَا يَمُدُّ تَمُدُّ" -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «و"لَا يَمُدُّ"».

^(٤) (ب)، (ز): «أو الكسر» بدل «والكسر».

و«لَمْ يَسْتَمِدَّ / لَمْ يَسْتَمِدَّ لَمْ يَسْتَمِدَّ».

وهكذا: حكم نحو:

«لَمْ يَحْمَرَّ»^(١)

و«لَمْ يَحْمَارَّ»

و«لَمْ يَقْشَعِرَّ»

و«لَمْ يَطْمَأَنَّ»

أعني: يجوزُ فيهنَّ^(٢): أ- الإدغام مع: ١- فتح اللّام، ٢- وكسره، ب- والإظهار.

ومن هذا القسم: المفردُ المذكورُ من «الأمر المخاطبِ المعلوم»:

١- فإن كان عينُ مُضَارِعِهِ مضمومًا: جاز فيه: (أ) الإظهار، (ب) والإدغام مع الحركات [ب١٨] الثلاث،

نحو: «مُدَّ»، أصله: «أُمْدُدْ»، نُقِلَ حركةُ الدّال الأولى إلى الميم، فاجتمع ساكنان

[«أُمْدُدْ»]، فحَرِّكَ الثاني^(٣) بِأَخْذِ الحركاتِ^(٤) [«أُمْدُدْ»/«أُمْدُدْ»/«أُمْدُدْ»] - كما

مرّ-، وأُدْغِمَ الأوّلُ^(٥) فيه [«أُمْدُ»/«أُمْدُ»/«أُمْدُ»]، واستُغْنِيَ عن همزة الوصل،

فصار: «مُدَّ» [«مُدْ»/«مُدْ»] - بالحركات [ز٢٣] الثلاث-، ويجوزُ «أُمْدُدْ».

٢- وإن لم يكن عينُ مُضَارِعِهِ مضمومًا: [ط١٦ب] لم يَجُزْ فيه الضَّمُّ،

(١) (ط): «وهكذا: حكم "لَمْ يَحْمَرَّ" بدل «وهكذا: حكم نحو: "لَمْ يَحْمَرَّ"».

(٢) (ز): «يجوز فيه» بدل «يجوز فيهنَّ».

(٣) (ز): «الثانية» بدل «الثاني».

(٤) (ص): تحت كلمة «الحركات»: «"الثلاث"» (نسخة).

(٥) (ص): تحت كلمة «الأول»: «"الأولى"» (نسخة).

نحو:

«فِرَّ» / «فِرَّ» / «إِفِرَّ»،

و«عَضَّ» / «عَضَّ» / «إِعَضَّ»،

و«أَعَدَّ» / «أَعَدَّ» / «أَعَدَّ»،

و«انْقَدَّ» / «انْقَدَّ» / «انْقَدَّ»،

و«اِعْتَدَّ» / «اِعْتَدَّ» / «اِعْتَدَّ»،

و«اِسْتَمَدَّ» / «اِسْتَمَدَّ» / «اِسْتَمَدَّ».

وهكذا: حكم نحو «احْمَرَّ»، و«احْمَارَّ» و«اقْشَعَرَّ»، و«اطْمَأَنَّ» - أوامر -
[صره ١] يجوز فيهنَّ (أ) الإظهار، (ب) والإدغام مع: (١) فتح اللام، (٢) وكسره، ولا
يجوزُ الضمُّ.

ج- والقسم الثالث^(١) - أعني: ما امتنع فيه الإدغام - ما سَكَنَ فيه الثاني بسببِ
اتِّصَالِ الضَّمِيرِ - أعني: التَّاء المتحرِّكة، ونون جمع المؤنَّث، ونون المتكلم مع الغير -

نحو:

«مَدَدْتُ» / «مَدَدْتُ» / «مَدَدْتُ»، و«مَدَدْتُما»^(٢)، و«مَدَدْتُمَ»، و«مَدَدْتُنَّ»،

و«مَدَدْنًا»، و«مَدَدْنًا»،

و«يَمْدُدْنًا»، و«تَمْدُدْنًا»،

و«أَمْدُدْنًا» / «أَمْدُدْنًا»، و«أَمْدَدْتُ» / «أَمْدَدْتُ» / «أَمْدَدْتُ»،

و«اِعْتَدَدْتُ» / «اِعْتَدَدْتُ» / «اِعْتَدَدْتُ»،

^(١) (ط): «القسم الثالث» بدل «والقسم الثالث».

^(٢) (ب)، (ص)، (ط): بدون «مَدَدْتُما». (ص): تحت كلمة «مَدَدْتُ»: «و"مَدَدْتُما". (نسخة).

و«اِسْتَمْدَدْتُ» [«اِسْتَمْدَدْتُ»/«اِسْتَمْدَدْتُ»]. [ب ١٨]

وهكذا: حكم نحو «اِحْمَرَزْتُ»^(١)، و«يَحْمِرُنْ»، و«اِحْمَارَزْتُ»، و«اِقْشَعِرَزْتُ»، و«يَقْشَعِرُنْ».

وكذا: إن فصل بين المثلين بحرفٍ: يمتنع الإدغامُ،

نحو: «مَمْدُودٍ»، و«إِمْدَادٍ»، و«تَمْدِيدٍ»، و«فِرَارٍ»، و«اِسْتِمْدَادٍ»^(٢).

^(١) (ط): «وهكذا: حكم "اِحْمَرَزْتُ" بدل «وهكذا: حكم نحو "اِحْمَرَزْتُ"».

^(٢) (ز): «و"اِسْتِمْرَارٍ" بدل «و"اِسْتِمْدَادٍ"».

[الباب الرَّابِع: في «الْمِثَالِ»]

الباب الرابع: في «المثال»

أ- وهو: ما كان فاؤه وحده حرف علة،

نحو: «وَعَدَ»، و«يَسِرَّ».

ب- واعلم أنَّ:

١- «حروف العلة»: الواو والياء والألف، ساكنة كانت أو متحركة. [ز٤٢]

٢- و«حروف [ط١٧] اللين»: هذه الثلاثة^(١) ساكنة.

٣- و«حروف المد»: هذه الثلاثة^(٢) ساكنة مجانسة^(٣) حركة ما قبلها لها.

والألف لا تكون^(٤) أصلاً في الفعل والاسم المتمكّن، بل: تكون^(٥): (أ) إمّا زائدة^(٦)، كالف «نَاصِرٍ/[نَاصِرٍ]»^(٧)، (ب) أو منقلبة [صره١ب] من حرف، كالف «رَاسٍ [رَاسٍ]»^(٨).

ج- وإنّما سُمّي «مثالاً» لمُماثلته الصّحيح^(٩) في تحمّل الحركات،

(١) (ز): «هذه الثلاث» بدل «هذه الثلاثة».

(٢) (ز): «هذه الثلاث» بدل «هذه الثلاثة».

(٣) (ب)، (ص)، (ط): «مجانساً» بدل «مجانسة».

(٤) (ب)، (ص)، (ط): «لا يكون» بدل «لا تكون».

(٥) (ب): «بل: يكون»؛ (ص): «بل: يكون/تكون» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان - بدل «بل: تكون».

(٦) (ب): «زائداً» بدل «زائدة».

(٧) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق١٠٦ أ، حيث قال:

(كالف «نَاصِرٍ/[نَاصِرٍ]» ماضياً أو اسم فاعل.

(٨) انظر: محمد بن مصطفى الطأوشكاري، بضاعة المكتفي في كفاية المبتدي، مكتبة السليمانية، قسم لالهلي،

برقم ٣٠٩٦، ق٦٩ ب، حيث قال:

(كالف «رَاسٍ [رَاسٍ]» إما: أ- «مَاضٍ»، أصله: «رَؤُس»، فألفه من الواو، ب- أو «اسم»،

أصله: «رَأْس»، فألفه من الهمزة.

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق١٠٦ أ، حيث قال:

(كالف «رَاسٍ» مهموز الأصل اسماً أو مصدرًا.

(٩) (ط): «للمماثلة الصحيح» بدل «للمماثلته الصحيح».

نحو:

		وَعَدَ

و:

		وُعِدَ

إلى آخرهما.

وكذا:

		يُسَّرَ

د- ثمَّ إنَّ المثال يجيء من أبواب الثلاثي [ب١٩] كُلِّهَا إِلَّا البابَ الأوَّل، فإنَّه لا يجيء منه.

هـ- ويجتمع^(١) مع:

١- «مهموز العين»،

ك: «وَأَدَّ».

٢- و«مهموز اللام»،

نحو: «وَجَأَ».

٣- و«المضاعف»،

نحو: «وَدَّ» - فحينئذ يختصُّ بالبابِ الثالث^(٢).

[أحكام الواو]

أ- وَيَسْقُطُ فاؤه - إنَّ كانَ واوًا - من «المضارع»، و«الأمر»، و«النهي»
المعلومات من:

١- الباب الثاني،

نحو: «يَعِدُّ»، و«تَعِدُّ»، و«أَعِدُّ»، و«نَعِدُّ»؛ و«لِيَعِدُّ»، و«لِتَعِدُّ»؛ و«لَا يَعِدُّ»،

و«لَا تَعِدُّ»^(٣).

٢- ومن الباب الرابع^(٤)،

(١) (ط): «ويجمع» بدل «ويجتمع».

(٢) انظر: الأسكوبي، العناية، ص ٩٨، حيث قال:

(بالباب الثالث) وهو باب «عَلِمَ - يَغْلَمُ» عند المصنف.

(٣) (ب)، (ص): «و» لِيَعِدُّ "و" لَا يَعِدُّ "؛ (ز): «و» لِيَعِدُّ "و" لَا يَعِدُّ "و" لَا تَعِدُّ " بدل «و» لِيَعِدُّ "و" لِيَعِدُّ "و" لَا يَعِدُّ "و" لَا تَعِدُّ ".

(٤) وهو باب «فَتَحَ - يَفْتَحُ» عند المصنف. (المحقق)

نحو: «يَهَبُ»؛ و«لِيَهَبُ»؛ و«لا يَهَبُ».

٣- ومن الباب السادس^(١)،

نحو: «يَرِثُ»؛ و«لِيَرِثُ»؛ و«لا يَرِثُ».

وفي «مُخَاطَبِ الأَمْرِ المَعْلُومِ»^(٢) [ط١٧ب] يُحذف الهمزة من أوَّلِهِ أَيْضًا،

نحو: «عِدُّ»، و«هَبُّ»، و«رِثُّ».

٤- وقد حُذِفَ من الباب الثالث من لَفْظَيْنِ فقط، وهما: «يَسْعُ» و«يَطَأُ».

ب- ويُحذف من «المصدر» الَّذِي عَلَى «فِعْلَةٍ» [ب١٩ب] -بَكْسِرِ الفاءِ، وسكونِ

العينِ-

نحو: «عِدَّةٌ».

ج- وتُقلب ياءٌ في نحو «مِيعَادٍ»، و«إِيعَادٍ»، و«إِسْتِيعَادٍ»، و«إِيجَلٌ»، [زه٢] لَأَنَّ

كُلُّ واوٍ ساكنةٍ إِذَا كُسِرَ ما قبلُها: قُلبت ياءٌ -فاءٌ كان أو غيرَه-، [صر١٦أ]

نحو: «إِغْشِيشَابٌ»، أصلُه: «إِغْشِوشَابٌ»^(٣).

د- وإذا اجتمع واوَانِ متحرِّكان في أوَّلِ كلمةٍ: وجب قلبُ أَوَّلَاهُمَا همزةً،

نحو: «أَوَاصِلٌ» و«أَوُيَصِلُ»^(٤).

(١) (ط): «ومن السادس» بدل «ومن الباب السادس».

(٢) (ص): فوق لفظ «وفي مخاطب الأمر المعلوم»: «وفي مخاطب أمره المعلوم». (نسخة).

(٣) (ز): «نحو: «إِغْشِيشَابًا»، أصلُه: «إِغْشِوشَابًا» بدل «نحو: «إِغْشِيشَابٌ»، أصلُه: «إِغْشِوشَابٌ»».

(٤) انظر: الطائوسكاري، بضاعة المكتفي، ق٧٢أ-ب، حيث قال:

(نحو: «أَوَاصِلٌ» تكسير «وَاصِلَةٍ»، و«أَوُيَصِلُ» تصغير «وَاصِل»، أصلهما: «وَوَاصِلُ»

و«وَوُيَصِلُ»، اجتمع الواوان في أوَّلِ كُلِّ منهما، الأولى فاء، والثانية مقلوبة من أَلِفِ فاعل، كما

في «نَوَاصِرَ» و«نَوُيَصِرَ».

وَإِذَا سَكَنَ الثَّانِي: لَا يَجِبُ، بَلْ: يَجُوزُ،

نَحْوُ: «وُورِي» و«أُورِي».

وَكَذَا: لَوْ كَانَ وَاحِدًا مَضْمُومًا فِي الْأَوَّلِ،

نَحْوُ: «وُجُوه» و«أُجُوه».

هـ- و«الْمُضْدَرُّ الْمِيمِيُّ» مِنْ «الْمَثَالِ الْوَائِي غَيْرِ الْمُضَاعَفِ»: مُخَالَفٌ لِلصَّحِيحِ، لِأَنَّهُ:

١- يَجِيءُ بِكسْرِ الْعَيْنِ -: إِنْ سَقَطَ فَاؤُهُ فِي الْمُسْتَقْبَلِ،

نَحْوُ: «مَوْعِدٍ».

٢- وَإِنْ ثَبَتَ، أَوْ كَانَ «مُضَاعَفًا»: فَبِالْفَتْحِ ك«الصَّحِيحِ»،

نَحْوُ: «مَوْجِلٍ» و«مَوْدٍ».

و- وَكَذَا «اسْمُ الْمَكَانِ [ط١٨] وَالزَّمَانِ»^(١): مُخَالَفٌ لِلصَّحِيحِ، لِأَنَّهُ يَجِيءُ مِنْ

جَمِيعِ الْأَبْوَابِ بِالْكَسْرِ -ثَبَتَ فَاؤُهُ فِي الْمُسْتَقْبَلِ أَوْ سَقَطَ-

نَحْوُ: «مَوْعِدٍ» و«مَوْجِلٍ».

بَعْدَ [ب٢٠] أَنْ لَمْ يَكُنْ «مُضَاعَفًا»، فَإِنَّ حَكْمَهُ كَحَكْمِ «الصَّحِيحِ».

[حُكْمُ الْيَاءِ]

وَأَمَّا الْيَاءُ: فَتُقَلَّبُ وَآوًا فِي نَحْوِ: «أَوْقَطَ»، و«يُوقِظُ»، و«مُوقِظٍ [مُوقِظٍ]»^(٢)،

لِأَنَّ كُلَّ يَاءٍ سَاكِنَةٍ إِذَا ضُمَّ مَا قَبْلَهَا: قُلِبَتْ وَآوًا -فَاءٌ كَانَتْ أَوْ غَيْرَهُ-.

^(١) (ز)، (ط): «اسْمُ الزَّمَانِ وَالْمَكَانِ» بِدَلِّ «اسْمِ الْمَكَانِ وَالزَّمَانِ».

^(٢) انظر: قَوْشِ آطَهْلِي، عَنَايَةُ الْمُبْتَغِي، ق ١١٠ أ، حَيْثُ قَالَ:

(فَهُوَ) وَفِي بَعْضِ النُّسخِ: «وَهُوَ» الْأَنْسَبُ، «مُوقِظٍ [مُوقِظٍ]» اسْمٌ فَاعِلٍ، أَوْ مَفْعُولٌ مِنْهُ.

[الحكم المشترك بين الواو والياء]

وإذا بَنِيَتْ «افْتَعَلَ» من «المثال» -واوياً كان أو يائياً-: تَقْلِبُهُمَا تَاءً، وَتُدْغِمُ فِي تَاءٍ «الْأَفْتَعَالِ» [ز٢٦] فِي جَمِيعِ تَصَارِيفِهِ،

نحو:

«اتَّعَدَ»، «يَتَّعِدُ»، «مُتَّعِدٌ»^(١)، «اتَّعَادَا»^(٢)؛

و«اتَّسَرَ»، «يَتَّسِرُ»، «مُتَّسِرٌ»^(٣)، «اتَّسَارًا»^(٤).

[ما لَا يُعَلُّ مِنَ المثال]

وفي غير ما ذُكِرَ لَا يُعَلُّ، بل: يَكُونُ كـ«الصحيح»،

نحو:

«وَعَدَ»، «وُعِدَ»^(٥)، «وَاعِدٌ»، «مَوْعُودٌ»؛ و«أَوْعَدَ»؛ و«وَعَّدَ»؛ و«وَأَعَدَ»؛

و«تَوَعَّدَ»؛ [ص١٦ب] و«تَوَاعَدَ»؛ و«اسْتَوْعَدَ».

وكذا: «يَسَّرَ»؛ و«يُسَّرَ»^(٦)؛ و«تَيَسَّرَ»؛ و«تَيَّاسَرَ».

^(١) (ز)، (ط): بدون «مُتَّعِدٌ».

^(٢) (ب): «اتعداد» بدل «اتعدادا».

^(٣) (ز)، (ط): بدون «مُتَّسِرٌ».

^(٤) (ب): «اتسا» بدل «اتسارًا».

^(٥) (ز)، (ص)، (ط): «و"وُعِدَ"» بدل «وُعِدَ».

^(٦) (ب): «و"يُسَّرَ"»؛ (ص)، (ط): «و"يُسَّرَ"» بدل «و"يُسَّرَ"».

[الباب الخامس: في «الأجوف»]

الباب الخامس: في «الأجوف»

أ- وهو: ما كان عينه وحده حرف علة.

ب- وإنما سُمِّيَ «أجوفاً»^(١) لِحُلُولِ وَسْطِهِ عن حرفٍ صحيحٍ.

ج- ويجتمع مع:

١- «مهموز الفاء»،

نحو: «آب».

٢- ومع [ب٢٠] «مهموز اللام»،

نحو: «جاء». [ط١٨]

د- ولا يجيء إلا من «دعائم الأبواب».

و«الواوي» منه^(٢): لا يجيء من «يفعل» بالكسر، ولا «اليائي» من «يفعل»

بالضم.

[الصيغ التي لا تُعَلُّ من «الفعل الأجوف»]

ولا يُعَلُّ منه:

أ- «صيغتا التعجب»، لعدم تصرّفهما،

نحو: «مَا أَقُولُهُ!»، و«أَقُولُ بِهِ!»، و«مَا أَبْيَعُهُ!»، و«أَبْيَعُ بِهِ!».

ب- ولا «أفعل» سواء كان:

١- «صفة مشبهة»،

^(١) (ب)، (ز): «أجوف» بدل «أجوفاً».

^(٢) (ز)، (ص): «الواوي» بدل «الواوي منه». (ص): تحت كلمة «الواوي»: «منه». (نسخة).

نحو: «أَسْوَدَ»؛ و«أَبْيَضَ».

٢- أو «لِلتَّفْضِيلِ»،

نحو: «أَحَوَّطَ»؛ و«أَقَيْسَ».

لئلا يلتبس بالفعل المتكلم^(١).

ج- ولا «المصدر» الذي على «فعلٍ» -بفتح الفاء، وسكون العين-،

نحو: «قَوْلٍ»؛ و«بَيْعٍ».

د- ولا «بناء المَرَّةِ»،

نحو: «قَوْلَةٍ»؛ و«بَيْعَةٍ»،

لأن الواو والياء إذا سكنتا سُكُونًا أَصْلِيًّا، وَانْفَتَحَ ما قبلهما: لا يُعْلَانِ.

ولا يجوز تحريك العين في جمع «بِنَاءِ الْمَرَّةِ» لِلثَّقَلِ، إِلَّا عند هُذَيْلٍ^(٢)،

نحو: «قَوْلَاتٍ»، و«بَيْعَاتٍ».

هـ- ولا «بِنَاءِ التَّنَوُّعِ»، [٢٧]

إلا أن يكون واوًا، فَتُقْلَبُ^(٣) ياءً لسكونها وانكسار ما قبلها،

(١) (ز)، (ط): «بِالْمَتَكَلِّمِ» بدل «بِالْفِعْلِ الْمَتَكَلِّمِ».

(٢) (ب)، (ص): «عند هزيل» بدل «عند هذيل». (ص): تحت كلمة «عند هزيل»: «بني ذ». (نسخة). يعني: «عند بني هذيل».

انظر: عمر رضا كحالة، معجم قبائل العرب، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٤هـ/١٩٩٤م، ج ٣، ص ١٢١٤، حيث قال:

هذيل بن مُدْرِكَةَ: بَطْنٌ مِنْ مُدْرِكَةَ بْنِ إِيَّاسٍ، مِنَ الْعَدْنَانِيَّةِ، وَهُمْ: بَنُو هُذَيْلِ بْنِ مُدْرِكَةَ بْنِ إِيَّاسٍ
بْنِ مُضَرَ بْنِ نِزَارِ بْنِ مَعَدٍّ بْنِ عَدْنَانَ. كَانَتْ دِيَارُهُمْ بِالسَّرَوَاتِ، وَسِرَاتُهُمْ مُتَّصِلَةٌ بِجَبَلِ غَزْوَانَ
الْمُتَّصِلِ بِالطَّائِفِ، وَكَانَ لَهُمْ أَمَاكِنُ وَمِيَاهٌ فِي أَسْفَلِهَا مِنْ جِهَاتِ نَجْدٍ، وَتَهَامَةٍ بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةِ.

(٣) (ط): «فِيَنْقَلِبُ» بدل «فَتُقْلَبُ».

نحو: «بَيْعَةٌ»، و«مَيْتَةٌ» - أصلها: «مَوْتَةٌ» -.

ويجوز في جمعه [ب ٢١] تحريك عينه بالفتح، وإبقاؤه على الشُّكُون،

نحو: «بَيْعَاتٍ / بَيْعَاتٍ».

و- ولا «مُبَالَغَةُ الْمَضْدَرِّ»، [ط ١٩]

نحو: [ص ١٧] «تَقْوَالٍ».

ز- ولا «صِغَتَا اسْمِ الْأَلَةِ»،

نحو: «مَقُولٍ»، و«مَقْوَالٍ»^(١)؛ و«مَخِيْطٍ»، و«مَخِيَاْطٍ».

ح- ولا «اسْمُ الْفِعْلِ»،

نحو: «قَوَالٍ».

ط- ولا ما عدا أربعة أبنية من «المزيد فيه»: ١ - «أَفْعَلٌ»، ٢ - و«إِفْتَعَلَ»، ٣ -

و«إِنْفَعَلَ»، ٤ - و«إِسْتَفْعَلَ»،

١ - نحو:

«قَوْلٌ»، و«مَيَّزٌ»؛

و«قَاوَلٌ»، و«سَايَرَ»،

ولا يُدْغَمُ أَيْضًا فِي مَجْهُوْلَيْهِمَا، لئلاَّ يَلْتَبَسَا^(٢) بِ«مَجْهُوْلٍ فَعَلٌ»،

نحو: «قُوْوَلٌ» و«سُوَيْرٌ».

^(١) (ص)، (ط): «نحو: مقوالٍ» بدل «نحو: مقول» و«مقوال». (ص): فوق كلمة «مَقْوَالٍ»: «مَقُولٌ» و. (نسخة).

^(٢) (ب): «في مجهولهما، لئلا يلبس» بدل «في مجهوليهما، لئلا يلتبسا».

٢- ونحو:

«تَقَوَّلَ»، و«تَمَيَّزَ»؛

و«تَقَاوَلَ»، و«تَمَايَزَ»،

ولا يُدْغَمُ أيضًا في مجهوليهما^(١)، لئلا يلتبس بـ«مَجْهُولٍ تَفَعَّلَ».

نحو: «تُقَوِّلَ»، و«تُمَوِّزَ».

٣- ونحو: «إِسْوَدَّ» و«إِئْيَضَّ»؛ و«إِسْوَادٌ» و«إِئْيَاضٌ»^(٢).

وكذا: جميعُ تصارييفِ هذه المذكوراتِ من الأمثلة المختلفة والمُطَرِّدة.

[أنواع إعلال «الفعل الأجوف»]

ويُعَلُّ ما عداها.

وإعلاله خمسة أنواع:

أ- الأول: قلبُ عَيْنِهِ -وَاوًا كان أو ياءً- أَلِفًا.

وذلك:

١- إذا تحرَّكتا وانفتح ما قبلهما ابتداءً، [ب ٢١]

نحو: «قَالَ»، و«بَاعَ»، و«إِنْقَادَ»، و«إِخْتَارَ»؛ و«يُنْقَادُ»، و«يُخْتَارُ»، و«يُنْقَادُ»،

و«يُخْتَارُ»^(٣).

و«مُنْقَادٍ»^(٤)، و«مُخْتَارٍ»،

ويَتَّحِدُ فيهما لفظا «الفاعل» و«المفعول»^(٥)، ويختلف التَّقديرُ.

(١) (ب): «في مجهوليهما» بدل «في مجهوليهما».

(٢) (ط): «و"إِئْيَاضٌ" و"إِسْوَادٌ" بدل «و"إِسْوَادٌ" و"إِئْيَاضٌ"».

(٣) (ص)، (ز): بدون «و"يُخْتَارُ" و"يُنْقَادُ"».

(٤) (ص): «مُنْقَادٍ» بدل «و"مُنْقَادٍ"».

(٥) (ز)، (ط): «لفظ الفاعل والمفعول» بدل «لفظ الفاعل والمفعول».

٢- ثم إن اجتمع ساكنان: يُحذف الألف [ط١٩ب] المقلوبة،

نحو: [ز٢٨]

انْقَدَنَ		

و:

اِخْتَرَنَ		

مَعْلُومِينَ إِلَى آخِرِهِمَا.

و«يُنْقَدَنَ [/ يُنْقَدَنَ]»، و«تُنْقَدَنَ [/ تُنْقَدَنَ]»، و«يَخْتَرَنَ [/ يُخْتَرَنَ]»، و«تَخْتَرَنَ [/ تُخْتَرَنَ]» - معلوماتٍ ومجهولاتٍ -.

ونحو^(١): «لِيُنْقَدَ»، و«لَا يُنْقَدَ»، [ص١٧ب] و«لَمْ يُنْقَدَ»، و«لِيُخْتَرَ».

٣- وفي ماضي «الثلاثي» المتصل به ضمير متحرك: يُبدل^(٢) حركة الفاء من

الفتحة:

^(١) (ز): بدون «ونحو».

^(٢) (ص): «يُبَدِّلُ/تُبَدِّلُ» - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان - بدل «يُبَدِّلُ».

(أ) إلى الكسرة - إن كان عينه ياءً، أو واوًا مكسورة-، لَتَدُلَّ^(١) على الياء أو

البُنيَّة،

نحو:

بِعْن		

و:

خِفْن		

إلى آخرهما.

(ب) وإلى الضمة: إن كان^(٢) عينه واوًا مفتوحة، لَتَدُلَّ^(٣) عليها،

نحو:

^(١) (ب)، (ز): «لِيدل» بدل «لتدل».

^(٢) (ز): بدون «كان».

^(٣) (ب) ، (ز): «لِيدل» بدل «لتدل».

قُلْنَ		

إلى آخره.

ب- والثاني: نقل حركة العين إلى ما قبله -واو^(١) كان أو ياء-.
وذلك:

١- إذا تحرّكتا وما قبلهما ساكنٌ صحيحٌ،

نحو: «يَقُولُ»، و«يُبِيعُ»، و«مُبِيعٌ»؛ [ب٢٢أ] و«أُبِيعُ»، و«يُبِيعُ»؛ و«أُسْتَبِيعُ»،
و«يُسْتَبِيعُ»؛ و«مُبِيعٌ»^(٢)، و«مُسْتَبِيعٌ»^(٣).

٢- وإن كان العينُ واوًا مكسورةً: يَنْقَلِبُ^(٤) -بعد نقل حركته إلى ما قبله^(٥) -

ياءً، لسكونها وانكسار ما قبلها،

نحو: «أَقِيمُ»، و«يُقِيمُ»؛ و«أُسْتَقِيمُ»، و«يُسْتَقِيمُ»^(٦)؛ و«مُقِيمٌ»، و«مُسْتَقِيمٌ».

٣- وإن كان العينُ مفتوحًا -واوًا كان أو ياء- [ط٢٠أ]: قُلِبَتْ أَلْفًا بعد نقل

حركاتها^(٧) إلى ما قبلها، لتحركها في الأصل، وانفتاح ما قبلها الآن،

(١) (ب): «واو» بدل «واوًا».

(٢) (ز): بدون «و» مُبِيعٌ.

(٣) (ب): «و» مُسْتَبِيعٌ، و«مُبِيعٌ» بدل «و» مُبِيعٌ، و«مُسْتَبِيعٌ».

(٤) (ز)، (ط): «تُقَلَّبُ» بدل «يُنْقَلِبُ». (ص): تحت كلمة «ينقلب»: «تقلب». (نسخة).

(٥) (ص): «ما قبلها» بدل «ما قبله».

(٦) (ز): بدون «و» يُسْتَقِيمُ.

(٧) (ب): «حركاتها» بدل «حركاتها».

نحو: «يُقَالُ»، «وَيُبَاعُ»، و«يَخَافُ / يُخَافُ»، و«يَهَابُ / يُهَابُ»^(١)؛
و«أَقَامَ»، و«اسْتَقَامَ»؛ و«يَقَامُ»، و«يُسْتَقَامُ»؛ و«مَقَامٍ»، و«مُسْتَقَامٍ»، و«مَقَامٍ /
مُقَامٍ» - مصدرًا أو مكانًا -،

ويُجْمَعُ بالألف والتاء،

نحو: «مَقَامَاتٍ».

٤ - وَإِنْ اجْتَمَعَ ساكنان [ز٢٩] بَعْدَ النَّقْلِ: يُحْذَفُ الْعَيْنُ،

نحو:

أَقْمَنَ		

/ أَقْمَنَ		

^(١) (ز): «و"يَهَابُ"، و"يَخَافُ" بدل «و"يَخَافُ"، و"يَهَابُ"».

و:

اِسْتَقَمْنَ		

[اُسْتُقِمْنَ]		

معلومين ومجهولين إلى آخرهما.

ونحو: «لِيَقُلْ»، [ص ١٨] و«لِيَبْعَ»؛ و«لَا يَقُلْ»، و«لَا يَبْعَ»^(١)؛ [ب ٢٢] و«لَمْ يَقُلْ»، [و «لَمْ يَبْعَ»]؛ و«يَقُولَنْ»، و«تَقُولَنْ»؛ و«يَبْعَنْ»، و«تَبْعَنْ»^(٢).

وفي نحو «قُلْ»، و«بَعْ»، و«خَفْ»، و«هَبْ»: يُسْتَغْنَى عن الهمزة، بحركة الفاء^(٣).

^(١) (ص)، (ز)، (ط): بدون «و» «لَا يَبْعَ».

^(٢) (ص)، (ز)، (ط): بدون «و» «تَبْعَنْ».

^(٣) (ز)، (ط): «لِحَرْكَةِ الْفَاءِ» بدل «بِحَرْكَةِ الْفَاءِ». (ص): فوق كلمة «بِحَرْكَةِ الْفَاءِ»: «لِحَرْكَةِ الْفَاءِ». (نسخة).

٥- وَيَعْوِضُ التَّاءُ عَنِ الْمَحذُوفِ^(١) فِي آخِرِ مَصْدَرِي بَابِي «الْإِفْعَالِ»
و«الْإِسْتِفْعَالِ»^(٢)،

نحو: «إِقَامَةٌ» و«إِسْتِقَامَةٌ» -أصلهما: «إِقْوَامٌ» و«إِسْتِقْوَامٌ»-^(٣).

٦- وفي «مفعول الأجوف» من «الثلاثي المجرد»: يُحَذَفُ الْعَيْنُ، كَمَا فِي غَيْرِهِ
عند الأَخْفَشِ^(٤).

نحو: «مَقُولٌ».

لكن في «اليائي» يُبَدَّلُ^(٥) حَرَكَةُ مَا قَبْلَ الْعَيْنِ إِلَى الْكَسْرِ، لِتَذَلُّ عَلَى الْيَاءِ
الْمَحذُوفَةِ، فَيَنْقَلِبُ^(٦) "واوُ المفعولِ" ياءً، لسكونها [ط٢٠ب] وانكسار ما قبلها،

(١) (ط): «عن المحذوفة» بدل «عن المحذوف».

(٢) (ب)، (ص)، (ط): «باب "الإفعال" و"الاستفعال"» بدل «بابي "الإفعال" و"الاستفعال"».

(٣) بهامش (ص):

نُقلت حركة الواو فيهما إلى ما قبلها، ثم قُلبت أَلِفًا لتحركها في الأصل وانفتاح ما قبلها الآن،
ثم حُذفت الألفُ لالتقاء الساكنين: الألفُ المقلوبة، وألف المصدر. والمحذوفُ: أ- عند
سيبويه أَلِفُ المصدر، لا الألفُ المقلوبةُ من عين الفعل، فوزنُه عنده: «إِفْعَلَةٌ»، ب- والألفُ
المقلوبةُ عند الأَخْفَشِ، فوزنُه: «إِفَالَةٌ». قال بعض الشارحين: «وكلامُ صاحبِ "المفتاح"
وصاحبِ "المفصل" صريحٌ في أنَّ المحذوفَ: الألفُ المقلوبةُ من عينِ الفعل على مذهب
الأَخْفَشِ». (بكر بن أحمد).

وبهامش هذه الحاشية:

كما كان كلام المصنف كذلك. (م)، ولم يتعرَّض الخلاف بين سيبويه والأَخْفَشِ في المصدر.
(م).

(٤) انظر: ابن خلكان، وفيات الأعيان، بيروت: دار صادر، ١٩٠٠، ج ٢، ص ٣٨٠، حيث قال:

الأَخْفَشُ الأَوْسَطُ: أَبُو الْحَسَنِ سَعِيدُ بْنُ مَسْعُودَةَ الْمُجَاشِعِيِّ بِالْوَلَاءِ النُّحَوِيِّ الْبَلْخِيِّ، الْمَعْرُوفُ
بِالْأَخْفَشِ الأَوْسَطِ؛ أَحَدُ نَحَاةِ الْبَصْرَةِ، وَأَخَذَ النُّحُو عَنْ سَيْبَوِيهِ وَكَانَ أَكْبَرَ مِنْهُ، وَكَانَتْ وَفَاتُهُ
سَنَةَ ٢١٥ هـ/٨٣٠ م.

(٥) (ب): «تُبَدَّلُ» بدل «يُبَدَّلُ».

(٦) (ز): «فَتُقَلِّبُ» بدل «فَيَنْقَلِبُ».

نحو: «مَكِيل» - أصله: «مَكْيُول»^(١).

وقال سيبويه^(٢): «المحذوف واو "المفعول"، ويُدلُّ حركة ما قبل العين في اليائي إلى الكسرة، لئلا ينقلب الياء إلى الواو فيلتبس بالواوي»^(٣).

ج- والثالث: قلب عَيْنه - واوًا كان أو ياءً - همزة. [ب ٢٣]

وذلك: في «اسم الفاعل» من «الثلاثي المجرد».

(١) انظر: ابن السراج، الأصول في النحو، تحقيق: عبد الحسين الفتلي، ط ٣، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م، ج ٣، ص ٢٨٣، حيث قال:

وكان أبو الحسن الأخفش يزعم: «أن المحذوفة عين الفعل، والباقيّة واو مفعول». قال المازني: فسألته عن "مبيع" فقلت: «ألا ترى أن الياء في "مبيع" ياء، ولو كانت واو "مفعول" كانت "مبوع"، فقال: «إنهم لما أسكنوا ياء "مبيوع" وألقوا حركتها على الباء: انضمت الباء، وصارت بعدها ياء ساكنة، فأبدلت مكان الضمة كسرة للياء التي بعدها، ثم حذفت الياء بعد أن لزمت الباء الكسرة للياء التي حذفتها، فوافقت واو "مفعول" الباء مكسورة، فانقلبت ياء للكسرة التي قبلها، كما انقلبت واو "ميزان" ياء للكسرة». قال المازني: «وكلا القولين حسن جميل»، قال: «وقول أبي الحسن: أقيس».

(٢) انظر: ابن خلكان، وفيات الأعيان، ج ٣، ص ٤٦٤، حيث قال:

سيبويه: أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر، الملقب بـ«سيبويه»، مولى بني الحارث بن كعب، كان أعلم المتقدمين والمتأخرين بالنحو، ولم يوضع فيه مثل كتابه، وأخذ سيبويه النحو عن الخليل بن أحمد، وتوفي في سنة ١٨٠هـ/٧٩٦م.

(٣) انظر: سيبويه، أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي بالولاء، الكتاب، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، ط ٢، القاهرة/الرياض: مكتبة الخانجي/دار الرفاعي، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م، ج ٤، ص ٣٤٨، حيث قال:

ويُعْتَلُّ «مفعول» منهما [أي: من الأجوف الواوي واليائي] كما اغْتُلُّ «فُعِلَ»، لأن «الاسم على فُعِلَ»: «مفعول»، كما أن «الاسم على فَعَلَ»: «فاعل». فتقول «مَزُورٌ» و«مَصُوعٌ»، وإنما كان الأصل «مزورٌ» فأسكنوا الواو الأولى كما أسكنوا في «يفعل»، وحذفت واو «مفعول»، لأنه لا يلتقي ساكنان.

وتقول في الياء: «مبيع»، و«مهيّب» أشكنت العين وأذهبت واو «مفعول»، لأنه لا يلتقي ساكنان، وجعلت الفاء تابعة للياء حين أسكنتها، كما جعلتها تابعة في «بيض»، وكان ذلك أخفّ عليهم من الواو والضمة، فلم يجعلوها تابعة للضمة، فصار هذا الوجه عندهم، إذ كان من كلامهم أن يَقبلوا الواو ياءً، ولا يتبعوها الضمة فرارًا من الضمة والواو إلى الياء، لشبهها بالألف، وذلك قولهم: «مَشُوبٌ» و«مَشِيبٌ»، و«غار مَثُولٌ» و«مَنِيلٌ»، و«مَلُومٌ» و«مَلِيمٌ»، وفي «حور»: «حِير».

نحو:

قَائِلٍ		

و:

كَائِلٍ		

إلى آخرهما.

د- والرَّابِعُ: قلبُ عَيْنِهِ يَاءً.

وذلك: في المصادر التي أُعِلَّ فعلُها، إذا كان عَيْنُها واوًا كُسِرَ ما قبلها،

نحو: «قِيَامٌ»، و«صِيَامٌ»؛ و«قِيمٌ»^(١).

بخلاف «قَوَامٍ»، لأنَّ فعله -وهو: «قَاوَمَ»- لم يُعَلَّ.

هـ- والخامسُ: سَلَبُ حركةٍ ما قبلَ العينِ، ونقلُ حركتهِ إليه -واوًا كان أو ياءً-.

وذلك:

١- إذا كانا مكسورَيْنِ [ص ١٨ب] بعدَ ضَمَّةٍ،

كما في «مجهولِ الماضي» من «الثلاثي المُجَرَّدِ»، وبَابِي «الانْفَعَالِ»

و«الانْفَعَالِ»^(٢)،

^(١) (ص): «و» «قِيمٌ» و«صِيمٌ».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١١٦ أ، حيث قال:

وفي أكثر النسخ: «و» «صِيمٌ» بعد «و» «قِيمٌ» ولم نجده مصدرا [أي: لا في كتب اللغة، ولا في

كلام المصنفين. (منه)] أصلاً، فالمعتمد عدُّه.

^(٢) (ز): «من» «الثلاثي المجرد» وبَابِ «الانفعال»؛ (ص): «من» «الثلاثي» وبَابِ «الانفعال»؛ (ط): «من» «الثلاثي»

وبَابِي «الانفعال» بدل «من» «الثلاثي المجرد» وبَابِي «الانفعال».

نحو: «بِيعَ» و«اخْتِيرَ» - مجهولتين -.

٢- وإن كان العينُ وَاوًا: [ز٣٠] ينقلب يَاءً، لسكونها وانكسار ما قبلها،

نحو: «قِيلَ» و«انْقِيدَ» - مجهولتين -.

٣- ولو اجتمع ساكنان: يُحذف العينُ،

نحو: «قِلْنَ» و«بُعْنَ» و«اخْتِرْنَ» و«انْقِدْنَ» - مجهولات -.

[الباب السادس: في «النَّاقص»]

الباب السادس: في «الناقص»

أ- وهو: ما كان لامه وحده حرف علة. [ب ٢٣]

ب- ويجتمع مع:

١- «مَهْمُوزِ الْفَاءِ»

نحو: «أَبَى».

٢- ومع «مَهْمُوزِ الْعَيْنِ»

نحو: «رَأَى».

ج- ولا يجيء «الواوِيُّ» من «يَفْعُلُ» - بالكسر-، ولا «اليائِيُّ» من «يَفْعُلُ» - بالضم-.

د- و«اسم الزَّمان والمكان» منه: يجيء بفتح العين، وإن كان من «يَفْعُلُ» - بكسر العين-،

نحو: «مَغْزَى»، و«مَرْمَى»^(١).

[الواو التي لَا تُعَلُّ]

ولا يُعَلُّ الواوُ:

أ- إذا كان ثالثًا ساكنًا، وما قبله مفتوح^(٢)،

نحو:

^(١) (ب): «مَرَى» بدل «مَرْمَى».

^(٢) (ب): «وما قبلها مفتوح»؛ (ز): «وما قبله مفتوحًا»؛ (ط): «وما قبلها مفتوحًا» بدل «وما قبله مفتوح». (ص): تحت كلمة «مفتوح»: «مفتوحًا». (نسخة)

غَزَوْنَ		

إلى آخره.

ب- أو كان ما قبلها مضمومًا، وهي ساكنة أو مفتوحة في الفعل،

نحو: «سَرَوْ»، و«لَنْ يَغْزَوْ»، و«يَغْزَوَانِ»، و«أَغْزَوْا»،

ونحو:

سَرَوْ		

إلى آخره، و«يَغْزَوْنَ»^(١) و«أَغْزَوْنَ».

[الياء التي لا تُعَلُّ]

ولا يُعَلُّ الياء:

أ- إذا كان ما قبلها مكسورًا، وهي ساكنة أو مفتوحة،

(١) (ط): «و"يَغْزَوْنَ" بدل «و"يَغْزَوْنَ"».

نحو: «خَشِيَّ»، و«خَشَيْتُ»، و«لَنْ يَزِمِيَّ»، و«يَزِمِيَّانِ»، و«إِزْمِيَّ»،

ونحو: «خَشِينٌ»^(١)، و«خَشَيْتَ [/ خَشَيْتُ / خَشَيْتُ]»، و«تَزَمِينٌ»^(٢)،
[ص ١٩ أ] و«إِزْمِينٌ».

ب- وكذا لَا يُعَلُّ إِذَا كَانَ سَاكِنًا^(٣)، وما قبلها مفتوح^(٤)، [ط ٢١ ب]

نحو:

رَمَيْنَ		

و:

إِشْتَرَيْنَ		

إلى آخرهما.

^(١) (ز)، (ط): بدون «خَشِينٌ».

^(٢) (ز): «و"يَزِمِينُ/تَزَمِينٌ" - تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان - بدل «و"تَزَمِينٌ"».

^(٣) (ب)، (ط): «إِذَا كَانَتْ سَاكِنَةً» بدل «إِذَا كَانَ سَاكِنًا».

^(٤) (ز)، (ط): «مفتوحًا» بدل «مفتوحٌ».

[الواو والياء اللتان لا تُعْلَان]

ولا يُعْلَان [ب٢٤] إذا كان ما قبلهما ساكنًا صحيحًا،

نحو: «عَزَوْ»، و«عَزَوَةٌ»^(١) [/ عَزَوَةٌ]؛ و«رَمِي»، و«رَمِيَّة»^(٢) [/ رَمِيَّة]..

وجمع «بناء النوع» من «الواوي»^(٣): يخالف «الصحيح»: أ- في جواز تسكين العين مع فتحه، ب- وعدم جواز كسره^(٤).

[أنواع إعلال «الفعل الناقص»]

وإعلال «النَّاقِص» سبعة أنواع:

أ- الأول: مختص بالواو، وهو: قلبه^(٥) ياءً.

وذلك: في موضعين.

١ - أحدهما: إذا كان ما قبلها مكسورًا، [٣١]

نحو:

«رَضِي» - أصله: «رَضَوَ» بدليل «رَضَوَانٍ» -،

و«عَزِي» - مجهول «عَزَا» -

وكذا: «أُعْطِي» و«غَازِيَّة».

(١) (ص)، (ط): «عَزَوَةٌ/عَزَوَةٌ» - حُرِّكَتِ الْغَيْنُ بِالْفَتْحَةِ وَالْكَسْرِ - بدل «عَزَوَةٌ».

(٢) (ص)، (ط): «رَمِيَّة/رَمِيَّة» - حُرِّكَتِ الرَّاءُ بِالْفَتْحَةِ وَالْكَسْرِ - بدل «رَمِيَّة».

(٣) (ط): «من الناقص الواوي» بدل «من الواوي».

(٤) يعني: يقال في جمع «بناء النوع»: «عَزَوَات» مخالفاً للصحيح، ويجوز أيضاً أن يقال: «عَزَوَات» مثل الصحيح، ولا يقال: «عَزَوَات» كما يقال في الصحيح، فالمخالفة في جواز تسكين عينه، وعدم جواز كسر العين. (المحقق).

(٥) (ص): «قلبها» بدل «قلبه».

٢- وثانيهما: إذا كانت رابعةً فصاعدًا، ولم يكن ما قبلها مضمومًا،

نحو:

أَعْطَيْنَ ^(١)		

إلى آخره.

وكذا: «يُغْزَيَانِ» و«لِيُغْزَيَا» -مجهولين-.

ب- والثاني: قلبُ لامِه -واوًا كان أو ياءً- أَلِفًا.

وذلك: إذا تحرّكتا، وانفتح ما قبلهما، ولم يكن بعدهما أَلِفُ التَّثْنِيَةِ أو ياءُها أو

أَلِفُ جمعِ المؤنَّث^(٢)، ولم يلزم اجتماعُ الإعلالَيْنِ في حرفَيْنِ مُتَوَالِيَيْنِ [ب٢٤/ط٢٢] في كلمةٍ واحدةٍ من جنسٍ واحدٍ،

نحو: «غَزَا» و«رَمَى» و«أَعْطَى» و«اشْتَرَى» و«اسْتَقْصَى» و«إِغْرُورَى»^(٣)،

و«إِزْعَوَى» -وهو^(٤) ناقصٌ من «بابِ أَفْعَلَّ» [ص١٩ب] أصلُه: «إِزْعَوَوْ» ولم

يُدْغَمَ لِتَقَدُّمِ الإعلالِ على الإدغام، بل: قُلِبَ^(٥) الواوُ الثَّانِيَةُ ياءً لوقوعها

خامسةً بلا ضمٍّ ما قبلها، ثُمَّ قُلِبَتْ أَلِفًا، فصار «إِزْعَوَى» ولم تُقْلَبْ^(٦) واؤه

(١) (ز): «أَعْطَيْتَ» بدل «أَعْطَيْنَ».

(٢) (ز): «أو نون جمع المؤنَّث» بدل «أو أَلِف جمع المؤنَّث».

وبهامش (ص): «نحو: "غَزَوَاتٍ" و"رَمَيَاتٍ"».

(٣) من باب «اعشوشب». (المحقق).

(٤) (ط): «فهو» بدل «وهو».

(٥) (ط): «قلبت» بدل «قلب».

(٦) (ط): «ولم يقلب» بدل «ولم تقلب».

ألفاً مع تحرُّكها وانفتاح ما قبلها، لئلاً يلزَم اجتماعُ الإعلالين-.

وكذا: نحوُ «المَعزَى»، و«المَرَمَى»^(١) و«مَرَامَةٌ»^(٢) - مصدرًا^(٣) من «بابِ المُفاعلة»-.

- وإذا كان بعدهما أَلِفُ التَّثْنِيَةِ أو ياءُها^(٤): لا يُعْلَن،

نحو: «غَزَوْا»، و«رَمَيَا»، و«أَعْطَيَا»؛ و«يَخْشَيَانِ»، و«يُغْزَيَانِ»؛ و«إِخْشَيَا»؛ و«مُعْطَيَانِ»، و«مُعْطَيْنِ»^(٥).

- ثم بعدَ القلبِ، إن اجتمع ساكنان: يُحذفُ الألفُ المقلوبةُ، وأُبقِيَ ما قبلُها على الفتح،

نحو: «غَزَوْا»، و«رَمَوْا»، و«أَعْطَوْا»، و«اشْتَرَوْا»، و«اسْتَقْصَوْا». [ب ٢٥هـ]
وكذا:

المفردةُ المؤنثةُ^(٦)،

نحو: «غَزَتْ»،

وتثنيتهما،

نحو^(٧): «غَزَتَا» - ولا يُعْتَبَرُ^(٨) بحركة التَّاءِ لِعُرْوِضِهَا-. [ط ٢٢ب]

(١) (ط): تحت كلمة «والمَرَمَى»: «والمَرَمَى». (نسخة).

(٢) (ب): «وَمَرَامَةٌ» بدل «وَمَرَامَةٌ».

(٣) (ص): تحت كلمة «مصدرًا»: «مصدرًا». (نسخة).

(٤) (ط): «أو ياءُها» بدل «أو ياءُها».

(٥) ترك المصنّف مثال ألف جمع المؤنث، فمثاله: «مُعْطَيَاتٌ»، و«مُشْتَرِيَاتٌ». (المحقّق).

(٦) (ب): «المفرد المؤنث» بدل «المفردة المؤنثة».

(٧) (ص): «وتثنيتهما: "غَزَتَا" بدل «وتثنيتهما نحو: "غَزَتَا"». وتحت كلمة «وتثنيتهما»: «نحو». (نسخة).

(٨) (ط): «ولا تَعْتَبَرُ» بدل «ولا يُعْتَبَرُ».

وكذا: نحو «مُعْطُونَ»، [ز٣٢] و«مُصْطَفُونَ»؛ و«يَخْشُونَ»؛ و«أَخْشُونَ»^(١).

ج- والثالث: قلبُهما همزةً.

وذلك: إذا وقعتا بعد ألفٍ زائدةٍ:

١- في الطَّرَفِ،

كما في نحو: «تَغْزَاءُ»^(٢)، و«مِغْزَاءُ»^(٣).

٢- واسمُ الفعلِ،

نحو: «غَزَاءُ».

٣- وكلّ مصدرٍ من «المزيد فيه»، كان قبلَ آخره ألفٌ،

نحو: «إِعْطَاءُ»، و«رِمَاءُ»^(٤)، و«إِشْتِرَاءُ»، و«إِسْتِقْصَاءُ» و«إِزْعَوَاءُ».

د- والرابع: سلبُ حركتهما.

وذلك: [ص٢٠] إذا كانا^(٥) مضمومين أو مكسورين، ولم يكن ما قبلهما

مفتوحًا،

نحو: «يَغْزُو»، و«يَزْمِي»، و«تَزْمِينٌ» - مفردةً -، و«الْغَازِي» و«الرَّامِي».

^(١) (ب): «وإِخْشَوْ»؛ (ز): «وإِخْشَوْا» بدل «وَأَخْشَوْنَ». (ص): تحت كلمة «وَأَخْشَوْنَ»: «إِخْشَوْا». (نسخة).

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٠ أ، حيث قال:
«وَأَخْشَوْنَ» - بفتح الهمزة - جمعٌ مذكر من «أفعل التفضيل».

^(٢) مبالغة مصدر. (المحقق).

^(٣) اسم آلة. (المحقق).

^(٤) (ب): تحت كلمة «وَرِمَاءُ»: «وإِزْمَاءُ». (نسخة). (ز): «وإِزْمَاءُ» بدل «وَرِمَاءُ». وبهامش (ز): «وَرِمَاءُ».

^(٥) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٠ أ، حيث قال:

يجوز في أمثاله التذكير كالتأنيث، ولذا تراهم يتفننون فيها، فتنبّه، ولا تُناقش فيها، فإن أنحاء
نحوك متسعة.

ثم:

١- إن اجتمع ساكنان: يُحذفان،

نحو: «غَازٍ»، و«رَامٍ»، و«مُعْطٍ»، و«مُشْتَرٍ».

٢- وإن كان بعدهما واو الجمع: يُضَمُّ ما قبلهما^(١) بعد حذفهما، ليصح الواو،

نحو: «رَضُوا»، و«خَشُوا»^(٢)؛ و«يَغْزُونَ»، و«يَزْمُونَ»؛ و«غَازُونَ» و«مُعْطُونَ» [ب ٢٥] - اسم فاعل -.

٣- وإن كان بعدهما ياء الضمير: يُكْسَرُ^(٣)،

نحو: «تَغْزِينَ»، و«أَغْزِي».

هـ- والخامس: تبديل ضمة ما قبلهما كسرة، فتُقلَبُ^(٤) الواو ياءً، ثم تُحذف^(٥) حركتهما.

وإن اجتمع ساكنان: يُحذفان أيضًا.

وذلك: إذا كانا في الطَّرَفِ [ط ٢٣] بعد ضمة في الاسم،

كما في مصدرَي بابِ «التَّفْعُل» و«التَّفَاعُل»،

نحو: «التَّمَيَّي»، و«التَّرَامِي»^(٦)، و«التَّعَاطِي»،

ونحو: «تَمَنٍّ»، و«تَرَامٍ»، و«تَعَاطٍ».

(١) (ص): تحت كلمة «ما قبلهما»: «ما قبلها». (نسخة).

(٢) (ب): «وو» «خَشُوا» بدل «و» «خَشُوا».

(٣) (ز): «يُكْسَرُ ما قبلهما» بدل «يكسر».

(٤) (ب)، (ز): «فَيُقلَبُ» بدل «فَتُقلَبُ».

(٥) (ب)، (ز)، (ط): «تُحذف» بدل «تُحذف».

(٦) (ب): «و» «التَّرَامِي» بدل «و» «التَّرَامِي».

و- والسادس: إسقاطهما علامة للجزم^(١).

وذلك: ١- في «الأمر»، ٢- و«النهي»، ٣- و«ما دخله الجازم»، إذا لم يتصل بهنَّ ضميرٌ،

نحو: «لِيَعْزُزْ»، و«أُعْزُزْ»، و«لَا يَعْزُزْ»^(٢)، و«لَمْ يَعْزُزْ»؛ و«لَيَزُمْ»، و«لَمْ يَزُمْ»؛ و«لِيَخْشَ»؛ و«لَمْ يَخْشَ»^(٣).

ز- والسابع: الإدغام.

وذلك:

١- إذا اجتمع واوان، والأولى ساكنة،

نحو: «مَعْزُورٌ».

٢- أو اجتمع^(٤) الواو والياء، والأولى ساكنة، فينقلب^(٥) الواو ياءً، ثمَّ يُكْسَر ما قبلها لو كان مضمومًا،

نحو: «مَرْمِيٌّ»، أصله: [ص ٢٠ ب] «مَرْمُوءِيٌّ».

[تصريفُ فِعْلٍ «رَأَى - يَرَى»]

أ- وتقول في مضارع «رَأَى»:

يَرَى، يَرِيَانِ، يَرُونُ؛ تَرَى، تَرِينَ؛ تَرِيَانِ، يَزِينُ؛ تَرُونُ؛ تَرِينَ^(٦)، أَرَى، نَرَى.

^(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢١ ب، حيث قال:

وفي بعض النسخ: «حالة الجزم».

^(٢) (ب)، (ط): بدون «و» «لَا يَعْزُزْ».

^(٣) (ز): «نحو: "لِيَعْزُزْ"، و"لَا تَعْزُزْ"، "أُعْزُزْ"، و"لَمْ يَعْزُزْ"؛ و"لَيَزُمْ"، و"لَمْ يَزُمْ"؛ و"لِيَخْشَ" بدل «نحو: "لِيَعْزُزْ"، و"أُعْزُزْ"، و"لَا يَعْزُزْ"، و"لَمْ يَعْزُزْ"؛ و"لَيَزُمْ"، و"لَمْ يَزُمْ"؛ و"لِيَخْشَ"؛ و"لَمْ يَخْشَ"». (ص)، (ط): بدون «و» «لَمْ يَخْشَ».

^(٤) (ز): «وإذا اجتمع» بدل «أو اجتمع».

^(٥) (ز): «فَتَقَلَّبَ» بدل «فَيَنْقَلِبُ».

^(٦) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٢ أ، حيث قال:

«تَرِينَ» أتنن. ولم يوجد هذا في بعض النسخ، ف«تَرِينَ» الأولى لهما.

١ - فيُتَّحَد لَفْظُ «الواحدة المخاطبة» [ب٢٦أ] و«جمعه»^(١)، والتقديرُ مُخْتَلِفٌ^(٢).

٢ - فيُحَذَف «الهمزة» وجوبًا، ويُنْقَل حركتها إلى ما قبلها في الجميع.

٣ - ثم تُقَلَب «الياء» في «غير الثاني»^(٣) ألفًا، لتحركها وانفتاح ما قبلها، ثم تُحَذَف في «جمع المذكر»^(٤)، و«الواحدة المخاطبة»؛ لِاجْتِمَاع الساكنين، كما في «يَخْشُونَ». [ط٢٣ب]

وكذا يجب حذف «الهمزة» من «أمره» و«نهيّه»، ولا يجب في غير هذه الثلاثة.

ب - وتقول في «مُخاطَب أمره المعلوم»:

«رَه، رِي؛ رِيَا؛ رَوَا، رَيْنَ».

وأصل «رَه»: «إِزَائِي»^(٥)، خُفِفَ همزته «إِزِي»، ثم اسْتُعْنِيَ عن همزة الوصل بسبب حركة الرَاء «رِي»، وَسَقَطَ^(٦) لامه «رَ»، فصار على حرف واحد، فلزِمَه الهاءُ^(٧) في الوقف «رَه».

(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٢أ، حيث قال:

وفي بعض النسخ: «وجمعها».

(٢) انظر: الطائوشكاري، بضاعة المكتفي، ق ٩٢أ، حيث قال:

(والتقديرُ مُخْتَلِفٌ) إذ المفرد على وزن «تَفَيَّنَ»، والجمع على وزن «تَفَلَّنَ».

(٣) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٢أ، حيث قال:

وفي بعض النسخ: «الثاني» ولعل التاء ساقط، ولو صح: فالمراد ثاني الواحد والواحدة، وهو

الثاني من «يَزَيَان» و«تَزَيَان».

(٤) (ب)، (ط): «في جمعي المذكر» بدل «في جمع المذكر».

(٥) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٢أ، حيث قال:

«إِزَائِي» كـ «إِفْتَحَ»، وفي بعض النسخ: «إِزَاء» كـ «عِنْدَ».

(٦) (ب)، (ز): «ويسقط» بدل «وسقط».

(٧) (ص): «فلزم الهاء» بدل «فلزِم الهاء».

ج- وكذا يجب حذف «همزته» في جميع تصارييف «بَابِ الْإِفْعَالِ»،

نحو: «أَرَى - يُرِي - لِير - لَا يُر - مُر - مَرَى - إِرَايَةً وإِرَاءَةً»^(١)،

أصلهما: «إِرَايَ»، خُفِّفَت^(٢) همزته «إِرَايَ»، ثم عُوِّضَ عنها التَّاءُ في الآخر^(٣) «إِرَايَةً»، فخرج الياءُ عن الطَّرَفِ، فلم يجب قلبه همزةً، [ب٢٦] لَكُنْ لَمَّا كَانَتِ التَّاءُ عَارِضَةً، فَكَأَنَّ الْيَاءَ^(٤) فِي الطَّرَفِ، فَجَازَ قَلْبُهَا هَمْزَةً «إِرَاءَةً».

[أَحْكَامُ «سَلَقَى» وَ«إِسْلَنْقَى» وَ«تَسَلَقَى»]

أ- وَحَكْمُ «سَلَقَى - يُسَلَقِي»، وَ«إِسْلَنْقَى - يَسْلَنْقِي»: كَحَكْمِ «رَمَى - يَرْمِي»، وَإِنْ لَمْ يَكُنَا «نَاقِصِينَ»^(٥).

ب- وَحَكْمُ «تَسَلَقَى - يَتَسَلَقِي»: [ص٢١] كَحَكْمِ «سَعَى - يَسْعَى» [ز٣٤] بَلَا فَرْقٍ، وَإِنْ لَمْ تَكُنْ^(٦) «نَاقِصَةً».

(١) (ز): «و"إِرَاءَةً" و"إِرَايَةً" بدل «و"إِرَايَةً" و"إِرَاءَةً"».

(٢) (ص)، (ز)، (ط): «خُفِّفَ» بدل «خُفِّفَت».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٢، حيث قال:

فالمراد بما في بعض النسخ مِنْ «حُذِفَ» بدل «خُفِّفَ»: حَذَفُهَا بَعْدَ حَرَكَتِهَا.

(٣) (ب): «(في آخر)» بدل «(في الآخر)».

(٤) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٣، حيث قال:

(فَكَانَ / فَكَأَنَّ) فَعْلٌ، أَوْ حَرْفٌ.

(٥) (ز): بدون «وإن لم يكونا ناقصين».

بهامش (ص):

قوله: (وإن لم يكونا ناقصين) لم يوجد في كثير من النسخ هنا، بل: وجد فيما سيأتي. قوله:

(وإن لم تكن ناقصةً) وهو بيان للثلاثة. وفي بعض النسخ لم يوجد هذا القول هنا، بل: فيما

سبق. ونسختي هذه مخالفة للنسختين المنقولتين. تأمل. (بكر بن أحمد).

(٦) (ب): «ولم يكن» بدل «وإن لم تكن».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٣، حيث قال:

وما في بعض النسخ من «لَمْ يَكُنْ»: فجمع مؤنث بنونٍ مشددة.

[خلاصة مواضع حذف لام الفعل من الناقص]

فظهر ممّا ذكرنا: أنّ كلّ ناقص:

أ- إن اتّصل ^(١) به واو، أو ياء لغير التثنية: يُحذف لامه -فعلاً كان أو اسماً-،
نحو: «غَزَوْا»، و«غَازُونَ»؛ و«تَغْزِينَ»، و«غَازِينَ».

ب- وكذا: إن:

١- اتّصل به:

(أ) التاء الساكنة -ولو تحركت بالفتحة التثنية^(٢)- إذا كان ما قبل لامه مفتوحاً،
نحو: «غَزَتْ»، «غَزَتَا»؛ و«إِشْتَرَتْ» و«إِشْتَرَتَا»^(٣).

بخلاف «خَشِيتُ»، «خَشِيتَا»؛ و«أُعْطِيتُ»؛ و«أُشْتُرِيتُ»^(٤).

(ب) أو التّنين -ولم يكن ما قبل لامه ساكناً-

نحو: «غَازِ» و«مُعْطِ»^(٥)،

٢- أو دخّله الجازم -ولم يكن في آخره ضمير الفاعل^(٦)-،

نحو: «لَمْ يَغْزُ»، و«لَيْغْزُ».

وفيما عداها لامه ثابت.

^(١) (ب)، (ص)، (ز)، (ط): «أن كل ناقص اتّصل» بدل «أن كل ناقص إن اتّصل». (ص): تحت كلمة «اتّصل»:

«إن». (نسخة)، وفوقها: «إذا». (نسخة).

^(٢) (ط): «بالألف التثنية» بدل «بالف التثنية».

^(٣) (ب)، (ط): «غَزَتْ»، و«غَزَتَا»؛ و«إِشْتَرَتْ»، و«إِشْتَرَتَا» بدل «غَزَتْ»، «غَزَتَا»؛ و«إِشْتَرَتْ»، «إِشْتَرَتَا».

^(٤) (ز): «و» «أُشْتُرِيتُ» و«أُعْطِيتُ» بدل «و» «أُشْتُرِيتُ» و«أُعْطِيتُ».

^(٥) بخلاف نحو: غَزَوْ ورمي، لأن ما قبلهما ساكن. (المحقق).

^(٦) انظر: قوش أظهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٣ ب-١٢٤ أ، حيث قال:

(ولم يكن) ولم يوجد (في آخره ضمير فاعل) بالإضافة أو الوصف. وفي بعض النسخ:

«الفاعل» لا مفعول، نحو: «لم يغزه» إذ لو كان فيه لا يحذف.

[الباب السَّابع: في «اللَّفيف»]

الباب السّابع: في «اللّيف» [ب٢٧أ]

أ- وهو: ما كان الاثنان من أصوله حرفي عِلَّة^(١).

ب- وذلك قسمان:

١- «لَفِيفٌ مَّفْرُوقٌ»،

٢- و«لَفِيفٌ مَّقْرُونٌ».

[أ- «اللّيفُ المَفْرُوقُ»]

أمّا «اللّيفُ المَفْرُوقُ»^(٢):

أ- فما كان فاؤُهُ ولائُهُ حرفي عِلَّة.

ب- ولا يجيء إلّا من:

١- «بابِ ضَرْبٍ»،

نحو: «وَقَى - يَقِي».

٢- و«بابِ عِلْمٍ»،

نحو: «وَجِي - يُوْجِي».

٣- و«بابِ حَسَبٍ»،

نحو: «وَلِي - يَلِي».

ج- ويجتمع^(٣) مع «مَهْمُوزِ الْعَيْنِ»،

نحو: «وَأَى - يَيِي»^(٤).

(١) (ص): «حَرْفٌ عِلَّةٌ» بدل «حَرْفِي عِلَّةٍ»، وتحت لفظ «حَرْفٌ عِلَّةٌ»: «حَرْفِي عِلَّةٍ». (نسخة).

(٢) (ب): «وَأَمَّا "اللّيفُ المَفْرُوقُ"» بدل «أمّا "اللّيفُ المَفْرُوقُ"».

(٣) (ط): «ويجتمع» بدل «ويجتمع».

(٤) (ص): «نحو: "وَأَى - يَيِي"» بدل «ك"وَأَى - يَيِي"».

د- وحكم فائه في «الحذف» و«الثبوت» و«القلب»: كحكم فاء «المثال»،

نحو: «يقي»^(١)؛ و«يلي»؛ و«ميقى»^(٢)، و«اتقى». [ط ٢٤ب]

هـ- وحكم لامه: كحكم لام^(٣) «الناقص» في جميع الأحكام.

و- وتقول في «مخاطب أمره المعلوم»:

«قَه، قِي؛ [ص ٢١ب] قِيَا؛ قُوا، قِينَ».

وأصل «قَه»: «إرقِي»، حذف فاءه [«إقي»]، واستغني عن الهمزة^(٤) [«قي»]،

كما في «عد»، وحذف لامه [«ق»]، كما في «أزم»، فبقي على حرف واحد، فلزم الهاء في الوقف [«قَه»].

[ب - «الليف المقرون»]

وأما «الليف المقرون»: [ز ٣٥]

أ- فما كان عينه ولاؤه [ب ٢٧ب] حرفي علة.

ب- ولا يجيء إلا من:

١ - «باب ضرب»

نحو: «طوى - يطوي - ليَطو - اطو»^(٥) - «لا يَطو»^(٦) - «طاو - مطوي» -

«طى»

^(١) (ص): «نحو: "وَقَى" بدل «نحو: "يَقِي"». وتحت لفظ «نحو: وَقَى»: «نحو: يقي». (نسخة).

^(٢) انظر: قوش آلهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٤ب، حيث قال:

وفي بعض النسخ: «يَفِي "و"مِيقَى» من «الوفاء»، لا «الوقاية».

^(٣) (ص): «كحكم "الناقص" بدل «كحكم لام "الناقص"»، وبهامش كلمة «كحكم»: «"لام". (نسخة).

^(٤) بهامش (ص): (وفي بعض النسخ: "عن همزة الوصل").

^(٥) (ز): بدون «اطو».

^(٦) (ب)، (ط): «لا تَطو» بدل «لا يَطو».

أصله: «طَوِيٌّ»، اجتمعت الواو^(١) والياء، وسبقت إحداهما بالسكون، فقلبت^(٢) الواو ياءً [«طَيِيٌّ»]، فأدغمت [«طَيَّيٌّ»].

٢- و«بابِ عَلِمَ»،

نحو: «رَوِي - يَزَوِي».

ج- ويجتمع مع «مهموز الفاء»،

نحو: «أَوِي».

د- فإن كانا ياءَيْنِ - نحو: «حَيَّي»^(٣):-

١- يجوزُ الإدغامُ والإظهارُ في ماضيه من «الثلاثي المجرد»،

نحو:

«حَيَّي، حَيَّاء؛ ...» إلى «حَيَّيْن»،

و«حَيَّي، حَيَّاء، حَيَّوا؛ ...» إلى آخره.

ولا يُعَلَّ غيرُ «حَيَّوا»، فإنه يجوز فيه «حَيَّوا» ك«رَضُوا».

٢- ويجب في «الصِّفَةِ الْمُشَبَّهَةِ»^(٤)، [طه ١٢٥]

نحو: «حَيَّي، حَيَّان».

٣- ولا يجوزُ الإدغامُ في غيرهما،

نحو:

^(١) (ب): «اجتمع الواو» بدل «اجتمعت الواو».

^(٢) (ب): «فقلب» بدل «فقلبت».

^(٣) (ز): «حَيَّي» بدل «حَيَّي».

^(٤) (ب): «في صفة المشبهة»؛ (ز): «في صفته المشبهة» بدل «في الصفة المشبهة».

«حَيْنَ...» إلى آخره^(١)، و«يَحْيَا»،

و«أَحْيَا - يُحْيِي»،

و«حَيَّ - يُحْيِي»،

و«حَايَ - يُحَايِي»،

و«اسْتَحْيَى - يَسْتَحْيِي».

٤- وَيُعَلُّ آخره ك«النَّاقص».

ب- وإن كانا واوَيْنِ:

١- فلا يُدْغَمُ لا في «ماضيّه» ولا في غيره إلَّا في «المصدر»،

نحو: «قَوِي - يَقْوَى». [ب٢٨]

أصلُهما: «قَوَوْ - يَقْوَوُ»^(٢)، قُلِبَت الواوُ ياءً فيهما لَمَّا مَرَّ «قَوِي»، [ص٢٢]

ثُمَّ قُلِبَت في «المستقبل» أَلْفًا، لَتَحْرُكِهَا وَاِنْفِتَاحِ مَا قَبْلَهَا «يَقْوَى».

٢- وتقول في «المصدر»: «قُوَّةً» بالإدغام.

٣- وحكم عينه: كحكم «الصَّحِيح» لا يُعَلُّ.

٤- وحكم لامه: كحكم لام «النَّاقص»^(٣) بلا فرق^(٤).

(١) (ب): «إلى الآخر» بدل «إلى آخره».

(٢) (ب): «قَوَوْ - يَقْوَوُ» بدل «قَوَوْ - يَقْوَوُ».

(٣) (ز): «كحكم "النَّاقص"» بدل «كحكم لام "النَّاقص"».

(٤) (ط): بدون «بلا فرق».

انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٧، حيث قال:

(بلا فرق) في حكم ما، ناظر إلى التشبيهين، لا سيما على نسخة عدم قوله: «لا يعَلُّ»، أو مقصور على الثاني.

٥- و«اسما الزمان»^(١) والمكان» منهما كما مرَّ^(٢) في «الناقص»^(٣)،

نحو: «مَوْقِي»، و«مَطْوِي» - بفتح العين^(٤) -.

^(١) (ص)، (ط): «واسم الزمان» بدل «واسما الزمان». (ص): تحت لفظ «واسم»: «واسما». (نسخة).

^(٢) (ب)، (ز)، (ط): بدون «مر».

^(٣) (ص): تحت لفظ «في الناقص»: «من». (نسخة).

^(٤) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق ١٢٧ أ، حيث قال:

«مَوْقِي» و«مَطْوِي» كـ«مَرْمِي» (بفتح العين) فيهما، وهو القاف والواو. فالأول للأول، والثاني
لِلثاني. واعلم أن هذه التسوية وعدم الفرق بينهما على ما اختاره وحققه في «إمعان الأنظار»،
وقد فُرق وقيل: «المفروق»: كـ«المثال»، واختاره بعضهم من أولي الأبصار.

[خاتمة: في أحكام نُوني التأكيد]

خاتمة: في أحكام نوني التأكيد^(١)

أ- اعلم أنه يدخل الفعل -غير «الماضي» و«الحال»، من «الأمر» و«النهي» وغيرهما ممّا فيه معنى الطلب أو شابهه - نونان للتأكيد:

١ - «خفيفة ساكنة»: لا تدخل [ز٣٦] «التثنية» و«الجمع المؤنث»، خلافاً ليونس^(٢).

٢ - و«ثقيلة»: مفتوحة إلا في «التثنية» و«الجمع المؤنث»، فإنها مكسورة [ط٢٥ب] فيهما.

ويُزاد الألف^(٣) في «جمع المؤنث»، لتفصل^(٤) بين النونات.

ب- وما قبلهما: ١- مع واو الضمير: مضموم، ٢- مع يائه: مكسور، [ب٢٨ب] ٣- وفيما عدا ذلك: مفتوح.

ج- ويحذف من «المستقبل» بسبب دخولهما «النونات» سوى «نون جمع المؤنث».

د- ويحذف أيضاً:

^(١) انظر: قوش آطهلي، عناية المبتغي، ق١٢٧ب، حيث قال:

(في أحكام نوني التأكيد) ... وفي بعض النسخ: «نون».

^(٢) انظر: ابن خلكان، وفيات الأعيان، ج٧، ص٢٤٤، حث قال:

يونس: أبو عبد الرحمن يونس بن حبيب النحوي البصري (٩٠-١٨٢هـ/٧٠٩-٧٩٨م). أخذ الأدب عن أبي عمرو بن العلاء وحماد بن سلمة، وكان النحو أغلب عليه، وسمع من العرب، وروى سيبويه عنه كثيراً.

انظر لرأي يونس: سيبويه، الكتاب، ج٣، ص٥٢٧، حيث قال:

وأما يونس وناس من النحويين: فيقولون: «أضربان زيداً»، و«أضربان زَيْدًا»، فهذا لم تقله العرب، وليس له نظير في كلامها، لا يقع بعد الألف ساكن إلا أن يُدغم.

^(٣) (ب)، (ز)، (ط): «ويُزاد الألف» بدل «ويُزاد الألف».

^(٤) (ص): «لِتَفْصِلَ/لِيَفْصِلَ» -تحت حرف المضارعة وفوقه نقطتان- بدل «لِتَفْصِلَ».

١ - «واو الضمير» اكتفاء بالضمة،

٢ - و«ياؤه» اكتفاء بالكسرة،

في: (أ) «الصحيح»، (ب) و«المهموز»، (ج) و«المضاعف»، (د) و«المثال»،
(هـ) و«الأجوف».

هـ - نحو:

١ - «هَلْ يَنْضُرُنْ؟»، «هَلْ يَنْضُرُنْ؟»، «هَلْ يَنْضُرُنْ؟»^(١) «هَلْ تَنْضُرُنْ؟»
«هَلْ تَنْضُرُنْ؟»، «هَلْ أَنْضُرُنْ؟»، [ص ٢٢ ب] «هَلْ نَنْضُرُنْ؟».

٢ - و«هَلْ يَنْضُرُنْ؟»، «هَلْ يَنْضُرَانْ؟»، «هَلْ يَنْضُرُنْ؟»؛ «هَلْ تَنْضُرُنْ؟»،
«هَلْ تَنْضُرُنْ؟»^(٢)؛ «هَلْ تَنْضُرَانْ؟»، «هَلْ يَنْضُرَانْ؟»؛ «هَلْ تَنْضُرُنْ؟»؛ «هَلْ
تَنْضُرَانْ؟»؛ «هَلْ أَنْضُرُنْ؟»، «هَلْ نَنْضُرُنْ؟».

وقس عليه: «هَلْ يَأْخُذُنْ؟ / هَلْ يَأْخُذُنْ؟»، و«هَلْ يَمْدُنْ؟ / هَلْ يَمْدُنْ؟»،
و«هَلْ يِعْدُنْ؟ / هَلْ يِعْدُنْ؟».

و- وفي «الأجوف»: يعود العين المحذوفة^(٣)،

نحو: «لِيَصُونَنَّ» / «لِيَصُونَنَّ»، و«صُونَنَّ» / «صُونَنَّ»، و«بِيَعَنَّ» / «بِيَعَنَّ»،
و«لَمْ يَصُونَنَّ» / «لَمْ يَصُونَنَّ».

ز- وأما «الناقص»^(٤) و«اللفيف»:

١ - فيحذفان^(٥) أيضًا:

^(١) (ب): زيادة «هَلْ تَنْضُرُنْ».

^(٢) (ز): بدون «هَلْ تَنْضُرُنْ».

^(٣) (ب): «العين المحذوف» بدل «العين المحذوفة».

^(٤) (ط): «وأما في "الناقص" بدل «وأما "الناقص"».

^(٥) (ز): «فتحذفان» بدل «فيحذفان».

(أ) إِنْ كَانَ مَا قَبْلَهُمَا مَضمومًا أو مكسورًا^(١)،

نحو: «أَغْزُنُ»^(٢) [أَغْزُنُ/أُغْزُنُ/أَغْزِنُ]، «ط ٢٦ أ» و«إِزْمُنُ»^(٣) [إِزْمُنُ/أِزْمُنُ/إِزْمِنُ]،
و«قُنْ»^(٤) [قُنْ/قُنْ/قُنْ]، و«إِطُونُ»^(٥) [إِطُونُ/أِطُونُ/إِطُونُ]،

(ب) وَإِنْ كَانَ مَفْتُوحًا: حُرِّكَ^(٦) الواو بالضمة، والياء بالكسرة^(٧)،

نحو: «إِخْشُونُ» [إِخْشُونُ]، و«إِخْشَيْنُ» [إِخْشَيْنُ]؛ و«إِيجُونُ» [إِيجُونُ]،
و«إِيجَيْنُ» [إِيجَيْنُ]»^(٨).

- ويعود «اللام المحذوفة للجزم فيهما» مفتوحة^(٩) بدخولهما،

نحو: «لِغْزُونُ» [لِغْزُونُ]، و«لِزْمَيْنُ» [لِزْمَيْنُ]، و«لِطَوَيْنُ» [لِطَوَيْنُ]؛
و«لَمْ يَغْزُونُ» [لَمْ يَغْزُونُ]»^(١٠)، و«لَمْ يَزْمَيْنُ» [لَمْ يَزْمَيْنُ]، و«لَمْ يَطَوَيْنُ» [لَمْ يَطَوَيْنُ].

^(١) (ب): بدون «أو مكسورًا».

^(٢) (ص)، (ط): «أَغْزُنُ/أُغْزُنُ» - حركت الزاي بالضمة والكسرة - بدل «أَغْزُنُ».

^(٣) (ص)، (ط): «إِزْمُنُ/أِزْمُنُ» - حركت الميم بالضمة والكسرة - بدل «إِزْمُنُ».

^(٤) (ص)، (ط): «قُنْ/قُنْ» - حركت القاف بالضمة والكسرة - بدل «قُنْ».

^(٥) (ص)، (ط): «إِطُونُ/أِطُونُ» - حركت الواو بالضمة والكسرة - بدل «إِطُونُ».

^(٦) (ص): فوق لفظ «حُرِّكَ الواو»: «لَا يُخَذَّفَانِ، بَلْ: حُرِّكَ». (نسخة).

^(٧) (ب)، (ز): «حُرِّكَ الواو بالضمة، والياء بالكسرة» بدل «حُرِّكَ الواو بالضمة، والياء بالكسرة».

^(٨) (ب): زيادة «النونات».

^(٩) (ب): بدون «مفتوحة».

^(١٠) (ط): بدون «و» [لِطَوَيْنُ/لِطَوَيْنُ]؛ و«لَمْ يَغْزُونُ» [لَمْ يَغْزُونُ].

[قيد الفارغ من التأليف]

تمّ كتاب «كفاية المتبدي»، بعون الله الملك الهادي، سنة خمس وستين وتسعمائة، ليلة الاثنين، غرة جمادى الأخرى، [١ جمادى الآخرة ٩٦٥هـ / ٢١ مارس-آذار ١٥٥٨م] نحمد الله تعالى أولا وآخرًا، ونصلي على حبيبه وآله، ونسلم تسليمًا.^(١)

تاريخ المصنف.

[أواخر النسخ]

(ب): تم «كفاية المتبدي» بعون الملك العالي. تاريخ سنة ٩٧٥، تم تم تم.
(ز): الحمد لله على التمام، ولرسوله أفضل التحية والسلام، بقلم أحقر الوري، خادم الفقراء، درويش روحاني ابن الشيخ علي، غفر الله له ولوالديه، وأحسن إليهما وإليه، ولمن طالع فيه، في سنة خمس وخمسين^(٢) ومائة وألف سنة ١١٦٥.
(ط) تم من يد أفقر عباد الله الغني، أحمد المدعو «الحافظ الكبير الطربزوني»، غفر الله له ولوالديه، ولمن دعا بالخير إليه، المدعو أجداده «إسحاق بك زاده»، أعطاهم الله الحسنى والزيادة، سنة إحدى وتسعين ومائة وألف، في شهر رمضان، في يوم أحد وعشرين، في يوم الخميس [٢١ رمضان ١١٩١هـ / ٢٣ أكتوبر-تشرين الأول ١٧٧٧م].

^(١) (ب)، (ز)، (ط): بدون قيد الفراغ من التأليف.

^(٢) كذا في الأصل.

فهرس الآيات الكريمة

٤٧	عبس: ٦/٨٠	﴿فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى﴾
٤٦	الليل: ١٤/٩٢	﴿نَارًا تَلَطَّى﴾
٤٧	القدر: ٤/٩٧	﴿تَنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ﴾

فهرس الأعلام والجماعات والقبائل

١١	البصريون
٨٦	الأخفش
٨٧	سيبويه
١١	الكوفيون
٧٨	هذيل
٣٨	يمن
١١٥	يونس

مصادر التحقيق

ابن خلكان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم البرمكي الإربلي،
وفيات الأعيان، بيروت: دار صادر، ١٩٠٠م.

ابن السراج، أبو بكر محمد بن السري بن سهل النحوي، الأصول في النحو، (تحقيق:
عبد الحسين الفتلي)، ط ٣، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م.

ابن قَرَه تَه لِي، حسين بن مصطفى، بحر القواعد (Hüseyin Çolak, Karatepeli Hüseyin
b. Mustafa el-Aydınî ve Bahru'l-Kavâid İsimli Eserinin Tenkid ve Tahlili,
Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2018).

ابن القصاب، إبراهيم أفندي، شرح كفاية المبتدي (M. Münip Şallıoğlu,
Kasapzade'nin Şerhü Kifâyeti'l-Mübtedi Eserinin Edisyon Kritiği), Yüksek
Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2006).

الأسكوبي، حسين بن فرهاد، العناية في شرح الكفاية (Ramazan Demir, Üsküplü
Hüseyin b. Ferhad ve el-İnaye fi Şerhi'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve
Tahkiki (Edisyon Kritik), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi
(SBE, 2002).

التفتازاني، سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله، شرح تصريف العزي، جدة: دار
المنهاج، ١٤٣٢هـ/٢٠١١م.

دَدَه جُونْگِي، إبراهيم بن بخشي، حاشية على شرح التفتازاني على تصريف العزي،
إستانبول، مطبعة العامرة، ١٢٨٨.

سيبويه، أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي بالولاء، الكتاب (تحقيق: عبد
السلام محمد هارون)، ط ٢، القاهرة/الرياض، مكتبة الخانجي/دار الرفاعي،
١٤٠٢هـ/١٩٨٢م.

الصُّوبِيَجَه وَي، محمد، كشف العناية في شرح الكفاية (Abdullah Bilin, Sobucalı
Mehmed Efendi'nin Keşfü'l-İnaye fi Mesâilî'l-Kifâye Adlı Eserinin İnceleme ve
Tahkiki (Edisyon Kritik), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi
SBE, 2009).

الطَّائُوسْكَارِي، محمد بن مصطفى، بضاعة المكتفي في كفاية المبتدي، مكتبة
السليمانية، قسم لالهلى، برقم ٣٠٩٦.

قوش آطهلي، أحمد أفندي، عناية المبتغي، مكتبة السليمانية، قسم قليج علي پاشا،
برقم ٩٦٣.

كحالة، عمر رضا، معجم قبائل العرب، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٤هـ/١٩٩٤م.

الفهرس

[مقدمة المؤلف]	٥
[الأقسام الثمانية]	٥
[الأقسام السبعة]	٧
[الأمثلة المختلفة]	٨
[مأخذ الاشتقاق]	١١
[سبب تقسيم الكتاب إلى أبوابه السبعة]	١١
[الباب الأول: في «الصحيح»]	١٣
[أبواب التصريف]	١٥
[أبواب «الثلاثي المجرد»]	١٥
[باب «الرُباعي المجرد»]	١٦
[أبواب «الرُباعي المزيد فيه»]	١٧
[أبواب «الثلاثي المزيد فيه»]	١٧
[أبواب «الرُباعي غير الملحق»]	١٧
[أبواب «الملحق بالرُباعي المجرد»]	١٨
[أبواب «الخُماسي غير الملحق»]	١٩
[أبواب «ملحق "تَدَخَّرَج"»]	٢٠

٢١	[أَبَوَابُ «الشَّدَاسِي غَيْرِ الْمُلْحَقِ»]
٢٢	[بَابَا «مُلْحَقِ إِحْرَنْجَمَ»]
٢٣	[بَابُ «مُلْحَقِ إِفْشَعَرَّ»]
٢٤	فصل: في «الأَفْعَالِ»
٢٤	[١ - الْفِعْلُ الْمَاضِي]
٢٦	[٢ - الْفِعْلُ الْمُضَارِعُ]
٢٩	[٣، ٤ - الْأَمْرُ وَالنَّهْيُ]
٣١	[٥ - فِعْلُ التَّعَجُّبِ]
٣٢	فصل: في «الصِّفَاتِ»
٣٢	[١، ٢ - «إِسْمُ الْفَاعِلِ» و«إِسْمُ الْمَفْعُولِ»]
٣٣	[٣ - الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ]
٣٤	[٤ - «أَفْعُلُ» التَّفْضِيلِ]
٣٦	فصل: في «الْمَصَادِرِ»
٣٦	[١ - الْمَصْدَرُ الْمُؤَكَّدُ غَيْرُ الْمِيمِيِّ]
٣٨	[٢ - الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ]
٣٩	[٣، ٤ - «بِنَاءُ الْمَرَّةِ» و«بِنَاءُ النَّوعِ»]
٤٠	[٥ - مُبَالَغَةُ الْمَصْدَرِ]
٤١	فصل: في «الْأَسْمَاءِ»
٤١	[١، ٢ - «إِسْمُ الزَّمَانِ» و«إِسْمُ الْمَكَانِ»]

٤٢	[٣ - «اسم الآلة»]
٤٣	[٤ - «اسم الفعل»]
٤٤	فصل: في الأحكام
٤٤	[أحكام «باب افتعل»]
	[أحكام «باب تفعل» و «باب تفاعل» و «باب تفعلل» و «ملحقات تفعلل»]
٤٦	
٤٩	[الباب الثاني: في «المهموز»]
٥١	[أحكام الهمزة]
٥٧	[الباب الثالث: في «المضاعف»]
٥٩	[أقسام الإدغام]
٦٧	[الباب الرابع: في «المثال»]
٧١	[أحكام الواو]
٧٣	[حكم الياء]
٧٤	[الحكم المشترك بين الواو والياء]
٧٥	[الباب الخامس: في «الأجوف»]
٧٧	[الصيغ التي لا تُعَلُّ من «الفعل الأجوف»]
٨٠	[الصيغ التي تُعَلُّ من «الفعل الأجوف»]
٩١	[الباب السادس: في «الناقص»]

٩٣	[الواو التي لَا تُعَلُّ]
٩٤	[الياء التي لَا تُعَلُّ]
٩٦	[الواو والياء اللتان لَا تُعَلَّان]
٩٦	[أنواع إعلال «الفعل الناقص»]
١٠١	[تصريفُ فِعْلٍ «رَأَى - يَرَى»]
١٠٣	[أحكام «سَلَقَى» و«إِسْلَقَى» و«تَسَلَقَى»]
١٠٤	[خلاصة مواضع حذف لام الفعل من الناقص]
١٠٥	[الباب السَّابع: في «اللَّفِيْف»]
١٠٧	[أ- «اللَّفِيْفُ الْمَفْرُوقُ»]
١٠٨	[ب- «اللَّفِيْفُ الْمَقْرُونُ»]
١١٣	[خاتمة: في أحكام نُونِي التَّأْكِيْد]
١١٨	[قيد الفارغ من التَّأْلِيْف]
١١٨	[أواخر النسخ]
١١٩	فهرس الآيات الكريمة
١١٩	فهرس الأعلام والجماعات والقبائل
١٢١	مصادر التحقيق
١٢٣	الفهرس